

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ – ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ»

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ:

«ΕΚΚΛΗΣΙΑ, ΔΙΑΘΡΗΣΚΕΙΑΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ»

Δ' ΕΞΑΜΗΝΟ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ 2021

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: Οι θεολογικές και επικοινωνιακές προσεγγίσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος στην αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19 (από τον Φεβρουάριο 2020 έως τον Οκτώβριο 2021)

Εκπόνηση εργασίας: ΕΥΑΝΘΙΑ Ι. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Επιβλέπων Καθηγητής: Επίκ. Καθ. π. ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ – ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΚΡΕΚΑΣ (Ε.Κ.Π.Α.)

Τριμελής Επιτροπή: Επίκ. Καθ. π. ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ – ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΚΡΕΚΑΣ (Ε.Κ.Π.Α.)
Αναπλ. Καθ. κ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΞΙΩΝΗΣ (Ε.Κ.Π.Α.)
Αναπλ. Καθ. κ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (Ε.Κ.Π.Α.)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<u>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</u>	σελ. 5
Μεθοδολογικό πλαίσιο (research design/ methodology)	σελ. 8
Abstract	σελ. 9
Ευχαριστίες	σελ. 11
Acknowledgements	σελ. 12

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ Ι

I.1. Η υγειονομική και οικονομική κρίση και ο ρόλος της Εκκλησίας	σελ. 18
I.2. Πανδημία, Παγκοσμιοποίηση και Βιοπολιτική ρύθμιση της ζωής	σελ. 21
I.3. Covid-19. Η παγκοσμιοποίηση του φόβου	σελ. 23
I.4. Η πληροφοριοδημία, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και ο ρόλος των Εκκλησιών	σελ. 27
I.5. Οι θεωρίες συνωμοσίας στη διάρκεια της πανδημίας	σελ. 30
I.6. Συνωμοσιολογία και προφητολογία στην Ελλάδα. Η στάση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου	σελ. 33
I.7. Ψευδείς ειδήσεις και Εκκλησία στον καιρό της πανδημίας Η περίπτωση του εορτασμού των Θεοφανείων	σελ. 36

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

Π.1. Η θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου όσον αφορά τη στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο διάστημα της πανδημίας	σελ. 41
Π.2. Η στάση και οι αποφάσεις της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου στα διαστήματα του καθολικού αποκλεισμού	σελ. 44
Π.3. Η συζήτηση γύρω από τη στάση της Εκκλησίας της Ελλάδος στα διαστήματα του καθολικού αποκλεισμού	σελ. 48
Π.4. Η σχέση Εκκλησίας και Πολιτείας. Συναλληλία και συνεργασία	σελ. 53
Π.5. Το ‘καθήκον στην υγεία’: μια νέα διάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης	σελ. 58
Π.6. Παρόμοιες εμπειρίες από παλαιότερες επιδημίες στην Ελλάδα και την Ευρώπη	σελ. 61
Π.7. Εκκλησία και Επιστήμη. Το ζήτημα της ασφάλειας των πιστών στο εσωτερικό των Ναών	σελ. 65
Π.8. Ο εμβολιασμός κατά της διασποράς του κορωνοϊού και η στάση της Εκκλησίας	σελ. 70
Π.9. Πολυφωνία και ‘παραθεολογικοί ιοί’ στον χώρο της Εκκλησίας	σελ. 74

Π.10. Τα περιστατικά ανυπακοής προς τις αποφάσεις της Δ.Ι.Σ. κατά τον εορτασμό της Αναστάσεως (Πάσχα 2021)	σελ. 78
Π.11. Το συνοδικό και ιεραρχικό σύστημα της Εκκλησίας	σελ. 81
Π.12. Η Εκκλησία ως σώμα Χριστού – Η υπακοή και η διάκριση	σελ. 84

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΙΙΙ.1. Το Μυστήριο της Θείας Λειτουργίας	σελ. 90
ΙΙΙ.2. Η Εκκλησία ως χαρισματικό γεγονός στη ζωή των πιστών	σελ. 97
ΙΙΙ.3. Η Εκκλησία χωρίς συνάθροιση των πιστών	σελ. 100
ΙΙΙ.4. Το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας	σελ. 103
ΙΙΙ.5. Το ζήτημα της μετάδοσης της Θείας Κοινωνίας στη διάρκεια της πανδημίας. Η αμφισβήτηση του Μυστηρίου	σελ. 107
ΙΙΙ.6. Οι θεολογικές αρχές της οικονομίας και της ακρίβειας	σελ. 114
ΙΙΙ.7. Το ζήτημα της χρονικής μετάθεσης της Αναστάσιμης Θείας Λειτουργίας (Πάσχα 2021)	σελ. 119

ΜΕΡΟΣ ΙV

ΙV.1. Η ‘ψηφιακή εκκλησία’ στη διάρκεια της πανδημίας	σελ. 122
ΙV.2. Η χρήση του διαδικτύου από την Εκκλησία της Ελλάδος	σελ. 125
ΙV.3. Η αξιοποίηση του διαδικτύου στη διάρκεια της πανδημίας	σελ. 128
ΙV.4. Ο ρόλος της ενορίας στη μετα-πανδημική κοινωνία	σελ. 132
ΙV.5. Η Ορθόδοξη Εκκλησία στη μετά-Covid εποχή	σελ. 135
ΙV.6. Η ανάγκη ενός νέου ευαγγελισμού του μηνύματος της Εκκλησίας	σελ. 138

<u>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	σελ. 142
----------------------------	----------

<u>ΕΠΙΛΟΓΟΣ</u>	σελ. 146
------------------------	----------

<u>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ</u>	σελ. 148
---------------------------	----------

ΠΗΓΕΣ

Ελληνική Βιβλιογραφία	σελ. 153
Ειδικές Εκδόσεις	σελ. 156
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	σελ. 158
Έντυπος Τύπος	σελ. 159
Ηλεκτρονικός Τύπος	σελ. 160
Ελληνικοί Ιστότοποι	σελ. 167
Αγγλικοί Ιστότοποι	σελ. 173

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της παρούσης εργασίας είναι «**οι θεολογικές και επικοινωνιακές προσεγγίσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος στην αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19 (από τον Φεβρουάριο 2020 έως τον Οκτώβριο 2021)**» και πρόκειται για ένα από τα πλέον επίκαιρα θέματα και ενδιαφέροντα ζητήματα όλης αυτής της περιόδου που βίωσε και εξακολουθεί να βιώνει η Ελλάδα.

Η πανδημία της νόσου Covid-19 προκλήθηκε από τον κορωνοϊό SARS-COV-2 και εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην πόλη Γιουχάν της Κίνας τον Δεκέμβριο του 2019. Οι πρώτοι μήνες του 2020 σηματοδοτήθηκαν από το παγκόσμιο ξέσπασμα της πανδημίας, η οποία έσπειρε τον τρόμο σε όλον τον πλανήτη και ανέτρεψε τη ζωή των πολιτών παγκοσμίως. Δύο χρόνια μετά την αρχική εμφάνισή του, ο ιός, μεταλλασσόμενος συνεχώς, εξακολουθεί να ταραξίζει συθέμελα το παγκοσμιοποιημένο σύστημα που οικοδομήθηκε μεταπολεμικά, αφήνοντας στο πέρασμά του εκατομμύρια νεκρούς¹ και οικονομίες κρατών να κλυδωνίζονται. Οι επιπτώσεις στην οικονομία πρόσθεσαν επιπλέον δεινά σε πολίτες και επιχειρήσεις, αποδεικνύοντας ότι η κρίση την οποία προκάλεσε η πανδημία δεν είναι ένα θεωρητικό κατασκεύασμα αλλά μία πραγματικότητα, στην οποία η παγκοσμιοποίηση βρήκε την απόλυτη έκφρασή της στο επίπεδο της κοινωνίας και της ζωής.

Η πανδημία έγινε η αφορμή για να συνειδητοποιήσει ο σύγχρονος άνθρωπος πρώτα απ' όλα ότι δεν είναι άτρωτος. Ο σύγχρονος 'εχθρός' δεν έχει άρματα μάχης ούτε οι πληττόμενοι 'καταφύγια'. Πρόκειται για έναν αόρατο εχθρό, έναν απειροελάχιστο μικροοργανισμό, αόρατο, ακατάληπτο και ακατανόητο, τόσο που κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας, ετίθετο υπό αμφισβήτηση ακόμα και η ύπαρξή του. Η εισβολή του ιού αναπροσάρμοσε, εκτός από την καθημερινότητα, και το λεξιλόγιό μας εισάγοντας νέους όρους και έννοιες. Στην πρώτη φάση της πανδημίας, η λέξη 'πολίτης' αντικαταστάθηκε από τη λέξη 'κρούσμα' ('διασωληνωμένος', 'θάνατος') και τώρα πλέον από τις λέξεις 'εμβολιασμένος' ή 'ανεμβολίαστος' (καθώς και από άλλες πιο καινοφανείς, όπως 'αρνητές', 'ψεκασμένος', 'ψεκ', κά.), γεγονός που σηματοδοτεί το πόσο εύκολα μετατρέψιμος είναι ο ρόλος των πολιτών μέσα στις κοινωνικο-πολιτικές κατασκευές. Οι τηλεοπτικοί δέκτες πρόβαλαν πομπές από φέρετρα, ενώ οι ειδικοί μιλούσαν για 'ακολουθίες' ιχνηλατίσιμων κρουσμάτων. Πολύ εύκολα ο κάθε πολίτης μπορούσε να τοποθετήσει τον εαυτό του στους αριθμούς που έβλεπε στην οθόνη της τηλεόρασης και να αναρωτηθεί εάν θα ήταν και ο ίδιος ένα ακόμα νούμερο που απλά θα αύξανε το συνολικό αριθμητικό μέγεθος, ενώ ο κοινωνικός αποκλεισμός και τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης έκαναν τους ανθρώπους να συνειδητοποιήσουν πόσο σχετική είναι η ελευθερία που νομίζουν ότι διαθέτουν.

¹ Μέχρι το καλοκαίρι του 2021, την περίοδο συγγραφής της εργασίας, η πανδημία προκάλεσε τον θάνατο περισσότερο από 4 εκατομμυρίων ανθρώπων σε 215 χώρες και περισσότερο από 185 εκατομμύρια κρούσματα.

Αυτό που επίσης συνειδητοποιήσαν οι άνθρωποι το διάστημα αυτό είναι το πραγματικό νόημα της παγκοσμιοποιημένης καθημερινότητάς τους. Αυτή τη φορά η ενημέρωση δεν αφορούσε απλώς ένα μεμονωμένο περιστατικό που συνέβη σε κάποιο άλλο κράτος του πλανήτη. Όλοι παρακολουθούσαν νυχθημερόν και με μεγάλη αγωνία τις εξελίξεις σε όλο τον κόσμο, συνειδητοποιώντας ότι όλοι βρίσκονται σε απόλυτη αλληλεξάρτηση και συμπόρευση. Σε αυτή την τόσο δύσκολη συγκυρία, οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με τον προβληματισμό για το πώς πρέπει να 'σταθούν' απέναντι σε μια δύσκολη και απειλητική κατάσταση που ανέτρεψε ό,τι μέχρι τότε θεωρούσαν δεδομένο, έθεσε υπό δοκιμασία τις αντοχές τους, τα όρια και τον τρόπο της πίστης τους και υπό αναθεώρηση τις ανθρώπινες σχέσεις και την ανθρώπινη συμβίωση.

Η πανδημία αποτέλεσε ορόσημο στην εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για την 'πριν και μετά Covid εποχή'. Στην Ελλάδα, το 'σοκ' ήταν ισχυρό για όλο το θεσμικό σύστημα της χώρας. Για την κυβέρνηση, εάν προβαίνει στη λήψη των σωστών μέτρων και εάν τα εφαρμόζει ορθά και έγκαιρα. Για το εθνικό σύστημα υγείας, εάν διαθέτει τις κατάλληλες υποδομές και επαρκές προσωπικό ώστε να ανταπεξέλθει στην πίεση, για το σύστημα πολιτικής προστασίας, για το εκπαιδευτικό σύστημα, για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, και φυσικά για την Εκκλησία, τον κατεξοχήν τόπο καταφυγής των πιστών ιδιαιτέρως σε δύσκολες συγκυρίες όπως η παρούσα. Οι ναοί και τα μοναστήρια της χώρας κατέθεσαν δυστυχώς και αυτά τον δικό τους φόρο αίματος, με πολλά κρούσματα και απώλειες ιερέων και μοναχών από τον κορωνοϊό. Εκτός όμως από αυτό, αναπτύχθηκε μια ολόκληρη συζήτηση και προβληματισμός γύρω από τη στάση και τον ρόλο της Εκκλησίας όλο αυτό το χρονικό διάστημα. Ειδικά τα μέτρα που εφαρμόστηκαν από την Πολιτεία για την αναχαίτιση του πανδημικού κύματος και την προστασία των πολιτών προκάλεσαν πλήθος αντιδράσεων και αντιπαραθέσεων και δίχασαν κλήρο και λαό.

Όλες οι Εκκλησίες και οι πιστοί ανά τον κόσμο πέρασαν μια περίοδο σοβαρής δοκιμασίας. Δεν είναι η πρώτη φορά που η ανθρωπότητα βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα πανδημικό φαινόμενο, ούτε η Ελλάδα. Το ιδιαίτερο ωστόσο σε αυτήν την περίπτωση, είναι ότι αυτός ο 'έσχατος πειρασμός' κατάφερε να χωρίσει την Εκκλησία και το ποίμνιο σε δύο στρατόπεδα. Σε εκείνους που βλέπουν τον ιό ως τη σοβαρότερη απειλή κατά της ανθρωπότητας, και στους άλλους που αμφισβητούν όχι τόσο την παρουσία όσο την ιδιαιτερότητά του και θεωρούν ότι όλη αυτή η κατάσταση αποτελεί έναν παγκόσμιας εμβέλειας 'πειραματισμό' με στόχο την παγκόσμια κυριαρχία και την καθυπόταξη των ατομικών και συλλογικών συνειδήσεων. Το φαινόμενο επιβάρυνε το γεγονός ότι, εκτός από τις εξωτερικές επικρίσεις και σχόλια, και παρά τις σαφείς αποφάσεις και τις συνεχείς οδηγίες της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου προς τους ιερείς και το χριστεπώνυμο πλήρωμα, ακούγονταν συμβουλές και προτροπές από κληρικούς και λαϊκούς, κάτι που δεν θα γινόταν ποτέ υπό κανονικές συνθήκες εκκλησιαστικής ζωής. Για κάθε θέμα που είχε σχέση με την Εκκλησία 'χύθηκε πολύ μελάνι', διεξήχθησαν συζητήσεις και συνέδρια και

εγράφησαν αναρίθμητα άρθρα, αναλύσεις και βιβλία. Την κατάσταση όπως αυτή διαμορφώθηκε και η οποία έχει πολλές και διαφορετικές διαστάσεις, εξετάζει και αναλύει η παρούσα εργασία.

Το υπό εξέταση θέμα έχει δύο διαστάσεις, μία *‘εξωτερική’*, την επικοινωνιακή διάσταση, το πώς η Εκκλησία προέβαλε τη στάση και τις αποφάσεις της στο διάστημα αυτό, πώς επικοινωνήσε τα μηνύματά της και μια *‘εσωτερική’* που αναφέρεται στο πώς ενήργησε η Εκκλησία βασιζόμενη στα Πατερικά κείμενα, στην ιερά Παράδοση και με γνώμονα την αρχή της εκκλησιαστικής οικονομίας. Τα θέματα που τίγονται είναι πολλά: οι αποφάσεις της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, η στάση των λειτουργούντων στον χώρο της Εκκλησίας, η σχέση της Εκκλησίας με την Πολιτεία, και με τους πιστούς, η στάση της Εκκλησίας όσον αφορά την προάσπιση της πίστης, αλλά και την προάσπιση της ενότητας όλου του κοινωνικού συνόλου. Μια άλλη διάσταση, τέλος, αφορά το πώς διαγράφεται η *‘μετά Covid εποχή’* για την Εκκλησία της Ελλάδος.

Σε όλο το διάστημα της υγειονομικής κρίσης η Εκκλησία της Ελλάδος προέταξε την προστασία της ανθρώπινης ζωής, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, αφού αυτό αποτελεί εξάλλου ταυτοτικό της χαρακτηριστικό. Συμβάδισε σε όλα τα θέματα με την Πολιτεία στην προσπάθεια αναχαίτισης της πανδημικής νόσου και κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να διακονήσει το ποίμνιό της και να κάνει *‘οικονομία’* σε θέματα που ήταν θεολογικά κρίσιμα, καθώς οι καταστάσεις ήταν πρωτόγνωρες και ειδικές και δεν επέτρεπαν σε κανέναν το περιθώριο επιλογής μεταξύ διαφορετικών επιλογών. Δεν δίστασε ωστόσο να θέσει *‘κόκκινες γραμμές’* όσον αφορά τα Μυστήρια και την Πίστη, όπως δεν δίστασε να συγκρουσθεί αποφασιστικά με τις κυβερνητικές αποφάσεις, όταν θεώρησε ότι τίγονται θέματα πίστεως ή ότι διακυβεύεται η ισορροπία των σχέσεων μεταξύ των δύο θεσμών, Εκκλησίας και Πολιτείας.

Η πανδημία προσφέρει μια πολύ καλή ευκαιρία για ενδοσκόπηση, προβληματισμό, αξιολόγηση των καταστάσεων και εξαγωγή των απαραίτητων συμπερασμάτων. Σαφώς πρόκειται για μια καινοφανή κατάσταση για την οποία κανείς δεν ήταν προετοιμασμένος, με συνέπεια οι αντιδράσεις ή οι πρακτικές να διαμορφώθηκαν υπό το κράτος του αιφνιδιασμού και του επείγοντος, καλό είναι όμως κάθε ποιμαντική πρόταση προς το σώμα της Εκκλησίας την περίοδο αυτή να επανεξετασθεί ίσως και να επαναδιατυπωθεί, ώστε να μην αποστέλλονται λανθασμένα θεολογικά μηνύματα που στο μέλλον ίσως εξελιχθούν σε εκκλησιολογικές παγίδες (όπως λ.χ. η διαδικτυακή εκκλησία ή η εκκλησία κατ’ οίκον).

Η ευθύνη της Εκκλησίας ήταν και είναι να παραμείνει προσηλωμένη στην αποστολή Της, που δεν είναι άλλη από την σωτηρία του ανθρώπου και αυτό διότι η έννοια της Εκκλησίας δεν δύναται να χωρισθεί από την έννοια της *‘σωτηρίας’* και η σωτηρία δεν μπορεί να χωρισθεί από την εσχατολογική προοπτική της Βασιλείας των Ουρανών. Εξάλλου, εάν υπάρχει κάποιος χώρος στον οποίον καταργείται ο φόβος, η ασθένεια, καταλύεται ο θάνατος και η φθορά, αυτός δεν είναι άλλος από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Μόνον η Εκκλησία *«έξω βάλλει τον φόβο»*, αφού ο ίδιος ο Ιδρυτής Της είπε: *«εν τω κόσμω θλίψιν έξετε, αλλά θαρσείτε, Εγώ νενίκηκα τον κόσμον»* (Ιω. 16, 33).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ **(RESEARCH DESIGN/ METHODOLOGY)**

Ο συγκεκριμένος τύπος διπλωματικής εργασίας συνίσταται στον σχεδιασμό και την εκπόνηση επιστημονικής έρευνας μέσω συλλογής **πρωτογενών ποιοτικών δεδομένων** (qualitative data). Πρόκειται δηλαδή για ποιοτική (και όχι ποσοτική) έρευνα². Η παρούσα εργασία πραγματεύεται ένα θέμα της επικαιρότητας. Παρά το γεγονός ότι έχουν ήδη κυκλοφορήσει αρκετά βιβλία σχετικά με την πανδημία και τα ζητήματα που προέκυψαν σε σχέση με την Εκκλησία, η εργασία στηρίχθηκε, κυρίως, σε δημοσιεύματα του Τύπου και σε σχετικά άρθρα, σε συμπεράσματα συνεδρίων, σε διαδικτυακές πηγές και στη σχετική βιβλιογραφία.

Πραγματοποιήθηκε εντοπισμός, επιλογή του απαραίτητου υλικού, μελέτη, ανάλυση, κριτική και συνδυαστική παρουσίαση θέσεων και απόψεων από δημοσιευμένα κείμενα, επιστημονικά άρθρα, βιβλία, κ.ά. Η άντληση στοιχείων από εφημερίδες και επιστημονικά περιοδικά αποτελεί πρωτογενή έρευνα. Η συστηματική αποδελτίωση από εφημερίδες (όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση) και η συλλογή μιας κατηγορίας θεματικών δημοσιευμάτων από διάφορα έντυπα και για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα αποτελεί πρωτογενή έρευνα, δηλαδή παραγωγή νέας πληροφορίας από ανεπεξέργαστο υλικό. Η πρωτογενής έρευνα σε συνδυασμό με δευτερογενές υλικό οδηγεί στην εξαγωγή αιτιακών κανονικοτήτων, δηλαδή συστηματικά επαναλαμβανόμενων σχέσεων αιτίου – αποτελέσματος για συγκεκριμένα θέματα.

Το **ερευνητικό ερώτημα (research question)** είναι το πώς η Εκκλησία της Ελλάδος χειρίστηκε το ζήτημα της πανδημίας από επικοινωνιακή άποψη και ποιο είναι το θεολογικό πλαίσιο στο οποίο βασίστηκαν οι επιλογές και η στάση Της.

Στόχοι (research aims/ objectives) της εργασίας είναι *πρώτον*, η περιγραφή της περιρρέουσας κατάστασης όπως αυτή διαμορφώθηκε υπό τη δύσκολη και δυσάρεστη συνθήκη της πανδημίας σε παγκόσμιο και σε εθνικό επίπεδο, *δεύτερον*, η ανάπτυξη του νέου υπό διαμόρφωση βιοπολιτικού παραδείγματος στις ανθρώπινες κοινωνίες και των νέων προκλήσεων για τον τομέα του δικαίου, *τρίτον*, η παρουσίαση της επικοινωνιακής στάσης και συμπεριφοράς της Εκκλησίας, στη βάση των αρχών της εκκλησιαστικής οικονομίας και ακρίβειας, *τέταρτον*, η ανάλυση του θεολογικού υπόβαθρου, όπως αυτό προσδιορίζει τη ζωή της Εκκλησίας, *πέμπτον*, η παρουσίαση της ραγδαίας ψηφιοποίησης της θρησκευτικής ζωής στο διάστημα της πανδημίας, ιδιαίτερος υπό το καθεστώς της κοινωνικής απομόνωσης, *έκτον*, πώς προβλέπεται η διαμόρφωση της μετα-Covid εποχής και *έβδομον*, πώς θα μπορέσει η Εκκλησία να αξιοποιήσει το νέο περιβάλλον για την ενίσχυση του ρόλου της και τον επανευαγγελισμό του σωτηριώδους μηνύματός της στον κόσμο.

² Η ποιοτική έρευνα βασίζεται σε ανάλυση κειμένων, μελέτες περιπτώσεων, παρατήρηση, ανάλυση αρχαικού υλικού, συνεντεύξεις, κ.ά, τεχνικές που δεν βασίζονται σε μαζικές καταγραφές και σε ποσοτικά δεδομένα.

Σκοπός (research purpose) της εργασίας είναι η αξιολόγηση των δεδομένων όπως αυτά θα διαμορφωθούν μέχρι το τέλος της εργασίας, η εξαγωγή των σχετικών συμπερασμάτων και πώς τα νέα δεδομένα θα καθορίσουν τις εξελίξεις την επόμενη μέρα. Όλη η σχετική βιβλιογραφία και πηγές (literature review) παρατίθενται στο τέλος της εργασίας.

ABSTRACT

The present assignment on: "*The theological and communicative approaches of the Church of Greece in dealing with the Covid-19 pandemic (from February 2020 until October 2021)*" begins with the description of the critical situation due to the pandemic and its consequences on international and national level, and progresses from the more general, the broader context, to the more specific one. The *research question* is how the Church of Greece handled the issue of the pandemic from a communicative point of view and what is the theological framework which Her choices and attitude were based on.

The research aims / objectives of the assignment are, *firstly*, the description of the current situation as it was formed under the difficult and unpleasant condition of the pandemic at the global and national level; *secondly*, the development of the new biopolitical paradigm in human societies and of the new challenges in the field of law; *third*, the presentation of the Church's communicative attitude and behavior based on the principles of ecclesiastical economy and accuracy; *forth*, the analysis of the theological framework as it determines the life of the Church, *fifth*, the presentation of the rapid digitization of religious life during the pandemic, particularly under the regime of social isolation; *sixth*, how the post-Covid era is envisaged; *seventh*, how the Church will be able to take advantage of the new environment aiming at the reinforcement of its role and the re-evangelization of Its message of Salvation to the world.

This assignment deals with a topical issue. In other words, it consists of the planning and elaboration of a scientific research through the collection of primary qualitative data – meaning, it constitutes qualitative research.

The assignment presents the World Health Organization's declaration on the pandemic as a "Public Health Emergency of International Concern" (PHEIC), the enforcement of new biopolitical regulations on societies defying constitutional order and the rule of law, and the prevalence of 'globalized fear', which permeates all aspects of social life, and which finds the most suitable vehicle for spreading in conspiracy theories, fake news and unbridled catastrophology, so much so that WHO declared a second 'pandemic', 'infodemic' and adopted recommendations for its management in the context of 'infodemiology', seeking the assistance of

the Churches and religious communities, as their role is particularly crucial and definitive. They are the most reliable sources of information, and the most important providers of pastoral, health and social care in their communities. Their members trust and follow the recommendations and guidelines on Covid-19 more when they come from their religious leaders than when they come from governments and health organizations.

All Churches and believers around the world have gone through a period of severe ordeal. This is not the first time that humanity has been confronted with a pandemic phenomenon. This is not the first time for Greece either. What is special about this case, however, is that this 'ultimate temptation' managed to divide both the Church and the flock into opposite parties. To those who see the virus as the most serious threat to humanity, and to others who question not so much its presence as its uniqueness and see this whole situation as a global 'experimentation' aiming at global domination and subjugation of individual and collective consciences.

In Greece, religion and the Church are part of the public sphere and the debate about the role that the Church played during the pandemic is not only inevitable, but imperative as well. During this period, the Church of Greece followed the Patristic teaching and the Holy Tradition and moved in the context of the 'ecclesiastical economy', in its effort to meet the multilevel and multidimensional challenges of this unprecedented situation.

In this context we examine the Church-State relationship, and the Church-Science relationship, the new dimension of the 'duty in health' and how this new concept of having the 'duty' to respect the life of my fellow citizen, determined both the obligation to use masks inside the temples and the issue of vaccinations as well. We also examine the attitude of the Church and the Hierarchs and, in relation to that, what the synodal system means for the Church as the Body of Christ, where obedience and discernment must prevail. In the following chapters we examine the Mysteries of the Divine Liturgy, of the Church and of the Holy Communion around which most of the debate and controversies developed, as well as the issue of the transfer of the Resurrection Liturgy to an earlier time than usual. Subsequently we present the fast digitization of ecclesiastical life during the pandemic, especially during the period of the lockdown, and the role of the Internet and social media networking during this health crisis. We analyze how the situation has developed concerning the new digital media, the Church's attitude to the new digital environment and how the new digital means should be utilized and exploited in the future in relation to the enhanced role of the parish.

In the last chapter we present the conclusions drawn from the assignment, emphasizing, among other things, that the pandemic has been a landmark, defining not only the future evolution of societies, but also the role of the Church in this newly shaped context. The Church of Greece is facing new challenges and new requirements, which are shaping the need for a new internal mission and a 're-evangelization' of the world. The Church has rightly been advocating the protection of human life throughout this period, both individually and collectively. However, we

should bear in mind that if there is a place which eliminates fear, transcends sickness, death and decay, it is none other than the Church. Only the Church "*casts out fear*", since its Founder Himself said: "*in the world you will have sorrow, but have courage, I have overcome the world*" (John 16:33).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τις θερμές μου ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον αξιολογώτατο Καθηγητή μου, Αρχιμανδρίτη π. Αρίσταρχο Γκρέκα που με εμπιστεύθηκε για την εκπόνηση αυτού του τόσο ενδιαφέροντος και πολυδιάστατου θέματος, καθώς και για την υπομονή και την καλή προαίρεση να παράσχει τη βοήθειά του με τις απαραίτητες υποδείξεις και διορθώσεις για την ολοκλήρωση της εργασίας.

Τις ευχαριστίες μου θα ήθελα επίσης να εκφράσω προς τους Αναπλ. Καθ. κ.κ. Νικόλαο Ξιώνη και Ιωάννη Παναγιωτόπουλο, οι οποίοι έχουν επιφορτισθεί με το έργο της αξιολόγησης της εργασίας, ως μέλη της τριμελούς Επιτροπής, αλλά και προς όλους τους διδάσκοντες του Μεταπτυχιακού Προγράμματος για τη μετάδοση των γνώσεων και τη μύησή μας στον ανεξάντλητο κόσμο της Θεολογίας και, τέλος, στους τόσο αξιόλογους συμφοιτητές μου για την εποικοδομητική συμπίεση στη διάρκεια των μαθημάτων του Μεταπτυχιακού.

Κλείνοντας, θα πρέπει να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στη μητέρα μου χάρη στην οποία ασχολήθηκα με τη Θεολογία και η οποία δέχτηκε να περάσει το καλοκαίρι της μαζί με έναν άνθρωπο ο οποίος το μεγαλύτερο διάστημα της ημέρας ήταν απορροφημένος μπροστά στην οθόνη ενός υπολογιστή.

Λέξεις – κλειδιά: Εκκλησία - πανδημία – βιοπολιτική – διαδίκτυο – κυβερνοχώρος – υγειονομική κρίση - οικονομική κρίση - εμβολιασμοί – ψευδοειδήσεις - συνωμοσιολογία — προφητολογία – πληροφοριοδημία - συνωμοσιολογία — προφητολογία - Θεία Λειτουργία - Θεία Ευχαριστία — εκκλησιαστική οικονομία – ενορία - επανευαγγελισμός.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my deepest gratitude to the most esteemed Professor, Archimandrite Fr. Aristarchos Grecas, who entrusted me with the elaboration of this very interesting and multidimensional topic, as well as for his patience and goodwill to provide me with his assistance through the necessary instructions and corrections for the fulfilment of this task.

I would also like to extend my thanks to the Ass. Professors Nikolaos Xionis and Ioannis Panagiotopoulos, who have taken over the task of the evaluation of this assignment, as members of the evaluation Committee, as well as to all the Professors of the Postgraduate Program for the transmission of invaluable knowledge and the initiation to the inexhaustible world of theology and, finally, to my honorable fellow students for the productive coexistence during the courses of the Program.

I should also express my heartfelt gratitude to my mother, thanks to whom I began studying theology and who had the benevolence to spend her whole summer with someone who spent most of the day writing and sitting in front of a computer screen.

Key words: Church - SARS-COV-2 - COVID-19 - pandemic - biopolitics - internet – cyberspace -health crisis – economic crisis - vaccination – infodemic – infodemiology - conspiracy theories – prophecies - fake news - Divine Liturgy – Holy Communion - ecclesiastical economy – parish - reevangelization.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ο ιός SARS-COV-2, που προκάλεσε την πανδημία COVID-19, αποδείχθηκε ότι είναι ιατρικά αστάθμητος όσον αφορά το ποιους μολύνει ηλικιακά, διασπείρεται εκθετικά, μεταλλάσσεται και πολλαπλασιάζεται γεωμετρικά, γι' αυτό και δίκαια χαρακτηρίστηκε ως ο 'άορατος εχθρός' ενός ιδιότυπου παγκόσμιου πολέμου. Ο μεγάλος αριθμός νεκρών αποτελεί μια αναμφισβήτητη τραγική πραγματικότητα, ενώ η επιστημονική πρόβλεψη ότι το 40% του παγκοσμίου πληθυσμού των 7,6 δισεκατομμυρίων ανθρώπων θα ασθενήσει δεν είναι μία απολογιστική εκτίμηση αλλά μια δυσοίωνη πρόβλεψη.

Εξαιτίας της επικινδυνότητας αυτής ελήφθησαν πρωτόγνωρα μέτρα, αδιανόητα για τον σύγχρονο άνθρωπο της τρίτης χιλιετίας. Καθολικός ή μερικός αποκλεισμός για μεγάλο χρονικό διάστημα, απομάκρυνση από τον εργασιακό χώρο, αυστηρά μέτρα κυκλοφορίας, μέτρα ατομικής και συλλογικής υγιεινής, αναγκαστική κοινωνική αποστασιοποίηση, εκπαίδευση εξ αποστάσεως, κλείσιμο των Ναών και απαγόρευση τέλεσης των Ιερών Ακολουθιών, απαγόρευση ακόμα και να επισκέπτονται οι πιστοί τα κοιμητήρια (μόνον τέλεση της εξοδίου ακολουθίας)³, είναι μερικά από τα μέτρα τα οποία εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα και σε παγκόσμιο επίπεδο, ώστε να αποτραπούν είτε να περιοριστούν, άλλοτε με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και άλλοτε με μικρότερη, οι συνέπειες της διασποράς του θανατηφόρου ιού.

Πάνω απ' όλα λοιπόν ετέθη η προστασία της ανθρώπινης ζωής και της υγείας ως συλλογικού αγαθού. Εκτός όμως από την υγεία και την ανθρώπινη επιβίωση, υπάρχει και το ζήτημα της 'οντολογικής ασφάλειας', της ασφάλειας όχι μόνον της σωματικής, αλλά της ψυχοσωματικής ασφάλειας των ανθρώπων, και ποιος την παρέχει. Το θέμα αυτό καθιστά ιδιαίτερα σημαντικό τον ρόλο της Εκκλησίας και της πίστης, καθώς σε περιόδους κρίσης, ο άνθρωπος – όχι μόνον ο πιστός - νιώθει ακόμα μεγαλύτερη την ανάγκη να προσφύγει στην Εκκλησία, να ενδυναμωθεί στην πίστη του, να παρηγορηθεί, να εμψυχωθεί και να βρει στήριγμα και οδοδείκτη. Με την πανδημία ωστόσο εργαλειοποιήθηκε η ίδια η κρίση, ως γεγονός κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, ακόμα και θεολογικό, και δοκιμάστηκε η πίστη, όχι ως προς το ομολογιακό της περιεχόμενο, αλλά ως προς εκείνο το στοιχείο που δίνει πληρότητα στη συλλογιστική του σύγχρονου ανθρώπου, εμπιστοσύνη και ελπίδα στις σχέσεις του με τον Θεό και τους συνανθρώπους του, γεγονός που προβάλλει και αναβαθμίζει το ποιμαντικό έργο και την ποιμαντική αποστολή της Εκκλησίας.

³ Ορθόδοξη Αλήθεια, «Η πανδημία απαγορεύει να φροντίσουμε ακόμα και τους τάφους των οικείων μας», 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284, σ. 14-15.

Τα θέματα που κυριάρχησαν στον δημόσιο διάλογο περί την Εκκλησία προκλήθηκαν αρχικά από το κλείσιμο των Ιερών Ναών, κατά την περίοδο του πρώτου κοινωνικού αποκλεισμού, και την απαγόρευση της τέλεσης όλων των Ιερών Ακολουθιών, και στη συνέχεια, από τον τρόπο μετάδοσης της Θείας Κοινωνίας, από την υποχρέωση της χρήσης των масκών στο εσωτερικό των Ιερών Ναών και την τήρηση αποστάσεων, από την τέλεση της Αναστάσιμης Λειτουργίας του Πάσχα τρεις ώρες νωρίτερα, και, τέλος, από τον εμβολιασμό.

Στην Ελλάδα, η θρησκεία και η Εκκλησία αποτελούν μέρος της δημόσιας σφαίρας και ο διάλογος για τον ρόλο που η Εκκλησία διαδραμάτισε κατά την πανδημία, αλλά και για τον ρόλο που θα διαδραματίσει στο μέλλον, δεν είναι μόνον αναπόφευκτος αλλά και επιβεβλημένος. Παρά τα όποια ζητήματα μπορεί να αναδείχθηκαν στον δημόσιο διάλογο στο διάστημα αυτό σχετικά με την Εκκλησία της Ελλάδος, η Εκκλησία, μέσω της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, στάθηκε σταθερός και ακλόνητος αρωγός τόσο της Πολιτείας όσο και των πιστών, παρέχοντας ποιμαντική υποστήριξη και καθοδήγηση στους πιστούς, αλλά και πρακτική και υλική βοήθεια σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες. Όπως είπε ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος κ. Ιερώνυμος, *«Είμαστε εδώ για να βοηθήσουμε και να συμπαρασταθούμε, όχι για να δημιουργήσουμε κάποιο πρόβλημα, αυτό κάναμε από την πρώτη στιγμή και αυτό θα κάνουμε μέχρι την τελευταία ημέρα. Αξιοποιήστε την Εκκλησία. Είμαστε στη διάθεσή σας»*.

Αξιοποιώντας την Πατερική Διδασκαλία, και τη μακρά Ιερά Παράδοση, όπως αποτυπώνονται στην πλούσια Εκκλησιαστική Γραμματεία, και μέσα από τον σταθερό και αξιόπιστο ρόλο της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, η Εκκλησία, κατέβαλε συνεχώς κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να εξασφαλίσει: *πρώτον*, την ασφάλεια και την υγεία των πιστών, συχνά σε βάρος της υγείας των κληρικών και των μοναχών⁴. *Δεύτερον*, τη σωστή και έγκαιρη ενημέρωση των πιστών, ορισμένοι από τους οποίους, υπό την επιρροή πολλών και ακραίων τάσεων, έδειχναν να υποτιμούν τη σοβαρότητα της κατάστασης και την ευθύνη όλων, τόσο τη δική τους ατομική ευθύνη, όσο και προπαντός την ευθύνη του δεύτερου μεγαλύτερου θεσμού στην Ελλάδα μετά το κράτος – της Εκκλησίας. *Τρίτον*, την αγαστή συνεργασία με την Πολιτεία, οριοθετώντας ταυτόχρονα την εφαρμογή των σχετικών μέτρων, θέτοντας ‘κόκκινες γραμμές’ όπου έκρινε ότι αυτό ήταν απαραίτητο για την προάσπιση της πίστης και της θρησκευτικής ζωής.

Ο ελλαδικός εκκλησιαστικός χώρος είναι ίσως ο μόνος θεσμικός χώρος στην ελληνική κοινωνία όπου αφενός δημιουργήθηκαν οι περισσότερες διαφοροποιήσεις ως προς την αφετηρία, τον σκοπό εμφάνισης και την αντιμετώπιση της πανδημίας, και αφετέρου εκφράστηκαν οι περισσότερες διαμαρτυρίες κατά των μέτρων, ιδιαίτερα όσον αφορά την απαγόρευση του

⁴ Kitsantonis Niki, “Greek Orthodox Church Faces Criticism as Virus Hits Its Ranks”, *The New York Times*, Dec. 5, 2020, Updated Feb. 16, 2021, [<https://www.nytimes.com/2020/12/05/world/greece-orthodox-church-coronavirus.html>, (10/06/2021)].

Πρβλ. Kantouris Costas and Gatopoulos Derek, “Greece: Bishop’s death revives debate on communion safety”, *Associated Press News*, November 16, 2020, [<https://apnews.com/article/thessaloniki-europe-coronavirus-pandemic-greece-40c58013dd8ad162b343dee2f>, (10/06/2021)].

εκκλησιασμού. Για την Εκκλησία και τους πιστούς, η πανδημία λειτούργησε ως *πειρασμός δοκιμασίας*⁵ για την ενότητα του σώματος της Εκκλησίας. Ωστόσο, οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, τα προβλήματα και τις δυσκολίες θα πρέπει να τα εκλαμβάνουν ως δοκιμασίες και ευκαιρίες τις οποίες μπορούν να αξιοποιήσουν για τη σωτηρία της ψυχής τους, μέσα από την υπομονή και την ταπείνωση. Για τους Πατέρες της Εκκλησίας οι δοκιμασίες, οι πειρασμοί, είναι τεκμήριο της πρόνοιας του Θεού και της φιλανθρωπίας Του, είναι δείγμα ευεργεσίας, είναι μέρος της οικονομίας του Θεού για το συμφέρον του ανθρώπου. Οι συνθήκες λοιπόν αποτελούν μια καλή ευκαιρία για έναν θεολογικό, εκκλησιολογικό και εκκλησιαστικό αναβαπτισμό με βάση την ορθόδοξη βιβλική και αγιοπατερική παράδοση, με στόχο την εμπέδωση του πώς οφείλει κάθε Ορθόδοξος Χριστιανός να αντιμετωπίζει κάθε κρίση στην ζωή του.

Όσον αφορά τη διάρθρωση, η παρούσα εργασία ξεκινά με την περιγραφή της κρισιμότητας της κατάστασης όπως αυτή διαμορφώθηκε λόγω της πανδημίας και των συνεπειών της, σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, και προχωρά από το πιο γενικό, το ευρύτερο πλαίσιο, προς το πιο συγκεκριμένο.

Στον *πρόλογο*, γίνεται αναφορά στην εξέλιξη της πανδημίας και στις συνέπειές της στις σύγχρονες κοινωνίες, με στόχο να καταδειχθεί η κρισιμότητα του θέματος μέσα ακριβώς από τις διεθνείς του διαστάσεις. Ευρισκόμενοι αντιμέτωποι με την ίδια απειλή, αντιμέτωποι με πρωτόγνωρες καταστάσεις, Εκκλησίες και πιστοί ανά τον κόσμο διακατέχονταν από τους ίδιους προβληματισμούς και από τα ίδια διλήμματα και αγωνίες.

Ακολουθεί το *μεθοδολογικό πλαίσιο* της διπλωματικής εργασίας, η οποία αποτελεί μια επιστημονική έρευνα μέσω συλλογής πρωτογενών ποιοτικών δεδομένων. Παρουσιάζονται το ερευνητικό ερώτημα, οι στόχοι και ο σκοπός της εργασίας.

Η εργασία ξεκινά με την *εισαγωγή* ως εστίαση σύμπτυξης και προχωρά από το πιο γενικό, το ευρύτερο πλαίσιο, προς το πιο συγκεκριμένο.

Στο *πρώτο μέρος*, παρουσιάζονται οι σοβαρές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της υγειονομικής κρίσης, ώστε να καταστεί σαφές ότι οι κυβερνήσεις σε όλον τον κόσμο, υπό τις οδηγίες του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, βρέθηκαν αναγκασμένες να λάβουν σκληρά μέτρα για την αναχαίτιση της πανδημίας. Οι δύσκολες συνθήκες δεν επέτρεπαν τη δυνατότητα ευελιξίας και επιλογής μεταξύ πολλαπλών λύσεων. Το αγαθό που έπρεπε να διαφυλαχθεί σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο ήταν η δημόσια υγεία και η υιοθέτηση των μέτρων κοινή και επιβεβλημένη. Γίνεται επίσης αναφορά στις σύγχρονες κοινωνίες της διακινδύνευσης, την παγκοσμιοποίηση του φόβου, στη νέα βιοπολιτική ρύθμιση της ζωής και των σχέσεων των ανθρώπων μέσα από την ‘εκούσια βιοπολιτική αυτοπειθάρχιση και αυτοπροσαρμογή’.

⁵ Νικολαΐδης Β. Απόστολος, *Ο έσχατος πειρασμός. Η χριστιανική πίστη σε καιρό πανδημίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2021, σελ. 152.

Τα επόμενα κεφάλαια παρουσιάζουν το φαινόμενο της ‘μεγασυνωμοσίας’ και της ‘πληροφοριοδημίας’ και πώς ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας προσπάθησε να αντιμετωπίσει το σημαντικό αυτό πρόβλημα ζητώντας τη βοήθεια των Εκκλησιών και των θρησκευτικών κοινοτήτων. Παρουσιάζονται, επίσης, το φαινόμενο της συνωμοσιολογίας και προφητολογίας στην Ελλάδα και οι αντιδράσεις της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου στο πρόβλημα αυτό. Στο διάστημα αυτό κάθε είδους ψευδείς ειδήσεις και θεωρίες εξαπλώθηκαν με ραγδαία ταχύτητα στο διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζοντας τους πιστούς και καλλιεργώντας ακραίες τάσεις και τοποθετήσεις. Το μεγαλύτερο πρόβλημα δημιουργήθηκε κατά τον εορτασμό των Θεοφανείων (2021) προκαλώντας την αντίδραση της Εκκλησίας.

Το *δεύτερο μέρος* ξεκινά με τη θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου όσον αφορά τη στάση της Εκκλησίας στο διάστημα της πανδημικής κρίσης. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι αποφάσεις της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου κατά τις περιόδους του πρώτου και δεύτερου κοινωνικού αποκλεισμού (Μάρτιος 2021, Νοέμβριος 2021) και τη συζήτηση που αναπτύχθηκε γύρω από τη στάση της Εκκλησίας της Ελλάδος μέσα στη δύσκολη αυτή συγκυρία. Η εφαρμογή των μέτρων κατά της διασποράς της πανδημικής νόσου άπτεται του ζητήματος των σχέσεων Εκκλησίας – Πολιτείας, το οποίο παρουσιάζεται στο κεφάλαιο που ακολουθεί. Στο επόμενο κεφάλαιο αναλύεται η αντίληψη του ‘καθήκοντος στην υγεία’ ως νέα διάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης, επάνω στην οποία στηρίχθηκε η υποχρεωτικότητα της χρήσης των масκών ακόμα και στο εσωτερικό των Ναών. Ακολουθεί μια σύντομη αναφορά σε πανδημίες που είχαν πλήξει την ανθρωπότητα - και την Ελλάδα - στο παρελθόν. Δεν είναι αυτή η πρώτη πανδημία και δεν θα είναι και η τελευταία σύμφωνα με τους ειδικούς αφού ζούμε πλέον στην ‘κοινωνία της διακινδύνευσης’. Όμως αυτή η πανδημία διέρρηξε το κέλυφος του ευδαιμονισμού που είχε περιβάλει όλες τις κοινωνίες των ανεπτυγμένων χωρών με πολύ σημαντικές ψυχοκοινωνικές συνέπειες. Το επόμενο κεφάλαιο αναλύει τη σχέση της Εκκλησίας με την Επιστήμη υπό το πρίσμα της εξασφάλισης της ψυχοσωματικής υγείας και ασφάλειας των ανθρώπων. Ακολουθεί το ζήτημα του εμβολιασμού κατά της διασποράς του κορωνοϊού και η στάση της Εκκλησίας, η συνεργασία της με την Πολιτεία και η με κάθε τρόπο συμβολή της στην αντιμετώπιση της κατάστασης. Το επόμενο κεφάλαιο αναφέρεται στην πολυφωνία που παρατηρήθηκε στο εσωτερικό της Εκκλησίας όλο αυτό το διάστημα, το πρόβλημα με την ‘παρακοή’ των δύο Μητροπολιτών κατά την ημέρα της Αναστάσεως (Πάσχα 2021) και τη στάση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου. Ακολουθούν τα κεφάλαια για το συνοδικό και ιεραρχικό σύστημα της Εκκλησίας, καθώς και για την υπακοή και τη διάκριση που πρέπει να επικρατούν στην Εκκλησία ως ‘Σώμα Χριστού’, ώστε να διασφαλίζεται η ενότητά Της.

Το *τρίτο μέρος* της εργασίας περιλαμβάνει την παρουσίαση των Μυστηρίων - γύρω από τα οποία αναπτύχθηκε μεγάλος προβληματισμός και συζήτηση όλο αυτό το διάστημα - το Μυστήριο της Θείας Λειτουργίας, την Εκκλησία, ως χαρισματικό γεγονός στη ζωή των πιστών, πώς

παρουσιάστηκε η 'εκκλησία' χωρίς τη συνάθροιση των πιστών στον σύγχρονο θεολογικό λόγο, το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας και το σοβαρό ζήτημα που δημιουργήθηκε γύρω από τον τρόπο μετάδοσης της Θείας Κοινωνίας στη διάρκεια της πανδημίας. Η Εκκλησία, προκειμένου να εφαρμόσει τις απαραίτητες αποφάσεις της Πολιτείας, για την αναχαίτιση της πανδημίας και για την προστασία των πιστών, κλήθηκε να διαχειριστεί δύσκολα θέματα, όπως ήταν η μεταφορά της Αναστάσιμης λειτουργίας λίγες ώρες νωρίτερα λόγω των μέτρων περιορισμού της μετακίνησης των πολιτών – ζήτημα το οποίο προκάλεσε επίσης έντονο προβληματισμό τόσο στο εσωτερικό της Εκκλησίας όσο και μεταξύ των πιστών. Όλο αυτό το διάστημα, η Εκκλησία της Ελλάδος κινήθηκε στο πλαίσιο της 'εκκλησιαστικής οικονομίας', γι' αυτό στο επόμενο κεφάλαιο αναλύονται οι δύο πυλώνες του τρόπου λειτουργίας της Εκκλησίας, οι αρχές της οικονομίας και της ακρίβειας.

Το πρώτο κεφάλαιο του *τέταρτου μέρους* της εργασίας αναφέρεται στη ραγδαία ψηφιοποίηση της εκκλησιαστικής ζωής στο διάστημα της πανδημίας. Το κλείσιμο των χώρων λατρείας σε όλες τις χώρες προβλημάτισε και στενοχώρησε τους πιστούς οι οποίοι δεν είχαν πλέον τη δυνατότητα της συνάθροισης στους χώρους λατρείας, με αποτέλεσμα να στραφούν στο διαδίκτυο, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στην 'κατ' οίκον εκκλησία'. Κατά πόσον όμως μπορούμε να μιλούμε για 'ψηφιακή εκκλησία'; Η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει σίγουρα μια δυναμική παρουσία στο Διαδίκτυο. Δεν καταδικάζει την τεχνολογία ούτε τάσσεται κατά της έρευνας και της επιστήμης. Προειδοποιεί όμως για τους κινδύνους που ενέχει το μέσον, λόγω του *μυστηριακού και αδημοσίετου χαρακτήρα της χριστιανικής λατρείας* και ότι η φυσική παρουσία στους Ναούς και η συμμετοχή των πιστών στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας δεν υποκαθίσταται από καμία διαδικτυακή 'κοινωνία'. Η δυναμική παρουσία της Εκκλησίας στον χώρο του διαδικτύου και η ανάγκη αξιοποίησης των μέσων για την προβολή και διάδοση του μηνύματός της φέρνει στο προσκήνιο την ενορία και τον αναβαθμισμένο ρόλο τον οποίο καλείται να διαδραματίσει στο μέλλον, γι' αυτό τα δύο τελευταία κεφάλαια πραγματεύονται τον ρόλο της ενορίας και τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη μεταπανδημική κοινωνία. Το τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στην ανάγκη ενός νέου επανευαγγελισμού του μηνύματος της Εκκλησίας.

Η εργασία καταλήγει στα *συμπεράσματα* όπου, ως σύμπτυξη όλων των δεδομένων που αναλύθηκαν, παρατίθενται τα κύρια σημεία της εργασίας και επισημαίνονται τα τρία σημεία εστίασης της δράσης της Εκκλησίας στη μετά-COVID-19 εποχή: α) στη σωστή διαποίμανση κλήρου και λαού, β) στον διαδικτυακό αλφαριθμητισμό κληρικών και λαϊκών, και γ) στην προβολή του ασκητικού ήθους και του ευχαριστιακού χαρακτήρα της Εκκλησίας αποβάλλοντας τα στοιχεία εκκοσμίκευσης.

Ακολουθεί ο *επίλογος*. Η Ορθόδοξη Εκκλησία καλείται να ασκήσει μια νέα μορφή πολιτισμικής διακονίας στον σημερινό ψηφιακό κόσμο και να απευθύνει το ευαγγελικό μήνυμά της προς όλους. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία μεταφέρει και εκφράζει το μήνυμα της εν Χριστώ Ελπίδας, Ειρήνης, Χαράς και της Πίστης στη Ζωή, έχει τη δυνατότητα να εκμεταλλευθεί

την εμπειρία της από το διάστημα αυτό με στόχο την ενίσχυση και προβολή του ρόλου και του μηνύματός της και τον επανευαγγελισμό του κόσμου μέσα σε ένα αναδιαμορφωμένο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

Η εργασία κλείνει με τα παραρτήματα, τη βιβλιογραφία και τις πηγές.

ΜΕΡΟΣ Ι

I.1. Η ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Στις 11 Μαρτίου 2020 ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Π.Ο.Υ.) ανακοίνωσε ότι η επιδημία Covid -19 χαρακτηρίζεται ως πανδημία⁶ κηρύσσοντας την κατάσταση ως «Έκτακτη Ανάγκη Δημόσιας Υγείας Διεθνούς Ενδιαφέροντος» ('Public Health Emergency of International Concern', PHEIC)⁷. Αυτή η κήρυξη ήταν η έκτη φορά μετά την πανδημία του H1N1 το 2009. Επιδημίες όπως ο Έμπολα, η νόσος των τρελών αγελάδων, η γρίπη των πτηνών και η γρίπη των χοίρων ελέγχθηκαν σχετικά γρήγορα, προκαλώντας εφησυχασμό ως προς την απειλή μιας εκτεταμένης υγειονομικής καταστροφής. Έτσι, όταν ξέσπασε η πανδημία στις αρχές του 2020, τα εθνικά συστήματα υγείας, ήδη αποδυναμωμένα από την παγκόσμια οικονομική κρίση, ήταν ανέτοιμα για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της κατάστασης⁸.

Η υγεία, λοιπόν, αποτελεί την πρώτη προτεραιότητα⁹, γι' αυτό και οι χώρες έστρεψαν τους οικονομικούς τους πόρους στη στήριξη, πρωτίστως, των συστημάτων υγείας¹⁰. Στη «Διακήρυξη της Χιλιετίας»¹¹ που υπεγράφη από 189 χώρες, στο πλαίσιο της εφαρμογής της Ατζέντας 2030 του ΟΗΕ για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη, μεταξύ των στόχων προτάσσεται η καταπολέμηση των επιδημιών. Σε κοινή τους δήλωση οι Μέρκελ, Μακρόν, Γκουτέρες, Σαρλ Μισέλ και Ούρσουλα φον ντερ Λάιεν, τόνισαν ότι η οικονομική κρίση που έχει προκληθεί από την πανδημία και οι ανισότητες που δημιουργούνται απειλούν τα δημοκρατικά συστήματα και υπονομεύουν την κοινωνική συνοχή¹². Η κρίση της Covid-19 αντιπροσωπεύει τη μεγαλύτερη

⁶ Πανδημία είναι η επιδημία λοιμωδών ασθενειών που εξαπλώνεται πολύ γρήγορα σε μια μεγάλη περιοχή και απειλεί το σύνολο του πληθυσμού.

⁷ World Health Organization, *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*, [<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>, (03/06/2021)].

⁸ Κοντιάδης Ξενοφών, *Πανδημία, Βιοπολιτική και δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον COVID-19*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2020, σ. 18.

⁹ Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και οι εταίροι του G20 ίδρυσαν τον Απρίλιο 2020, τη μοναδική παγκόσμια πλατφόρμα *Access to Covid-19 Tools (ACT) Accelerator*, αναγνωρίζοντας την εκτεταμένη ανοσοποίηση ως ένα παγκόσμιο δημόσιο αγαθό, το οποίο πρέπει να είναι διαθέσιμο και εφικτό για όλους. Βλ. W.H.O., *Access to Covid-19 Tools (ACT) Accelerator*, [<https://www.who.int/initiatives/act-accelerator>, (03/06/2021)].

¹⁰ Το συνολικό κόστος των μέτρων που ανακοινώθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση για τη στήριξη της οικονομίας, των επιχειρήσεων και των εργαζομένων ανήλθε στο ποσό των 24 δισ. ευρώ το οποίο αντιστοιχεί στο 14% του ΑΕΠ.

¹¹ United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner, *United Nations Millennium Declaration*, General Assembly Resolution 55/2, [<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Millennium.aspx>, (03/06/2021)].

¹² TANEΑ Team, «Κοινό άρθρο από Μέρκελ, Μακρόν, Γκουτέρες, Σαρλ Μισέλ, Ούρσουλα φον ντερ Λάιεν», 4 Φεβρουαρίου 2021 | 05:35, [<https://www.facebook.com/sharer/sharer.php?u=https://www.tanea.gr/2021/02/04/opinions/koino-arthro-apo-merkel-makron-gkouteres-sal-misel-oursoula-fon-nter-laien/>, (08/06/2021)].

δοκιμασία για τη διεθνή αλληλεγγύη, αφού, *απέναντι σε μια πανδημία, η αλυσίδα της υγειονομικής ασφάλειας είναι τόσο δυνατή όσο και ο κρίκος της που αντιστοιχεί στο πιο αδύναμο σύστημα υγείας*¹³.

Η πανδημία, που παρά τη χρήση των εμβολίων δεν έχει ακόμα τεθεί υπό έλεγχο, προκάλεσε, σε πλανητικό επίπεδο, τη σοβαρότερη υγειονομική κρίση μετά την ισπανική γρίπη του 1918¹⁴ και ταυτόχρονα τη μεγαλύτερη οικονομική κρίση από τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930¹⁵. Όλοι ανεξαιρέτως οι πολίτες στα ανεπτυγμένα και τεχνολογικώς εξελιγμένα κράτη του Δυτικού κόσμου βρέθηκαν μπροστά σε μια αμείλικτη πραγματικότητα, μια πραγματικότητα καινοφανή και μη αναστρέψιμη. Η επιχειρηματική δραστηριότητα ανεστάλη σε μεγάλο μέρος, ο επιχειρηματικός κόσμος βρέθηκε σε αδιέξοδο και οι ελεύθεροι επαγγελματίες σε οικονομική δυσπραγία και ανασφάλεια για το μέλλον τους¹⁶. Οι επιπτώσεις στο εμπόριο, στον τουρισμό, στις μεταφορές, στον πρωτογενή τομέα και στη βιομηχανική παραγωγή¹⁷ επέφεραν μείωση της οικονομικής ανάπτυξης μεγαλύτερη από εκείνη που προκάλεσε η χρηματοπιστωτική και δημοσιονομική κρίση του 2008-2009, με το φάσμα της διάγκωσης της ανεργίας να πλανάται επάνω από τον πλανήτη¹⁸ και τις κυβερνήσεις και τις κεντρικές τράπεζες να αποδεσμεύουν ιλιγγιώδη ποσά για τη διαχείριση της κατάστασης¹⁹. Με άλλα λόγια, το πανδημικό κύμα, εκτός

¹³ Παρόμοιες επισημάνσεις είχαν κάνει και Άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας σε συναφείς περιστάσεις. Ο Κυπριανός Καρχηδόνας, οι Καππαδόκες Πατέρες, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Αμβρόσιος Μεδιολάνων, ο Ιερός Αυγουστίνος, ο Ιωάννης της Εφέσου, ο Ιάκωβος του Σαρούγ και άλλοι παραθέτουν πολλές σκέψεις που αφορούν την ασθένεια, την υγεία και τις σχέσεις τους με την κοινωνική οικονομία. Άμεσα σχετική με τις πανδημικές αποσταθεροποιήσεις, η πραγματεία του Κυπριανού *Περί θνητότητας (De mortalitate)*, τον 3^ο αι., που, κατά τον ιστορικό Kyle Harper, αναφέρεται σε μια παθολόγο κρίση παρόμοια με τον ιό Έμπολα. Και ο Ιωάννης της Εφέσου, περιγράφοντας τον λοιμό του 6^{ου} αι. στα χρόνια του Ιουστινιανού, επισημαίνει όχι μόνον τα σωματικά συμπτώματα του αλλά, κατά την Susan Ashbrook Harvey, τις ψυχικές και συναισθηματικές οδύνες που προκλήθηκαν από τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του. Βλ. Susan R. Holman, «Ασθένεια, κοινότητα και θλίψη στην εποχή του Covid-19», στο: Ασπρούλης Νικόλαος –Wood Nathaniel (επιμ.), *Καιρός του ποιήσαι: Η Ορθοδοξία ενώπιον της πανδημίας του κορωνοϊού*, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2020, σ. 84.

¹⁴ ΘΕΜΑ, «Πανδημία: Ξεπέρασαν τα 4 εκατομμύρια οι νεκροί από Covid-19 παγκοσμίως», 08/07/2021, 07:54, [<https://www.protothema.gr/koronoios-live/article/1141172/pandimia-xeperasan-ta-4-ekatommyria-oi-nekroi-apo-covid-19-pagosmios/>, (21/08/2021)].

¹⁵ Κοντιάδης Ξενοφών, *ό.π.*, σ. 19.

¹⁶ Τις τεράστιες επιπτώσεις στην οικονομία των κρατών τις έδειξαν οι μαζικές ρευστοποιήσεις στα χρηματιστήρια, η κατακόρυφη πτώση του πετρελαίου, οι αποδόσεις των ομολόγων και των συμβολαίων ασφάλισης καθώς και η μεγάλη άνοδος των CDS. Τις έδειξαν τα δισεκατομμύρια που διατέθηκαν και θα διατεθούν για τη στήριξη της ρευστότητας των τραπεζών. Τις έδειξαν οι υπερβάσεις των προϋπολογισμών των κρατών και η τεράστια ύφεση του 2020 που αποτυπώθηκε σε πολλά κράτη. Τέλος, τις έδειξε και η διάθεση για κρατικοποιήσεις μεγάλων και κομβικών επιχειρήσεων, όπως έγινε ήδη στην Ισπανία, που εθνικοποίησε τα ιδιωτικά νοσοκομεία. Βλ. Λιαργκόβας Παναγιώτης, *Δέκα χρόνια κρίση, τρία μνημόνια και μια πανδημία. Η Ελλάδα αναζητώντας διέξοδο*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2020, σ. 275.

¹⁷ Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας εκτιμά ότι το 81% του παγκοσμίως ενεργού πληθυσμού εργαζομένων επηρεάζεται από το κλείσιμο ή την υπολειτουργία των χώρων εργασίας και ότι 1.250.000 εργαζόμενοι κινδυνεύουν με απόλυση ή μείωση του μισθού τους. Βλ. International Labour Organization, *COVID-19 and the world of work*, [<https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/lang-en/index.htm>, (08/08/2021)].

¹⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας των Ηνωμένων Εθνών, η ανεργία θα ξεπεράσει τα ποσοστά της κρίσης του 2008 και μπορεί να χαθούν στο πολύ ευνοϊκό σενάριο 5,3 εκατ. θέσεις εργασίας.

¹⁹ Η ΕΕ αναγκάστηκε να κάνει πιο ευέλικτο το Σύμφωνο Σταθερότητας, για να υποστηρίξει τις επιχειρήσεις και να διατηρήσει όσο το δυνατόν περισσότερες θέσεις εργασίας, ενισχύοντας ταυτόχρονα τις οικονομίες των κρατών μελών. Η Ομοσπονδιακή Τράπεζα στις ΗΠΑ διέθεσε προς αυτήν την κατεύθυνση περισσότερο από ένα τρις. δολάρια, η Γερμανία πάνω από μισό τρις. ευρώ και ανάλογα κινήθηκαν πολλές ακόμα κυβερνήσεις. Βλ. Λιαργκόβας Παναγιώτης, *ό.π.*, σ. 274.

από τη δημόσια υγεία, έθεσε υπό δοκιμασία την πολιτική, την οικονομία, τις εμπορικές συναλλαγές, τις διανθρώπινες σχέσεις και τις αντοχές του παγκόσμιου πληθυσμού.

Σε δύσκολες καταστάσεις μιας γενικευμένης απειλής, υπάρχουν τρεις ‘αρχές’ που εξασφαλίζουν τη σωτηρία: η αξία της ανθρώπινης ζωής πάνω από τα υλικά αγαθά, η επικράτηση της ταπεινώσης επάνω στον ατομικισμό και η προτεραιότητα των ευάλωτων πριν από τους ισχυρούς²⁰. Και οι τρεις αυτές ‘αρχές’ αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα της ζωής της Εκκλησίας. Είναι οι άζονες επάνω στους οποίους κινείται το σώμα της Εκκλησίας και διαμορφώνεται η ζωή των πιστών.

Η κατάσταση στην οποία επικρατεί μια σοβαρή κρίση που αφορά τη δημόσια υγεία, αποτελεί την ιστορική συγκυρία κατά την οποία αυτές οι τρεις αρχές αποδεικνύουν τη χρησιμότητά τους στην πράξη. Η Εκκλησία αποτελεί κοινότητα, κάθε ενορία αποτελεί έναν θύλακα συνύπαρξης, επικοινωνίας και αλληλοβοήθειας. Σε περιπτώσεις όπως αυτή, που έκλεισαν οι πόρτες των Ναών και οι πιστοί κλείστηκαν στα σπίτια τους, αναδεικνύονται και ενισχύονται ακόμα περισσότερο οι δεσμοί μεταξύ των πιστών, μεταξύ των μελών της ενορίας²¹. Οι ενορίες στο διάστημα της πανδημίας συγκέντρωναν τρόφιμα και φάρμακα και τα παρέδιδαν σε σπίτια ηλικιωμένων ή ασθενών που δεν μπορούσαν να βγουν έξω. Μπορεί οι πιστοί να έχασαν προσωρινά τη ‘σωματική’ επαφή, δεν έχασαν όμως την πνευματική επαφή μεταξύ τους.

Αν υπάρχει κάποιος χώρος που καταπολεμά το αίσθημα της μοναξιάς και εξουδετερώνει τον φόβο, αυτός είναι η Εκκλησία, η κιβωτός της σωτηρίας. Ο σύγχρονος άνθρωπος, λόγω του ατομικισμού που τον διακατέχει, σε συνδυασμό με τη χρήση της πολύ εξελιγμένης τεχνολογίας, θεωρεί ότι μπορεί να ελέγχει και να κατευθύνει τα πάντα. Λειτουργεί στη βάση ενός αυστηρού προγραμματισμού και με μακροχρόνια πρόβλεψη. Στο εσωτερικό της Εκκλησίας όμως ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Ο πιστός ανάγει τα πάντα στην πρόνοια του Θεού. Η πανδημία και τα μέτρα που ελήφθησαν αφάιρεσαν με απότομο και σκληρό τρόπο κάθε αίσθηση παντοδυναμίας, κυριαρχίας και ελέγχου από τον άνθρωπο. Ο μόνος χώρος όμως στον οποίον ο άνθρωπος απεκδύεται ούτως ή άλλως όλων αυτών των χαρακτηριστικών είναι η Εκκλησία η οποία ‘εκπαιδεύει’ τον άνθρωπο να αφήνεται με εμπιστοσύνη και ταπεινώση στο θέλημα του Θεού.

²⁰ Firebaugh Tiffany, ‘The Church's Role in a Pandemic’, March 12, 2020, *Sojourners*, Living Faith, [<https://sojo.net/articles/churchs-role-pandemic>, (20/07/2021)].

²¹ Hardin Crystal, “Our Church doors are shut and our members quarantined. Yet Grace abounds”, COVID-19/ Commentary/ Living Faith, *Sojourners*, Living Faith, March 13, 2020, [<https://sojo.net/articles/our-church-doors-are-shut-and-our-members-quarantined-yet-grace-abounds>, (20/09/2021)].

1.2. ΠΑΝΔΗΜΙΑ, ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Η παγκοσμιοποίηση, ως μακροπρόθεσμο κληροδότημα του Διαφωτισμού²², έχει επιφέρει μια ριζική αναδιάταξη του χρόνου και του χώρου στην κοινωνική ζωή – αυτό που ο Anthony Giddens αποκαλεί «*αποστασιοποίηση του χώρου και του χρόνου*»²³ (time-space distanciation), «εκρίζωση» δηλαδή των κοινωνικών σχέσεων από το «τοπικό πλαίσιο αλληλεπίδρασης» και αναδιάρθρωσή τους στον χώρο και στον χρόνο (time and space recontextualization). Την αναδιάρθρωση αυτή του χώρου και του χρόνου, ο David Harvey την αποκαλεί «*συμπύκνωση του χώρου και του χρόνου*» (time-space compression) και θεωρεί ότι έχει «*μια αποπροσανατολιστική, διαβρωτική επίδραση στις πολιτικοοικονομικές πρακτικές, στην ισορροπία της ισχύος, καθώς και στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή*»²⁴.

Ο Rosenau υποστηρίζει ότι ο κόσμος έχει μπει στην εποχή της ‘μεταδιεθνούς’ πολιτικής, ένα κομβικό σημείο για την Ιστορία, όπου «...*οι επικρατούσες αντιλήψεις και πεποιθήσεις για τη δυναμική της Ιστορίας πρέπει να αντιμετωπιστούν ως εννοιολογικές φυλακές*»²⁵. Ο άκρατος καταναλωτισμός έχει οδηγήσει στην κυριαρχία κοσμικών, υλιστικών, ορθολογιστικών και ατομικιστικών πολιτιστικών αξιών. Οι σύγχρονες κοινωνίες διακρίνονται από μια αυξανόμενη πολυπλοκότητα και ποικιλία τρόπων ζωής. Η επιρροή της παράδοσης έχει υποχωρήσει προς όφελος της ατομικής επιλογής να προγραμματίζει ο καθένας τη ζωή του. Ο σύγχρονος άνθρωπος δεν έχει σταθερή, ουσιαστική ή μόνιμη ταυτότητα, αλλά διαθέτει τη δυνατότητα συγκρότησης νέων ταυτοτήτων, οι οποίες τον κατακερματίζουν ως ενιαίο υποκείμενο. Η ταυτότητα γίνεται «*μια περιοδούσα πανήγυρις*»²⁶, σχηματίζεται και μετασχηματίζεται συνεχώς, μέσα στα διαφορετικά πολιτιστικά συστήματα που μας περιβάλλουν²⁷. Ο έντονος πολιτιστικός πλουραλισμός και η εξατομίκευση συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη οργανισμών που σκοπεύουν στον μεγαλύτερο έλεγχο και στην παρακολούθηση της κοινής ζωής²⁸.

Αυτός ο «πολυκεντρικός κόσμος» είναι ένας κόσμος με: υπερεθνικούς οργανισμούς, υπερεθνικά προβλήματα, υπερεθνικές δομές, υπερεθνικές κοινότητες που βασίζονται στη θρησκεία, στη γνώση (π.χ. ακαδημαϊκά δίκτυα), στον τρόπο ζωής (π.χ. περιβαλλοντιστές), στον

²² Μια σημαντική κληρονομιά του Διαφωτισμού στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική σκέψη είναι η πεποίθηση ότι η παγκόσμια κοινότητα της ανθρωπότητας αποτελεί από κάθε άποψη «...τον σκοπό ή το αντικείμενο του υψηλότερου ηθικού αγώνα» (Bull, 1977, σ. 27). Πίσω από αυτό το όραμα βρίσκεται η υπόθεση ότι, κατά βάση, οι ανάγκες και τα ενδιαφέροντα όλων των ανθρώπων είναι παρόμοια σε όλο τον κόσμο.

²³ Hall Stuart, Held David, McGrew Anthony, *Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, μτφ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 105.

²⁴ Hall Stuart, Held David, McGrew Anthony, *ό.π.*, σ. 107.

²⁵ Hall Stuart, Held David, McGrew Anthony, *ό.π.*, σ. 100.

²⁶ Hall Stuart, «Το ζήτημα της πολιτιστικής ταυτότητας», στο: Hall Stuart, Held David, McGrew Anthony, *ό.π.*, σ. 405.

²⁷ Αυτή η αποκαλούμενη ‘κρίση ταυτότητας’ θεωρείται μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας αλλαγής που αποδιοργανώνει τις κεντρικές δομές και τις διαδικασίες στις σύγχρονες κοινωνίες και υπονομεύει το πλαίσιο που έδινε στα άτομα μια σταθερή θεμελίωση στον κοινωνικό περίγυρο. Το υποκείμενο δεν είναι βιολογικά καθορισμένο, αλλά ιστορικά, άρα μπορεί να αποκτά διαφορετικές ταυτότητες σε διαφορετικές εποχές, ταυτότητες που δεν ενοποιούνται γύρω από έναν συνεκτικό ‘εαυτό’. Η τελείως ενιαία, ολοκληρωμένη, ασφαλής και συνεκτική ταυτότητα είναι μια φαντασίωση, ένα παρηγορητικό ιστόρημα ή ‘αφήγηση του εαυτού’, που κατασκευάζουμε εμείς γύρω από τους εαυτούς μας (Hall, 1990).

²⁸ Hall Stuart, Held David, McGrew Anthony, *ό.π.*, σ. 18.

πολιτισμό ή στην ιδεολογία. Συνεπώς χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη αλληλοσύνδεση και αλληλεξάρτηση²⁹, τόσο ενδοκρατικά, όσο και διακρατικά, μέσα από την ανάπτυξη ευρείας κλίμακας διοικητικών και γραφειοκρατικών συστημάτων κοινωνικής οργάνωσης. Τα σύγχρονα κράτη είναι μεγάλα, παρεμβατικά, διοικητικά γραφειοκρατικά και περίπλοκα συστήματα εξουσίας *sui generis*, που παρεμβαίνουν για να οργανώσουν μεγάλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Όπως φάνηκε τώρα, στην περίοδο της πανδημίας, το εθνικό κράτος επέστρεψε ως παρεμβατικό κεϋνσιανού τύπου κράτος, ως κράτος πρόληψης³⁰, ως κράτος έκτακτης ανάγκης, αλλά και ως κράτος επιτήρησης. Από την επιμειξία αυτών των κρατικών μορφών αναδεικνύονται νέοι πολιτειολογικοί τύποι.

Οι συντελούμενοι μετασχηματισμοί διασταυρώνονται με την ανάπτυξη ενός νέου *βιοπολιτικού παραδείγματος*, δηλαδή μιας νέας διαρρύθμισης της ζωής, της ασθένειας, του θανάτου, της ευεξίας, της απασχόλησης και ευρύτερα των ατομικών και συλλογικών σχέσεων. Η μεταδημοκρατία, η κοινωνία της διακινδύνευσης³¹, οι δημοκρατίες της επιτήρησης³² και η 4^η Βιομηχανική Επανάσταση³³ αποτυπώνουν επιμέρους οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές ανακατατάξεις, οι οποίες αναδείχθηκαν τώρα σε ένα νέο βιοπολιτικό παράδειγμα εξαιτίας της

²⁹ Οι έννοιες 'αλληλοσύνδεση' και 'αλληλεξάρτηση' δεν ταυτίζονται. Η μεν 'αλληλοσύνδεση' παραπέμπει στην παγκοσμιοποίηση, η δε 'αλληλεξάρτηση' υπαινίσσεται μια κατάσταση αμοιβαίας ευπάθειας απέναντι σε εξωτερικά γεγονότα, ενώ η 'εξάρτηση' μια κατάσταση ασύμμετρης ευπάθειας. Στην περίπτωση της πανδημίας μπορούμε να πούμε ότι υφίσταται και αλληλοσύνδεση και αλληλεξάρτηση.

³⁰ Το κράτος οφείλει να παράσχει συγκεκριμένη προστασία σε συνταγματικά προστατευόμενα έννομα αγαθά όπως είναι η υγεία, σε συνθήκες υγειονομικής ανασφάλειας, όπως εν προκειμένω, αναλαμβάνοντας προληπτικές δράσεις που περιλαμβάνουν την δημιουργία θεσμικών (π.χ αναμόρφωση του ΕΣΥ) και υλικών μέσων για την κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των ιατρικών περιστατικών και περιορισμούς σε θεμελιώδη δικαιώματα λόγω της επιβαλλόμενης κοινωνικής αποστασιοποίησης. Έτσι το φιλελεύθερο κράτος (μέριμνα για την προστασία των ελευθεριών) μετατρέπεται σε προληπτικό κράτος που παρεμβαίνει για να εγγυηθεί τους όρους της ασφαλούς διαβίωσης και μοιραία να εναρμονίσει την ασφάλεια με την ελευθερία. Βλ. Μαντζούφας Παναγιώτης, Καθηγητής Συνταγματικού δικαίου στην Νομική Σχολή του ΑΠΘ, «Κράτος πρόληψης και τεχνοκρατία την εποχή της πανδημίας», εφημερίδα «*ΤΑ ΝΕΑ*», 11/05/2020, Καταχώρηση: 11-05-2020, *Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης*, [<https://www.constitutionalism.gr/2020-05-07-mantzoufas-kratos-prolipsis-tehnokratia/>, (22/07/2021)].

³¹ Ο όρος 'κοινωνία της διακινδύνευσης' χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1986 από τον Γερμανό Κοινωνιολόγο Ulrich Beck. Μετά τη 'βιομηχανική' και 'καταναλωτική' κοινωνία, έχουμε περάσει στην 'κοινωνία της διακινδύνευσης' στην πορεία προς την παγκόσμια κοινωνία. Η βασική ιδέα αυτής της θεωρίας είναι ότι οι σύγχρονες κοινωνίες είναι προσανατολισμένες προς την ιδέα του κινδύνου ως «έναν συστηματικό τρόπο για την αντιμετώπιση των κινδύνων και των ανασφαλειών που επιφέρει και εγκαθιδρύει η ίδια η εποχή» (Beck, 1992). Σύμφωνα με τον Beck, η παγκοσμιοποιημένη κοινωνία δημιουργεί η ίδια τους κινδύνους που την απειλούν: ατομικά όπλα, πυρηνικά εργοστάσια, ρύπανση του περιβάλλοντος, χρηματιστηριακές κρίσεις, κοινωνικές ανισότητες. Κίνδυνος (risk) όμως δεν σημαίνει αυτόματα καταστροφή, αλλά την έγκαιρη πρόβλεψη της μελλοντικής καταστροφής που επιτρέπει την αποτροπή της. Βλ. Κοινωνική θεωρία, «Η θεωρία της κοινωνίας της διακινδύνευσης», 24 Οκτωβρίου 2016, [<https://socialpolicy.gr/2016/10/html>, (12/07/2021)].

Πρβλ. Beck Ulrich, *Η κοινωνία της διακινδύνευσης. Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*, μτφρ. Ηρακλής Οικονόμου, εκδ. ΠΕΔΙΟ, Αθήνα, Μάιος 20115.

³² Economic & Political Weekly, *Democracy under Surveillance. The direct threat of surveillance to civil and human rights is a global concern*, Editorial, Vol. 54, Issue No. 46, 23 November 2019, [<https://www.epw.in/journal/2019/46/editorials/democracy-under-surveillance.htm>], (22/07/2021)].

³³ Η πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση άρχισε στο τέλος του 18^{ου} αι. και αφορούσε την εκβιομηχάνιση της παραγωγής, η δεύτερη ξεκίνησε στο τέλος του 19^{ου} αι. με τη χρήση του ηλεκτρισμού στην παραγωγική διαδικασία, η 3^η άρχισε τη δεκαετία του 1970 με την αυτοματοποίηση της παραγωγής και τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Η 4^η Βιομηχανική Επανάσταση χαρακτηρίζεται από την ευφυή εκμάθηση /αυτό-εκπαίδευση των ίδιων των Μηχανών (Machine Learning), την Επιστήμη των Δεδομένων (Data Science) και την Τεχνητή Νοημοσύνη (Artificial Intelligence). Βλ. Παπαδόπουλος Θεοφάνης, «4^η Βιομηχανική Επανάσταση», *ΑΠΟΨΗ*, 25 Μαρτίου 2019, 01:03, [<https://www.liberal.gr/apopsi/4i-biomichaniki-epanastasi/245382>, (21/07/2021)].

πανδημίας. Αν και κατατάσσεται στις λεγόμενες ‘διακινδυνεύσεις του εκσυγχρονισμού’³⁴, καθώς συναρτάται με την κλιματική αλλαγή, τις μετακινήσεις πληθυσμών και την παγκοσμιοποίηση, η πανδημία αποτελεί ταυτόχρονα μια επιστροφή στα πρωταρχικά διλήμματα της πολιτικής κοινωνίας, ιδίως στον αρχέγονο φόβο στον οποίο ο Thomas Hobbes θεμελίωσε τη νεότερη πολιτική φιλοσοφία.

Η πανδημία Covid-19 αποτέλεσε τη μεγαλύτερη άσκηση βιοπολιτικής ρύθμισης³⁵ στην παγκόσμια Ιστορία. Στις περισσότερες χώρες επιβλήθηκαν μέτρα ‘κοινωνικής αποστασιοποίησης’, περιορίζοντας ή αναστέλλοντας θεμελιώδη δικαιώματα όπως η ελευθερία της μετακίνησης, το δικαίωμα της συνάθροισης, η θρησκευτική λατρεία και η επαγγελματική ελευθερία. Επιβλήθηκε εντατικός έλεγχος όλων των πλευρών της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης. Σε περίπου 4 δισεκατομμύρια ανθρώπους επιβλήθηκαν περιορισμοί που μόνον υπό συνθήκες πολέμου θα ήταν αποδεκτοί. Σε ολόκληρο τον κόσμο, σχεδόν ταυτόχρονα, επιβλήθηκαν παρόμοια περιοριστικά μέτρα, αποφασίστηκαν παρεμφερείς κρατικές παρεμβάσεις για τη στήριξη των οικονομιών και πραγματοποιήθηκαν πανομοιότυπες μεταβολές στις ατομικές συμπεριφορές και τις κοινωνικές πρακτικές. Όλα αυτά όμως δεν αποτελούν παρά τη συνάρθρωση και την επιτάχυνση των αλλαγών που είναι υπό εξέλιξη τις τελευταίες δεκαετίες. Η Covid-19 απλά λειτούργησε ως καταλύτης.

I.3. COVID-19. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΦΟΒΟΥ

Τις τελευταίες δεκαετίες, η ανθρωπότητα ζει μέσα σε έναν διαρκή, διάχυτο φόβο. Οι τρομοκρατικές επιθέσεις το 2001, η οικονομική κρίση το 2008 και η πανδημία της Covid-19 το 2019 αποτελούν γεγονότα παγκόσμιας εμβέλειας με παγκόσμιες συνέπειες³⁶. Από τα τέλη του 2019 οι άνθρωποι βρίσκονται σε κατάσταση φόβου, και τώρα, φόβου μπροστά σε μια αόρατη απειλή, φόβου μπροστά στην ασθένεια και τον θάνατο, ανασφάλειας, αγνωσίας, επιθυμίας για ενημέρωση και κατανόηση του τι θα συμβεί αφού δεν διαγράφεται ένας χρονικός ορίζοντας για το τέλος της πανδημίας. Η κλιματική αλλαγή, η διατροφική κρίση, οι μετακινήσεις πληθυσμών και ο ελλειμματικός συντονισμός των συστημάτων δημόσιας υγείας σε παγκόσμιο επίπεδο καθιστούν

³⁴ Κοντιάδης Ξενοφών, ό.π., σ. 13.

³⁵ Με τον όρο *βιοπολιτική*, που ανέδειξε ο Michel Foucault, περιγράφονται οι τεχνικές ρύθμισης και διαχείρισης της ζωής, της αρρώστιας, της αναπαραγωγής, της επιθυμίας και του θανάτου των ανθρώπινων πληθυσμών ή όπως το διατυπώνει ο ίδιος, «ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήθηκε, από τον 18^ο αιώνα και μετά, να εξορθολογιστούν τα προβλήματα που έθεσαν στη διακυβερνησιακή πρακτική τα φαινόμενα που χαρακτήριζαν ένα σύνολο ζώντων συγκροτημένων σε πληθυσμό: υγεία, υγιεινή, γεννητικότητα, μακροζωία, φυλές,....». Οι διαφορετικές διαστάσεις της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης καταλαμβάνονται και διαπλέκονται σε έναν ‘βιοπολιτικό ιστό’. Η βιοπολιτική, κατά μία άποψη, αποσκοπεί στην πειθαρχική διαχείριση της βιολογικής ζωής από την πολιτική εξουσία, εν ονόματι μιας αποϊδεολογικοποιημένης αντίληψης της ασφάλειας και της ευημερίας, χρησιμοποιώντας τις νέες τεχνολογίες του ελέγχου και την προληπτική πειθάρχηση μέσω του φόβου. Βλ. Κοντιάδης Ξενοφών, ό.π., σ. 19.

³⁶ Βολφ Βίνφριντ –Χειλιάς Νίκος, *2010-2020, Η δύσκολη δεκαετία της Ελλάδας. Η δίνη του ευρώ. Οι προσταγές της τρόικα. Η πανδημία* (μτφ. Νίκος Χειλιάς), εκδ. Θεμέλιο, Σύγχρονη Πολιτική, Αθήνα 2021, σ. 365.

τις πανδημίες από ιούς υψηλής μεταδοτικότητας τη μεγαλύτερη απειλή στον 21^ο αιώνα. Στο βιβλίο τους με τίτλο «Covid-19: Η μεγάλη επανεκκίνηση»³⁷, ο Καθηγητής Klaus Schwab, Εκτελεστικός Διευθυντής του Παγκόσμιου Οικουμενικού Φόρουμ και ο Thierry Malleret προειδοποιούν ότι αυτή η πανδημία είναι ήπια και δεν είναι η χειρότερη.

Αν η ζωή είναι το ύψιστο ατομικό αγαθό, ο φόβος αποτελεί, κατά τον Χομπς, ένα ορθολογικό συναίσθημα στο οποίο θεμελιώνεται η πολιτική τάξη. Οι ευεργετικές συνέπειες του φόβου συμβάλλουν στη διατήρηση των πολιτικών κοινωνιών, αφού γίνεται εύκολη η παραίτηση των πολιτών από τις εγγυήσεις των ελευθεριών τους. Ο φόβος αποτελεί τον κυριότερο μηχανισμό νομιμοποίησης του κράτους πρόληψης εκτάκτου ανάγκης. Τα κράτη αναδιπλώνονται και κλείνονται στα επικρατειακά τους όρια, ώστε να μπορέσουν να προβούν στη λήψη των απαραίτητων μέτρων για την αντιμετώπιση της κατάστασης και η πολιτική λαμβάνει βιολογικό χαρακτήρα επειδή είναι αναγκασμένη να αντιμετωπίσει άμεσα ένα *factum brutum*, την πανδημία. Η πανδημία επιτάχυνε την ανάδυση και την επικράτηση μιας σειράς θεσμικών και κοινωνικών πρακτικών, περιορισμών και μορφών οργάνωσης του κράτους, της οικονομίας, της απασχόλησης, της εκπαίδευσης, του δημόσιου χώρου, της υγειονομικής προστασίας και των ανθρωπίνων σχέσεων³⁸, αποτελώντας ένα τεστ ανθεκτικότητας για τα Συντάγματα και τους δικαιοκρατικούς θεσμούς³⁹. Οι εξελίξεις θα καθορίσουν την ανθεκτικότητα των φιλελεύθερων μεταδημοκρατιών σε αυτόν τον ‘αιώνα των ιών’.

Η κοινωνία της διακινδύνευσης παράγει ανασφάλειες που επιδρούν στους πολίτες με δύο διαφορετικούς τρόπους: Αφενός, διακατέχονται από δυσπιστία ως προς την αποτελεσματικότητα του κράτους και ως προς την τήρηση της νομιμότητας. Αφετέρου, δέχονται την υποχώρηση ορισμένων δικαιωμάτων τους, χάριν της διασφάλισης των πρωταρχικών ‘υπαρξιακών’ αγαθών της ζωής και της ασφάλειας. Η Ναόμι Κλάιν σε συνέντευξή της⁴⁰ για την πανδημία, ανέφερε ότι «η διαχείριση των κρίσεων μεγάλης κλίμακας έχει ως αποτέλεσμα την προώθηση πολιτικών που βαθμιαία εμβαθύνουν τις ανισότητες. Σε στιγμές κρίσης, οι άνθρωποι τείνουν να επικεντρώνονται στις καθημερινές καταστάσεις μιας έκτακτης ανάγκης ώστε να επιβιώσουν από αυτήν την κρίση ό,τι κι αν είναι». Η πανδημία έγινε ο παράγοντας που ‘ενσάρκωσε’ το νέο βιοπολιτικό παράδειγμα, διαμορφώνοντας τους θεσμούς και τις πρακτικές του βίου, ακόμα ίσως και έναν νέο

³⁷ Schwab Klaus, Malleret Thierry, *Η Μεγάλη Επανεκκίνηση*, μτφρ. Αλαβάνου Αριάδνη, εκδ. Λιβάνης, Ιούνιος 2021.

³⁸ Η Google, η Apple και η Vodafone κατασκεύασαν εφαρμογές για τα smartphones, που εντοπίζουν τις επαφές όσων είναι θετικοί στον Covid-19. Στη Νότια Κορέα, η παρακολούθηση του πληθυσμού συνδύασε τα δεδομένα θέσης των smartphones, πληροφορίες από οκτώ εκατομμύρια CCTV κάμερες και δεδομένα τραπεζικών συναλλαγών με πιστωτικές και χρεωστικές κάρτες για να ελέγξει την κίνηση των κατοίκων της χώρας. Στην Κύπρο, το Υπουργείο Υγείας επεξεργαζόταν την τοποθέτηση ηλεκτρονικού βραχιολιού στους ασθενείς. Σε αρκετά κράτη, ιδίως με αυταρχικά ή ημιαυταρχικά καθεστάτα, όπως η Κίνα, η Ρωσία και το Ισραήλ, εφαρμόζονται τεχνολογίες παρακολούθησης και γεωεντοπισμού των ασθενών και όσων ήρθαν σε επαφή μαζί τους. Στην Κίνα, οι πολίτες συγκεκριμένων περιοχών υποχρεώθηκαν να κατεβάσουν στα smartphones τους ειδική εφαρμογή που τους υποδεικνύει αν και πότε επιτρέπεται να μετακινούνται, χωρίς να έχουν δημοσιοποιηθεί ούτε τα κριτήρια ούτε ο τρόπος επεξεργασίας και η διάρκεια διατήρησης των δεδομένων.

³⁹ Κοντιάδης Ξενοφών, *ό.π.*, σ. 45.

⁴⁰ Klein Naomi, “The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism”, Συνέντευξη στο *VICE*, 17 Μαρτίου 2020, [<https://www.aftoleksi.gr>, (12/06/2021)].

ανθρωπολογικό τύπο⁴¹, μέσα από την ‘εκούσια βιοπολιτική αυτοπειθάρχιση και αυτοπροσαρμογή’.

Αυτή η βιοπολιτική πειθάρχιση της συμπεριφοράς δεν είναι άμεσα ορατή, αφού ενσωματώνεται σταδιακά στη θεσμική οργάνωση του κράτους πρόληψης και απορροφάται από ‘τη διακριτική κοινοτοπία του πολιτισμικού ιστού’. Η βιοπολιτική της πανδημίας περιλαμβάνει τη μαζική επιτήρηση κάθε κίνησης, την ορατότητα κάθε στιγμής του ιδιωτικού βίου και την εισβολή στα προσωπικά δεδομένα, μέσα από τη χρήση τεχνικών βιομετρικής ταυτοποίησης και ιχνηλάτησης, με την κατασκευή ενός κόσμου που θυμίζει το Πανοπτικόν⁴² του Τζέρεμι Μπένθαμ⁴³ (βλ. Παραρτήματα, Εικ. 1, σελ. 148).

Σε συνθήκες πανδημίας ο δημόσιος χώρος αδειάζει και υποκαθίσταται από το Διαδίκτυο. Τα άτομα απομονώνονται στον προσωπικό τους χώρο, όπου καλλιεργούνται προσωπικές εκδοχές ζωής και διακριτές ατομικότητες και αναπτύσσεται μια διαδικτυακή, προσομοιωμένη δημοσιότητα⁴⁴. Αυτή η ζωή δια της τεχνολογίας προϋπήρχε, με την κοινωνική αποστασιοποίηση που επιβλήθηκε όμως τώρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας, εξακτινώθηκε σε ακραίο βαθμό. Από αυτό το παγκόσμιο Πανοπτικόν δεν υπάρχει δυνατότητα απόδρασης, αφού δεν υπάρχει ‘εξωτερικός κόσμος’. Η τεχνητή νοημοσύνη και η ηλεκτρονική διακυβέρνηση, το Διαδίκτυο και η κουλτούρα του, οι κοινωνίες της επιτήρησης και της παρακολούθησης, οι βιοϊατρικοί πειραματισμοί, οι μεταμορφώσεις του δημόσιου χώρου, η εν τοις πράγμασι αναστολή επιμέρους δικαιωμάτων και οι περιβαλλοντικές διακινδυνεύσεις και η τεχνοκρατική στροφή της μεταδημοκρατίας ήταν ήδη εδώ⁴⁵. Με την πανδημία, το πρόσωπο του νέου Λεβιάθαν αποκαλύφθηκε και από αόρατος έγινε πλέον ορατός.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο φόβος εξαπλώνεται παντού. Φόβος προσωπικός για τη ζωή και την υγεία, αλλά και ένας νέος ‘βιοπολιτικός φόβος’. Όλα συνδέονται μεταξύ τους, όχι όμως εν ονόματι της προόδου και της βελτίωσης της ανθρώπινης συνθήκης, αλλά κατ’ επίκληση του φόβου στην πιο αρχέγονη μορφή του, παραπέμποντας σε ένα χομπσιανό κράτος όπου ο κυρίαρχος θεσπίζει νόμους για να προστατεύσει τα μέλη της πολιτικής κοινότητας από απειλές που προκαλούν ως κυρίαρχο συναίσθημα τον φόβο για την ζωή και την ασφάλειά τους. Μπορεί να υποχωρήσει η πανδημία, όχι όμως ο φόβος. *Ο φόβος θα παραμείνει χαραγμένος στη συλλογική μνήμη.*

⁴¹ Κοντιάδης Ξενοφών, ό.π., σ. 20.

⁴² Το Πανοπτικόν είναι τύπος κτιρίου – φυλακής που σχεδιάστηκε από τον Άγγλο φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Τζέρεμι Μπένθαμ το 1785. Η ιδέα του σχεδιασμού επιτρέπει την συνεχή επίβλεψη (-opticon) όλων (pan-) των κρατουμένων. Αποτελεί την πρώτη ολοκληρωμένη αρχιτεκτονική έκφραση των πειθαρχικών μεθόδων και τακτικών και παρουσιάστηκε στο κοινό το 1791. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί «σε όλες τις εγκαταστάσεις στις οποίες ένας αριθμός ανθρώπων τίθεται υπό επιτήρηση, σε έναν χώρο όχι πολύ μεγάλο για να καλυφθεί από κτήρια [...] είτε πρόκειται για φυλακές είτε για νοσοκομεία είτε για τρελοκομεία είτε για βιοτεχνίες είτε για σχολεία.»

⁴³ Bentham Jeremy, *Panopticon*. In Miran Bozovic (ed.), *The Panopticon Writings*, London: Verso, 1995, 29-95, [https://el.wikipedia.org/wiki/Panopticon_(12/06/2021)].

⁴⁴ Κοντιάδης Ξενοφών, ό.π., σ. 131.

⁴⁵ Κοντιάδης Ξενοφών, ό.π., σ. 24.

Για ένα δυσείκαστο και ζοφερό μέλλον όπως αυτό διαγράφεται για την ανθρωπότητα μίλησε και η Καθηγήτρια της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, κα Μαρίνα Κολοβοπούλου, στην Επιστημονική Δημερίδα «Πίστη, Ελπίδα και Όραμα στον καιρό της πανδημίας»⁴⁶, επισημαίνοντας ότι «έχει αναδυθεί μια ιδεολογία η οποία χρησιμοποιεί ως ξενιστή την ίδια τη νόσο περιβεβλημένη με έναν μεσσιανικό και απελευθερωτικό μανδύα και η οποία υπαγορεύει πώς οφείλει να είναι ο κόσμος και ο άνθρωπος στο εξής. Μέσα από μια σειρά από κρίσεις, κυρίως πνευματικές, έχει επικρατήσει ένας αχαλίνωτος φόβος για τον θάνατο». Στο βιβλίο των Klaus Schwab Thierry Malleret, στην ερώτηση πότε τα πράγματα θα επανέλθουν στο φυσιολογικό, η απάντηση είναι «ποτέ» και αναφέρουν τους τομείς όπου θα γίνει επανεκκίνηση, την οικονομία, τις εργασιακές σχέσεις, τη βιομηχανική και τεχνολογική ανάπτυξη, το περιβάλλον, ακόμα και τον επαναπροσδιορισμό της «ανθρωπότητας», όπου εμπερικλείονται οι κοινωνικές δομές, οι προσωπικές σχέσεις και οι ανθρώπινοι δεσμοί, ο πολιτισμός μέχρι και τα βαθύτατα της ανθρώπινης ύπαρξης, όλος ο ανθρώπινος βίος – επαναπροσδιορίζεται η ανθρώπινη παρουσία σε όλα τα επίπεδα. Νέα πραγματικότητα, νέα κανονικότητα.

Ωστόσο, όπως γράφει ο Αμερικανός οικονομολόγος Angus Deaton, «Η υγεία δεν αφορά μόνον τη ζωή και τον θάνατο, αλλά και το πώς ζουν οι υγιείς άνθρωποι όσο είναι ζωντανό»⁴⁷. Ο άνθρωπος είναι ψυχοσωματική οντότητα και η υγεία του δεν είναι μόνον σωματική, αλλά και πνευματική. Σήμερα επικρατεί ένας 'θηρσκευτικός αποχρωματισμός', μια αποϊεροποίηση των πάντων και μια τάση αποξένωσης των ανθρώπων από τον Θεό. Όμως, ο Χριστός δεν παρακάμπτεται ούτε η σωτηρία του ανθρώπου καταργείται. Ένας πνευματικά κατεστραμμένος και με ασταθή κριτήρια άνθρωπος δεν μπορεί να θεωρείται υγιής. Μόνον εν Χριστώ, ο άνθρωπος υπερβαίνει τον φόβο και σώζεται, καθίσταται σώος, δηλαδή ολόκληρος και μαζί με αυτόν το σύνολο της κτίσεως.

⁴⁶ Κολοβοπούλου Μαρίνα, Αναπλ. Καθηγήτρια Ιστορίας Δογμάτων, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ, από την εισήγησή της με θέμα: «Μετά Χριστόν vs μετά Covid-19. Αναγέννηση ή Επανεκκίνηση;» (CC43), στην Επιστημονική Δημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [<https://www.youtube.com/watch?v=N-Ndj2snN78> (03/09/2021)].

⁴⁷ Πριν από την πανδημία, σημειώθηκε στις ΗΠΑ μια άλλη 'επιδημία'. Το 2015, 2016 και 2017 σημειώθηκε στις ΗΠΑ μια ανησυχητική πτώση του προσδόκιμου ζωής (life expectancy). Ο Νομπελίστας Οικονομολόγος Angus Deaton και η Anne Case εντόπισαν ότι οι λευκοί ανειδίκευτοι άνδρες και γυναίκες της εργατικής τάξης, πέθαιναν από αυτοκτονίες, ναρκωτικά και ηπατικές νόσους λόγω του αλκοόλ, σε πρωτοφανή ποσοστά. Τους ονόμασαν «θανάτους της απελπισίας» ("deaths of despair"). Το 2017 οι θάνατοι αυτοί έφτασαν τους 158.000, σαν να πέφτουν δηλαδή «τρία αεροσκάφη Boeing 737 MAX πλήρως γεμάτα, από τον ουρανό, κάθε μέρα για έναν χρόνο».

1.4. Η ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΟΔΗΜΙΑ, Ο ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Η πανδημία, ο φόβος και η ανασφάλεια μπροστά στον θάνατο και στο άγνωστο και ασφαλώς ο κατ' οίκον περιορισμός, εξασφάλισαν το πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί μια εκτεταμένη παραπληροφόρηση και συνωμοσιολογία στο διαδίκτυο και σε όλες τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης. Διατυπώθηκε κάθε είδους θεωρία, επιστημονική, μεταφυσική, λογική ή παράλογη, και κυκλοφόρησαν αναρίθμητες ψευδοειδήσεις. Όλη αυτή η υπερπληροφόρηση (infoburst/ infoquake) / παραπληροφόρηση (disinformation) και κακόβουλη πληροφόρηση (malinformation) σχετικά με τον κορωνοϊό, οδήγησε τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας να κηρύξει κατάσταση «πληροφοριοδημίας» (infodemic)⁴⁸ στις 2 Φεβρουαρίου 2020, προειδοποιώντας και καθοδηγώντας τον κόσμο να εμπιστεύεται και να ενημερώνεται μόνον από έγκυρες και αξιόπιστες πηγές. Προκειμένου να διαχειριστεί τη 'δεύτερη' αυτή πανδημία (good infodemic management), ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ανήρτησε στον ιστότοπό του ειδικές σελίδες σχετικά με την παραπληροφόρηση και τη συνωμοσιολογία: *How to report misinformation. Advice for the public / Mythbusters*⁴⁹, καθώς και ένα νέο εγχειρίδιο «πληροφοριοδημολογίας» (*the new journal of Infodemiology*⁵⁰, *JMIR*)⁵¹. Ο Οργανισμός βρισκόταν συνεχώς σε πληροφοριο-επαγρύπνηση (infoveillance) και κατέβαλλε κάθε προσπάθεια ώστε να παρέχει έγκαιρη, σαφή και εύληπτη πληροφόρηση από ασφαλείς και αξιόπιστες πηγές (EPI-WIN WHO Information Network for Epidemics)⁵², έτσι ώστε οι πολίτες να λαμβάνουν αποφάσεις που βασίζονται στη σωστή ενημέρωση (help people make informed decisions)⁵³.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Π.Ο.Υ. τόνισε τον καθοριστικό ρόλο των Εκκλησιών και των θρησκευτικών κοινοτήτων στη δύσκολη αυτή συγκυρία και ζήτησε τη συνδρομή τους, αφού αποτελούν τις πιο αξιόπιστες πηγές πληροφοριών και τους πιο σημαντικούς φορείς παροχής ποιμαντικών, υγειονομικών και κοινωνικών φροντίδων στις κοινότητές τους. Τα μέλη τους τους εμπιστεύονται και ακολουθούν πιο εύκολα τις συστάσεις και τις οδηγίες σχετικά με την Covid-19

⁴⁸ Πληροφοριοδημία [Infodemic (overabundance of information)]: υπερπληθώρα πληροφόρησης, συμπεριλαμβανομένης και ψευδούς ή/ και παραπληροφόρησης στο ψηφιακό ή στο φυσικό περιβάλλον κατά τη διάρκεια μιας πολύ σοβαρής απειλής της δημόσιας υγείας. Η υπερπληροφόρηση αυτού του είδους προκαλεί σύγχυση και οδηγεί σε επικίνδυνες συμπεριφορές, καθώς και σε δυσπιστία προς τις αρμόδιες αρχές και τα αναγκαία για τη δημόσια υγεία μέτρα.

⁴⁹ World Health Organization, *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*, [<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters>, (03/06/2021)].

⁵⁰ Πρόκειται για ένα 'δένδρο', μια μέθοδο ταξινόμησης των ερωτημάτων των πολιτών σχετικά με τον Covid-19 και την πανδημία. Ο κορμός είναι ένα θέμα γενικού ενδιαφέροντος, τα μεγάλα κλαδιά (branches) είναι συγκεκριμένες κατηγορίες σχετικά με το θέμα αυτό και τα πιο μικρά κλαδιά (twigs) είναι υποκατηγορίες.

⁵¹ Στο πλαίσιο της νέας αυτής διάστασης, διατυπώνεται και μια νέα 'ορολογία', όπως infodemiology, infoveillance, knowledge Translation and Digital Literacy in the Age of Covid-19 κ.ά.

⁵² New WHO Publication: *Infodemic Signal Detection during the COVID-19 Pandemic: a new WHO Paper*, [<https://epi-win.createsend1.com/t/ViewEmail/d/0F2119F5F413E3E9254EDED/ACCA9FA3A49BEC846>, (04/06/2021)].

⁵³ World Health Organization, *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*, [<https://www.who.int/teams/risk-communication>, (03/06/2021)].

όταν προέρχονται από τους θρησκευτικούς ηγέτες τους, παρά όταν προέρχονται από κυβερνήσεις και υγειονομικούς φορείς.

Επιπλέον, σε συνεργασία με θρησκευτικές κοινότητες, ο Π.Ο.Υ. εξέδωσε μια «ενδιάμεση Οδηγία»⁵⁴ (7 Απριλίου 2020) με πληροφορίες σχετικά με την Covid-19 και πρακτικές προτάσεις προς τις θρησκευτικές κοινότητες όσον αφορά την παροχή των υπηρεσιών τους προς τους πιστούς, τον τρόπο άσκησης των δημοσίων κοινωνικών δραστηριοτήτων τους και τη διοργάνωση των κοινωνικών τους εκδηλώσεων κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Τους ζητά να προσαρμόσουν τις θρησκευτικές κοινοτικές πρακτικές στις συνθήκες της πανδημίας, ώστε να μπορούν να διαφυλάξουν τη δημόσια υγεία και να ενισχύσουν την ανθρώπινη αλληλεγγύη και φροντίδα όλων των ανθρώπων. Πρόκειται για ένα διαθρησκευτικό κείμενο καθώς στη διαμόρφωσή του συνέβαλαν διάφορες διαθρησκευτικές ομάδες παγκοσμίως και διατύπωσαν τις σχετικές προτάσεις με θρησκευτική ευαισθησία. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος των Εκκλησιών για τη συνοχή και τον συντονισμό του κοινωνικού συνόλου.

Σχολιάζοντας τις επιπτώσεις της Covid-19 για την ανθρωπότητα, οι *Θρησκείες για την Ειρήνη*⁵⁵ δήλωσαν ότι παρέχει μια σημαντική ευκαιρία στην ανθρωπότητα να επανεξετάσει και να διορθώσει πολλές από τις κοινωνικές, πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές της πρακτικές. Απέναντι στον «*θρησκευτικό αποχρωματισμό*»⁵⁶ της παγκόσμιας κοινωνίας, οι θρησκευτικές κοινότητες διαθέτουν τεράστια δυναμική και 'τεχνογνωσία' και έχουν τεράστια ικανότητα να καλλιεργούν τη γενναιοδωρία, τη συμπόνια και την ανθρώπινη αλληλεγγύη. Είναι σημαντικό για τους ανθρώπους να ανακαλύψουν ξανά τις αξίες της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της καλοσύνης, της ομορφιάς, της ανθρώπινης αδελφότητας και της συνύπαρξης ως «*άγκυρες της σωτηρίας για όλους και της προώθησής τους παντού*». Αυτό δεν αποτελεί απλά πρόκληση, αλλά ευλογία για τη θρησκεία και την πίστη.

Στην παρούσα κατάσταση του παγκόσμιου συναγερμού, του φόβου και του άγχους, οι θρησκευτικοί ηγέτες έχουν την ιδιαίτερη ευθύνη να αντιμετωπίσουν την παραπληροφόρηση και τις παραπλανητικές διδασκαλίες και φήμες, οι οποίες μπορεί να εξαπλωθούν γρήγορα και να προκαλέσουν μεγάλη ζημιά. Τα κηρύγματα και τα μηνύματά τους πρέπει να βασίζονται στις

⁵⁴ π. Κλάφης Εμμανουήλ, «Διαθρησκευτική και Οικουμενική απάντηση στον Covid-19», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), *Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας. Μπορεί η παρούσα κρίση πανδημίας να οδηγήσει την Ορθόδοξη Εκκλησία σε λειτουργική αναγέννηση;*, εκδ. CEMES, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 205. [Το βιβλίο περιλαμβάνει εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Διεθνές Διαδικτυακό Θεολογικό Σεμινάριο, που οργάνωσε το CEMES (Center of Ecumenical, Missiological, and Environmental Studies), σε συνεργασία με το Διορθόδοξο αγγλόφωνο μεταπτυχιακό του πρόγραμμα "Orthodox Ecumenical Theology" του Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλάδος (IHU), 6-11 Απριλίου 2020, αλλά και ορισμένους θεολογικούς προβληματισμούς διακεκριμένων επιστημόνων].

⁵⁵ Religions for Peace: *COVID-19: Guide for Governments Working with Religious Leaders to Support Public Health Measures*, [<https://www.rfp.org/resources/covid-19-guide-for-governments-working-with-religious-leaders-to-support-public-health-measures/>, (28/09/2021)].

⁵⁶ Κολοβοπούλου Μαρίνα, Καθηγήτρια της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, «Η Εκκλησία μετά την πανδημία»: Ιερατικό συνέδριο στην Κέρκυρα, Ι. Μ. Κερκύρας, Παζών και Διαποντίων Νήσων, 21 Σεπτεμβρίου, 2021 - 21:18, Τελευταία ενημέρωση: 21/09/2021 - 21:40, *ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/mitropolitiko_ergo/i-ekklisia-meta-tin-pandimia-ieratiko-synedrio-tis-i-m-kerkyras/, (29/09/2021)].

πραγματικές πληροφορίες που παρέχουν ο Π.Ο.Υ. και οι εθνικές αρχές δημόσιας υγείας σύμφωνα με τις διδακτικές διδασκαλίες και τις ποιμαντικές ευαισθησίες των αντίστοιχων θρησκευτικών τους παραδόσεων. Το πιο σημαντικό, μπορούν να είναι φύλακες της δημόσιας υγείας προωθώντας τα μέτρα που έχουν θεσπίσει οι κρατικές υγειονομικές αρχές⁵⁷.

Η πιο σημαντική συμβολή της Εκκλησίας στην αντιμετώπιση της πανδημίας είναι το γεγονός ότι παρέχει απαράμιλλης πνευματικότητας προσφορά, όπως προσευχή, θεολογικές συμβουλές, εμπνευσμένες προτάσεις και ασφαλείς κοινοτικές υπηρεσίες, που δημιουργούν ελπίδα, γενναιοδωρία και αλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων. Είναι η μόνη καταφυγή, ελπίδα και παρηγορία του ανθρώπου ώστε να αντιμετωπίσει τον φόβο του θανάτου. Βοηθά τους ανθρώπους να διαχειριστούν το άγχος τους και να διατηρήσουν την ελπίδα σε τέτοιες στιγμές απομόνωσης, φόβου και αβεβαιότητας και πάνω απ' όλα να διατηρήσουν οι άνθρωποι το αίσθημα συμπόνιας και αλληλεγγύης. Να διατηρήσουν το αίσθημα της κοινότητας. Όπως διαπιστώθηκε και στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της καραντίνας, σημειώθηκε αύξηση της χρήσης ηρεμιστικών, αντικαταθλιπτικών, ναρκωτικών ουσιών και ενδοοικογενειακής βίας. Τυχόν παθογένειες που προϋπήρχαν, ιδιαίτερες αυτές που σχετίζονται με την ηλικία, τη θρησκεία, τη μετανάστευση, τη σεξουαλικότητα, και την εθνικότητα επιδεινώθηκαν⁵⁸. Η Εκκλησία παίζει πολύ σημαντικό ρόλο και σε αυτό, προσφέροντας συμβουλές, εκφράζοντας ενεργά τη στάση της ενάντια στη βία και παρέχοντας υποστήριξη προς τα θύματα.

Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, στις 3 Απριλίου 2020, ανήρτησε στο διαδίκτυο μια συλλογή δημοσιευμένων από παλιά άρθρων, υπό τον τίτλο *“Health and Hope: The Church in Mission and Unity”*⁵⁹, με στόχο να συμβάλει στον κοινό αγώνα για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Σκοπός της δημοσίευσης ήταν *«να μας θυμίσει την παρουσία του Θεού σε όλες τις δύσκολες ώρες μέσα στην ιστορία και πώς μπορούμε να αντλήσουμε [βοήθεια] από την ιστορία και την παράδοση και στην παρούσα κατάσταση»*. Η διαθρησκειακή οργάνωση *Θρησκείες για την Ειρήνη (Religions for Peace)*⁶⁰, στην οποία συμμετέχει και η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία, εξέφρασε σε δήλωσή της την αποφασιστικότητα των θρησκευτικών κοινοτήτων να σταθούν από κοινού, στο πνεύμα και στις ενέργειές τους, δίνοντας έτσι μια πολύ-θρησκευτική απάντηση στην

⁵⁷ Μία από τις συστάσεις της Οδηγίας αφορούσε άμεσα τις λειτουργικές πρακτικές της Ορθόδοξης Εκκλησίας και συνιστούσε την αποτροπή των πιστών από το να αγγίζουν ή να φιλούν λατρευτικά ή άλλα αντικείμενα, καθώς ο ιός παρέμενε στις επιφάνειες για ώρες. Πρότεινε δε να βρουν εναλλακτικούς τρόπους έκφρασης και σεβασμού σε εικόνες, ιερά αντικείμενα και ακόμη και να προσφέρουν την Ιερή Κοινωνία. Για παράδειγμα, οι πιστοί, αντί να φιλούν τις ιερές εικόνες, θα μπορούσαν να υποκλίνονται μπροστά τους.

⁵⁸ π. Κλάφης Εμμανουήλ, «Διαθρησκειακή και Οικουμενική απάντηση στον Covid-19», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 305.

⁵⁹ World Council of Churches, WWC releases, “Health and Hope”, online publication as a resource amid COVID-19 pandemic, [https://www.oikoumene.org/news/wcc-releases-health-and-hope-online-publication-as-a-resource-amid-covid-19-pandemic, (15/06/2021)].

⁶⁰ *Religions for peace*: διεθνής δια-θρησκειακή συμμαχία, που έχει στόχο την πρόωθηση της ειρήνης και ιδρύθηκε το 1970. Τα γραφεία της διεθνούς Γραμματείας είναι στη Νέα Υόρκη, ενώ περιφερειακές συνελεύσεις υπάρχουν στην Ευρώπη, την Ασία, τη Μέση Ανατολή, την Αφρική και την Αμερική. Religions for Peace: “*Standing together in Spirit and with Actions*”, Religions for Peace Statement about the Coronavirus (COVID-19), in [https://rfp.org/standing-together-in-spirit-and-with-actions-religions-for-peace-statement-about-the-coronavirus-covid-19/, (28/09/2021)].

πανδημία Covid-19. Είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της διαθρησκειακής συνεργασίας που το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών και όλες οι Εκκλησίες και οι θρησκευτικές κοινότητες στάθηκαν μαζί και με ένα κοινό μήνυμα προέτρεψαν όλους να εντείνουν τις προσευχές τους προς τον Θεό και να αναλάβουν δράσεις για τη διατήρηση της ζωής εν μέσω της πανδημίας.

1.5. ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Οι θεωρίες συνωμοσίας είναι μια ιδιαίτερη μορφή ψευδών ειδήσεων, αλλά με έναν άμεσο ιδεολογικό στόχο, ένα ‘κατηγορώ’ εναντίον συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων ή χωρών ως αιτίας της πηγής του κακού⁶¹. Συνδέονται με χαμηλή εμπιστοσύνη στο θεσμικό σύστημα, η εξάπλωσή τους όμως επιφέρει περαιτέρω μείωση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς και στις αρμόδιες αρχές, εμποδίζει την εφαρμογή των απαραίτητων μέτρων και διαβρώνει την κοινωνική συνοχή⁶². Οι θεωρίες συνωμοσίας υπονομεύουν την προκοινωνική συμπεριφορά (prosocial behavior) και την εμπιστοσύνη στους επιστήμονες και τους ειδικούς⁶³. Το ίδιο συνέβη και το 2001 μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις και τις παρόμοιες εμβέλειας πλανητικές μεταβολές. Από την αρχή της πανδημίας μέχρι τα τέλη του 2020 είχαν εντοπιστεί 2.600 θεωρίες συνωμοσίας με το 82% εξ αυτών να είναι τελείως ψευδείς⁶⁴. Η νέα τάση στο θέμα αυτό είναι οι θεωρίες συνωμοσίας QAnon⁶⁵ που από την Αμερική έχουν μεταπηδήσει και στην Ευρώπη⁶⁶.

Όταν ο άνθρωπος υφίσταται δυνάμεις που τον ξεπερνούν, των οποίων τα μυστήρια υπερεκτιμά, «*κυριαρχεί με τον τρόπο του σε αυτό που υφίσταται δίνοντας μια εξήγηση*»⁶⁷. Σύμφωνα με τον Stephan Lewandowsky, Καθηγητή Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μπρίστολ και Ειδικό στην παραπληροφόρηση, «*Κάθε τρομακτικό γεγονός, όπως μια πανδημία ή μια μαζική δολοφονία, που κάνει του ανθρώπους να χάνουν την αίσθηση του ελέγχου, οδηγεί σε θεωρίες*

⁶¹ Stueckelberger Christoph, *Globalance. Values and Ways for the Post-Corona World Order*, Geneva: Globethics.net, Sept. 2020, [https://www.globethics.net/globalance, (24/06/2021)].

⁶² Pummerer Lotte, Böhm Robert, Lilleholt Lau, *Conspiracy Theories and Their Societal Effects During the COVID-19 Pandemic*, first published March 19, 2021, SAGE JOURNALS, [https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/19485506211000217, (24/06/2021)].

⁶³ Stueckelberger Christoph & Tudor Cosmin Ciocan, *Religious Controversies in Covid-19 Restrictions, State, Science, Conspiracies: Four Topics with Theological –Ethical Responses*, Dialogo 6(2): 168-185 (2020.6.2.15), open access journal, June 2020, [https://philpapers.org/rec/STURCI, (24/06/2021)].

⁶⁴ ΕΘΝΟΣ – ΚΟΣΜΟΣ, «Κορωνοϊός: 2.600 θεωρίες συνωμοσίας από την αρχή της πανδημίας έως σήμερα», 07.09.2020, 10:57, [https://www.ethnos.gr/kosmos/122611_koronoios-2600-theories-synomosias-apo-tin-arhi-tis-pandimias-eos-simera, (11/07/2021)].

⁶⁵ Η QAnon είναι μια θεωρία συνωμοσίας, σύμφωνα με την οποία μία κλίκα κανιβαλιστικών παιδόφιλων που λατρεύουν τον Σατανά, διευθύνουν μία παγκόσμια σπείρα σωματεμπορίας παιδιών και συνωμοτούσαν εναντίον του Προέδρου των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ. Σύμφωνα με την QAnon, ο Τραμπ σχεδίαζε μια επιχείρηση, γνωστή ως «Καταγίδα», κατά την οποία χιλιάδες μέλη της κλίκας θα συλλαμβάνονταν. Υποστηρίζουν επίσης ότι πολλοί ηθοποιοί του Χόλυγουντ, πολιτικοί και υψηλόβαθμοι κυβερνητικοί αξιωματούχοι είναι μέλη της σπείρας.

⁶⁶ ΕΘΝΟΣ – ΚΟΣΜΟΣ, «Κορωνοϊός: Τι λέει η συνωμοσιολογία QAnon που εξαπλώνεται στην Ευρώπη», 14.09.2020, 22:13, [https://www.ethnos.gr/kosmos/123807_koronoios-ti-leei-i-synomosiologia-qanon-poy-exaplonetai-stin-eyropi, (11/07/2021)].

⁶⁷ Gauchet Marcel, *Η απομάγευση του κόσμου. Μια πολιτική ιστορία της θρησκείας*, μτφρ. Κλαμπατσέα Άντα, εκδ. Πατάκης, Φεβρουάριος 2011, σ. 19.

συνωμοσίας. Δίνουν στους ανθρώπους μια ψευδαίσθηση παρηγοριάς: το αίσθημα ότι δεν βρίσκονται στο έλεος της τυχαιότητας. Είναι επικίνδυνες σε κάθε εποχή, ακόμη περισσότερο όμως εν μέσω μιας πανδημίας, στο βαθμό που μπορούν να κάνουν τους πολίτες να αγνοούν τις επίσημες συστάσεις ή να διαπράττουν πράξεις βίας και βανδαλισμού»⁶⁸. Η συνωμοσιολογία οδηγεί στην άρνηση, όσων την ενστερνίζονται, συμμετοχής στις κοινές προσπάθειες ή δράσεις της κοινότητας και καλλιεργείται στο γόνιμο έδαφος μιας προϋπάρχουσας ‘συνωμοτικής νοοτροπίας’ (conspiracy mentality, CM) ή/και στην «ανάγκη για μοναδικότητα», στην ανάγκη κάποιων ανθρώπων να αισθάνονται ξεχωριστοί, σύμφωνα με μια ενδιαφέρουσα μελέτη που πραγματοποιήθηκε στο Johannes Gutenberg University, στις ΗΠΑ⁶⁹.

Η μεγασυνωμοσία σε πλανητικό επίπεδο γοητεύει επειδή επιτέλους όλα εξηγούνται. Οι θεωρίες συνωμοσίας, τα fake news και η παραπληροφόρηση στηρίζονται επάνω στην αντίληψη ότι μια πολύ ισχυρή ομάδα ανθρώπων ενεργούν ‘εν κρυπτώ’ ώστε να εκμεταλλευθούν την ανθρωπότητα προς ίδιον όφελος και συμφέρον. Εξηγώντας την πανδημία είτε ως οικονομικό πόλεμο μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας, είτε ως βιοτρομοκρατία είτε ως πρόσχημα αυταρχικών κυβερνήσεων να επιβάλουν μόνιμα καθεστώτα έκτακτης ανάγκης, είτε ως μηχανισμό επίλυσης του δημογραφικού προβλήματος με την εξόντωση των ηλικιωμένων και όσων πάσχουν από σοβαρές ασθένειες, οι θεωρίες συνωμοσίας ακολουθούν τον κανόνα ότι «κάθε κακό γεγονός πρέπει να αποδίδεται στην κακή βούληση μιας κακής δύναμης». Άρα, τίποτε δεν είναι τυχαίο, όλα συνδέονται μεταξύ τους και ό,τι παρουσιάζεται επισήμως ως αληθινό ή επιστημονικά τεκμηριωμένο αποτελεί για τους συνωμοσιολόγους αντικείμενο ανελέητης κριτικής εξέτασης και απόρριψης.

Ο καθοριστικός παράγοντας που διευκολύνει τη διάχυση των θεωριών συνωμοσίας και των ψευδών ειδήσεων (fake news) είναι φυσικά ο κυβερνοχώρος - το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης - η δυνατότητα πρόσβασης στο μέσον. Το διαδίκτυο ήταν το μόνο μέσον επικοινωνίας που για πρώτη φορά επέτρεψε την «επικοινωνία πολλών με πολλούς σε επιλεγμένο χρόνο, σε παγκόσμια κλίμακα». Θέλοντας να δείξει την επικινδυνότητα του κυβερνοχώρου, το BBC⁷⁰, μετά από σχετική έρευνα, αποκάλυψε ότι με το ξέσπασμα της πανδημίας, οι αγορές στο

⁶⁸ Lewandowsky Stephan: εισήγηση που έχει αναρτηθεί στο κανάλι Youtube, με τίτλο: “In whose hands the future? Confronting Climate Science Denial and Conspiracy Theories”, at #SIBR2019 MAX-PLANCK-INSTITUT FÜR BILDUNGSFORSCHUNG, Max Plank Institute for Human Development, [https://www.youtube.com/watch?v=DHdqv1lyZgg, (12/10/2021)].

Πρβλ Lewandowsky Stephan: εισήγηση που έχει αναρτηθεί στο κανάλι Youtube, με τίτλο: “Post-Truth” and “Fake News”: What, Why, and How Do We Respond?”, at #SIBR2019 MAX-PLANCK-INSTITUT FÜR BILDUNGSFORSCHUNG, Max Plank Institute for Human Development, [https://www.youtube.com/watch?v=vMcCMylWWgY, (12/10/2021)].

⁶⁹ Cook John, Κέντρο Επικοινωνίας για την Κλιματική Αλλαγή, Mason George & Lewandowsky Stephan, Σχολή Πειραματικής Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο του Μπρίστολ και CSIRO, Ωκεανοί και Ατμόσφαιρα, Χόμπαρτ, Τασμανία, Αυστραλία, *Εγχειρίδιο Θεωρίας Συνωμοσίας*, Μτφρ.: Γεώργιος Καπόλας, Ελένη Κομπάρου, Παναγιώτης Κ. Στασινάκης, Πρώτη δημοσίευση, Μάρτιος 2020, Διαθέσιμο στο [http://sks.to/conspiracy, (04/10/2021)].

⁷⁰ Tech & Science, «Κορωνοϊός: «Πώς το dark web εκμεταλλεύεται τον φόβο - Έως και 15.000 δολ. για “εμβόλιο από την Κίνα”», [https://www.lifo.gr/now/tech-science/koronoios-pos-dark-web-ekmetallegetai-ton-fobo-eos-kai-15000-dol-gia-embolio-apo, (05/07/2021)].

dark web γνώρισαν νέα άνθιση καθώς οι χρήστες αναζητούσαν μάσκες, προστατευτικές στολές, γάντια αλλά και χλωροκίνη. Υποτιθέμενοι ασθενείς που ανάρρωναν από τον κορωνοϊό πρόσφεραν το αίμα τους προς πώληση, ενώ υποτιθέμενα εμβόλια που προέρχονταν από την Κίνα πωλήθηκαν προς 15.000 δολάρια το καθένα. Είναι γνωστό εξάλλου ότι τα μέσα ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης έχουν καταστεί ισχυρή πλατφόρμα για εξτρεμιστικές ομάδες⁷¹. Το *Ινστιτούτο Tony Blair για την Παγκόσμια Αλλαγή* (Tony Blair Institute for Global Change)⁷² προειδοποιεί ότι «καθώς ο κόσμος συγκεντρώνεται για να αντιμετωπίσει την πρόκληση που θέτει η πανδημία Covid-19, εξτρεμιστές που δρουν σε όλο το ιδεολογικό φάσμα προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν την αναταραχή και την αβεβαιότητα για τους δικούς τους σκοπούς». Πίσω από τις θεωρίες συνωμοσίας βρίσκονται συνήθως πολύ συγκεκριμένα πολιτικά, ιδεολογικά και οικονομικά συμφέροντα.

Οι πιστοί όλων των θρησκειών επηρεάζονται και αυτοί από τις θεωρίες συνωμοσίας, αφού η φυσική αντίδραση των ανθρώπων σε μια συμφορά είναι να βρεθεί το «ποιος είναι υπεύθυνος»⁷³. Η έλλειψη διαφάνειας και βεβαιότητας καταλήγει στη δημιουργία μιας ψευδούς βεβαιότητας⁷⁴. Οι θεωρίες συνωμοσίας συνδέονται με τον φονταμενταλισμό και τον θρησκευτικό λαϊκισμό, ο οποίος διαθέτει δύο βασικά χαρακτηριστικά⁷⁵: τη συχνή αναφορά στον Λαό, τον οποίον υποτίθεται ότι προστατεύουν και εκφράζουν όλοι όσοι τον χρησιμοποιούν, και το ανταγωνιστικό δίπολο «εμείς» και οι «άλλοι που μας εχθρεύονται και συνωμοτούν εναντίον μας»⁷⁶. Ο φονταμενταλισμός είναι ένα έντονα κοσμικό φαινόμενο που εκκοσμικεύει τη χριστιανική πίστη – η «φτηνή χάρις» κατά τον Dietrich Bonhoeffer⁷⁷ - και βασιζέται στη μετα-αλήθεια (post-truth) και τις θεωρίες συνωμοσίας. Πρόκειται για ένα φτηνό υποκατάστατο της γνήσιας εκκλησιαστικής

⁷¹ Γκρέκας Αρίσταρχος, Αρχιμανδρίτης, *Η Λειτουργικότητα της Θρησκείας στον 21^ο αιώνα. Η Ορθόδοξη Εκκλησία ως Παράγοντας Ειρήνης*, OSTRACON PUBLISHING, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 63.

⁷² Tony Blair Institute for Global Change, *Equipping leaders to respond to the crisis*, [https://institute.global/, (19/06/2021)].

⁷³ Σύμφωνα με δύο έρευνες του 2018, που έγιναν από ερευνητές του MIT, του Yale και άλλων κορυφαίων Πανεπιστημίων, με τίτλο “*Belief in Fake News is Associated with Delusionality, Dogmatism, Religious Fundamentalism, and Reduced Analytic Thinking*” σε δείγμα 900 ανθρώπων, έδειξαν ότι οι δογματικοί και οι φονταμενταλιστές είναι πιθανότερο να πιστέψουν σε ψευδείς ειδήσεις. Η μελέτη εξηγεί τους λόγους που συμβαίνει αυτό μέσω των μηχανισμών αντίληψης. Βλ. σχετικά, εισηγήσεις σε Επιστημονικό Συνέδριο με θέμα: «Fake News και Εκκλησία», που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας και το Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ ΑΠΘ 13-14 Μαΐου 2019, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αίθουσα Τελετών Φιλοσοφικής Σχολής, στο: Χρυσόστομος Σταμούλης, *Φάγαμε ήπτα. Κείμενα για τον αυτοεγκλωβισμό της Ορθοδοξίας*, εκδ. ΑΡΜΟΣ, Αθήνα 2021-08-15, σ. 105.

⁷⁴ Stueckelberger Christoph & Tudor Cosmin Ciocan, *Religious Controversies in Covid-19. Restrictions, State, Science, Conspiracies: Four Topics with Theological –Ethical Responses*, Dialogo 6(2): 168-185 (2020.6.2.15), open access journal, June 2020, [https://philpapers.org/rec/STURCI, (24/06/2021)].

⁷⁵ Σακελλαρίου Αλέξανδρος, *Θρησκεία και Πανδημία στην Ελληνική Κοινωνία. Σχέσεις εξουσίας, θρησκευτικός λαϊκισμός και η μετέωρη εκκοσμίκευση*, 17 Μαρτίου 2021, [https://simeio.org.gr/nea/thriskia-kai-pandimia-stin-elliniki-kinonia/, (17/08/2021)].

⁷⁶ Στο διαδίκτυο κυκλοφορεί ο όρος “sheeple”, από το “sheep” και “people”, για να δηλωθεί αυτή ακριβώς η επιρροή που έχει μια θεωρία συνωμοσίας στις μάζες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

⁷⁷ Bonhoeffer Dietrich (1906-1945): Γερμανός Λουθηρανός ποιμένας και θεολόγος. Συμμετείχε στο Γερμανικό κίνημα αντίστασης κατά του Ναζισμού, και ήταν ιδρυτικό μέλος της (αντιναζιστικής) Ομολογητικής Εκκλησίας. Κατηγορήθηκε ότι συμμετείχε στα σχέδια για τη δολοφονία του Αδόλφου Χίτλερ («Μαύρο Παρεκκλήσι») και εκτελέστηκε τον Απρίλιο του 1945, λίγο πριν τη λήξη του πολέμου. Οι απόψεις του για τον ρόλο του Χριστιανισμού στον κόσμο έχουν ασκήσει σημαντική επιρροή στην θεολογική σκέψη, με το βιβλίο του, *The cost of Discipleship (Nachfolge)* να θεωρείται κλασικό.

αυτοσυνειδησίας⁷⁸.

Οι θεωρίες συνωμοσίας ενσπείρουν στους πιστούς της Εκκλησίας αμφιβολία και δυσπιστία για την ποιμαντική ικανότητα των επισκόπων τους και προβληματίζουν για το αν πρέπει να υπακούουν στις συστάσεις και τις νουθεσίες τους. Οι επίσημες Εκκλησίες σε καιρούς πανδημίας καθώς και υπό φυσιολογικές συνθήκες, διαχειρίζονται τον φαύλο κύκλο των κατηγοριών και της ντροπής, της ενοχής και της καταδίκης, της έλλειψης εμπιστοσύνης και του μίσους⁷⁹ και, μέσα από τις αρχές και τις αξίες τους, συνεισφέρουν σε έναν ενάρετο κύκλο εμπιστοσύνης, αγάπης, φροντίδας, βοήθειας, υπευθυνότητας και συνοχής. Η Χριστιανική απάντηση σε κάθε προσπάθεια δημιουργίας αποδιοπομπαίων τράγων είναι ένα ηχηρό «όχι». Η Ορθόδοξη Εκκλησία προβάλλει την προσκαιρότητα αλλά και επικινδυνότητα αυτής της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης, η οποία κάποια στιγμή θα παρέλθει, αλλά μέχρι τότε πρέπει να διαφυλαχθεί η ψυχική και σωματική υγεία των πιστών και το κύρος της Εκκλησίας.

1.6. ΣΥΝΟΜΩΣΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΡΚΟΥΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ

Η Ελλάδα είναι από τις χώρες που πρωτοστάτησε στις θεωρίες συνωμοσίας. Σύμφωνα με την εφημερίδα «The Guardian»⁸⁰, σχετική έρευνα τοποθετεί την Ελλάδα στη δεύτερη θέση μετά τη Νιγηρία, με το 46% των πολιτών να πιστεύουν πως «οι αρχές επίτηδες υπερβάλλουν και μεγεθύνουν τους αριθμούς των θανάτων από κορωνοϊό» (βλ. Παραρτήματα, Εικ. 2, σελ. 149). Στο διάστημα αυτό, οι θεωρίες συνωμοσίας συνδυάστηκαν με έναν ανεξάντλητο αριθμό προφητειών. Πρόκειται για έναν επικίνδυνο συνδυασμό διότι οδηγεί στην παραποίηση του ορθόδοξου φρονήματος⁸¹. Συνωμοσιολογία και προφητολογία επηρεάζουν τους πιστούς και υπονομεύουν τη σχέση πιστών και Εκκλησίας. Διαβρώνουν την πίστη των ανθρώπων, τους αποπροσανατολίζουν και τους αποξενώνουν από την Εκκλησία, σε καιρούς που έχουν ανάγκη περισσότερο από όποτε

⁷⁸ Hovorun Κύριλλος, «Covid-19, Ευχαριστία, Χριστιανικός (;) Δυαλισμός και ο θανατηφόρος ιός του Ορθόδοξου φονταμενταλισμού», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 177.

[Dr. Cyril Hovorun, Archimandrite, Professor of Ecclesiology, International Relations and Ecumenism, from Ukraine]
Πρβλ.: Hovorun Cyril, *COVID-19 and Christian (?) Dualism, Public Orthodoxy*, March 23, 2020, [https://publicorthodoxy.org/2020/03/23/covid-19-and-dualism/, (20/06/2021)].

⁷⁹ Stueckelberger Christoph, "Ethical responses to fake news and conspiracies during and post-Covid-19 pandemic", Paper presented at the International Theological Web-Seminar on "Religious Communities and Church in a Period of Pandemic" organized by CEMES [Center of Ecumenical, Missiological, and Environmental Studies] and IHU [International Hellenic University, 6-11 April 2020, [https://repository.globethics.net/handle/20.500.12424/3960563, (24/06/2021)].

⁸⁰ TANEΑ Team, «Η Ελλάδα δεύτερη στον κόσμο σε αρνητές του κορωνοϊού... μετά τη Νιγηρία», 29 Οκτωβρίου 2020, 23:41, [https://www.in.gr/2020/10/29/greece/koronaios-ellada-deyteri-ston-kosmo-se-arnites-meta-ti-nigeria]/, (03/08/2021)].

⁸¹ Ενδεικτική περίπτωση η «σαλαμοποίηση» και προσβολή της μορφής του Γέροντα Παΐσιου λόγω υπερέκθεσης του ονόματός του. Βλ. Καλλιακμάνης Ι. Βασίλειος Πρωτοπ.& Τύμπας Χρυσόστομος –Γρηγόριος Αρχιμ., «Ορθόδοξη Λατρεία και Κατήχηση στα Ψηφιακά Μέσα. Εκκλησιολογικές αρχές και σύγχρονη πραγματικότητα», στο ΘΕΟΛΟΓΙΑ, Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Το φαινόμενο της τεχνολογίας Ι*, Τόμος 90ός, Τεύχος 3^ο, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2019, σ. 90.

άλλοτε να στηριχθούν στην Εκκλησία και να έχουν σαφή και ασφαλή καθοδήγηση. Δημιουργούν στους ανθρώπους διλήμματα και διχάζουν το σώμα της Εκκλησίας σε ‘καλούς’ και ‘κακούς’ Χριστιανούς ή σε ‘λιγότερο’ ή ‘περισσότερο’ Χριστιανούς.

Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρονται αυτοί που «προεφήτευσαν από καρδίας αὐτῶν» (Γεζ. 13), με στόχο να πλανήσουν το λαό του Θεού. Ο σύγχρονος εκκοσμικευμένος άνθρωπος δεν γνωρίζει τι σημαίνει προφητικός λόγος. Νομίζει ότι είναι μόνον η εξαγγελία κάποιου μελλοντικού γεγονότος, και αγνοεί ότι η δύναμη του προφητικού λόγου είναι η παρούσα εν τοις πράγμασιν εξαγγελία πνευματικών μηνυμάτων, καθότι ο προφήτης έρχεται με τον λόγο του και κηρύττει, διδάσκει, διαφωτίζει, ενίοτε στηλιτεύει και «λαλεί εις οικοδομήν και παράκλησιν και παραμυθίαν»⁸². Ο προφήτης παρίσταται ως «εκριζούν και κατασκάπτειν και απολλύειν και ανοικοδομείν και καταφυτεύειν» (Ιερεμ. 1,10). Γι’ αυτό ο προφητικός λόγος καθίσταται δυσχερής «εις ακοήν και εφαρμογήν». Ο προφητικός λόγος υφίσταται ως παιδαγωγικό μέσον του Θεού προς οικοδομή του ανθρώπου, ο αυθεντικός ερμηνευτής όμως του προφητικού λόγου είναι μόνον η Εκκλησία.

Σύμφωνα με τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομο Σαββάτο⁸³ «Η κοινωνική και οικονομική κρίση που δημιούργησε η πανδημία εργαλειοποιήθηκε από τον δημαγωγικό λαϊκισμό, την συνωμοσιολογία, τις θρησκοληπτικές και μεταφυσικές παρερμηνείες, οι οποίες είχαν πολλές φορές ολέθρια και αρνητικά αποτελέσματα ως προς την διασπορά της Covid-19 και τις συνέπειές της. Η συναίνεση στη χρήση της μάσκας και του εμβολιασμού και η αποδοχή οιαδήποτε προστατευτικού μέτρου θεωρούσαν ότι συνιστούσε εκχώρηση ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων και το αποτέλεσμα ήταν όλες αυτές οι κοινωνικές, πολιτικές και παρεκκλησιαστικές ομάδες να οδηγήσουν σε μία εσωστρέφεια την κοινωνία των πολιτών, να δημιουργήσουν έναν αρνητισμό και οι θεσμοί να επικρίνονται και να οδηγούνται σε μία ατολμία ως προς τη λήψη δυναμικών αποφάσεων και μέτρων».

Καθ’ όλη τη διάρκεια της πανδημίας αναπτύχθηκαν παράλογες θεωρίες πού προκάλεσαν ένταση και δημιούργησαν ένα διχαστικό κλίμα μεταξύ των πιστών, σε σημείο να διαταράσσονται οικογενειακές, φιλικές, επαγγελματικές ακόμη και πνευματικές σχέσεις. Το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς είναι πιστά μέλη της Εκκλησίας ή ακόμα και κληρικοί προκαλεί έντονο προβληματισμό. Ως αιτίες του προβλήματος αυτού, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας, Φιλαδελφείας, Ηρακλείου και Χαλκηδόνος, κ. Γαβριήλ, στην εισήγησή του κατά την τρίτη Τακτική Συνεδρία της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, τον μήνα

⁸² Χρυσόστομος Γ’, Μητροπολίτης Μάνης, «Πνευματικά συμπεράσματα από την δοκιμασία του κορωνοϊού», *ORTHODOXIA.ONLINE*, Εκκλησία, 20 Μαΐου 2020, 9:07, [<https://orthodoxia.online/ekklisia/pneumatika-symperasmata-apo-tin-dokimasia-tou-koronoiou/>], (10/06/2021)].

⁸³ Χαραλαμποπούλου Ισμήνη, «Μητροπολίτης Μεσσηνίας: Λαϊκισμός, συνωμοσιολογία και θρησκοληπτικές παρερμηνείες εργαλειοποίησαν την πανδημία», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 13/05/2021, 11:56, [<https://www.prothema.gr/greece/article/1123480/mitropolitiss-messinias-laikismos-sunomosiologia-kai-thriskoliptikes-paremineies-ergaleiopoisan-tin-pandimia/>], (11/07/2021)].

Οκτώβριο⁸⁴, ανέφερε: «α) την έλλειψη κατήχησης, β) τη δεισιδαιμονική σχέση με την πίστη και τα ιερά Μυστήρια, γ) τη Ζηλωτική και ζηλοτυπική σχέση με την Εκκλησία, και δ) την Προφητολογία». Ανέφερε, επίσης, ότι «η νόσος του κορωνοϊού επέτρεψε να αντιληφθούμε τις αδυναμίες μας, τα θεολογικά μας κενά και τη νοσηρή πνευματικότητα όχι μόνον πολλών μελών του χριστεπώνυμου ποιμνίου μας, αλλά δυστυχώς ακόμη και πολλών κληρικών μας⁸⁵».

Στη δεύτερη Τακτική Συνεδρία της Ιεράς Συνόδου, στη δική του εισήγηση με θέμα: «Συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου εις το Εκκλησιαστικόν γεγονός»⁸⁶, ο Μητροπολίτης Ιλίου, Αχαρνών και Πετρούπολεως, κ. Αθηναγόρας σχολίασε ένα κείμενο σύγχρονου λαϊκισμού και ανέφερε ότι: «αποσκοπεί στο να προκαλέσει και να εγείρει το δημόσιο αίσθημα, χρησιμοποιώντας παραπλανητικά ή ελλιπή, απαξιωτικά και κατά βάση ψευδή και δυσφημιστικά στοιχεία για το πρόσωπο, τον θεσμό, τη συλλογικότητα ή την κατάσταση κατά των οποίων βάλλουν και έτσι αποτελούν ένα σύγχρονο εντατικό κοινωνικό πρόβλημα, που δεν αφορά αποκλειστικά την Εκκλησία, αλλά κάθε χώρο που εμπλέκεται ενεργά στον δημόσιο βίο και που η συντεταγμένη δομή του και οι παρεμβάσεις του ενοχλούν κύκλους ή άτομα που βασανίζονται από μια περίπλοκη ψυχοπαθολογία».

Αφού παρουσίασε τα κοινά χαρακτηριστικά των κειμένων που ως επί το πλείστον καλούν τον λαό σε ανυπακοή προς την Ιερά Σύνοδο και αποτείχιση από την Εκκλησία, επεσήμανε ότι κείμενα τέτοιου είδους σκανδαλίζουν τους πιστούς και οδηγούν πολλούς εξ αυτών στην απόλυτη πλάνη. Ο Μητροπολίτης Ιλίου ανέφερε ότι η Ιερά Σύνοδος πρέπει να τοποθετηθεί στο θέμα αυτό και να ληφθεί μια συλλογική απόφαση είτε αγνόησης είτε εφαρμογής ενός ενιαίου πλαισίου προστασίας των στελεχών της Εκκλησίας και του ποιμνίου από τις επιθέσεις των πάσης φύσεως δημαγωγών, συνωμοσιολόγων και υβριστών του έργου και της προσφοράς της. Τόνισε επίσης ότι «Με το να παρακολουθούμε μουνδιασμένοι τις επιθέσεις εναντίον μας, ευχόμενοι απλώς το κακό να είναι μικρό ή να σιωπούμε δίνοντας χώρο στον παραλογισμό ή ακόμα χειρότερα αυτοεγκλωβισμένοι και φοβούμενοι μια εμφανώς αναπόφευκτη σύγκρουση να προσπαθούμε να εξυμενίσουμε το τέρας που σιγά-σιγά ξεπροβάλλει μπροστά μας, δεν προστατεύουμε την ενότητα, ούτε εκτελούμε κάποια χριστιανική επιταγή, απλώς δίνουμε χώρο στους διάκτες μας να επεκταθούν, παρουσιάζοντας εσφαλμένα στην κοινωνία την εικόνα ότι ή αδιαφορούμε για την Εκκλησία και το μέλλον της ή ότι φοβισμένοι προσπαθούμε να αποφύγουμε καταστάσεις που θα καταδείκνυαν την ευαλωτότητά μας έναντι αυτών που υποσκάπτουν μεθοδικά τα θεμέλια της Εκκλησίας».

⁸⁴ ΠΕΝΤΑΠΟΣΤΑΓΜΑ Ενημέρωσης, «Ιεραρχία και θεωρίες συνωμοσίας: Όχι στη δεισιδαιμονική σχέση με την πίστη, στη ζηλοτυπική σχέση με την Εκκλησία και στην Προφητολογία», Εκκλησία της Ελλάδος, 06.10.2021 – 15:35, [https://www.pentapostagma.gr/ekklisia/ekklisia-tis-ellados/7041429_ierarhia-gia-theories-synomosias-ohi-sti-deisidaimoniki-shesi, (12/10/2021)].

⁸⁵ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Τρίτη Τακτική Συνεδρία της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, (6/10/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=3066&what_sub=d_tyrou, (12/10/2021)].

⁸⁶ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Δεύτερη Τακτική Συνεδρία της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, (5/10/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=3065&what_sub=d_tyrou, (12/10/2021)].

Πρβλ. ΑΠΕ-ΜΠΕ, Euro2day, Ειδήσεις | Επίκαιρα, «Άμυνα απέναντι στους «συνωμοσιολόγους» σχεδιάζει η Εκκλησία», 05/10/2021, [https://www.euro2day.gr/, (09/10/2021)].

Η εν λόγω συνεδρία της Ιεράς Συνόδου κατέληξε στις εξής προτάσεις⁸⁷: 1) στην ανάγκη ενίσχυσης της καλλιέργειας και του καταρτισμού των κληρικών, των εκκλησιαστικών στελεχών, ως και τη διεύρυνση και τον εμπλουτισμό του κατηχητικού έργου της Εκκλησίας. 2) Τη λήψη των απαραίτητων μέτρων για την ανάσχεση του κύματος ανάδειξης ‘αυθεντιών’, οι οποίες δρουν διασπαστικά εντός του Σώματος της Εκκλησίας. 3) Την περαιτέρω ενεργοποίηση και ενίσχυση του ρόλου του λαϊκού στοιχείου, και 4) Την ανάληψη εκστρατείας έγκαιρης καί τεκμηριωμένης πληροφόρησης του λαού του Θεού και της κοινωνίας από μέρους της Συνοδικής Επιτροπής Βιοηθικής. Η Εκκλησία, όπως άλλωστε έδειξε εμπράκτως σε όλη τη διάρκεια της πανδημίας, δεν αδιαφορεί για τα προβλήματα του κόσμου διότι δεν υπάρχει για τον εαυτό της, αλλά για τον κόσμο. Απέναντι σε κάθε διχαστική τάση και αντιπαράθεση, η Εκκλησία αντιπαράσσει την ομόνοια και την αγάπη.

1.7. ΨΕΥΔΕΙΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΤΩΝ ΘΕΟΦΑΝΕΙΩΝ

Τα ψευδονέα ή ψευδείς ειδήσεις ή πλαστές ειδήσεις (γνωστά και ως *fake news*)⁸⁸, είναι ένα είδος κίτρινου Τύπου ή προπαγάνδας (ή ακόμα και φάρσες) που διαδίδονται σκοπίμως στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης⁸⁹, με σκοπό να επηρεάσουν την κοινή γνώμη, κυρίως ευάλωτες και ευεπηρεάστες ομάδες. Ο όρος ‘fake news’ ανακηρύχθηκε η «Λέξη της χρονιάς 2017» από το λεξικό Collins⁹⁰. Σύμφωνα με τους λεξικογράφους του Collins, η χρήση του όρου από το 2016 μέχρι σήμερα αυξήθηκε κατά 365%. Τα ψευδονέα, χρησιμοποιώντας τίτλους εντυπωσιασμού ή εξ ολοκλήρου κατασκευασμένους, γράφονται και δημοσιεύονται με στόχο την αύξηση της αναγνωσιμότητας ή για οικονομικά και πολιτικά οφέλη⁹¹. Υπονομεύουν τη σοβαρή κάλυψη των μέσων ενημέρωσης και δυσχεραίνουν το έργο των δημοσιογράφων να ανακαλύψουν την αλήθεια. Αφού το διαδίκτυο αποτελεί πλέον την κύρια πηγή ενημέρωσης⁹², λειτουργεί και ως

⁸⁷ ΠΕΝΤΑΠΟΣΤΑΓΜΑ Ενημέρωσης, «Ιεραρχία και θεωρίες συνωμοσίας: Όχι στη δεισιδαιμονική σχέση με την πίστη, στη ζηλοτυπική σχέση με την Εκκλησία και στην Προφητολογία», Εκκλησία της Ελλάδος, 06.10.2021 – 15:35, [https://www.pentapostagma.gr/ekklisia/ekklisia-tis-ellados/7041429_ierarhia-gia-theories-synomosias-ohi-sti-deisidaimoniki-shesi, (12/10/2021)].

⁸⁸ Ο όρος χρησιμοποιείται επίσης για ειδήσεις που έχουν ως στόχο να υπονομεύουν νόμιμες ειδήσεις που εκφράζουν αντίθετη πολιτική άποψη. Τον όρο χρησιμοποίησε πρώτος ο Ντόναλντ Τραμπ για να αμφισβητήσει τις ειδήσεις που κυκλοφορούσαν εναντίον του, τόσο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας όσο και μετά την εκλογή του. Τον Οκτώβριο του 2018 η Βρετανική κυβέρνηση αποφάσισε ότι δεν θα χρησιμοποιεί πλέον τον όρο επειδή είναι ένας «κακώς καθορισμένος και παραπλανητικός όρος που συγκρίνει μια ετερόκλητη κατηγορία ψευδών πληροφοριών, από αυθεντικό σφάλμα έως ξένες παρεμβάσεις στις δημοκρατικές διαδικασίες».

⁸⁹ ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, *Ψευδείς ειδήσεις*, [https://el.wikipedia.org/wiki/, (05/06/2021)].

⁹⁰ Associated Press News, “Fake news” is Collins Dictionary’s word of the year 2017, November 2, 2017, [https://apnews.com/article/47466c5e260149b1a23641b9e319fda6, (20/06/2021)].

⁹¹ Προωθούνται και διαδίδονται με αστραπιαία ταχύτητα (υπολογίζεται ότι μια αληθινή είδηση σπάνια ξεπερνά τα 1000 άτομα που τη βλέπουν και την αναπαράγουν, ενώ οι ψευδείς ειδήσεις μπορεί να ξεπεράσουν και τις 100.000).

⁹² Παπαθανασόπουλος Στέλιος, «Ελληνικά Μέσα Ενημέρωσης: το παράδοξο σπιράλ αξιοπιστίας», *MedianalysisGR*, 12 Μαρτίου 2019, [https://medianalysis.net/2019/03/12/%CE%B5%, (16/07/2021)].

θερμοκήπιο των fake news και της μετα-αλήθειας (post truth)⁹³. Η διασπορά ψευδών ειδήσεων έχει γίνει εύκολη και γρήγορη, ιδιαίτερος στο διάστημα της πανδημίας, με τα ‘σενάρια προφητολογίας’ και όλες τις ψευδοειδήσεις να γεμίζουν χιλιάδες σελίδες. Η πανδημία προέβαλε το ζήτημα της ενημέρωσης στον κυβερνοχώρο, όπου εδώ και πολλά χρόνια επικρατεί μια μη ρυθμιζόμενη επικοινωνία, καταδεικνύοντας ότι τα πρακτικά μέτρα κατά των ψευδών ειδήσεων είναι απαραίτητα και στα τρία επίπεδα της δεοντολογίας, το ατομικό, το διαπροσωπικό και το θεσμικό.

Η διασπορά ψευδών ειδήσεων υφίσταται ήδη από την εποχή του Χριστού. Αναφέρει σχετικά ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας⁹⁴: «*Το κράτος, για να αντιμετωπίσει τη ραγδαία εξάπλωση της Εκκλησίας, είχε καθιερώσει την τακτική αρχικά μεν της αυτεπάγγελτης δίωξης, ύστερα όμως τη δίωξη κατόπιν παραγγελίας πολιτών. Η μάχη αυτή δινόταν σε δύο επίπεδα: α) στο επίπεδο του ψιθυρισμού: «ξέρετε τι κάνουν οι Χριστιανοί, όταν μαζεύονται για τη Θεία Ευχαριστία; Σφάζουν μικρά παιδιά και πίνουν το αίμα», κά. και β) το άλλο επίπεδο ήταν εκείνο των διανοουμένων οι οποίοι περιγελούσαν τις πεποιθήσεις των Χριστιανών, κυρίως την πίστη στη σάρκωση του Θεού και την ανάσταση των νεκρών». «Ο ιερέας που θα έχει το τσιπάκι στο χέρι του και θα ευλογεί τα Τίμια Δώρα ή τα άλλα μυστήρια, δεν θα μεταδίδει τη χάρη και τα μυστήρια θα είναι ανενεργά! Πάλι καλά που δεν υποψιάστηκαν κάτι για τις βαλβίδες ή τους βηματοδότες της καρδιάς...!», λέει ο Μητροπολίτης Αργολίδος κ. Νεκτάριος⁹⁵.*

Η Ορθόδοξη Εκκλησία έγινε κατ’ επανάληψη στόχος ψευδών ειδήσεων στο διάστημα της πανδημίας. Το Πατριαρχείο Γεωργίας⁹⁶ δέχτηκε διαδικτυακή ‘επίθεση’ στην πλατφόρμα Facebook από ψεύτικους λογαριασμούς ‘bots’ και ‘trolls’, με τους υπεύθυνους να εντοπίζουν περίπου 500 τέτοιους ψευδείς λογαριασμούς ινδικής προέλευσης. Στο Δελτίο Τύπου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, που αναρτήθηκε στις 30 Απριλίου 2020⁹⁷, αναφέρονται τα εξής: «*Οι αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου δέχθηκαν μεγάλη πολεμική τόσο από ορισμένους αδελφούς χριστιανούς, Κληρικούς και λαϊκούς, όσο και από εκπροσώπους Μέσων Ενημέρωσεως, ακόμη και Κοινοβουλευτικών Κομμάτων, οι οποίοι, είτε από άγνοια, είτε από κακή πληροφόρηση ή παρεξήγηση, χρησιμοποίησαν τον προσφιλή και εύκολο τρόπο της συκοφαντίας, της μυθοπλασίας και των ύβρεων. Όλους αυτούς η Ιερά Σύνοδος τους συγχωρεί, τους ευλογεί πατρικά, αλλά*

⁹³ Βενιζέλος Ευάγγελος, «Ζούμε την κυριαρχία του internet», *Iefimerida.Gr, Newsroom*, 28/03/2017, 13:45, [<https://www.iefimerida.gr/news/327482/exi-hronia-iefimeridagr-miloy-n-anthropoi-tis-politikis-ton-grammaton-kai-ton-tehnon>, (20/06/2021)].

⁹⁴ Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, *Ελευθερία και Ύπαρξη. Η μετάβαση από τον αρχαίο στον χριστιανικό Ελληνισμό. Πέντε μαθήματα στο Ίδρυμα Γουλανδρή –Χορν (1983)*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2018, σ. 39.

⁹⁵ Αντωνόπουλος Νεκτάριος, Μητροπολίτης Αργολίδος, «Η ανοησία και ο φανατισμός βλάπτουν σοβαρά την υγεία», στο: Ασπρούλης Νικόλαος –Wood Nathaniel (επιμ.), *Καιρός του ποιήσαι: Η Ορθοδοξία ενώπιον της πανδημίας του κορωνοϊού*, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2020, σσ. 135-136.

⁹⁶ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, «Διαδικτυακή ‘επίθεση’ στο Πατριαρχείο Γεωργίας», 12 Απριλίου, 2021 - 18:25, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/patriarxeia/patriarxio_georgias/diaktyaki-epithesi-stous-logariasmous-tou-patriarxeiou-georgias/ (21/06/2021)].

⁹⁷ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Οι αποφάσεις της Δ.Ι.Σ. για τον μήνα Απρίλιο (30/4/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [<http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp>, (10/06/2021)].

ταυτόχρονα δηλώνει ότι οφείλουν να αποκαταστήσουν τις συκοφαντίες για να μην παραμένουν εκτεθειμένοι έναντι του Θεού και της αληθείας.» Μία από τις Μητροπόλεις που κατήγγειλε επιθέσεις και στοχοποίηση της Εκκλησίας από Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, που δημοσίευσαν και αναπαρήγαγαν ψευδή δημοσιεύματα, ήταν η Μητρόπολη Θηβών και Λεβαδείας, σύμφωνα με δηλώσεις του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη κ. Γεωργίου⁹⁸. Το ίδιο έκανε και ο Μητροπολίτης Δράμας κ. Παύλος ο οποίος τόνισε ότι «οι διασπορείς είναι ένοχοι ενόπιον του Θεού»⁹⁹.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα δημιουργήθηκε την ημέρα του εορτασμού των Θεοφανείων (2021), όταν σε ορισμένα ΜΜΕ προβλήθηκαν παλιά πλάνα και φωτογραφίες από εορτασμό των Θεοφανείων το 2015¹⁰⁰ για να «αποδειχθεί η δήθεν ανευθυνότητα της Εκκλησίας», προκαλώντας την αντίδραση πολλών Μητροπολιτών¹⁰¹. Τα δημοσιεύματα προκάλεσαν και τον αρνητικό σχολιασμό της Εκκλησίας από ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία, όπως το Reuters, το Associated Press και το Guardian¹⁰² τα οποία ανέφεραν ότι η Εκκλησία στην Ελλάδα αφήφησε τα κυβερνητικά μέτρα και το αυστηρό lockdown¹⁰³. Σε άρθρο που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα των Συντακτών την Πέμπτη 7 Ιανουαρίου 2021 με τίτλο, «Τους άλλαξαν ταΦώτα» παρετίθετο φωτογραφία από Τελετή Καταδύσεως του Τιμίου Σταυρού στον ποταμό Αχελώο, συγκεκριμένα στην τεχνητή λίμνη του Στράτου Αιτωλοακαρνανίας (Βλ. Παραρτήματα, Εικ. 3, σελ 150). Στο ειρωνικό σχόλιο της εφημερίδας για «αγιασμένο συνωστισμό», και ότι «Όποιος εντοπίσει κάποιον να φοράει μάσκα κερδίζει!», η Ιερά Μητρόπολη Αιτωλίας και Ακαρνανίας απάντησε ότι «Όποιος εντοπίσει κάποιον την αποκατάσταση της αλήθειας, κερδίζει!»¹⁰⁴.

⁹⁸ Πεμπτουσία, Επικαιρότητα, «Δεν μπορούν να μας χρησιμοποιούν για σκοπιμότητες», 13 Ιανουαρίου 2021, 16:45, [<https://www.orthodoxianewsagency.gr/epikairotita-stin-pemptousia/thivon-levadeias-georgios-den-mporoun-na-mas-xrisimopoioun-gia-oroiadirote-skorimotita>], (19/06/2021)].

⁹⁹ Ορθόδοξη Αλήθεια, «Δράμας: είναι ένοχοι ενόπιον του Θεού οι διασπορείς», 16 Ιουνίου 2021, αρ.φύλ.306, σ. 9.

¹⁰⁰ Χριστοδούλου Στέφη, «Ψευδής δημοσίευση από φωτογραφία άλλου έτους!», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284, σ. 8.

¹⁰¹ Λευκαδίτης Χρήστος, «Fake βίντεο και φωτογραφίες. Για παραπληροφόρηση και στρατευμένους κονδυλοφόρους κάνει λόγο η Εκκλησία», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 02.

Πρβλ. Αμφιλόχιος, Μητροπολίτης Κισιάμου και Σελίνου, «Η πίστη σε..... «καραντίνα», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 24-25.

Πρβλ. Αγρίνιο Culture, «Με περσινές φωτογραφίες από το Στρατό η προπαγάνδα της ΕφΣυν σε βάρος της Εκκλησίας», 9 Ιανουαρίου 2021, [<https://www.agrinioculture.gr/2021/01/09/me-persines-fotografies-apo-to-strato-i-propaganda-tis-efsyn-se-varos-tis-ekklisias/>], (03/08/2021)].

¹⁰² Η γερμανική εφημερίδα Deutsche Welle σε ρεπορτάζ της με τίτλο «Η Ορθόδοξη Εκκλησία υπονομεύει τα πανδημικά μέτρα του COVID στην Ελλάδα», ανέφερε πως η Εκκλησία «ασκεί εξαιρετική δύναμη στην επίσημη κοσμική Ελλάδα» και επέκρινε την Εκκλησία για τη στάση της στα Θεοφάνεια καθώς και για το ότι προσέφυγε στο ΕΣΡ για τα fake news σε βάρος πολλών Μητροπόλεων. Βλ. Κόκκινος Ιωσήφ, «Οι Γερμανοί τα βάζουν και με την Εκκλησία!» *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 231, 28.01.2021, σ. 8.

Πρβλ. Bali Kaki, “Orthodox Church undermines Greece’s COVID pandemic measures”, *DW, Coronavirus*, 16.01.2021, [<https://www.dw.com/en/orthodox-church-undermines-greeces-covid-pandemic-measures/a-56251674>], (15/07/2021)].

¹⁰³ Ναυτεμπορική, «Διεθνή Μέσα: ‘Η Εκκλησία στην Ελλάδα αφήφησε τα μέτρα για τον κορωνοϊό’», 07 Ιανουαρίου 2021, 09:13, 09:40, [<https://www.naftemporiki.gr/story/1677882/diethni-mesa-i-ekklisia-stin-ellada-apsifise-ta-metra-gia-ton-koronoio>], (15/07/2021)].

¹⁰⁴ Καρεκλής Ζάχος, «Βίντεο από τα Θεοφάνεια του 2015 εμφανίστηκε σε δελτίο ειδήσεων ως σημερινό», *ORTHODOXIA.INFO*, 06/01/2021, 19:55, [<https://web.archive.org/web/20210106181432/https://orthodoxia.info/news/vinteo-ta-theofaneia-2015-emfaniste-se-deltio-eidhseon-ws-σημερινό>], (15/07/2021)].

Πρβλ. Καρεκλής Ζάχος, «ΘΕΟΦΑΝΕΙΑ: Νέο κρούσμα fake news. Αυτή τη φορά από την Εφημερίδα των Συντακτών», *ORTHODOXIA.INFO*, 09/01/2021 | 15:33, [<https://web.archive.org/web/20210109150652/https://orthodoxia.info/news/theofaneia-neo-kroysma-fake-news-ayti-ti-fora-a/>], (15/07/2021)].

Την ίδια ημέρα, τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων πρόβαλαν βίντεο από αγιασμό των υδάτων στη Νάξο που πραγματοποιήθηκε το 2015, με την Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας να βγάζει σχετική ανακοίνωση ξεκαθαρίζοντας την κατάσταση¹⁰⁵. Η Εκκλησία διαμαρτυρήθηκε, επίσης, για τη στάση των ΜΜΕ και για τον τρόπο με τον οποίο παρουσίασαν την αντίδρασή της όσον αφορά το κλείσιμο των Ναών¹⁰⁶ και υποστήριξε ότι στοχοποιείται¹⁰⁷, παρά το γεγονός ότι στηρίζει τόσο τα μέτρα της κυβέρνησης όσο και τους εμβολιασμούς. Σε επίσκεψη του αναπλ. Υπουργού Εσωτερικών κ. Στυλιανού Πέτσα στον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Καρπενησίου κ. Γεώργιο¹⁰⁸, κατά την οποία ζήτησε τη συνεργασία της Εκκλησίας για τον εμβολιασμό του κόσμου, ο Μητροπολίτης τόνισε ότι η Εκκλησία όλο το διάστημα αυτό στοχοποιήθηκε σαν θεσμός δεχόμενη πυρά από όλες τις πλευρές. *«Η μια πλευρά μας κατηγορεί ότι έχουμε ξεπουλήσει τα πάντα, η άλλη μας θεωρεί τζιχαντιστές. Κατακρινόμαστε από όλους, περπατάμε σε τεντωμένο σχοινί»*, και τόνισε ότι *«παρά τα πλάνα παλαιότερων ετών που πρόβαλαν οι τηλεοράσεις για τον εορτασμό των Θεοφανείων, κανείς δεν ενδιαφέρθηκε να αποκαταστήσει την αλήθεια»*.

Ο Ιερός Σύνδεσμος Κληρικών Ελλάδος (ΙΣΚΕ)¹⁰⁹ με ανακοίνωσή του αποκάλυψε τους δημοσιογράφους *«στρατευμένους κονδυλοφόρους»* και έκανε λόγο για μανιχαϊστική κατηγοριοποίηση των Ελλήνων πολιτών και για τη δημιουργία δύο κατηγοριών πολιτών¹¹⁰. Αυτούς που τα Μέσα *«χαϊδεύουν»*, όσους δηλαδή συγκεντρώνονταν σε πλατείες, παραλίες ή διαδηλώσεις και αυτούς που πηγαίνουν στις εκκλησίες. *«Ατυχώς, και για λόγους που δύσκολα μπορεί κάποιος, όσο καλοπροαίρετος και να είναι, να κατανοήσει και να δικαιολογήσει, υψώνονται φωνές που, στο όνομα της διαφύλαξης της δημόσιας υγείας, βάζουν εναντίον της Εκκλησίας, χρησιμοποιώντας τεχνάσματα, χαρακτηρισμούς και αιτιάσεις που αποκαλύπτουν τις αληθινές προθέσεις και διαθέσεις τους»*.

Η Εκκλησία προσέφυγε στο Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης¹¹¹ *«καταγγέλλοντας τα προβληθέντα από τον εορτασμό των Θεοφανείων παλαιότερων ετών ως εφετινά στιγμιότυπα από τους τηλεοπτικούς σταθμούς ALPHA, ΣΚΑΪ και STAR, καθώς και για δημοσιεύματα του Τύπου με αντίστοιχο περιεχόμενο, επισημαίνοντας ότι τέτοιες μεθοδεύσεις δεν μπορούν να έχουν σχέση με την υψηλή δημοκρατική αποστολή του δημοσιογραφικού λειτουργήματος»*. Προσφυγή κατέθεσε η

¹⁰⁵ Naxostimes, «Η Μητρόπολη Παροναξίας διαψεύδει τα κανάλια για το βίντεο δήθεν από φετινό εορτασμό των Θεοφανείων», 07/01/2021, 1:54, [<https://naxostimes.gr/naxos/78719/mitropoli-paronaxias-diapseydei-ta-kanalia-to-vinteo-dithen-fetino-eortasmo/>], (12/07/2021)].

¹⁰⁶ Ρεράκης Ηρακλής, «Ενώπιον αντιχριστιανικών fake news!», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλ. 284, σ. 19.

¹⁰⁷ Αμφιλόχιος, Μητροπολίτης Κισάμου και Σελίνου, ό.π.

¹⁰⁸ Proseuxi.gr, «Καρπενησίου Γεώργιος: Δεν αναλαμβάνω τέτοια ευθύνη...», 15 Ιουλίου 2021, 20:12, [<https://proseuxi.gr/karpenisiou-georgios-den-analambano-tetoiia-euthini/>], (29/06/2021)].

¹⁰⁹ Επίσημος ιστοχώρος του Ιερού Συνδέσμου Κληρικών Ελλάδος, [<https://iersynklellados.blogspot.com/>], (03/07/2021)].

¹¹⁰ ΙΣΚΕ: «Όλα τα ζώα είναι ίσα αλλά μερικά πιο ίσα από τα άλλα», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 23.

¹¹¹ CNN Newsroom, «Ιερά Σύνοδος: Η Εκκλησία θα προσφύγει στο ΕΣΡ για τα ψευδή δημοσιεύματα», 13 Ιανουαρίου 2021, 15:31, [<https://www.cnn.gr/ellada/story/250436/iera-synodos-h-ekklisia-tha-prosfygei-sto-esr-gia-ta-pseydi-dimosieymata>], (29/06/2021)].

Πρβλ. ΕΘΝΟΣ, Εκκλησία Newsroom, «Ιερά Σύνοδος: Η Εκκλησία προσφύγει στο ΕΣΡ για fake news», 13.01.2021, 17:00, [https://www.ethnos.gr/ekklisia/141480_iera-synodos-i-ekklisia-prosfygei-sto-esr-gia-fake-news], (29/06/2021)].

Εκκλησία και στο Συμβούλιο της Επικρατείας¹¹², διότι το κράτος απαγόρευσε απολύτως τη δημόσια λατρεία¹¹³, η οποία για αρκετούς πολίτες είναι προσωπική ανάγκη ζωτικής σημασίας, ανάγκη η οποία δεν υπόκειται σε λογοκρισία ή υποτίμηση, ενώ δεν έπραξε το ίδιο για τον καλλωπισμό, τις επισκέψεις και διασκεδάσεις σε κατοικίες συγγενών και φίλων. Στην προσφυγή συμπεριλαμβανόταν επίσης ο προβληματισμός για το γεγονός ότι επιτρέπονταν οι πολιτικοί και όχι οι θρησκευτικοί γάμοι, καθώς και αίτημα για την πρόβλεψη τέλεσης γάμων και βαπτίσεων με ελάχιστα άτομα.

Τέλος, όσον αφορά τις διαδηλώσεις κατά της υποχρεωτικότητας των εμβολιασμών στις οποίες συμμετείχαν και ‘ρασοφόροι’, ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος δήλωσε ότι πρόκειται για τη «*δαιμονοποίηση ενός θέματος που δεν έχει να κάνει με την πίστη και την Εκκλησία. Πίσω από αυτούς υπάρχουν κάποιοι άνθρωποι που τους καθοδηγούν. Αυτοί οι άνθρωποι δυσφημούν την Εκκλησία στη ζωή των ανθρώπων*»¹¹⁴.

Τα fake news στον χώρο της Θρησκείας είναι ένα πολύ σοβαρό θέμα με σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνία, την πολιτική ακόμη και τις διακρατικές σχέσεις, κι αυτό γιατί η αλήθεια δοκιμάζεται σε έναν χώρο που θεωρείται το κατεξοχήν καταφύγιο της¹¹⁵. Οι συνέπειες

¹¹² Στο Συμβούλιο της Επικρατείας προσέφυγαν η Εκκλησία της Ελλάδος, η Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών και 81 Μητροπόλεις, προκειμένου να κριθούν αντισυνταγματικά τα μέτρα για τη μη συμμετοχή πιστών στη λειτουργία των Θεοφανείων. Βλ. CNN Newsroom, «Κορωνοϊός: Στο ΣτΕ η Εκκλησία για τη μη συμμετοχή πιστών στον εορτασμό των Θεοφανείων», 7 Ιανουαρίου 2021, 16:28, [https://www.cnn.gr/ellada/story/249697/koronoios-sto-ste-i-ekklisia-gia-ti-mi-symmetoxi-piston-ston-eortasmo-ton-theofaneion, (29/06/2021)].

¹¹³ Καταγράφεται μια σειρά αποφάσεων των Ανωτάτων Δικαστηρίων της Γερμανίας και της Γαλλίας, δύο χωρών με παράδοση στην ανεξίθρησκεια και την ελευθερία έκφρασης, οι οποίες διαμορφώνουν ευρωπαϊκή νομολογία για το θέμα της θρησκευτικής λατρείας εν μέσω πανδημίας. Το νέο τοπίο που διαμορφώνεται παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον ενόψει της θέσης που θα πάρει το Ελληνικό ΣτΕ για το θέμα των περιορισμών που επιβλήθηκαν από την Πολιτεία την ημέρα των Θεοφανείων και προκάλεσαν – προσωρινή έστω- “ρήξη” των σχέσεων Εκκλησίας- Κράτους. Στις 29 Απριλίου 2020 το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο (Bundesverfassungsgericht) έκρινε ομοφώνως ότι η άσκηση της θρησκευτικής λατρείας δεν μπορεί να απαγορευτεί οριζοντίως και ανεξαιρέτως, παρά τον υφιστάμενο επιδημιολογικό κίνδυνο της Covid-19. Στις 29 Νοεμβρίου 2020, το Γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας (Conseil d’Etat), ανέτρεψε διάταγμα (Décret 2020-1310 της 29.10.2020) της γαλλικής κυβέρνησης περί επιβολής μέτρων κατά της διασποράς της Covid-19, το οποίο επέτρεπε την τέλεση λειτουργιών, ιεροπραξιών κλπ. στους χώρους λατρείας με ανώτατο αριθμό παρευρισκόμενων τους τριάντα (30). Το δικαστήριο έκρινε ότι ο εν λόγω απόλυτος και αδιάκριτος περιορισμός των τριάντα πιστών, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κατά περίπτωση χωρητικότητα των χώρων λατρείας, «[...] έχει χαρακτήρα δυσανάλογο σε σχέση προς τον επιδιωκόμενο σκοπό που είναι η προστασία της δημόσιας υγείας και, ως εκ τούτου συνιστά, λόγω της φύσεως της θρησκευτικής λατρείας ως αναγκαίου συστατικού της θρησκευτικής ελευθερίας, σοβαρή και προδήλως παράνομη παραβίαση της τελευταίας». Η Γαλλία από την 03.12.2020 και εντεύθεν διατηρεί τους χώρους λατρείας ανοιχτούς χωρίς μέγιστο αριθμό πιστών. Βλ. Μπίσιας Ηλίας, Δρ. Νομ. Παν/μίου Ζυρίχης, Δικηγόρος Αθηνών και Ζυρίχης, «Σχετικά με αποφάσεις των Ανωτάτων Δικαστηρίων της Γερμανίας και της Γαλλίας», 3 Φεβρουαρίου 2021, [https://www.dikastiko.gr, (28/06/2021)].

Πρβλ. Στις 25 Νοεμβρίου 2020, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ με την υπ’ αριθμ. 20A87 απόφασή του έκανε αποδεκτή την αίτηση αναστολής εκτελέσεως (εν αναμονή εκδίκασης της έφεσης) της Ρωμαιοκαθολικής Επισκοπής του Μπρούκλιν, δύο Συναγωγών και ατόμων («αιτούντες») κατά του από 14 Οκτωβρίου 2020 Εκτελεστικού Διατάγματος 202.68 του Κυβερνήτη της Πολιτείας της Νέας Υόρκης, που επέβαλε περιορισμούς στον αριθμό ατόμων που επιτρέπεται να ευρίσκονται σε οίκους λατρείας, ανατρέποντας δύο προηγούμενες αποφάσεις του για σχετικό θέμα. Το θέμα αφορούσε στη Ρήτρα Ελεύθερης Άσκησης (Θρησκευάματος) της Πρώτης Τροποποίησης του Συντάγματος των ΗΠΑ. Βλ. Κυριακίδης Αλέξανδρος, «Η μεταστροφή της νομολογίας του ανώτατου δικαστηρίου των ΗΠΑ για τη θρησκευτική λατρεία στην πανδημία (III)», SYNTAGMAWATCH, 01/12/2020, [https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/afieroma-i-metastrofi-tis-nomologias-tou-anotatou-dikastiriou-ton-ipa-gia-ti-thriskaftiki-latrea-stinpandimia-tritomer/ (28/06/2021)].

¹¹⁴ TANEΑ Team, «Μητροπολίτης Ιγνάτιος – Μεμονωμένοι ιερείς δαιμονοποιούν τον κορωνοϊό – Χάσαμε ανθρώπους από fake news», 30 Αυγούστου 2021 | 08:39, [https://www.tanea.gr/2021/08/30/greece/mitropolitis-ignatios-memonomenoi-iereis-daimonoporoioun-ton-koronaio-xasame-anthropous-apo-fake-news/, (04/07/2021)].

¹¹⁵ Βλ. Διήμερο συνέδριο υπό τον τίτλο «Fake News & Εκκλησία: Όταν η αλήθεια δοκιμάζεται στον φυσικό της χώρο», που διοργανώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα με πρωτοβουλία του Οργανισμού Ανάδειξης Ελληνικού και

είναι κρίσιμες όταν το ψεύδος υποδύεται την αλήθεια, όταν η αλήθεια χρησιμοποιείται διαστρεβλωμένη ή και κατασκευασμένη ακόμη, προκειμένου να αποτελέσει μέσον χειραγώγησης των μελών της Εκκλησίας οι οποίοι είναι ταυτόχρονα και πολίτες και ψηφοφόροι. Όταν η αλήθεια διαστρεβλώνεται και τα θρησκευτικά πιστεύω των πολιτών της αλλοιώνονται επηρεάζεται ολόκληρη η κοινωνία των πολιτών και εν τέλει η ίδια η Δημοκρατία.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΙΙ.1. Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΟΣΟΝ ΑΦΟΡΑ ΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Στις πρώτες, κρίσιμες εβδομάδες του Μαρτίου 2020, όταν λαμβάνονταν τα πρώτα μέτρα με στόχο την αναχαίτιση της πανδημικής νόσου, το Οικουμενικό Πατριαρχείο υποστήριξε τις αποφάσεις προς αυτήν την κατεύθυνση¹¹⁶ ενισχύοντας τη στάση και της Πολιτείας και της Εκκλησίας. Ο περιορισμός στην παρακολούθηση των θρησκευτικών λειτουργιών επανέφερε προϋπάρχουσες ευαίσθητες συζητήσεις για την ισορροπία ανάμεσα στη θρησκευτική ελευθερία και τη δημόσια υγεία σε πολλές χώρες του κόσμου, ανάμεσα σε αυτές και στην Ελλάδα.

Στο Μήνυμά του προς το πλήρωμα της Εκκλησίας για την πανδημία και τον κορωνοϊό¹¹⁷, ο Παναγιώτατος Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος τόνισε ότι στον αγώνα αυτόν, αυτοί που έχουν την κυρίαρχη ευθύνη για τον σχεδιασμό, την ορθή αντιμετώπιση και την υπέρβαση αυτής της κρίσης, είναι οι συντεταγμένες Πολιτείες, τα κράτη και οι αρμόδιες υγειονομικές Αρχές. Προέταξε την ατομική και συλλογική ευθύνη των πιστών και όλων των πολιτών, τονίζοντας ότι, ναι μεν η ευθύνη για τη λήψη των απαραίτητων μέτρων ανήκει στις πολιτειακές αρχές, η έξοδος όμως από την πανδημική κρίση απαιτεί και προϋποθέτει τη συνεργασία όλων. *«Είναι ώρα ατομικής και κοινωνικής, συλλογικής ευθύνης. Η απαλλαγή από την οδύνη του κορωνοϊού εξαρτάται απόλυτα από τη συνεργασία κάθε πολίτη και κάθε πιστού»*¹¹⁸. Για όσους ένιωσαν ότι με τα δραστικά αυτά μέτρα υποτιμάται ή θίγεται η πίστη, ο Παναγιώτατος τόνισε ότι *«αυτό που κινδυνεύει, δεν είναι η πίστη αλλά οι πιστοί, δεν είναι ο Χριστός, αλλά οι*

Ορθόδοξο Πολιτισμού «ΑΕΝΑΟΣ» και τη συμμετοχή του Τμήματος Θεολογίας και του Τμήματος Δημοσιογραφίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίου και του Προέδρου της Δημοκρατίας κ. Προκόπη Παυλόπουλου, 13 & 14 Μαΐου 2019, ΑΠΘ, [<https://aenaos.org/>, (25/08/2021)].

¹¹⁶ Γρηγοριάδης Ν. Ιωάννης, «Η πανδημία του Covid-19, η Ελλάδα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο», Πολιτισμός, ταυτότητα και θρησκεία, *Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ)*, 6 Ιουνίου 2020, [<https://www.eliamep.gr/media/the-covid-19-pandemic-greece-and-the-ecumenical-patriarchate-by-i-n-grigoridis/>, (19/06/2021)].

¹¹⁷ Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Μήνυμα του Παναγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου προς το πλήρωμα της Εκκλησίας για την πανδημία από τον Κορωνοϊό*, 18 Μαρτίου 2020, [<https://www.facebook.com/ecumenicalpatriarchate/videos/%CE>, (07/07/2021)].

¹¹⁸ EURONEWS with ΑΠΕ-ΜΠΕ., «Οικουμενικός Πατριάρχης: “Όσο η υγειονομική κρίση συνεχίζεται, πρέπει να τηρούμε τα μέτρα”», ανανέωση πριν από 21/12/2020, [<https://gr.euronews.com/2020/12/21/patriarxis-vartholomaios-covid-19-krisi-synexizetai-prepei-na-tiroume-metra-prostasias>, (07/07/2021)].

Χριστιανοί μας, δεν είναι ο Θεάνθρωπος αλλά εμείς οι άνθρωποι. Η πίστη μας είναι ζωντανή, και καμία έκτακτη κατάσταση δεν μπορεί να την περιορίσει». Το Οικουμενικό Πατριαρχείο υιοθέτησε μια στάση με γνώμονα την ευθύνη και τη λογική και προσπάθησε να κρατήσει την Ορθόδοξη Εκκλησία μακριά από θεωρίες συνωμοσίας ή τυχόν πολιτικές επιρροές. Επιβεβαίωσε ότι ακολουθεί την επιστήμη και τις συστάσεις των ειδικών για την καταπολέμηση της νόσου και την αναχαίτιση της πανδημίας, διευκολύνοντας με αυτόν τον τρόπο το έργο των κυβερνήσεων.

Αξιοσημείωτο είναι ότι, όπως και η Εκκλησία της Ελλάδος, έτσι και το Οικουμενικό Πατριαρχείο έθεσε σαφή όρια όσον αφορά την τέλεση του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας. Σε επιστολή του «*πρός ἅπαντας τούς Μακαριωτάτους Προκαθημένους τῶν κατὰ τόπους Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν*»¹¹⁹, ο Οικουμενικός Πατριάρχης έκανε έκκληση να υπάρξει συντονισμός και όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ομοιομορφία μεταξύ των κατὰ τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιῶν ως προς το καίριο θέμα της Θείας Ευχαριστίας και του τρόπου μετάδοσής της στους πιστούς, δηλώνοντας ότι η Εκκλησία δεν θα μείνει άφωνη και αμέτοχη ενώπιον των επιθέσεων προς το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας και τον τρόπο μετάδοσής του. «*Ἐπειδὴ ὁμως, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἐπαινετοῦ κατὰ τὴν πανδημίαν τοῦ COVID-19, ἐν πολλοῖς, κρατικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς τῶν ἰθυόντων ἀξιοζήλου προνοίας, ἠκούσθησαν ἀνοίκειοι ἀπόψεις τινές περὶ τοῦ τρόπου προσελεύσεως εἰς τὰ Ἄχραντα Μυστήρια, εἶναι ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς νὰ παραμείνωμεν ἄφωνοι καὶ ἀμέτοχοι ἐνώπιον μιᾶς τοιαύτης ἀμφισήμου καταστάσεως, ἀδρανοῦντες πρὸ τῶν ἐξελιζέων καὶ τῶν κατὰ Πολιτείαν σχετικῶν ρυθμίσεων καὶ ἀπαγορεύσεων. Ὑπηκούσαμεν εἰς τὰς προτροπὰς τῶν ὑγειονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν, καί, ὡς εἶκος, ὑπακούομεν, μέχρις, ὁμως, τοῦ σημείου καθ' ὃ οὐ θίγεται ἡ οὐσία καὶ τὸ κέντρον τῆς πίστεως ἡμῶν. Ἡ συγκατάβασις τῆς Ἐκκλησίας φθάνει μέχρι Σταυροῦ, ἀρνεῖται, ὁμως, τὴν κατάβασιν ἐξ αὐτοῦ, ἐξ ὑπακοῆς πρὸς τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας τοῦ κόσμου τούτου, ὅταν ἀμφισβητῆται τὸ Μυστήριον τῶν μυστηρίων τῆς ζωῆς τῆς, ἡ Θεία Εὐχαριστία. Οὐδόλως προτιθέμεθα νὰ ἀποστῶμεν ἐκ τῶν κληροδοτηθέντων πᾶσιν ἡμῖν ὑπὸ τῶν μακαρίων Πατέρων ἡμῶν*».

Στη Σύναξη της Ιεραρχίας του Οικουμενικού Θρόνου¹²⁰ που πραγματοποιήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 2021 στην Κωνσταντινούπολη, υπό την Προεδρία του Οικουμενικού Πατριάρχη, με τη συμμετοχή 130 περίπου Ιεραρχών από όλον τον κόσμο, ο κ. Βαρθολομαῖος τόνισε οι αποφάσεις στην Εκκλησία λαμβάνονται συνοδικῶς και σημείωσε ότι «*πέρα από τις νομοθετικές πιέσεις τις οποίες δέχθηκε κατὰ τόπους και κατὰ καιρούς η Εκκλησία ἐξ αφορμῆς τῆς πανδημίας, η Εκκλησία ἤλθε ἀντιμέτωπη και με τάσεις, προσεγγίσεις, ἐρμηνείες, διδασκαλίες και διακηρύξεις ὀρισμένων κληρικῶν και λαϊκῶν, οι οποίοι δεν ἀντιμετώπισαν τὴν κρίση με νηφαλιότητα, σοφία και*

¹¹⁹ Ορθόδοξος Τύπος, «Επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη για τη Θεία Κοινωνία», Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, 2 Ιουνίου 2020, [<https://orthodoxostypos.gr/επιστολή-του-οικουμενικού-πατριάρχη>, (07/07/2021)].

¹²⁰ CNN Newsroom, Πολιτική, «Οικουμενικό Πατριαρχείο: Η πανδημία στο επίκεντρο της Σύναξης της Ιεραρχίας», Πέμπτη, 02 Σεπτεμβρίου 2021, 15:20, [<https://www.cnn.gr/politiki/story/279970/oikoumeniko-patriarxeio-h-pandimia-sto-epikentro-tis-synaxis-tis-ierarxias>, (18/09/2021)].

λογική, εμπιστευόμενοι τη γνώμη και την απόφαση της Εκκλησίας, της οποίας η φωνή εκφράζεται συνοδικώς. Η κρίση εργαλειοποιήθηκε από τον δημαγωγικό λαϊκισμό, τη συνωμοσιολογία, τις θρησκοληπτικές και μεταφυσικές τάσεις και δημιούργησε μείζονα προβλήματα στο ποίμνιο, όσον αφορά τη χρήση της μάσκας, τον εμβολιασμό και την αποδοχή οιαδήποτε μέτρου για τον περιορισμό της εξάπλωσης του κορωνοϊού».

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης έκανε λόγο για φαινόμενα φονταμενταλισμού, χαρακτηρίζοντας τη δράση των φονταμενταλιστών αντιεκκλησιαστική. Είτε πρόκειται για όσους εμμένουν στο γράμμα και όχι στο πνεύμα των Ιερών Κανόνων είτε για τους υποστηρικτές της απολυτότητας της επιστήμης, και στις δύο περιπτώσεις, πρόκειται για ακραίες απόψεις που είναι επιβλαβείς. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε απόρριψη του ορθού και θεολογικού λόγου και την αντιμετώπιση με καχυποψία της νεωτερικότητας και κάθε μορφής προόδου και πολιτισμού, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, οι 'σκληροπυρηνικοί του ορθού λόγου' συρρικνώνουν την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης υπόστασης στη βιολογική της διάσταση, απορρίπτοντας κάθε άλλη διάσταση του ανθρώπινου όντος.

Σε συνέντευξή του στην εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ¹²¹, ο Παναγιώτατος δήλωσε ότι σαφώς η πανδημία άλλαξε τη ζωή όλων μας, την κοινωνική ζωή, την καθημερινότητά μας, τη συμμετοχή μας στη ζωή της Εκκλησίας, είναι απαράδεκτο, ωστόσο, μετά από όλο αυτό το χρονικό διάστημα, ενώπιον τόσων θυμάτων και τόσου πόνου, να υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι αρνούνται την πραγματικότητα της πανδημίας, θεωρώντας την κατασκεύασμα διαφόρων κύκλων. «*Ακόμη προκλητικότερο είναι όταν τέτοιες απόψεις διατυπώνονται από Χριστιανούς, συχνά από κληρικούς, οι οποίοι αυτοανακηρύσσονται υπερασπιστές ενός δικού τους Θεού. Η Καινή Διαθήκη διαβεβαιώνει ότι όποιος δεν αγαπά τον άνθρωπο δεν μπορεί να αγαπήσει τον Θεό. Αυτοί αδιαφορούν για την προστασία του συνανθρώπου. Η απόρριψη της μάσκας και όλων των μέτρων προφύλαξης δεν προέρχεται απλώς από άγνοια αλλά από νέκρωση της αγάπης μέσα τους. Η επιστήμη, όταν ανοίγει ευοίωνες προοπτικές για το μέλλον της ανθρωπότητας, είναι δώρο του ουρανού. Φυσικά και δεν θίγεται η πίστη μας όταν ακολουθούμε τις οδηγίες των ειδικών. Ούτε οι περιορισμοί συμμετοχής στις Ακολουθίες μειώνουν τη σημασία του Ναού και των τελουμένων εν αυτό για τη ζωή των πιστών. Τα προστατευτικά μέτρα δεν στρέφονται κατά της Εκκλησίας. Προστατεύουν τους πιστούς, οι οποίοι, όπως όλοι, είναι εξίσου ευάλωτοι στον ιό».*

¹²¹ Αντωνιάδου Μαρία, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος στο «Βήμα»: «Δεν έχω το δικαίωμα να κάνω ούτε βήμα πίσω», ΤΟ ΒΗΜΑ, Κοινωνία, 04.01.2021, 13:27, [<https://www.tovima.gr/2021/01/04/society/o-οικουμενικος-patriarxis-vartholomaios-sto-vima-den-exo-to-dikaioma-na-kano-oute-vima-piso/>, (18/09/2021)].

Π.2. Η ΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΡΚΟΥΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΣΤΑ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος της 163^{ης} Συνοδικής περιόδου (Σεπτέμβριος 2019 – Αύγουστος 2020), ενόψει του επικείμενου καθολικού αποκλεισμού και των συζητήσεων περί κλεισίματος των Ναών, σε δύο συνεδρίες της την 3^η και 10^η Μαρτίου 2020 τόνισε ότι οι Ορθόδοξες Εκκλησίες θα συνέχιζαν να λειτουργούν και να κοινωνούν τους προσερχόμενους πιστούς επειδή προείχε η ενότητα του Εκκλησιαστικού σώματος σε κάθε Μητρόπολη, κυρίως μεταξύ ποιμένων και ποιμνίου, παρά τις όποιες αρνητικές κριτικές για αδιαφορία, ατολμία και κοινωνική αναλγησία. Στις 11 Μαρτίου, στο διάγγελμά του, ο Πρωθυπουργός υποστήριξε ότι τα θρησκευτικά καθήκοντα θα πρέπει να προσαρμοστούν στη δύσκολη πραγματικότητα και να επιτελούνται από το σπίτι. Δύο ημέρες αργότερα ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμος δήλωσε ότι η Εκκλησία συμφωνεί και εφαρμόζει τα μέτρα προφύλαξης της δημόσιας υγείας τα οποία ελήφθησαν από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος προς τους Συνοδικούς, την 11^η Μαρτίου 2020, η οποία είναι καταγεγραμμένη στα πρακτικά¹²²: *«Η θέση της Εκκλησίας είναι γνωστή, δεν παζαρεύεται, δεν συζητείται. Ό,τι μπορούμε να κάνουμε, θα το κάνουμε. Θέλουν να πάρουμε εμείς την απόφαση να κλείσουν οι εκκλησίες. Να πάρει το κράτος την ευθύνη να κλείσουν οι εκκλησίες. Εμείς δεν μπορούμε να πούμε να κλείσουν οι εκκλησίες ή να μην γίνονται Ακολουθίες». Σε δηλώσεις του ο Μακαριώτατος ανέφερε τα εξής¹²³: «Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, με αίσθημα ευθύνης έναντι του Θεού και του ελληνικού λαού, στάθηκε από την πρώτη στιγμή αρωγός και συμπαραστάτης στην εθνική προσπάθεια αποτροπής της εξάπλωσης του κορωνοϊού, ενημερώνοντας, σύμφωνα με τις οδηγίες της Πολιτείας, τους πολίτες. Επίσης, από την πρώτη στιγμή, τάχθηκε πλήρως με τις αποφάσεις των αρμοδίων υπευθύνων κρατικών φορέων σχετικά με τη λήψη των αναγκαίων μέτρων για την προφύλαξη της δημόσιας υγείας, αποφάσεις τις οποίες εφάρμοσε και εφαρμόζει.*

Η Εκκλησία μας όλους τους αγκαλιάζει, όλους τους αγαπά και για όλους προσεύχεται. Ούτε μετρητή πίστης διαθέτει ούτε οι κληρικοί μας τηρούν «παρουσιολόγιο» στους Ιερούς Ναούς. Οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί ζουν και ενεργούν σε πνεύμα ελευθερίας του προσώπου, διαθέτοντας, ταυτόχρονα, ανεπτυγμένο το αίσθημα τόσο της εθνικής όσο και της ατομικής ευθύνης. Και για την Εκκλησία μας, είναι προφανές ότι όσοι ανθρωπίνως ανησυχούν και φοβούνται και όσοι ανήκουν στις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού είναι το ίδιο πιστοί Χριστιανοί με όλους τους υπόλοιπους. Η

¹²² Αθηνάγορας (Δικαϊάκος), Μητροπολίτης Ιλίου, Αχαρνών και Πετροπόλεως, Εκπρόσωπος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος: εισήγηση με θέμα: «Ο ρόλος της Εκκλησίας κατά την περίοδο της πανδημίας» (CC21), στην Επιστημονική Δημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [<https://www.youtube.com/watch?v=wdw7khN84Dk>, (03/09/2021)].

¹²³ ΤοΒΗΜΑ Team, Κοινωνία, «Κορωνοϊός – Ιερώνυμος: Η Εκκλησία μας ουδέποτε στάθηκε απέναντι στην Επιστήμη ή επιχειρήσε να την υποκαταστήσει», 13 Μαρτίου 2020, 09:02, [<https://www.tovima.gr/2020/03/13/society/koronoiios-ieronimos-i-ekklisia-mas-oudepote-stathike-apenanti-stin-epistimi-i-epixeirise-na-tin-ypokatastisei/>, (03/06/2021)].

Εκκλησία μας ουδέποτε στάθηκε απέναντι στην Επιστήμη και ουδέποτε επιχείρησε να την υποκαταστήσει. Όμως, ούτε η Επιστήμη επιχείρησε ποτέ να υποκαταστήσει την Εκκλησία στα θέματα Πίστης».

Προκειμένου να ενισχυθεί η στάση της Ιεράς Συνόδου, συγκλήθηκε εκτάκτως την 16^η Μαρτίου, μια διευρυμένη Σύνοδος στην οποία συμμετείχαν και οι Μητροπολίτες των 11 Ιερών Μητροπόλεων της Αττικής, με την παρουσία του ειδικού λοιμωξιολόγου κ. Σ. Τσιόδρα και εκπρόσωπο του Υπουργείου Υγείας¹²⁴. Οι Μητροπολίτες συναίνεσαν με τη θέση της Ιεράς Συνόδου η οποία αποφάσισε ότι δεν ήταν δυνατόν να θυσιάσει την εσωτερική ενότητα της Εκκλησίας και κυρίως τις σχέσεις των τοπικών Επισκόπων με το ποίμνιό τους, και επανέλαβε ότι οι Ιεροί Ναοί θα παραμείνουν ανοιχτοί για ατομική προσευχή¹²⁵, ενώ περιόρισε την τέλεση των Ιερών Λειτουργιών μόνον τις Κυριακές και κατά τον εορτασμό του Ευαγγελισμού. Στο Δελτίο Τύπου της ΔΙΣ που αναρτήθηκε αμέσως μετά, τονίζεται ότι «*οι εν λόγω αποφάσεις της ΔΙΣ είναι αποτέλεσμα της κενωτικής και αγαπητικής διαθέσεως της Εκκλησίας μας και της βουλήσεώς Της να αγκαλιάσει το σύνολο των ανθρώπων που κατοικούν στην Πατρίδα μας*»¹²⁶.

Λίγο μετά τη δημοσιοποίηση της απόφασης της ΔΙΣ, η κυβέρνηση ανακοίνωσε την καθολική αναστολή όλων των Λειτουργιών κάθε δόγματος και θρησκείας. Η Κοινή Υπουργική Απόφαση¹²⁷ των Υπουργείων Παιδείας και Θρησκευμάτων και Υγείας που εξεδόθη, όριζε ότι τα προσωρινά περιοριστικά μέτρα στους χώρους λατρείας, όλων των θρησκειών και δογμάτων θα συνεχίζονταν για το διάστημα από 12 έως και 20 Απριλίου 2020. Οι νέες ρυθμίσεις για την αποτροπή μετάδοσης του κορονοϊού στους χώρους λατρείας προέβλεπαν μεταξύ άλλων τα εξής:

α) Την απαγόρευση, παρουσία κοινού, των λειτουργιών, λατρευτικών συνάξεων, ιεροπραξιών και πάσης φύσεως θρησκευτικών τελετών σε όλους ανεξαιρέτως τους χώρους θρησκευτικής λατρείας κάθε δόγματος και θρησκείας, ανεξαρτήτως μεγέθους και χωρητικότητας, στο σύνολο της Επικράτειας, για προληπτικούς λόγους δημόσιας υγείας. β) Επιτρεπόταν η τέλεση λειτουργιών κεκλεισμένων των θυρών, αποκλειστικά και μόνον από θρησκευτικό λειτουργό και βοηθητικό

¹²⁴ Λουδάρος Ανδρέας, «Εκτακτο: Τα μέτρα της Εκκλησίας της Ελλάδος για τον κορονοϊό», *ORTHODOXIA.INFO*, 16/03/2020 | 21:34, [<https://orthodoxia.info/news/bf/>], (19/06/2021)].

¹²⁵ Κατά τη μαραθώνια συνεδρίαση διαμορφώθηκαν δύο 'τάσεις' μεταξύ των Ιεραρχών. Οι εκφραστές της μίας πλευράς, οι Σεβασμιώτατοι Μητροπολίτες Μεσσηνίας, Πειραιώς, Καισαριανής και Νέας Σμύρνης υποστήριζαν πώς μια τέτοια απόφαση θα πρέπει να ληφθεί από την κυβέρνηση, προκειμένου τα μέτρα να ισχύσουν οριζόντια για όλους και να συμπεριλάβουν και τους ναούς των Παλαιοσημερολογιτών και τις προτεσταντικές συνάξεις. Η άλλη πλευρά, με τους Σεβασμιώτατους Μητροπολίτες Νέας Ιωνίας, Νέας Κρήνης και Παροναξίας αντέτειναν πως εάν η Εκκλησία δώσει στην Πολιτεία τη δυνατότητα να κλείνει τους Ναούς κατά το δοκούν, δημιουργείται ένα προηγούμενο το οποίο ουδείς γνωρίζει πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί στο μέλλον. Ο Αρχιεπίσκοπος έδειξε να κατανοεί την αναγκαιότητα λήψης άμεσων μέτρων και πρότεινε να ακολουθηθεί το μοντέλο της Εκκλησίας της Κρήτης με ανοικτούς Ναούς για επίσκεψη και τέλεση των απαραίτητων ακολουθιών χωρίς ή με λίγο κόσμο, δίνοντας τη δυνατότητα σε όσους το επιθυμούν να Κοινωνούν κατ' οίκον από τους εφημέριους των ενοριών τους.

¹²⁶ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Έκτακτη συνεδρία της Δ.Ι.Σ., (16/3/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2607&what_sub=d_tyrou], (02/06/2021)].

¹²⁷ ΚΥΑ Αριθμ. Δα/ΓΠ.οικ. 23093/2020 των υπουργείων Παιδείας και Θρησκευμάτων και Υγείας που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 1178/Β/6-4-2020.

προσωπικό (πχ ιεροψάλτης, νεωκόρος) των οποίων ο συνολικός αριθμός δεν θα υπερέβαινε τα 4 φυσικά πρόσωπα. Στα μέτρα συμπεριλαμβανόταν και η απαγόρευση των λιτανειών (περιφορά του Επιταφίου).

Από την αρχή της νέας, 164^{ης}, Συνοδικής περιόδου (Σεπτέμβριος 2020 – Αύγουστος 2021) οι συμμετέχοντες στην Ιερά Σύνοδο Ιεράρχες αποφάσισαν να ξεκαθαρίσουν τη στάση τους σχετικά με τις εορτές των Χριστουγέννων και του Αγίου Δωδεκαημέρου, ώστε να μην μείνουν πάλι κλειστές οι εκκλησίες, ενημερώνοντας σχετικά τον Πρωθυπουργό¹²⁸. Σε πρώτη επιστολή του προς τον Πρωθυπουργό, ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος κ. Ιερώνυμος αναφέρει μεταξύ άλλων ότι θα πρέπει να επανεξετασθεί το κλείσιμο των Ιερών Ναών ενόψει των Χριστουγέννων και του Δωδεκαημέρου, «διότι εκ καθήκοντος αδυνατούμε να αποδεχθώμεν το κλείσιμο των Ιερών Ναών και την απαγόρευση προσέλευσης εις αυτούς των Χριστιανών μας». Στις 7 Νοεμβρίου 2020 ξεκίνησε η δεύτερη καραντίνα. Στις 7 Δεκεμβρίου σε δεύτερη επιστολή του προς τον Πρωθυπουργό, ο Μακαριώτατος τονίζει ότι «το καθεστώς των κλειστών Ναών πλήττει το συστατικό στοιχείο της Εκκλησίας. Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν είναι ένας τυπικός θεσμός, αλλά συνίσταται στο εμπειρικό γεγονός της ευχαριστιακής σχέσης των ανθρώπων προς τον Κύριο. Οι πιστοί μας αγωνιούν όλο και περισσότερο και διαμαρτύρονται για την κατάσταση». Τελικά, στις 15 Δεκεμβρίου, μετά από συνεχείς διεργασίες και διαπραγματεύσεις¹²⁹, Ιερά Σύνοδος και κυβέρνηση συμφώνησαν στον τρόπο με τον οποίον θα λειτουργούσαν οι εκκλησίες κατά τις ημέρες των τριών μεγάλων Εορτών του Αγίου Δωδεκαημέρου (Χριστούγεννα, Περιτομή του Χριστού, Θεοφάνεια), όπως προέβλεπε η σχετική ΚΥΑ¹³⁰. Ακολουθεί η αντίστοιχη απόφαση της Ιεράς Συνόδου¹³¹, στην οποία ανακοινώνεται η επίτευξη μιας χρυσής τομής και η οποία αποστέλλεται στις Μητροπόλεις, με σαφείς οδηγίες προς τους κληρικούς για ακριβή τήρηση των υγειονομικών περιορισμών και με τη συμμετοχή 25 – 50 πιστών στο εσωτερικό των Ιερών Ναών¹³².

Όμως, η ξαφνική απαγόρευση εκ μέρους της κυβέρνησης της Θείας Λειτουργίας την ημέρα των Θεοφανείων είχε ως αποτέλεσμα την έντονη αντίδραση της Εκκλησίας, επέφερε τριβή στις σχέσεις της Εκκλησίας και κυβέρνησης και οδήγησε ακόμα και σε αλλαγή πολιτικών προσώπων¹³³. Ο Υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ και Κυβερνητικός Εκπρόσωπος

¹²⁸ Αθηνάγορας (Δικαϊάκος), Μητροπολίτης Ιλίου, Αχαρνών και Πετρούπολεως, Εκπρόσωπος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος: εισήγηση με θέμα: «Ο ρόλος της Εκκλησίας κατά την περίοδο της πανδημίας», ό.π.

¹²⁹ Σπύρου Απόστολος, «Εκκλησία “εν διωγμώ” και τα Χριστούγεννα?», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 4.

¹³⁰ Κοινή Υπουργική Απόφαση (Κ.Υ.Α.), η οποία δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Β' 5509/15-12-2020.

¹³¹ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Πρώτη συνεδρία της Δ.Ι.Σ. για τον μήνα Δεκέμβριο (15/12/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2808&what_sub=d_tyrou (21/07/2021)].

¹³² Ναυτεμπορική, «Το ΦΕΚ για τα μέτρα κατά τη διάρκεια των εορτών – Τι ισχύει για τις εκκλησίες», 15 Δεκεμβρίου 2020, 17:26, [https://www.naftemporiki.gr/story/1670290/to-fek-gia-ta-metra-kata-ti-diarkeia-ton-eorton--ti-isxuei-gia-tis-ekklisie].s, (15/07/2021)].

¹³³ Ορθόδοξη Αλήθεια, «Άλλαξε διαπραγματευτές (η Κυβέρνηση)», 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284, σελ. 11.

ανακοίνωσε νέα πιο αυστηρά μέτρα με ισχύ από την Κυριακή (3.1.2021) έως τα ξημερώματα της Δευτέρας 11 Ιανουαρίου 2021 για τον περιορισμό της διασποράς του κορωνοϊού, στα οποία συμπεριλαμβανόταν και η λειτουργία των Ιερών Ναών κατά την ημέρα των Θεοφανείων¹³⁴. Τα μέτρα προκάλεσαν την έντονη δυσαρέσκεια της Εκκλησίας η οποία υπενθύμισε ότι «κατά την εορτή των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς και τις λοιπές ημέρες του Αγίου Δωδεκαήμερου στους χιλιάδες Ιερούς Ναούς με μέριμνα των κατά τόπους Σεβασμιωτάτων Μητροπολιτών και των ευλαβών κληρικών τηρήθηκαν όλα τα προβλεφθέντα υγειονομικά μέτρα για τον περιορισμό της διασποράς του κορωνοϊού». Ο Μακαριώτατος αποφάσισε τη σύγκληση εκτάκτως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου το πρωί της Δευτέρας 4 Ιανουαρίου 2021, μέσω τηλεδιασκέψεως προκειμένου να εξετασθούν τα νέα δεδομένα¹³⁵. Η ΔΙΣ αποφάσισε ότι η Εκκλησία θα εμμένει στα συμφωνηθέντα και ο Μακαριώτατος απέστειλε επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Πρωθυπουργό - χρησιμοποίησε μάλιστα τη φράση *pacta sunt servanda*¹³⁶.

«Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος κατόπιν διαλογικής συζήτησεως, αποφάσισε ομοφώνως τά εξής:
1. Δεν συναινεί στα νέα Κυβερνητικά μέτρα ως προς τη λειτουργία των Ιερών Ναών, εμμένει σε όσα συμφωνήθηκαν αρχικώς με την Πολιτεία και εντέλλεται οι Ιεροί Ναοί να παραμείνουν ανοικτοί για την συμμετοχή των πιστών στη Θεία Λειτουργία και τον Αγιασμό των υδάτων εντός των Ιερών Ναών της Εορτής των Θεοφανείων όπως άλλωστε είχε συμφωνηθεί και αποτυπωθεί στην Κ.Υ.Α. υπ' αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 80588/15.12.2020 (ΦΕΚ Β' 5509). Ζητεί από την Πολιτεία να γίνει απολύτως σεβαστή η ανωτέρω Κ.Υ.Α. χωρίς περαιτέρω προβλήματα, λαμβανομένου υπ' όψιν του γεγονότος ότι κατά την εορτή των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς και τις λοιπές ημέρες του Αγίου Δωδεκαήμερου στους χιλιάδες Ενοριακούς Ιερούς Ναούς της Εκκλησίας της Ελλάδος με μέριμνα των κατά τόπους Σεβασμιωτάτων Μητροπολιτών και των ευλαβών κληρικών τηρήθηκαν όλα τα προβλεφθέντα υγειονομικά μέτρα για τον περιορισμό της διασποράς του κορωνοϊού»¹³⁷. Τελικά, η συνεννόηση μεταξύ των δύο πλευρών επετεύχθη στις 5 Ιανουαρίου, την ημέρα της ορκωμοσίας των νέων μελών της κυβέρνησης.

Σε όλη τη διάρκεια της πανδημίας, συστηματικά, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος, με συνεχείς εγκυκλίους συντόνιζε τα μέλη της Εκκλησίας, με συνεχή μηνύματα, διαγγέλματα και δελτία Τύπου ενημέρωνε και στήριζε τους πιστούς, ενώ ο ίδιος ο Μακαριώτατος βρισκόταν σε συνεχή επικοινωνία με τον Πρωθυπουργό, τα αρμόδια κυβερνητικά στελέχη και τους ειδικούς λοιμωξιολόγους. Με τη βοήθεια και της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Βιοηθικής, η ΔΙΣ είχε

¹³⁴ Αποφάσεις, αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ.:2, ΦΕΚ 2 Ιανουαρίου 2021, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. Φύλλου 1.

¹³⁵ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Συνεδριάζει εκτάκτως η Δ.Ι.Σ. την Δευτέρα 4 Ιανουαρίου, (4/1/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2828&what_sub=d_tyrou], (09/06/2021).

¹³⁶ Αθηναγόρας (Δικαιάκος), Μητροπολίτης Ιλίου, Αχαρνών και Πετρουπόλεως, Εκπρόσωπος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος: εισήγηση με θέμα: «Ο ρόλος της Εκκλησίας κατά την περίοδο της πανδημίας», ό.π.

¹³⁷ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Έκτακτη συνεδρία της Δ.Ι.Σ., (4/1/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2830&what_sub=d_tyrou], (09/06/2021)].

συνεχή ενημέρωση για τις εξελίξεις ώστε να προβαίνει στη λήψη των ορθών αποφάσεων και την εφαρμογή των σωστών μέτρων, όπως έπραξε και σε σχέση με τους εμβολιασμούς. Η συνεργασία και συμβολή της Εκκλησίας στην προσπάθεια της Πολιτείας για την προστασία της υγείας των πολιτών υπήρξε σημαντική παρά την επίθεση που δέχθηκαν οι ιερείς για τις αποφάσεις τους, τόσο από ζηλωτές Χριστιανούς όσο και από δημοσιογράφους και επιστήμονες εχθρικά διακείμενους προς την Εκκλησία. Η Εκκλησία, προσπάθησε με νηφαλιότητα και κυρίως με προσφυγή στην Παράδοσή της να υποδείξει λύσεις και προσωρινά μέτρα που θα ενίσχυαν ποιμαντικά τους πιστούς και να προσφέρει έτσι στον απογοητευμένο, μετέωρο και δοκιμαζόμενο άνθρωπο ένα μήνυμα ελπίδας και εμπιστοσύνης στον αγώνα για επιβίωση σωματική και πνευματική μέσα από την υγειονομική κρίση.

Πρόσφατα αποφασίστηκε η σύνταξη ενός «Κανονισμού Πανδημιών», με υπεύθυνο τον Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, κ. Ιερόθεο. Επίσης, κατά τη δεύτερη συνεδρία για τον μήνα Μάρτιο (2021)¹³⁸, η ΔΙΣ ανέθεσε στους Σεβασμιωτάτους Μητροπολίτες Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιερόθεο, Μεσογαίας και Λαυρεωτικής κ. Νικόλαο και Κηφισίας, Αμαρουσίου και Ωρωπού κ. Κύριλλο και στον Ειδικό Νομικό Σύμβουλο της Ιεράς Συνόδου κ. Θεόδωρο Παπαγεωργίου την εξέταση και υλοποίηση πρότασης για τη σύσταση Παρατηρητηρίου κοινωνικών και υγειονομικών κρίσεων, πανδημιών κ.ά., με το οποίο θα συνεργάζονται ειδικοί επιστήμονες και η Ειδική Συνοδική Επιτροπή Βιοηθικής.

Π.3. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΑ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Παρά το γεγονός ότι η Εκκλησία της Ελλάδος¹³⁹ ήταν από τις πρώτες Εκκλησίες (μαζί με την Εκκλησία της Ρουμανίας¹⁴⁰) που συντάχθηκε με τις αποφάσεις της Πολιτείας και προέβη στην άμεση εφαρμογή των μέτρων κατά της διασποράς του κορωνοϊού¹⁴¹, ορισμένοι ερμήνευσαν τη στάση της αρχικά ως μια εικόνα αδράνειας και αμηχανίας. Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες στις περισσότερες χώρες, βρέθηκαν αναγκασμένες να εφαρμόσουν τα μέτρα που έλαβαν οι εθνικές

¹³⁸ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Δεύτερη συνεδρία της Δ.Ι.Σ. για τον μήνα Μάρτιο, (3/3/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2913&what_sub=d_tyrou, (09/06/2021)].

¹³⁹ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Με εγκύκλιο σημειώμα της Ι. Σύνοδος ενημερώνει το ποιμνιο για τον κορωνοϊό, (3/3/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2599&what_sub=d_tyrou, (02/06/2021)].

¹⁴⁰ Επίσημη Ιστοσελίδα Πατριαρχείου Ρουμανίας: [<https://www.basilica.ro/en/patriarch-daniel-sends-pastoral-message-to-strengthen-faith-and-eucharistic-communion/respectively>, (11/09/2021)].

¹⁴¹ Στον αντίποδα, η Μητρόπολη της Μολδαβίας (η οποία σημειωτέον υπάγεται στο Πατριαρχείο Μόσχας) προειδοποίησε τον Πρωθυπουργό της χώρας ότι εάν δεν άρει τους περιορισμούς στις συναθροίσεις στις Εκκλησίες θα διαγραφεί από τις λίστες προσευχής, ενώ έχει καταγγείλει την πιθανή χρήση ενός εμβολίου ως σατανικό σχέδιο προκειμένου να εισάγουν στους ανθρώπους μικροτσιπ για να τους ελέγχουν μέσω της τεχνολογίας 5G. Το ποσοστό μόλυνσης από την COVID-19 στη Μολδαβία παρέμεινε υψηλό με 200 περίπου καταγεγραμμένα κρούσματα την ημέρα, αυξάνοντας το σύνολο των κρουσμάτων σε 6.340 και των θανάτων σε 224 (σημ. Η Μολδαβία έχει πληθυσμό περίπου 2.700.000).

κυβερνήσεις, γεγονός που οδήγησε στην άποψη ότι η Εκκλησία υποτάσσεται, χωρίς αντίσταση στον καίσαρα, στην κρατική εξουσία, αδυνατώντας να ορθώσει το ανάστημά της, να αντισταθεί σε έναν, όπως από ορισμένους ειπώθηκε ‘νέο διωγμό των χριστιανών ή του Χριστιανισμού’, ή σε μια ‘αντι-χριστιανική συνωμοσία’ η οποία είχε ως σκοπό να πλήξει την αυθεντική πίστη.

Το πλήρωμα της Εκκλησίας αιφνιδιάστηκε, γεγονός λογικό και αναμενόμενο, το ίδιο εξάλλου ίσχυσε για όλους τους πολίτες και όλο το θεσμικό σύστημα της χώρας. Η Εκκλησία προσπάθησε να χειριστεί την κατάσταση στο πλαίσιο της αποστολής της, δηλαδή να προσφέρει πνευματική υποστήριξη, καθοδήγηση των πιστών και στήριξη τους μέσα σε μια δυσμενή συγκυρία για όλη την ανθρωπότητα, καθώς και βοήθεια και συνδρομή προς τους πάσχοντες και αναγκασμένους. Αδιαμφισβήτητο είναι το σημαντικό φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας της Ελλάδος (περισσότερα από 121 εκατομμύρια ευρώ ήταν τα έξοδα φιλανθρωπίας της Εκκλησίας της Ελλάδος για το 2019, σύμφωνα με ανακοίνωση της Ιεράς Συνόδου, μειωμένα μάλιστα κατά 2 εκ. σε σχέση με το 2017)¹⁴². Όμως η Εκκλησία δεν είναι ούτε φιλανθρωπικός οργανισμός ούτε μη κυβερνητική οργάνωση ούτε δε και πολύ λιγότερο συνιστώσα της εκάστοτε εκτελεστικής εξουσίας. Και αν υπάρχει κάτι το οποίο προσάπτουν στην Εκκλησία είναι η υπερβολική της εκκοσμίκευση και η υπερβολική της ταύτιση με το κράτος, η απόκτηση καθεστωτικής νοοτροπίας και στάσης¹⁴³. Κατά την πρώτη φάση της πανδημίας, διαμορφώθηκε περί την Εκκλησία μια εικόνα για την οποία ίσως δεν ευθύνονταν μόνον οι ‘εκτός των τειχών’. Εκτός από αυτούς που καιροφυλακτούν για να εκμεταλλευθούν τις συγκυρίες και να βάλουν κατά της Εκκλησίας, υπάρχουν και ορισμένοι στο εσωτερικό της που «θέλουν το πλοίο της Εκκλησίας ακινητοποιημένο στο λιμάνι της απόλυτης εσωστρέφειας»¹⁴⁴.

Η Ελλαδική Εκκλησία κλήθηκε να αντιμετωπίσει πολλές και από διαφορετικές κατευθύνσεις επιθέσεις και σχόλια στον Τύπο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ενδεικτική είναι η επιστολή¹⁴⁵ του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερωνύμου προς τον Πρωθυπουργό της χώρας, κ. Κυριάκο Μητσοτάκη, τον Απρίλιο του 2020, στην οποία αναφέρει ότι «η συμμόρφωση με την Απόφαση της Ιεράς Συνόδου και με τις μεταγενέστερες αυστηρότερες Αποφάσεις της Πολιτείας, υπήρξε εξαιρετικά επώδυνη τόσο για τους Αρχιερείς και τους Ιερείς, όσο και για τον πιστό και φιλόχρηστο λαό. Υποδείχθηκε όμως από την Ιερά Σύνοδο με Εγκυκλίους Της και τηρήθηκε από το χριστιανικό καθήκον της αγάπης προς τον συνάνθρωπο. [...] Ουκ ολίγες φορές οι Κληρικοί βρεθήκαμε σε δύσκολη θέση σε σχέση με το ποιμνίό μας. Ο δε Λαός πολλάκις

¹⁴² Αναλυτικά: α) Έξοδα φιλανθρωπίας: 121.659.244 ευρώ, β) Δομές φιλανθρωπίας: 4.464, γ) Εθελοντές φιλανθρωπίας: 20.838, στο: *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 202, 02/07/2020.

¹⁴³ Ζήσης Θεόδωρος, Πρωτοπρεσβύτερος, «Κλυδωνίζεται η Ελλαδική Εκκλησία. Εκκλησιολογικά και πνευματικά τα αίτια», *ΘΕΟΛΟΓΙΑ*, Τριμηνιαία έκδοση Ορθοδόξου διδαχής, έτος Ζ, τεύχος 2, Απρίλιος – Ιούνιος 2005, εκδ. Εταιρεία Ορθοδόξων Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 288.

¹⁴⁴ Σταμούλης Α. Χρυσόστομος, *Φάγαμε ήττα. Κείμενα για τον αυτοεγκλωβισμό της Ορθοδοξίας*, εκδ. ΑΡΜΟΣ, Αθήνα 2021, σ. 19-20.

¹⁴⁵ ΕΚΚΛΗΣΙΑ, Επίσημον Δελτίον της Εκκλησίας της Ελλάδος, Επιστολή προς τον Πρωθυπουργό κ. Κυριάκο Μητσοτάκη του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερωνύμου, Έτος ΞΖ' (97) – Τεύχος 5 – Μάιος 2020, Αθήνα, σσ. 348-350.

εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του, πιστεύοντας ότι αδικείται με αυτή την έλλειψη δυνατότητας συμμετοχής του στις Ιερές Ακολουθίες, ιδίως της Μεγάλης Εβδομάδας. Όλοι οι Ιεράρχες της Εκκλησίας της Ελλάδος, πέραν του ότι γίναμε πολλές φορές αποδέκτες παραπόνων και προσβολών, ελεγχθήκαμε και από τη συνείδησή μας, σηκώσαμε ‘σταυρό’ δυσβάστακτο, φτάσαμε μάλιστα στο σημείο να διασυρθούμε δημοσίως όταν κάποιιοι από τους ‘ασθενείς τη πίστη’ χριστιανούς μας, ασκούσαν δριμεία κριτική στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και απέστειλαν καθημερινά προς τις Ιερές Μητροπόλεις και την Ιερά Σύνοδο σωρεία υβριστικών και απειλητικών μηνυμάτων και επιστολών. Τελευταίο δε περιστατικό ήταν ότι τη Μεγάλη Παρασκευή, 17.04.2020, κάποιοι παρασυρθέντες προφανώς από θρησκευτικό φανατισμό, επιχείρησαν εμπρησμό ή έκρηξη στο Συνοδικό Μέγαρο της Εκκλησίας της Ελλάδος, με άμεσο κίνδυνο απώλειας ανθρώπινων ζωών, των αδελφών δηλαδή της Ιεράς Μονής Ασωμάτων Πετράκη, από τον οποίο μας διεφύλαξε η Χάρης και η φιλανθρωπία του μεγάλου Θεού και Σωτήρος ημών».

Η αλήθεια είναι ότι για πρώτη φορά χρειάστηκε η ίδια η Εκκλησία να αποθαρρύνει τους πιστούς από το να πάνε στην Εκκλησία και να ενθαρρύνει την κατ’ οίκον προσευχή και την ‘κατ’ οίκον Εκκλησία’. Για πρώτη φορά με το καθολικό lockdown και το καθολικό κλείσιμο των Ναών βρέθηκαν οι πιστοί υποχρεωτικά εκτός εκκλησίας. Ο εγκλεισμός στο σπίτι και το κλείσιμο των Ναών προκάλεσε διάχυτη δυσφορία, δυσπιστία και αγανάκτηση¹⁴⁶. Πολλοί Χριστιανοί Θεολόγοι και μελετητές υποστήριζαν ότι οι Εκκλησίες – και στην Ελλάδα - έθεσαν σε κίνδυνο τη θεολογία τους ενστερνιζόμενες την εμμονή με τον κορωνοϊό και την πρακτική του κλεισίματος των Ναών και της φυσικής απόστασης που στέρησε από τους πιστούς τον φυσικό κοινόχρηστο χώρο της δημόσιας λατρείας. Ο συντάκτης του θρησκευτικού εντύπου στην Αμερική, του *First Things*, R.R. Reno¹⁴⁷ ισχυρίστηκε ότι το κλείσιμο των ναών σημαίνει «παράδοση σε μια εκκοσμικευμένη κουλτούρα που συντηρεί έναν νοσηρό φόβο θανάτου και θνησιμότητας». Ο Μητροπολίτης Κυθήρων κ. Σεραφείμ δήλωσε ότι «Όταν κλείνουμε τους Ναούς είναι σαν να κλείνουμε τα Νοσοκομεία και να λέμε καθίστε στα σπίτια σας και γιατρευτείτε. Εδώ είναι θεραπευτήριο πνευματικό»¹⁴⁸.

Ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου, ωστόσο, δήλωσε ότι: «Σε κάποιες περιπτώσεις, κληρικοί αλλά και πιστοί έδειξαν μια αναληγσία και επιπολαιότητα, μια ανικανότητα να προβούν σε έναν διάλογο με τις προκλήσεις της εποχής μας. Ίσως κάποιοι να έγιναν αιτία να νοσήσουν, ακόμα και να πεθάνουν, κάποιοι συνάνθρωποί μας. Όλη αυτή η στάση είναι επόμενο να δημιουργήσει μια οργή στο ευρύτερο σώμα της κοινωνίας. Ελπίζω η επόμενη ημέρα της πανδημίας να επολύσει τις πληγές που άνοιξε αυτή η κρίση. Εύχομαι η πανδημία να μας δώσει την ευκαιρία να κάνουμε μια γνήσια και

¹⁴⁶ Ορθόδοξη Αλήθεια, «Η πανδημία απαγορεύει να φροντίσουμε ακόμα και τους τάφους των οικείων μας», 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284, σελ. 14-15.

¹⁴⁷ Russell Ronald Reno III, “Keep the Churches Open”, *First Things*, March 17, 2020. “First Things” is America’s most influential Journal of Religion and Public Life, [https://www.firstthings.com/, (15/09/2021)].

¹⁴⁸ Κυθήρων Σεραφείμ: «Όταν κλείνουμε τους Ναούς είναι σαν να κλείνουμε τα Νοσοκομεία», *Ενωμένη Ρωμοσύνη*, 3 Μαρτίου 2021, [https://enromiosini.gr/arthrografia/, (27/08/2021)].

*ειλικρινή αυτοκριτική*¹⁴⁹. Σύμφωνα με έρευνα του Pew Research Center η οποία πραγματοποιήθηκε το 2016 σε 18 χώρες της Ανατολικής Ευρώπης¹⁵⁰ και τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύθηκαν το 2017¹⁵¹, οι Έλληνες κατέχουν σχετικά μικρό ποσοστό εκκλησιασμού. Οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί στην Ελλάδα αντιστοιχούν σε ποσοστό 90%, από το οποίο 16% εκκλησιάζεται εβδομαδιαία, το 61% πάει σπάνια (κάποιες φορές ετησίως), ενώ το 22% δεν εκκλησιάζεται ποτέ (βλ. Παραρτήματα, Εικ. 4, σελ. 150)¹⁵². Με άλλα λόγια, το κλείσιμο των Ναών αποτελεί μια διδακτική εμπειρία προβληματισμού για τη συνέπεια των πιστών στα θρησκευτικά τους καθήκοντα όλο το άλλο διάστημα που οι Ναοί είναι ανοιχτοί και λειτουργούν.

Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Μεσσηνίας, η Εκκλησία της Ελλάδος «*όπως κάθε άλλος φορέας και θεσμός στην Ελλάδα βρέθηκε απροετοίμαστη για μια αποτελεσματική και έγκαιρη αντιμετώπιση*»¹⁵³, αναγνωρίζοντας ότι «*κάποιες από τις Αποφάσεις μας δεν ήταν οι καλύτερες ως προς την επιλογή τους, όμως στη σκέψη μας πάντοτε προείχε η ενότητα της Εκκλησίας και όχι να υπομνήσουμε προς τους έξω πόσο δυνατοί μπορεί να είμαστε, έστω προσωρινά και στιγμιαία*» και συνεχίζει «*για καθετί το οποίο δεν απετέλει απόλυτη επιλογή μας αλλά αναγκαιότητα, τότε πρόκριμά μας ήταν να εφαρμόσουμε ποιμαντικά και πρακτικά αυτό το οποίο χαρακτηρίζεται ως 'αρχή της εκκλησιαστικής οικονομίας', ως μία έκφραση φιλανθρωπίας της Εκκλησίας και με σκοπό την αντιμετώπιση ενός σοβαρού προβλήματος όπως αυτό της δημόσιας υγείας και της προστασίας της ζωής των συνανθρώπων μας.*

Είναι, επίσης, γνωστό ότι σε αυτές τις έκτακτες και πρωτόγνωρες καταστάσεις απαιτούνται γρήγορες και ριζικές αποφάσεις, μάλιστα έναντι ενός κινδύνου, ο οποίος δεν κάνει διακρίσεις, ούτε αφήνει περιθώριο για δεύτερες σκέψεις, καθυστερήσεις ή αναθεωρήσεις. Γι' αυτό και τα Μέλη της 163^{ης} Συνοδικής περιόδου (2019-2020), έχοντας συναίσθηση των κρίσιμων στιγμών, δεν διεκδίκησαν τό 'αλάθητο', ούτε διεκήρυξαν ότι δεν αναγκάστηκαν από την εξέλιξη της κατάστασης να κάνουν έναγχες υπερβάσεις ή και υποχωρήσεις. Σε κάθε Συνοδική συνεδρία, κατά τό χρονικό διάστημα που παρήλθε, ερχόμασταν αντιμετώπιζοι όχι μόνο με αυτό καθαυτό το πρωτόγνωρα εξελισσόμενο γεγονός της πανδημίας, αλλά και μέ εξελίξεις ραγδαίες και επικίνδυνες για τη ζωή του ίδιου του ποιμνίου μας. Μπορεί, συνεπώς, να έγιναν λάθη 'εν αγνοία', 'εκ ζήλου ου κατεπίγνωσιν',

¹⁴⁹ Νεκτάριος, Μητροπολίτης Αργολίδος, «Ευκαιρία για μια γνήσια αυτοκριτική», στο: Καλαϊτζή Αλεξία, «Η Εκκλησία στον καιρό της πανδημίας», ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «Κ», Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 24.12.2020, 07:00, [https://www.kathimerini.gr/k/k-magazine/561204271/i-ekklisia-ston-kairo-tis-pandimias/, (10/09/2021)].

¹⁵⁰ Χώρες με πλειοψηφία Ορθοδόξων: Ελλάδα, Μολδαβία, Αρμενία, Γεωργία, Σερβία, Ρουμανία, Ουκρανία, Βουλγαρία, Λευκορωσία, Ρωσία. Χώρες με πλειοψηφία Καθολικών: Πολωνία, Κροατία, Λιθουανία, Ουγγαρία. Χώρες με μικτό πληθυσμό: Εσθονία, Βοσνία, Λετονία, Τσεχία.

¹⁵¹ Η έρευνα διεξήχθη σε συνεργασία με τρεις ευρωπαϊκούς επιστημονικούς εταίρους: Ipsos MORI, Institute for Comparative Social Research (CESSI) και Georgian Opinion Research Business International (GORBI).

¹⁵² Χαμπεσής Δημήτρης, « Έλληνες Χριστιανοί Ορθόδοξοι με αυξημένο δείκτη ανεκτικότητας», 01.04.2018, 16:27, efsyn, [https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/145581_ellines-hristiano-i-orthodoxoi-me-ayximeno-deikti-anehtikotitas, (17/06/2021)].

¹⁵³ Κιβωτός της Ορθοδοξίας, «Μεσσηνίας για Covid-19: Η παγκοσμιοποίηση βρήκε την έκφρασή της», αρ. φύλλου 247, 20.05.2021, σ. 24-25.

όχι όμως 'εκ δόλου', 'εξ ιδιοτελείας' ή 'εκ προθέσεως'»¹⁵⁴.

Στόχος της Εκκλησίας ήταν πάντα να διευκολύνει τη σχέση και τον διάλογο Θεού και ανθρώπου με την σωτηριολογική προοπτική. Ο σύγχρονος άνθρωπος όμως είναι 'απαίδευτος' απέναντι στην αξία της σιωπής και της ησυχίας, στη δύναμη της προσευχής και της ακινησίας¹⁵⁵. Οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί έχουν τον ησυχαστικό 'τρόπο' και τη 'μέθοδο' κατά την διάνυση των περιόδων της καραντίνας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία διαθέτει την πλούσια παρακαταθήκη της 'ησυχαστικής', της 'νηπτικής' παράδοσης η οποία αποβλέπει στη θεραπεία των λογισμών, της φιλαυτίας και κάνει τον άνθρωπο να συνδυάζει την αγάπη με την ελευθερία, τη γνώση του εαυτού του με τη γνώση του άλλου με την αλληλοπεριχώρηση, την αλληλεγγύη, να μάθει πώς η φιλαυτία, η άλογος του σώματος φιλία, οι ναρκισσιστικοί καθρέπτες, μπορούν να γίνουν παράθυρα φιλοθεΐας και φιλανθρωπίας¹⁵⁶. Οι Χριστιανοί που ζουν μέσα στην Εκκλησία και κάθε Παρασκευή συμμετέχουν στον Σταυρό του Χριστού και κάθε Κυριακή εορτάζουν την Ανάσταση του Κυρίου, έχουν σταυροαναστάσιμο ήθος και έχουν αισιοδοξία και εμπιστοσύνη στον Θεό. Και όπως λέει ο Αρχιεπίσκοπος Σινά, κ. Δαμιανός, «Ο Χριστιανός δεν μπορεί να μην είναι αισιόδοξος. Τότε κάτι δεν πάει καλά!»¹⁵⁷. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που αναδείχθηκε σε αυτήν την τόσο δύσκολη συγκυρία, και αυτό στο οποίο συμφωνούν όλοι, ήταν η εγρήγορση της Εκκλησίας να επαναδιατυπώνει την πνευματική της παράδοση με άξονα την πίστη, την ταπείνωση, τη σιωπή και την υπακοή¹⁵⁸.

Μέσα σε αυτές τις πρωτόγνωρες και δυσοίωνες καταστάσεις, αποδείχθηκε πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος για την ενημέρωση, τη συσπείρωση, την καθοδήγηση και τον καθησυχασμό του κόσμου. Η Δ.Ι.Σ. κατέβαλε κάθε προσπάθεια ώστε, με γνώμονα την προστασία της υγείας των ανθρώπων και την προάσπιση της πίστης, να συντονίσει τους εκπροσώπους της, να συσπειρώσει τους πιστούς και να αναχαιτίσει τις επιθέσεις συνωμοσιολόγων και άλλων που αποσκοπούσαν στη διασπορά στρεβλών απόψεων. Πρόσφερε μήνυμα ελπίδας και εμπιστοσύνης, αφού υπάρχει ο Κύριος της Ιστορίας, ο οποίος νίκησε τον θάνατο και μας προσφέρει απλόχερα την αιώνια ζωή. Η προσωρινή απώλεια της εκκλησιαστικής ζωής στοίχισε στα μέλη του εκκλησιαστικού σώματος, η Δ.Ι.Σ. όμως προέταξε

¹⁵⁴ Σαββάτος Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μεσσηνίας,, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid-19», 17 Δεκεμβρίου 2020, 16:58, *Eleftherostypos.gr, Newsroom*, [https://eleftherostypos.gr/ellada/678167-i-orthodoxi-ekklisia-kai-i-randimia-tou-covid-19/, (19/06/2021)].

¹⁵⁵ π. Χρυσανγής Ιωάννης, "Η αξία της απραξίας: Μαθήματα από τον κορωνοϊό για τη σιωπή και την ησυχία", στο: Ασπρούλης Νικόλαος –Wood Nathaniel (επιμ.), ό.π., σ. 54.

¹⁵⁶ Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εκκλησία και Πανδημία. Ο ιός sars-cov-2 και η ασθένεια covid-19*, Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία, 2021, σελ. 49.

¹⁵⁷ Χατζή Σοφία, «Ο Χριστιανός δεν μπορεί να μην είναι αισιόδοξος. Τότε κάτι δεν πάει καλά!», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σελ. 16-17.

¹⁵⁸ Τον Απρίλιο του 2020, η Εκκλησία της Ελλάδος, σε υλοποίηση της από 1^{ης} Απριλίου 2020 προτάσεως του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερωνύμου και αποφάσεως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου παρέδωσε στο Υπουργείο Υγείας υγειονομικό υλικό αξίας 300.000 ευρώ: 60.000 νοσοκομειακές μάσκες, 38.750 ιατρικές μάσκες KN95, 16.500 τεστ γρήγορης ανίχνευσης κορωνοϊού και 30 αναπνευστήρες. Βλ. Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, «Παράδοση υγειονομικού υλικού αξίας 300.000 € από την Εκκλησία της Ελλάδος προς το Υπουργείο Υγείας» (9/4/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2650&what_sub=d_tyrou, (03/06/2021)].

την αντιμετώπιση της προσωρινής αυτής κατάστασης ως μια άσκηση αγάπης, αφού «η Εκκλησία του Χριστού δεν ζει από τον τύπο, αλλά στοχεύει στην αλήθεια των πραγμάτων»¹⁵⁹.

II.4. Η ΣΧΕΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ. ΣΥΝΑΛΛΗΛΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Η διαδικασία λήψης των σχετικών αποφάσεων από την Πολιτεία για την εφαρμογή των κατάλληλων μέτρων για την προστασία των πολιτών από την πανδημική νόσο, έθιξε το θέμα των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας. Το θέμα των σχέσεων μεταξύ των δύο κορυφαίων θεσμών της Χώρας, είναι ένα θέμα περίπλοκο, ευαίσθητο, πολυσήμαντο και με εθνικές διαστάσεις, όπως επιβεβαιώνεται και μέσα από την ιστορική και πολιτισμική διαχρονία του ίδιου του Ελληνισμού. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μέχρι και σήμερα, στο πλαίσιο των εθνικών κρατών, το ζήτημα της σχέσης κράτους – Εκκλησίας κατέχει κεντρική θέση στον δημόσιο διάλογο¹⁶⁰, αφού η θρησκεία και η Εκκλησία αποτελούν μέρος της δημόσιας σφαίρας. Υπό τις παρούσες συνθήκες, το ενδιαφέρον εστιάζεται στο πώς η μεταξύ τους σχέση επηρέασε τις αποφάσεις της Εκκλησίας και αν η μεταξύ τους συνεργασία το διάστημα αυτό θα επηρεάσει τις σχέσεις τους στο μέλλον.

Σύμφωνα με τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Μεσσηνίας, κ. Χρυσόστομο¹⁶¹, «η επικινδυνότητα της κρίσης αυτής κατέστησε αναγκαία τη λήψη ιδιόρρυθμων μέτρων, που ίσως δεν θα μπορούσαμε ποτέ να φανταστούμε. [...] Για τις Αποφάσεις μας αυτές κριθήκαμε, κυρίως για τη συνεργασία της Δ.Ι.Σ. με την Κυβέρνηση, και με το επιχείρημα ότι στις περισσότερες περιπτώσεις συρθήκαμε σε Αποφάσεις που οδήγησαν σε μία υποταγή της Εκκλησίας χωρίς αντίσταση στον «καίσαρα» της κρατικής εξουσίας. Επίσης, ότι φανήκαμε άτολμοι να ορθώσουμε το «ανάστημά» μας και να αντισταθούμε, κυρίως στην κυβερνητική απόφαση για το κλείσιμο των ιερών ναών και την απαγόρευση τέλεσης των ιερών ακολουθιών, κατά την περίοδο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, τη Μεγάλη Εβδομάδα και την Διακαινήσιμο Εβδομάδα. [...] Η Δ.Ι.Σ. δεν υπέστη κριτική μόνο «έσωθεν» αλλά και «έξωθεν», όταν οι Αποφάσεις Της έγιναν πολλές φορές αντικείμενο αντιπαράθεσης μεταξύ των αντιπολιτευομένων πολιτικών δυνάμεων της χώρας και των αντίστοιχων Μ.Μ.Ε., έντυπων και ηλεκτρονικών».

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι η αναφορά στις σχέσεις Εκκλησίας – Πολιτείας και στο συνταγματικό πλαίσιο των σχέσεων αυτών, αφορά θεσμούς. Αυτό δεν πρέπει

¹⁵⁹ Σταμούλης Χρυσόστομος, «Εγιναν λάθη από όλους», στο: Αλεξία Καλαϊτζή, «Η Εκκλησία στον καιρό της πανδημίας», ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «Κ», Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 24.12.2020, 07:00, [https://www.kathimerini.gr/k-k-magazine/561204271/i-ekklisia-ston-kairo-tis-pandimias/], (15/06/2021)].

¹⁶⁰ Σταματόπουλος Δημήτρης, «Θρησκεία και εκκοσμίκευση την εποχή της πανδημίας του κορωνοϊού: το πρόβλημα της οντολογικής ασφάλειας», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.),ό.π., σ. 67.

¹⁶¹ Σαββάτος Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μεσσηνίας, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid-19», 17 Δεκεμβρίου 2020, 16:58, Eleftherostypos.gr, Newsroom, [https://eleftherostypos.gr/ellada/678167-i-orthodoxi-ekklisia-kai-i-pandimia-tou-covid-19/, (19/06/2021)].

να συγγέεται με τον ρόλο και την αποστολή της Εκκλησίας. Η Εκκλησία δεν είναι άλλος ένας γραφειοκρατικός οργανισμός μέσα στην ‘επικράτεια’ της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Η Εκκλησία είναι η *ναυς της σωτηρίας* που μεταφέρει το μήνυμα της σωτηρίας στον κόσμο και μεταφέρει τον κόσμο στη Βασιλεία των Ουρανών. Η όλη λειτουργία της Εκκλησίας είναι κατά τη φύση της - ως του ιστορικού σώματος Χριστού, όπως και κατά την αποστολή της, ως συνεχούς πρόσληψης στο σώμα Χριστού ολόκληρου του ανθρώπινου γένους - ο κατεξοχήν ιερός χώρος της υπέρβασης όλων των εθνικών, κοινωνικών, πνευματικών και των όποιων άλλων διασπάσεων, τόσο για την εν Χριστώ αποκατάσταση της ορθής κοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό, με τον συνάνθρωπό του και με τον κόσμο, όσο και για την ανάδειξη της εν Χριστώ οντολογικής ενότητας ολόκληρου του ανθρώπινου γένους¹⁶². Αυτή υπήρξε πάντοτε η αυτοσυνειδησία της Εκκλησίας, όπως εκφράστηκε στην ενανθρώπιση του Χριστού, στην Αποστολική παράδοση και στη Θεολογία των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας και όπως αυτή βιώνεται με μοναδική συνέπεια και συνέχεια στην Ορθόδοξη λειτουργική εμπειρία και παράδοση. Έτσι, κράτος και Εκκλησία εμφανίζονται ως δύο τέλειες κοινωνίες¹⁶³, οι οποίες διαθέτουν καθαυτές αυτοδυναμία ύπαρξης και αυτοτέλεια σκοπών, ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε συσχέτιση αριθμού μελών ή θεσμικού πλαισίου σχέσεων, ακόμα και όταν οι δύο αυτές τέλειες κοινωνίες συνυπάρχουν στην ίδια εδαφική περιφέρεια ή έχουν κοινά μέλη.

Αυτό σημαίνει ότι η απόπειρα των μεταξύ τους συγκρίσεων δεν αφορά ταυτόσημα μεγέθη και απολύτως συγκρίσιμες ‘δομές’, γι’ αυτόν το λόγο συχνά η ‘γλώσσα’ της Εκκλησίας είναι διαφορετική, αναφέρεται σε διαφορετικά πράγματα, απευθύνεται με διαφορετικό τρόπο και με διαφορετικό περιεχόμενο στον κόσμο, γεγονός το οποίο δεν είναι πάντοτε ούτε αντιληπτό ούτε κατανοητό από όσους δεν ανήκουν στο πλήρωμα της Εκκλησίας. Αυτό φάνηκε στις διενέξεις που σημειώθηκαν όλο αυτό το διάστημα γύρω από τη Θεία Λειτουργία, τη Θεία Κοινωνία, τη χρήση ή μη της λαβίδας/ κοχλιαρίου, κλπ. Κατ’ επέκταση, εκτός από αυτούς που κατηγορούν την Εκκλησία, υπάρχουν και πολλοί που κατηγορούν την κυβέρνηση, ότι υπαναχωρεί μπροστά στην Εκκλησία, ότι δεν επιβάλλεται επαρκώς, ότι η Εκκλησία είναι «ο κακομαθημένος θεσμός του κράτους»¹⁶⁴, ότι η πολιτική εξουσία δείχνει αβουλία και υποχωρητικότητα απέναντι στην Εκκλησία, κά.

¹⁶² Φειδάς Ι. Βλάσιος, *Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους*, Βιβλιοθήκη «Πορφυρογέννητος», [http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=dikaio&NF=1&main=texts&file=0_49.htm, (22/09/2021)].

¹⁶³ Υπάρχει ωστόσο μια σημαντική διαφορά στη σχέση των δύο κοινωνιών προς τα μέλη τους. Ενώ το κράτος συγκροτείται ως ένα άθροισμα των μελών των κοινωνιών κάθε συγκεκριμένης εδαφικής περιφέρειας ή εθνικής ομάδας σε μια τέλεια κοινωνία, η Εκκλησία αναγεννά τα μέλη Της, για να τα εντάξει στο ιστορικό σώμα Χριστού ως οργανικά μέλη του. Συνεπώς, ενώ η σχέση του κράτους προς τους πολίτες του είναι μια σχέση συμβατική, η σχέση της Εκκλησίας με τους πιστούς είναι σχέση μητρική. *Το κράτος γεννάται από τα μέλη του, η Εκκλησία γεννά τα μέλη Της.*

¹⁶⁴ Σακελλαρίου Αλέξανδρος, «Είναι τελικά η Εκκλησία ο “κακομαθημένος” θεσμός του κράτους;», 06/01/2021, 7:41, [https://www.nostimonimar.gr/einai-telika-i-ekklisia-o-quot-kakomathimenos-quot-thesmos-toy-kratoys/, (25/07/2021)].

Ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας¹⁶⁵ ανέφερε κατ' επανάληψη στο διάστημα αυτό τον όρο «συναλληλία»¹⁶⁶, προκειμένου να περιγράψει και να οριοθετήσει το πλαίσιο των σχέσεων Εκκλησίας – Πολιτείας μέσα στις ιδιάζουσες συνθήκες που η πανδημία προκάλεσε (και με μέριμνα για το πώς θα εξελιχθούν οι σχέσεις αυτές μετά την πανδημία). Με γνώμονα την προστασία της ανθρώπινης ζωής και την αντιμετώπιση της κρίσιμης κατάστασης, η Εκκλησία συνεργάστηκε με την Πολιτεία στο πλαίσιο της συναλληλίας και των διακριτών ρόλων. Τα μέτρα τα οποία ελήφθησαν ήταν συγκεκριμένα και εξειδικευμένα και προέκυπταν από τον συνεχή διάλογο (και έντονη διαπραγμάτευση πολλές φορές)¹⁶⁷ μεταξύ Εκκλησίας και Κυβέρνησης και κινούνταν στο πλαίσιο της ισονομίας και της ομοταξίας προκειμένου να προστατευθεί το αγαθό της δημόσιας υγείας ως συλλογικό έννομο αγαθό για την ίδια την κοινωνία, αλλά και τα *sacra interna corporis* της Εκκλησίας¹⁶⁸. Τα θέματα της λατρείας είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα στον εκκλησιαστικό χώρο, πάντοτε όμως βρίσκεται ένα *modus vivendi* για να επιλυθούν τα προβλήματα και να ξεπεραστεί η οποιαδήποτε δυσκολία, χάρη στο 'καθεστώς' της συναλληλίας που προϋποθέτει την πλήρη ομοτιμία των δύο θεσμών, όσο και τον απερίφραστο σεβασμό από την Πολιτεία του εσωτερικού Κανονικού δικαίου της Εκκλησίας¹⁶⁹.

Στη Δυτική Ευρώπη, ο Διαφωτισμός, με την ανθρωποκεντρική και ορθολογιστική ερμηνεία των δομών του κράτους (και με την επίδραση που άσκησε το πρωτοποριακό έργο του Th. Hobbes 'Λεβιάθαν'), επέφερε στη νέα πολιτική θεωρία την αποϊεροποίηση όλων των εξουσιών που ασκούνται στον κόσμο. Έτσι, διαμορφώθηκαν δύο μορφές σχέσης της Εκκλησίας με το κράτος: η μια βασίζεται στη θέση του Thomas Hobbes για την εκκοσμίκευση. Η δεύτερη αφορά τη μορφή της Εκκλησίας που εντάσσεται στην κοινωνία των πολιτών (η κατά κάποιον τρόπο θέση του John Lock για την εκκοσμίκευση)¹⁷⁰. Στη δεύτερη εκδοχή, το κράτος δεν μπορεί να παρέμβει μέσα στην Εκκλησία, εκτός εάν υπάρχουν ζητήματα αστικών ή ατομικών δικαιωμάτων (ζωή, περιουσία, κλπ.). Στην περίπτωση της πανδημίας υφίσταται μια πολύ δυναμική επέκταση της δεύτερης εκδοχής: εάν η πρόληψη είναι ένας βασικός κανόνας της δημόσιας υγείας (και απαραίτητα ένα στοιχείο βιοπολιτικού ελέγχου), μπορεί να εφαρμοστεί ως αρχή σε περιπτώσεις όπου μια απλή απροσεξία θα μπορούσε να προκαλέσει θύματα της πανδημίας.

¹⁶⁵ Αντωνιάδου Μαρία, «Χρυσόστομος : “Η Εκκλησία δεν μπορεί να γίνεται πρόξενος του θανάτου”», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 13.01.2021, 11:40, [https://www.tovima.gr/2021/01/13/society/xrysostomos-i-ekklisia-den-mporei-na-ginetai-proksenos-tou-thanatou/, (19/06/2021)].

¹⁶⁶ Το ζήτημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, η κατοχύρωση του αμοιβαίου σεβασμού της ιδιαιτερότητας τόσο της ταυτότητας όσο και της αποστολής τους, θεσμοθετήθηκε με εντυπωσιακή πληρότητα στο σπουδαίο νομοθετικό έργο (*corpus iuris civilis*) και ειδικότερα στην *ΣΤ' Νοερά* (535μ.Χ.) του Αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α' (527-565μ.Χ.) για την καθιέρωση του περίφημου συστήματος της βυζαντινής «συναλληλίας» (Β. Ι. Φειδά, Βυζάντιο, Αθήνα 1997, 4, σελ. 143-155, 218-236). Με τον τρόπο αυτό αποφεύχθηκε τόσο η *ανταγωνιστική παραλληλία*, όσο και η *αλυστελής υπαλληλία* των δύο θεσμών. Αντιθέτως, εξασφαλίστηκε η πλήρης ομοτιμία των δύο θεσμών, όσο και ο απερίφρατος σεβασμός από την Πολιτεία του εσωτερικού Κανονικού δικαίου της Εκκλησίας.

¹⁶⁷ π. Χρήστου Αντώνιος, «Από τη συναλληλία φτάσαμε ανοιχτά στη σύγκρουση», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 12.

¹⁶⁸ Αντωνιάδου Μαρία, «Χρυσόστομος: “Η Εκκλησία δεν μπορεί να γίνεται πρόξενος του θανάτου”», ό.π.

¹⁶⁹ Messinia Live, «Μεσσηνίας: ‘Κάποιοι θέλουν να προκαλέσουν ένταση μεταξύ Εκκλησίας – Πολιτείας’», 16/07/2018, [https://www.messinialive.gr/messinias-kapoiioi-theloun-prokalesoun-entasi-metaksy-ekklisias-politeias/, (19/06/2021)].

¹⁷⁰ Σταματόπουλος Δημήτρης, ό.π., σ. 69.

Κατά τον Καθ. Βλάσσιο Φειδά, «Υπό τό πνεῦμα αὐτό, εἶναι ὀρθή ἡ θέση τοῦ ἐγκρίτου συνταγματολόγου Εὐ. Βενιζέλου, ὅτι «τό ζήτημα τῶν σχέσεων Κράτους καί Ἐκκλησίας εἶναι μία οὐσιαστική καί κρίσιμη ἐκδοχή τοῦ εὐρύτερου ζητήματος τῶν σχέσεων Κράτους καί κοινωνίας τῶν πολιτῶν»¹⁷¹. *Οἱ θρησκευτικές συσσωματώσεις ἦσαν καί εἶναι βασικό συστατικό τῆς Κοινωνίας τῶν πολιτῶν*». Στην περίπτωση αὐτή ὅμως εἶναι αναγκαία αφενός μεν ἡ σαφής διάκριση τῶν δύο ἐξουσιῶν καί τῶν φορέων τους, αφετέρου δε ἡ συναινετική περιγραφή τῶν ορίων τῶν *‘διακριτῶν ρόλων’* τους, οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦνται στο κοινό κοινωνικό σῶμα.

Οἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας στο διάστημα αὐτό ὑπόκεινται σε συνθήκες ἐξαιρετικῶν νομοθετικῶν μέτρων γιά λόγους προστασίας τῆς δημόσιας υγείας. Ἡ πανδημία δέν ἐπιφέρει κάποια μεταβολή στο νομικό καθεστῶς τῶν σχέσεων κράτους καί Ἐκκλησίας, με τήν ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας ὡς *ἐπικρατούσας θρησκείας*¹⁷². Οὔτε στις σχέσεις του κράτους με ὅλες τις ἄλλες θρησκευτικές συσσωματώσεις, ὅλων τῶν θρησκειῶν καί ὅλων τῶν δογμάτων. Ο νόμος δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλλει περιορισμούς στη θρησκευτική ἐλευθερία οὔτε περιορισμούς ἢ πολύ περισσότερο ἀπαγόρευση στην τέλεση του Μυστηρίου τῆς Θείας Ευχαριστίας. Ἡ θεμελιώδης συνταγματική διάταξη που ρυθμίζει τό θέμα αὐτό εἶναι αφενός τό ἀρθρο 3 περί «ἐπικρατούσας θρησκείας»¹⁷³, τό ἀρθρο 13 παρ. 2 ἐδ. β΄ Συντ. που ορίζει τά σχετικά με τήν ἐλευθερία τῆς λατρείας, ἀλλά καί τό ἀρθρο 13 παρ. 4 Συντ., σύμφωνα με τό ὁποῖο *«Κανένας δέν μπορεῖ, ἐξαιτίας τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, νά ἀπαλλαγεί ἀπό τήν ἐκπλήρωση τῶν υποχρεώσεων προς τό Κράτος ἢ νά ἀρνηθεῖ νά συμμορφωθεῖ προς τους νόμους»*¹⁷⁴. «Κανένας», κατά τό ἀρθρο 13 παρ. 4 Συντ., σημαίνει κατά κυριολεξία κανένας, οὔτε μεμονωμένος πιστός οὔτε ἡ Ἐκκλησία στην ὁποία ἀνήκει. Οἱ «νόμοι», στους ὁποίους ἀναφέρεται τό ἀρθρο αὐτό, εἶναι οἱ «γενικοί νόμοι του Κράτους», δηλαδή ἐκεῖνοι που προστατεύουν ἕνα γενικῆς φύσεως ἔννομο ἀγαθό, ἐν προκειμένῳ τή δημόσια υγεία, καί θέτουν τό πλαίσιο ἐντός του ὁποῖο μπορεῖ νά ἀσκεῖται ἡ θρησκευτική λατρεία¹⁷⁵.

Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Καθηγητής Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Ι. Μ. Κονιδάρης¹⁷⁶, κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς καραντίνας δέν ὑπῆρξε διάσταση μεταξύ Πολιτείας καί Ἐκκλησίας – ἀν καί ἡ συμμόρφωση στα περιοριστικά μέτρα δέν ἦταν κατά τόπους πλήρης καί ἀπαρέγκλιτη. Στη δεύτερη περίοδο, ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἦταν πιο ἔντονη, με βάση τό ἐπιχείρημα ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀπελευθερώνονται ὀρισμένες επαγγελματικές καί ἐμπορικές δραστηριότητες, ἔστω καί

¹⁷¹ Βενιζέλος Εὐάγγελος, *Οἱ σχέσεις Κράτους καί Ἐκκλησίας ὡς σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες*, ἐκδ. Παρατηρητής, Σειρά Νέα Πολιτική 1, Θεσσαλονίκη Δεκέμβριος 2000, σελ. 28.

¹⁷² Βενιζέλος Εὐάγγελος, «Ἡ πανδημία ὡς πρόκληση γιά τήν φιλελεύθερη δημοκρατία καί προστασία τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (ἐπιμ.), ὁ.π., σ. 23.

¹⁷³ Βεβαίως ὁ χρησιμοποιούμενος συνταγματικός ὅρος *‘ἐπικρατούσα θρησκεία’* δέν ἀποτελεῖ δέσμευση γιά τήν ὁποιαδήποτε νομοθετική καί ἐκτελεστική ἐξουσία, ἀφοῦ τό Κράτος νομοθετεῖ ἐρήμην τῆς λεγομένης *‘ἐπικρατούσας θρησκείας’* (δηλ. τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας). Ο νόμος 4301/2014 θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει τό χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ἐκφρασης καί ἀποτύπωσης τῆς *‘θρησκευτικῆς ουδετερότητας’* του Κράτους στο πλαίσιο τῆς ἔννομης τάξης.

¹⁷⁴ Ἀνθόπουλος Χαράλαμπος, *Πανδημία καί Ἐκκλησία*, *Syntagma Watch.gr*, 22/12/2020, [<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/pandimia-kai-ekklisia/>, (22/07/2021)].

¹⁷⁵ Ἀνθόπουλος Χαράλαμπος, *idem*.

¹⁷⁶ Κονιδάρης Μ. Ι., «Ἐκκλησία καί Πανδημία», *Το Βήμα*, 11.12.2020, 06:12, [<https://www.tovima.gr/2020/12/11/opinions/ekklisia-kai-pandimia/>, (22/07/2021)].

υπό προϋποθέσεις, και όχι η άσκηση της λατρείας στους ιερούς χώρους - αν και η σύγκριση εδώ γίνεται με χώρους στους οποίους υπάρχει συγκέντρωση ανθρώπων, όχι πολλών ταυτόχρονα και για μικρό χρονικό διάστημα¹⁷⁷. Επίσης, στην περίπτωση των Ιερών Ναών ελήφθη υπόψη το σενάριο, δηλαδή ότι το ανώτατο όριο των 25 ή 50 πιστών με ένα άτομο ανά 15 τ.μ., θα ήταν πολύ δύσκολο να τηρηθεί.

Αυτό το οποίο πρέπει να διευκρινισθεί είναι ότι ο νόμος ως έκφραση της κρατικής εξουσίας και της ευθύνης του κράτους να διαχειριστεί την υγειονομική κρίση, επέβαλε περιορισμούς στην ελευθερία της κίνησης και στο δικαίωμα του συνέρχεσθαι, σε όλους τους πολίτες που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια ανεξαρτήτως θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή άλλων πεποιθήσεων και όχι μόνον στους πιστούς, στα μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο περιορισμός της ελευθερίας της κίνησης / μετακίνησης και του συνέρχεσθαι σε ανοικτούς ή κλειστούς χώρους, *οδήγησε σε απαγόρευση του συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς λόγους, όχι σε απαγόρευση της λατρείας*. Η λατρεία ασκείται απολύτως ελεύθερα εφόσον δεν προϋποθέτει τη συγκέντρωση πολιτών ή εν γένει προσώπων υποκειμένων στην έννομη τάξη του κράτους. Το πρόβλημα που ανέκυψε αφορούσε το γεγονός ότι προβλέφθηκαν εξαιρέσεις για σούπερ μάρκετ ή τράπεζες και όχι για λατρευτικούς χώρους ούτε για πνευματικούς λόγους (θρησκευτικούς, φιλοσοφικούς, εκπαιδευτικούς, καλλιτεχνικούς). Όσοι υπόκεινται στην ελληνική έννομη τάξη και το Σύνταγμά της ήταν υποχρεωμένοι να σεβαστούν την υποχρέωση της μη μετακίνησης (ή τον περιορισμό της ελευθερίας της κίνησης), είτε αυτή έθιγε τη θρησκευτική ελευθερία είτε την οικονομική ελευθερία είτε την ελευθερία της εκπαίδευσης είτε την ελευθερία της πολιτιστικής συμμετοχής κοκ¹⁷⁸.

Η Εκκλησία όπως εκφράζεται με τις Συνοδικές αποφάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Εκκλησίας της Κρήτης, επιβεβαίωσε ότι «*η πανδημία απειλεί τους πιστούς όχι την πίστη*». Δεν υπάρχουν διώκτες της πίστης στη σημερινή εποχή ούτε στην Ελλάδα ούτε στα άλλα κράτη μέλη της ΕΕ. Όσον αφορά τις δηλώσεις ορισμένων ότι δεν φοβούνται τον κορωνοϊό και επιθυμούν να λάβουν μέρος σε θρησκευτικές – λατρευτικές συναθροίσεις, παρά τη νομοθετική απαγόρευση της ελευθερίας της κίνησης, χαρακτηρίστηκαν ως ανεύθυνες, διότι σκανδαλίζουν τους άλλους πιστούς, δημιουργούν χριστιανούς ‘*δύο ταχυτήτων*’ και διασπών το σώμα της Εκκλησίας. Εξάλλου, η οικειοθελής συμμετοχή στο μαρτύριο (το λεγόμενο *εισπηδητικό μαρτύριο*) είναι εκκλησιαστικά απαγορευμένη. Σε κάθε περίπτωση, η Εκκλησία, έχοντας την εμπειρία της ιστορίας και της παράδοσης, μπορεί να βοηθήσει την Πολιτεία, ιδίως σε δύσκολες συνθήκες όπως αυτή που διανύουμε. Η υγεία του καθενός είναι διασυνδεδεμένη με την υγεία του άλλου, με τον κίνδυνο διάδοσης του ιού, με την αλληλεγγύη και

¹⁷⁷ Ανθόπουλος Χαράλαμπος, *idem*.

¹⁷⁸ Βενιζέλος Ευάγγελος, «*Η πανδημία ως πρόκληση για την φιλελεύθερη δημοκρατία και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων*», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 24.

την αγάπη που βρίσκεται στο θεμέλιο της κοινωνίας (society), αλλά και της κοινωνίας (communion).

II.5. ΤΟ 'ΚΑΘΗΚΟΝ ΣΤΗΝ ΥΓΕΙΑ': ΜΙΑ ΝΕΑ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

Στη διάρκεια της πανδημίας και με τις νέες συνθήκες που αυτή δημιούργησε, αυτό που προτάχθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο ήταν το δικαίωμα στην υγεία. Η υψηλή μεταδοτικότητα του ιού και η ανετοιμότητα των συστημάτων υγείας να προλάβουν και να αντιμετωπίσουν την εξάπλωσή του οδήγησε στη σταδιακή υιοθέτηση, από τα περισσότερα κράτη του κόσμου, μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης, καθώς και παρεμβάσεων που αποσκοπούν στην ενδυνάμωση του υγειονομικού συστήματος και στη στήριξη της οικονομίας, περιορίζοντας επιμέρους ατομικά και συλλογικά δικαιώματα¹⁷⁹. Η αξία του ανθρώπου είναι κατά το Σύνταγμα¹⁸⁰ αδιαπραγμάτευτη και το κράτος έχει υποχρέωση να διαθέτει επαρκείς πόρους για τη σωτηρία όσων νοσούν. Όσα βίωσε το ιατρικό και το νοσηλευτικό προσωπικό σε χώρες όπως η Ιταλία και η Ισπανία αποδεικνύουν ότι το Σύνταγμα μένει κενό γράμμα όταν η Πολιτεία δεν μεριμνά εγκαίρως για την πρόληψη και την αντιμετώπιση απρόβλεπτων καταστάσεων.

Η πανδημία Covid-19 προκάλεσε την ευρύτερη υποχώρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις δημοκρατίες του δυτικού κόσμου μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα μέτρα σε άλλες χώρες έλαβαν τη μορφή της κήρυξης της χώρας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης (state of emergency) ή σε κατάσταση πολιορκίας (state of siege)¹⁸¹, ενώ σε άλλες χώρες τα δικαιώματα¹⁸² περιορίστηκαν με νόμους ή, πιο συχνά με πράξεις νομοθετικού περιεχομένου της εκτελεστικής εξουσίας, που εκδίδονται σε περιπτώσεις επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης, θέτοντας έτσι σε δοκιμασία τις συνταγματικές και τις διεθνείς εγγυήσεις των δικαιωμάτων (την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης)¹⁸³ και του δημοκρατικού κράτους δικαίου¹⁸⁴ και αποτελώντας πρόκληση για

¹⁷⁹ Κοντραφούρη Κ. Ειρήνη, Εργασία με θέμα: «Τα Συνταγματικά δικαιώματα στις Συναλλακτικές σχέσεις», στο μάθημα: *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Σχολή Ν.Ο.Π.Ε., Τμήμα Νομικής, Τομέας Δημοσίου Δικαίου, Αθήνα, Μάιος 2006, σσ. 1-3.

¹⁸⁰ Στο ελληνικό Σύνταγμα το δικαίωμα στην υγεία κατοχυρώθηκε ρητά ήδη το 1975 (άρθρο 21, παρ. 3) τόσο ως ατομικό όσο και ως κοινωνικό δικαίωμα, ενώ μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, μια νέα διάταξη (άρθρο 5, παρ. 5) ενίσχυσε την αμυντική λειτουργία του δικαιώματος, εμπλουτίζοντας την προστασία της υγείας με την προστασία της γενετικής ταυτότητας, ως αυτοτελούς έννομου αγαθού, καθώς και με την προστασία από βιοϊατρικές επεμβάσεις.

¹⁸¹ Κοντιάδης Ξενοφών, «Δικαιώματα και Πανδημία», Αρθρογραφία Δικαιοσύνη & Υγεία, *διαΝΕΟσις*, Απρίλιος 2020, [<https://www.dianeosis.org/2020/04/dikaiomata-kai-pandimia>, (15/09/2021)].

¹⁸² «Τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως τα αναγνωρίζει και τα θεσπίζει η έννομη τάξη και κατά κύριο λόγο το Σύνταγμα, δεν είναι μόνον διακηρύξεις αρχών. Πέρα από τον ιδεολογικό και διακηρυκτικό τους χαρακτήρα αποτελούν νομικούς κανόνες που δημιουργούν δικαιώματα και αντίστοιχες υποχρεώσεις», Βλ. Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1988, Πρβλ. ΣΥΝΤΑΓΜΑ.WATCH.gr, «Το Σύνταγμα των Δικαιωμάτων», [<https://www.syntagmawatch.gr>, (28/08/2021), (15/09/2021)].

¹⁸³ Στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προβλέπεται ρητά ο περιορισμός της προσωπικής ελευθερίας για λόγους δημοσίας υγείας, καθώς και περιορισμοί στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και

τη συνταγματική επιστήμη¹⁸⁵.

Οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στα ανθρώπινα δικαιώματα για την αντιμετώπιση της πανδημίας θεμελιώνονται στην προστασία της ζωής και της υγείας¹⁸⁶. Το δικαίωμα στην υγεία έχει δύο όψεις¹⁸⁷: αφενός, ως *κοινωνικό δικαίωμα* διασφαλίζει την υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει μέτρα για τη διατήρηση και την αποκατάσταση της υγείας των πολιτών και αφετέρου ως *ατομικό δικαίωμα* υποχρεώνει τόσο τα κρατικά όργανα όσο και κάθε άλλο δημόσιο ή ιδιωτικό υποκείμενο να απέχουν από ενέργειες που προσβάλλουν την υγεία των πολιτών ή περιορίζουν την ελευθερία τους να αποφασίζουν για θέματα που αφορούν την υγεία τους. Αυτό σημαίνει ότι η διασφάλιση της προστασίας της υγείας¹⁸⁸ περιλαμβάνει τόσο τη λήψη θετικών μέτρων πρόληψης και υγειονομικής φροντίδας σε όλα τα επίπεδα, όσο και την απαγόρευση ενεργειών που είτε προσβάλλουν τη σωματική και την ψυχική ευεξία κάθε ανθρώπου, είτε συνιστούν ιατρική ή βιοϊατρική επέμβαση χωρίς προηγούμενη ελεύθερη συναίνεση του εμπλεκόμενου προσώπου¹⁸⁹.

Η διαχείριση της πανδημίας ανέδειξε ωστόσο και μια νέα όψη του δικαιώματος στην υγεία: *την έννοια του καθήκοντος στην υγεία*¹⁹⁰, ενός καθήκοντος απέναντι στον εαυτό μας, απέναντι στους συγγενείς μας, απέναντι στο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, απέναντι στην κοινωνία. Από αυτήν την άποψη, το δικαίωμα στην υγεία περιλαμβάνει πλέον το καθήκον όλων να μην νοσήσουν, να μην μεταδώσουν τη νόσο ή ακόμα και να μην θέσουν μπροστά σε αδυναμία εκπλήρωσης του ρόλου του το σύστημα υγείας. *Η προστασία της υγείας συνδέθηκε με το χρέος της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης*. Και αυτό, διότι, στην πρώτη φάση της διαχείρισης της πανδημίας, επικράτησε η απλή, από νομική άποψη, και σχετικά εύκολη, από οργανωτική άποψη, επιλογή της κοινωνικής αποστασιοποίησης. Στη δεύτερη φάση όμως κυριαρχούν τα πολυσύνθετα και εξαιρετικά δύσκολα διλήμματα της επανεκκίνησης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, η οποία απαιτεί υψηλό βαθμό εναρμόνισης της δράσης του Κράτους και των ανθρώπων «*ως ατόμων*

οικογενειακής ζωής, της κατοικίας και της αλληλογραφίας (άρθρο 5, παρ. 1 και άρθρο 8, παρ. 2), ενώ στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της ΕΕ, η δημόσια υγεία αποτελεί τομέα συντρέχουσας αρμοδιότητας της Ένωσης και λόγω επιβολής περιορισμών στην ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων (άρθρο 45, παρ. 3).

¹⁸⁴ Χρήστου Βασιλική, «Υπάρχει δίλημμα / σύγκρουση μεταξύ ελευθερίας και ασφάλειας στη σύγχρονη δημοκρατία;», *SYNTAGMA.WATCH.gr*, 16/03/2020, [https://www.syntagmawatch.gr, (15/09/2021)].

¹⁸⁵ Καθώς εξελίσσεται το φαινόμενο της πανδημίας του Covid-19, διάφορα στοιχεία συνηγορούν προς την προοπτική μιας πλήρους και αποτελεσματικής προστασίας της υγείας μέσω της εμπέδωσης ενός κανονιστικώς πυκνού «υγειονομικού Συντάγματος». Βλ. Γιαννακόπουλος Κωνσταντίνος, Καθ. Νομικής Σχολής Παν/μίου Αθηνών, «Θα έχει η προστασία της υγείας την ίδια τύχη με την προστασία του περιβάλλοντος;», n° 242-245/2020, σ.8, [https://cyannakopoulos.gr > uploads > 2020/12, (16/09/2021)].

¹⁸⁶ Η έννοια της υγείας προσεγγίζει τον ορισμό που καταγράφεται στο προοίμιο του Καταστατικού Χάρτη του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.), ως κατάσταση της πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας και όχι μόνον ως απολύτρωση από ασθένεια και αναπηρία.

¹⁸⁷ Κοντιάδης Ξενοφών, ό.π., σ. 83.

¹⁸⁸ Η προστασία της υγείας εμφανίζεται ως αντικείμενο τόσο ενός μικτού δικαιώματος, ατομικού και κοινωνικού, όσο και ενός δημόσιου συλλογικού αγαθού (δημόσια υγεία), στο οποίο αναφέρονται η ερμηνευτική δήλωση κάτω από το άρθρο 5, καθώς και τα άρθρα 18, παρ. 3, και 22, παρ. 4, του Συντάγματος, και το οποίο αποτελεί πηγή της νομιμότητας και της νομιμοποίησης των περιορισμών της ελευθερίας των πολιτών.

¹⁸⁹ Κοντιάδης Ξενοφών, «Δημοκρατία και Νέοι», *SYNTAGMA WATCH*, 07/06/2019, [https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/dimokratia-kai-neoi/, (15/09/2021)].

¹⁹⁰ Κοντιάδης Ξενοφών, «Δικαιώματα και Πανδημία», Αρθρογραφία Δικαιοσύνη & Υγεία, *διαNEOσις*, Απρίλιος 2020, [https://www.dianeosis.org/2020/04/dikaiomata-kai-pandimia, (15/09/2021)].

και ως μελών του κοινωνικού συνόλου»¹⁹¹. Διότι κάθε προσπάθεια συγκρότησης μιας δημόσιας πολιτικής για την προστασία της υγείας καθίσταται ευάλωτη στις διασπαστικές αντιδράσεις του κυρίαρχου ατομικισμού και στις πειστικές και συχνά αντιφατικές διεκδικήσεις των κλονισμένων αγορών. Δεδομένου ότι η συλλογική ανοσία είναι ένα δημόσιο αγαθό, διότι όλοι ωφελούνται από αυτήν, η υποχρέωση εμβολιασμού θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα καθήκον κοινωνικής αλληλεγγύης¹⁹² κατά την έννοια του άρθρου 25 παρ. 4 Συντ., το οποίο το κράτος δικαιούται και ενδεχομένως υποχρεούται να αξιώνει από όλους τους πολίτες, με τις εύλογες εξαιρέσεις που δικαιολογούνται από ιατρικούς λόγους¹⁹³.

Όσον αφορά τους περιορισμούς ορισμένων δικαιωμάτων που επιβλήθηκαν στο διάστημα αυτό, όπως στην ελευθερία της μετακίνησης, περιορίζοντας κατ' επέκταση και τη θρησκευτική λατρεία, διεξάγεται μια ενδιαφέρουσα πολιτική και επιστημονική αντιπαράθεση, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, σχετικά με τη συμβατότητα των περιορισμών προς το Σύνταγμα. Κατά τον Ευάγγελο Βενιζέλο, το ελληνικό Σύνταγμα είναι ένα από τα πιο προσεκτικά Συντάγματα που υπάρχουν στην Ευρώπη και ένα από τα πιο φιλελεύθερα με την πολιτική έννοια του όρου. Η προσωπική ελευθερία και η προσωπική ασφάλεια είναι απολύτως εγγυημένες¹⁹⁴. Πάντα φυσικά μιλάμε για περιορισμούς, όχι για αναστολή δικαιωμάτων¹⁹⁵ και πάντα σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας.

Λαμβάνοντας υπόψη τις συστάσεις του Π.Ο.Υ., τις εκατόμβες νεκρών στις χώρες όπου καθυστέρησε η λήψη αντίστοιχων μέτρων (Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ) και τις τεχνικές εκτιμήσεις σχετικά με τη σημασία της κοινωνικής αποστασιοποίησης, πληρούνται τα κριτήρια της καταλληλότητας, της αναγκαιότητας και της *stricto sensu* αναλογικότητας των μέτρων προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Την κατανόηση της σημασίας των μέτρων για την προστασία της ζωής και της υγείας επιβεβαιώνει εξάλλου ο υψηλός βαθμός συμμόρφωσης και αποδοχής από τους πολίτες. Το ερώτημα που πλανάται σήμερα πάνω από τις δυτικές δημοκρατίες είναι αν οι συνταγματικοί θεσμοί θα επιδείξουν ανθεκτικότητα απέναντι στην πανδημία και αν θα καταφέρουν να ανακάμψουν. Η συμβατότητα των ειδικότερων περιορισμών κάθε επιμέρους δικαιώματος πρέπει να αξιολογείται αυτοτελώς και σε όλες τις περιπτώσεις να επιβεβαιώνεται η προσωρινότητα των

¹⁹¹ Γιαννακόπουλος Κωνσταντίνος, ό.π., σ. 9.

¹⁹² Ανθόπουλος Χαράλαμπος, «Εμβόλιο: Τα όρια της μη υποχρεωτικότητας», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 11/12/2020, 06:20, [<https://www.protothema.gr/blogs/haralabos-anthopoulos/article/1073847/emvolio-ta-oria-tis-mi-upohreotikotitas/>], (16/09/2021)].

¹⁹³ Ανθόπουλος Χ., «Πανδημία, δικαίωμα στην υγεία και καθήκον αλληλεγγύης», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, Δημόσιο Δίκαιο*, 1/2020, Sakkoulas-Online, [<https://www.sakkoulas-online.gr/subscriptions/required/1f8b562ce543aefafd/>], (16/09/2021)].

¹⁹⁴ Βενιζέλος Ευάγγελος, «Η πανδημία ως πρόκληση για την φιλελεύθερη δημοκρατία και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων», στο Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 19.

¹⁹⁵ Περιορισμός του θεμελιώδους δικαιώματος είναι κάθε ανθρωπογενής (υποκειμενικό στοιχείο) συρρίκνωση του γενικού του περιεχομένου (οντολογικό στοιχείο), δηλ. της κτήσης ή της άσκησης του. Είναι κάθε πολιτειακή πράξη η οποία απαγορεύει ή εμποδίζει ή περιορίζει την πραγμάτωση της ελευθερίας που εμπίπτει στο συνταγματικά καθορισμένο πεδίο προστασίας. Η *οριοθέτηση* λοιπόν έχει τακτικό χαρακτήρα, ενώ ο *περιορισμός* έκτακτο χαρακτήρα, διότι δεν εφαρμόζεται σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα. Επομένως δεν υπάρχει περιορισμός, εάν δεν έχει προϋπάρξει οριοθέτηση.

μέτρων και η ευρεία συναίνεση των ειδικών επιστημόνων για την αναγκαιότητα και την καταλληλότητά τους.

Συμπερασματικά, παγκοσμίως αυτό που τονίστηκε και προτάχθηκε ήταν η διασφάλιση της υγείας των ανθρώπων. Και στην Ελλάδα, όπως και σε όλο τον κόσμο, αναπτύχθηκε μια νέα διάσταση της έννοιας της υγείας, πέρα από το δικαίωμα - το καθήκον. Τα μέτρα που συνεπάγεται το καθήκον στην υγεία, τόσο στην καταφατική όσο και στην αποφατική τους διάσταση, εφαρμόστηκαν και στον χώρο της Εκκλησίας - χρήση масκών, αποστάσεις, εμβολιασμοί, κά. Σεβασμός της υγείας του άλλου δίπλα μου, καθήκον για την προστασία της υγείας όλου του κοινωνικού συνόλου, συνειδητοποίηση της ατομικής ευθύνης και υπευθυνότητας, καθήκον αλληλεγγύης.

II.6. ΠΑΡΟΜΟΙΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΑΠΟ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Αυτή δεν είναι η πρώτη φορά που η ανθρωπότητα, και η Ελλάδα, βιώνει ασύμμετρες απώλειες από την εξάπλωση μιας λοιμικής μεταδοτικής ασθένειας. Στα έτη 540-750μ.Χ., σημειώθηκαν δύο ξεσπάσματα της πανώλης, ένα την εποχή του Ιουστινιανού¹⁹⁶, το 542μ.Χ., μετά την κλιματική αλλαγή των ετών 535/536 και μία το 746, μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης το 726 και τους βαρείς χειμώνες με παγόβουνα στη Μεσόγειο, τα οποία επιδεινώθηκαν από την κακή υγιεινή που υπήρχε στις πόλεις στην ύστερη αρχαιότητα. Η περίφημη Πανώλη του Ιουστινιανού (541-542μ.Χ. με επανεμφάνισεις μέχρι και το 750), μια πανδημία που εξάλειψε 25 με 100 εκατομμύρια ανθρώπους στην Κωνσταντινούπολη και στον Μεσογειακό κόσμο, ανάγκασε την Εκκλησία να περιορίσει τον αριθμό των πιστών σε ελάχιστο αριθμό, και η Θεία Κοινωνία προσφερόταν μόνον στους ετοιμοθάνατους¹⁹⁷. Την περίοδο αυτή, τον 6^ο αιώνα, προκύπτει μια τιμωρητική θεολογία, με τον ίδιο τον Ιουστινιανό ως κύριο εκπρόσωπο, σύμφωνα με την οποία, ο άνθρωπος τιμωρείται λόγω των αμαρτιών του. Ενδεικτικά κείμενα αυτής της εποχής, η Κλίμακα του Ιωάννου του Σινά¹⁹⁸ και οι Βίοι από τον Κύριλλο τον Σκυθοπολίτη¹⁹⁹, στα οποία ο Θεός εμφανίζεται ως ‘μισθαποδότης’ που ανταμείβει ή τιμωρεί τον άνθρωπο ανάλογα με τις πράξεις του²⁰⁰.

¹⁹⁶ Ντόκος Γεώργιος, «Η πανώλη επί Ιουστινιανού και οι θρησκευτικές και πολιτιστικές της συνέπειες», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 27-30.

¹⁹⁷ Μουζούρης Στυλιανός, «Επιστροφή στο μέλλον ή μπροστά στο παρελθόν; Τα θετικά αποτελέσματα του Covid-19 στη λειτουργική και πνευματική αναγέννηση», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 122.

¹⁹⁸ Η *Κλίμαξ Θείας ανόδου*, *Κλίμακα του Ιωάννου* ή και απλά *Κλίμακα* (λατ.: *Scala Paradisi*): σημαντικό σύγγραμμα από τον Ιωάννη τον Σινάιτη, γραμμένο κατά τον 5^ο-6^ο αι., το οποίο ευρέως χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα και θεωρείται ένα από τα αριστουργήματα της Εκκλησιαστικής Γραμματείας.

¹⁹⁹ Κύριλλος ο Σκυθοπολίτης (Σκυθόπολη Γαλιλαίας 514; – Λαύρα, Άγιος Σάββας 557): Λόγιος, μοναχός και συγγραφέας, συγκέντρωσε βιογραφικό και ιστορικό υλικό από μαθητές των διαπρεπών μοναχών της Παλαιστίνης, με σκοπό να συντάξει σειρά μοναχικών ιστοριών, αλλά πέθανε πριν προλάβει να πραγματοποιήσει το σχέδιό του. Κατέγραψε τους βίους οκτώ μοναχών. Το έργο του αποτελεί σπουδαίο ιστορικό κειμήλιο για τις πληροφορίες που

Η πανδημία των ετών 1347-1353, η γνωστή ως *μαύρη πανώλη* ή *μαύρος θάνατος*, ήταν από τις πλέον καταστροφικές στην παγκόσμια ιστορία, με περισσότερο από 100 εκατομμύρια νεκρούς στην Ευρώπη, την Ασία και τη Βόρεια Αφρική²⁰¹. Η σκληρότητα και ο ανυποχώρητος χαρακτήρας της νόσου, η οποία αμέσως θεωρήθηκε ως θεϊκή τιμωρία, επηρέασαν πολύ τους ανθρώπους και προκάλεσαν έναν μυστικισμό με επικίνδυνο παροξυσμό που έφτασε σε αναβιώσεις μαγικών τελετών και στην επανεμφάνιση αυτομαστιγούμενων, ως προφητών της επικείμενης έλευσης των εσχάτων. Η πανδημία ήταν επίσης η κύρια αιτία της μεγαλύτερης πολιτιστικής επανάστασης της ηπείρου και της αποδόμησης της ιδεολογικής ηγεμονίας της Καθολικής Εκκλησίας. Όταν η Αποκάλυψη – υποστηρίχθηκε – αντί να την περιμένετε σε ένα ασφαλές μέλλον, λαμβάνει χώρα μπροστά στα μάτια σας, τότε έχετε τη νομιμότητα να αμφισβητήσετε τους επίσημους διαχειριστές του θανάτου, τους ιερείς.

Ο Γρηγοράς αναφέρει ότι το 1347, η πανώλη επεκτάθηκε σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, στην Εύβοια, τη Μεθώνη, την Κρήτη και πιθανότατα στη Θράκη και τη Μακεδονία. Το 1348, «*η απροσδόκητος ρομφαία του θανατικού*», όπως αναφέρει κείμενο της εποχής, ‘χτύπησε’ τη Νότιο Βαλκανική, όλο το Αιγαίο ως τη Ρόδο και την Κύπρο όπου σκότωσε τον μισό πληθυσμό²⁰². Η πρώτη από τις δύο επιδημικές προσβολές του Αγίου Όρους, για τις οποίες γίνεται λόγος στον *Βίον του Αγίου Νήφωνος*, αφορά πιθανότατα αυτά τα χρόνια. Σε ένα «Γράμμα Εκδόσεως» (δηλαδή άδεια) με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1726, του τότε Οικουμενικού Πατριάρχη προς τον τότε Καθολικό Αρχιεπίσκοπο της Γεωργίας (Προκαθήμενο της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Γεωργίας), του συστήνει να μην πηγαίνει στο Ναό να ιεουργεί, λόγω της τότε πανδημίας της πανώλης, αλλά να το πράττει «*εις διωρισμένον μέρος του ιδίου οικήματος, οπότεν βουληθή, μετά ιερού αντιμνησίου*»²⁰³ (βλ. Παραρτήματα, Εικ. 5, σελ. 151).

Ο Αλί Πασά (Λειβαδιά, Δερβενοχώρια, κά.) ήταν ένας από τους πρώτους που εφάρμοσε πολιτικές καραντίνας στην Ελλάδα²⁰⁴. Το 1814, όταν ξέσπασε ξανά η πανούκλα, ο Γάλλος

περιέχει, τόσο για την Εκκλησία των Ιεροσολύμων κατά τον 6ο αι, όσο και για τον μοναχικό βίο της Παλαιστίνης. Τους βίους του δημοσίευσε ο Γερμανός φιλόλογος Ε. Σβαρτς στο έργο του *Κύριλλος ο Σκυθοπολίτης* (Λειψία, 1939).

²⁰⁰ Και τα δύο κείμενα κατηγορούν τον Ωριγένη και τους οπαδούς του – ο Ιουστινιανός τον καταδίκασε το 535, και η Ε’ Οικουμενική Σύνοδος το 553. Ο Ωριγένης, που ζει στην εποχή της πανώλης του Κυπριανού (3^ο αι.), υποστήριζε τη χριστιανική πεποίθηση ότι ο Θεός είναι φιλάνθρωπος και αγάπη, χρησιμοποίησε τον Πλάτωνα και διατύπωσε μια θεωρία για την «αποκατάσταση των πάντων». Επίσης, κείμενα του Αγίου Ισαάκ του Νινευή (7^{ος} αι.) μιλάνε για τη φιλανθρωπία και την αγάπη του Θεού.

²⁰¹ Οι πρώτες επίσημες καταγραφές της πανδημίας ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1347, όταν γενοβέζικα εμπορικά πλοία από το λιμάνι της Κιάφρας στη Μαύρη Θάλασσα προσέγγισαν το λιμάνι της Μεσσήνης στη Σικελία, γεμάτα ετοιμοθάνατους και νεκρούς. Η πανώλη μεταδιδόταν ακαριαία και βοηθούμενη από τις κακές συνθήκες υγιεινής, την έλλειψη ιατρικών γνώσεων και τις δεισιδαιμονικές προλήψεις, σύντομα εξαπλώθηκε σε όλη την κεντρική Γαλλία, στην νότια Αγγλία και τις Κάτω Χώρες, με συνέπεια να χαθεί σχεδόν το ένα τρίτο του πληθυσμού της Ευρώπης. Η επιδημία ξαναχτύπησε αργότερα, αναιρώντας έτσι ολοκληρωτικά τη δημογραφική αύξηση που είχε σημειωθεί στα μέσα του 13^{ου} αι. Ο παγκόσμιος πληθυσμός επανήλθε στα επίπεδα που ήταν πριν το 1347 μόλις τον 17^ο αιώνα.

²⁰² Κωστής Π. Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, Nicholas David, *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου*, Miet 2016, στο: ΘΕΜΑ: «Πανώλη: Η φοβερή επιδημία που σκότωσε περισσότερους από 100.000.000 Ευρωπαίους (1347-1351)», [https://www.protothema.gr/stories/article/968687/panoli-i-foveri-epidimiarou-skotose-perissoterous-apo-20000000-europaious-1347-1351/, (29/06/2021)].

²⁰³ Από τα Πατριαρχικά Έγγραφα του Καλλίνικου Δελικάνη, Τόμος Γ’, σελ. 241: π. Ρωμανός Αναστασιάδης, Φαναριώτικα, «Ενότητα Κορωνοϊός», 17 Μαρτίου 2020, 9:22 π.μ., [http://www.nyxthimeron.com/2020/03/blog-post_32.html, (29/06/2021)].

²⁰⁴ Σταματόπουλος Δημήτρης, *ό.π.*, σ. 67.

περιηγητής Rouqueville, ο οποίος φιλοξενείτο στην αυλή του Αλί Πασά, επισκέφθηκε τους Φιλιάτες της Θεσπρωτίας και προειδοποίησε τους κατοίκους για τον επικείμενο κίνδυνο. Οι ντόπιοι δερβίσηδες είπαν ότι δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας, διότι, αν θέλει ο Θεός, η πανούκλα θα είναι μόνον μία από τις πύλες του Παραδείσου. Και πράγματι έτσι ήταν. Σε μια εβδομάδα ξεκίνησαν οι θάνατοι και από τους 2.800 κατοίκους του χωριού, επέζησαν μόνον 130! Τον 19^ο αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία επλήγη επανειλημμένα από διάφορες επιδημίες (τύφο, χολέρα, κά), οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με την αναδιοργάνωση των νοσοκομείων και τις συστηματικές καραντίνες²⁰⁵.

Το 1828, κατά τους πρώτους μήνες της διακυβέρνησης του Καποδίστρια, εμφανίστηκε επιδημία πανώλης στα νησιά του Αργοσαρωνικού, πρώτα στην Ύδρα και μετά στις Σπέτσες. Τα πρώτα δύο μέτρα που έλαβε ο Καποδίστριας ήταν ο δια νόμου²⁰⁶ εγκλεισμός στις οικίες όλων των κατοίκων και το κλείσιμο των ναών. Οι εκκλησίες στις περιοχές που είχαν εμφανιστεί κρούσματα έκλεισαν επ' αόριστον με ελάχιστες αντιδράσεις, κι αυτό γιατί οι Έλληνες τον σέβονταν, τον θαύμαζαν και κυρίως τον εμπιστεύονταν, διότι ο Καποδίστριας εκτός από το ότι ήταν ένας πολύ καλός γιατρός με αξιόλογη πείρα, ήταν επίσης και πολύ πιστός Χριστιανός (βλ. Παραρτήματα, Εικ. 6, σελ. 151). Η μόνη περίπτωση που η Ορθόδοξη Εκκλησία και ιδίως το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποφάσισε να κλείσει τις εκκλησίες, ήταν κατά τη δεύτερη φάση του 'προνομιακού ζητήματος' (1890-1)²⁰⁷, όταν το οθωμανικό κράτος αμφισβήτησε τα 'προνόμιά του' σε διάφορα θέματα²⁰⁸. Σε όλες πάντως τις δυσμενείς περιστάσεις, προτεραιότητα της Εκκλησίας παρέμεινε η διασφάλιση της υγείας των πιστών και της κοινότητας.

Στις σύγχρονες κοινωνίες του ευδαιμονισμού εκεί που είχε επικρατήσει μια 'αποϊεροποίηση' και 'απόρριψη' της ιδέας του θανάτου, ξαφνικά εγκαταστάθηκε ένα συλλογικό πένθος. Όπως γράφει στο τελευταίο δοκίμιό του, ο Ιβάν Κράστεφ, Πρόεδρος του Κέντρου Φιλελεύθερων Στρατηγικών της Σόφιας και μόνιμος εταίρος του Ινστιτούτου Ανθρωπιστικών Επιστημών²⁰⁹ με έδρα τη Βιέννη, *«η κρίση αυτή μας υπενθύμισε ότι είμαστε όλοι θνητοί. Στις προηγούμενες κοινωνίες παλαιότερων αιώνων, οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν τον θάνατο ως παρόντα. Κατά κάποιον τρόπο ήμασταν με τον θάνατο στο ίδιο δωμάτιο και μετά τον βάλουμε στο διπλανό δωμάτιο. Η πανδημία επανέφερε μια αίσθηση κοινής ευαλωτότητας»*. Ο ιός ήρθε να ταπεινώσει το αλαζονικό πνεύμα του σύγχρονου ανθρώπου που παρουσιάζεται ως 'ανθρωποθεός'. Το ήθος των

²⁰⁵ Τρία χρόνια μετά την κρίση, το Πατριαρχείο αντιμετώπισε μια επιδημία χολέρας με συστηματικές καραντίνες που επέβαλε ο Σπυρίδων Μαυρογένης, γιατρός του Σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ και Καθηγητής στην Ιατρική Σχολή της Κωνσταντινούπολης.

²⁰⁶ Ψήφισμα «Περί υγειονομικών διατάξεων, 15/20.08.1828, άρθρο 285, εδ. 3.

²⁰⁷ Σταματόπουλος Δημήτρης, *ό.π.*, σ. 68.

²⁰⁸ Σε θέματα που είχαν σχέση με τον έλεγχο των οικογενειακών και κληρονομικών υποθέσεων, τη δικαιοδοσία των δικαστικών και φορολογικών αρχών και τον έλεγχο των φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών καταστημάτων. Οι ναοί έκλεισαν από τις 3 Οκτωβρίου ως τις 24 Δεκεμβρίου, την παραμονή των Χριστουγέννων του 1890, με εντολή του Πατριάρχη Διονυσίου Ε', με το αιτιολογικό ότι η εκκλησία βρισκόταν σε «διωγμό». Το ζήτημα επιλύθηκε προσωρινά κυρίως μέσω της παρέμβασης της ρωσικής πρεσβείας.

²⁰⁹ Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εκκλησία και Πανδημία. Ο ιός sars-cov-2 και η ασθένεια covid-19*, *ό.π.*, σ. 59.

Χριστιανών όμως είναι ήθος προσευχής, πένθους και έμπρακτης μετάνοιας και ο κορωνοϊός θα πρέπει να μας οδηγήσει σε μια τέτοια στάση.

Χαρακτηριστικά της όλης κατάστασης είναι δύο στιγμιότυπα που ‘σφράγισαν’ κατά κάποιον τρόπο αυτή την πανδημία και τα οποία μεταδόθηκαν σε όλο τον κόσμο. Το πρώτο αποτυπώνει τη μαζική ταφή σορών αζήτητων θυμάτων του κορωνοϊού στο νησί Hart Island, στο Μπρονξ της Νέας Υόρκης²¹⁰. Ο συγκεκριμένος χώρος αποτελεί έναν τόπο ταφής ανθρώπων που δεν αναζητήθηκαν ποτέ από κανέναν (θύματα επιδημιών, άστεγοι, τρόφιμοι ψυχιατρείων, άποροι, έγκλειστοι φυλακών κά.) και οι οποίοι υπερβαίνουν το ένα εκατομμύριο. Το δεύτερο στιγμιότυπο αφορά τον Εσταυρωμένο (Crucifix) στην άδεια πλατεία του Αγίου Πέτρου, στο Βατικανό, το βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής (2020). Ο συγκεκριμένος Εσταυρωμένος μεταφέρθηκε εκεί από την Εκκλησία San Marcello, διότι σύμφωνα με την παράδοση, το 1522 έσωσε τη Ρώμη από ένα ξέσπασμα πανούκλας²¹¹. Δύο σύμβολα της πανδημίας με κοινή αναφορά: η αβάσταχτη μοναξιά των θυμάτων του κορωνοϊού και η αβάσταχτη μοναξιά του Εσταυρωμένου την ώρα του Πάθους και της Σταύρωσης. Η Εκκλησία μας όμως ψάλλει «προσκυνούμεν σου τα Πάθη, Χριστέ, δείζον ημίν και την ένδοξόν σου Ανάστασιν» προσδοκώντας και ομολογώντας την κοινή Ανάσταση και λύτρωση όλων των ανθρώπων εν Χριστώ Ιησού.

II.7. ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

Τον Ιανουάριο του 2021 ο τοποτηρητής του Πατριαρχείου Σερβίας, Μητροπολίτης Δαμπροβόσνιας κ. Χρυσόστομος δήλωσε²¹²: «Πρέπει να παραδεχθώ ότι υποτιμήσαμε τον κορωνοϊό και δεν συνειδητοποιήσαμε τον κίνδυνό του. Δεν καταλάβαμε τι φέρνει ο κορωνοϊός, ότι μιλάμε για έναν ιό δολοφόνο που σκότωσε τον προκαθήμενό μας (Πατριάρχη Ειρηναίο), τον Μητροπολίτη Μαυροβουνίου Αμφιλόχιο, τον Επίσκοπο Βαλέβσκι, Μιλούτιν, δεκάδες ιερείς, μοναχούς και μοναχές. Ίσως ό,τι συνέβη είναι το κόστος της μη συμμόρφωσής μας με τα μέτρα που καθόρισαν οι επιδημιολογικές υπηρεσίες». Ένα από τα πιο κρίσιμα και δύσκολα στη διαχείρισή

²¹⁰ Κοσμίδης Νίκος, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του θανάτου: από τον Μαύρο Θάνατο στις μεταθανάτιες φωτογραφίες και στην πανδημία του Covid-19», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 66.

²¹¹ Ο Εσταυρωμένος, έργο αγνώστου, βρίσκεται στην εκκλησία San Marcello, στη via del Corso. Η κατασκευή του κτιρίου άρχισε το 1519 από τον αρχιτέκτονα Jacopo Sansovino (Φλωρεντία 1486-Βενετία 1570), λόγω όμως διαφόρων περιπετειών και της μεγάλης πλημμύρας που έπληξε την πόλη, ολοκληρώθηκε στα τέλη του 17^{ου} αι. με σχέδιο της πρόσοψης από τον Carlo Fontana (Rencate 1638- Roma 1714). Το προηγούμενο κτίριο καταστράφηκε από φωτιά τη νύχτα μεταξύ 22-23 Μαΐου 1519. Το μοναδικό έργο θρησκευτικής λατρείας που επιβίωσε της φωτιάς ήταν ο ξύλινος Εσταυρωμένος Χριστός που κοσμούσε τον κύριο βωμό. Τρία χρόνια μετά την πυρκαγιά η Ρώμη χτυπήθηκε από αυτό που οι ιστορικοί της πόλης ονόμασαν “μεγάλη πανούκλα”. Τον Αύγουστο του 1522, ο Ισπανός καρδινάλιος Raimondo Vich, Επίσκοπος της Βαλένθια και της Βαρκελώνης, έκανε επί 18 ημέρες λιτανεία με τον Εσταυρωμένο σε όλη την πόλη, η οποία ολοκληρώθηκε με την είσοδο του Εσταυρωμένου στη βασιλική του Αγίου Πέτρου. Η εξέλιξη της επιδημίας άρχισε να σημειώνει ύφεση και έκτοτε σε δύσκολες περιστάσεις γίνονταν λιτανείες με τον Εσταυρωμένο.

²¹² Κιβωτός της Ορθοδοξίας, Ειδήσεις, «Σερβική Εκκλησία: «Υποτιμήσαμε τον κορωνοϊό. Η απροσεξία μας «δολοφόνησε» τον Πατριάρχη», αρ. φύλλου 231, 28.01.2021, σελ. 30.

τους θέματα που έθεσε η πανδημία ήταν ο τρόπος λειτουργίας των χώρων λατρείας, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η ασφάλεια των πιστών. Ποιος μπορεί τελικά να εγγυηθεί την ασφάλεια των πιστών²¹³; Μπορεί ο χώρος της Εκκλησίας να 'εξαιρεθεί' από τη δραστηριότητα του ιού, να είναι δηλαδή απρόσβλητος από τον ιό ή θα πρέπει όλοι να υπακούν σε αυτά που ορίζουν οι ειδικοί και οι λοιμωξιολόγοι, δηλαδή η επιστήμη; Να διευκρινισθεί στο σημείο αυτό ότι ο προβληματισμός αφορά τη συνάθροιση των πιστών στον χώρο των Ναών και όχι τα Μυστήρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ιδιαιτέρως δε το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας.

Το πρόβλημα δημιουργήθηκε διότι πολλοί (λαϊκοί και κληρικοί) υποστήριζαν ότι αφού όλα μέσα στην Εκκλησία είναι φορείς της Θείας Χάριτος, αυτό συνεπάγεται ότι εντός των Ναών δεν μεταδίδονται ασθένειες, ότι η κτιστότητα αναιρείται και ότι μπαίνοντας οι πιστοί στον χώρο του Ναού γίνονται άτρωτοι²¹⁴. Τέτοιου είδους απόψεις ωστόσο είναι ακραίες, δεν ανταποκρίνονται προς την ορθή πίστη και σκανδαλίζουν πιστούς και μη πιστούς²¹⁵. Και οι Ισραηλίτες έτρωγαν το μάννα και όμως πέθαιναν, δεν γίνονταν αθάνατοι. Στην Παλαιά Διαθήκη, στο 13^ο κεφάλαιο του Λευιτικού (Λευιτ. 13, 45-46)²¹⁶ προβλέπονται διατάξεις, σύμφωνα με τις οποίες όσοι ήταν ασθενείς από την λέπρα έπρεπε να απομακρύνονται όχι μόνον από την κοινή λατρευτική ζωή, αλλά και από την ίδια την κοινωνία και να ζουν σε ερημικές τοποθεσίες. Αυτό ήταν εντολή του Θεού στον Μωυσή. Ο Χριστός θεράπευσε λεπρούς, αλλά δεν απήλλαξε την ανθρωπότητα από τη λέπρα, πράγμα που το έκανε δια μέσου της ιατρικής επιστήμης²¹⁷.

Όσο λάθος είναι ο ορθολογισμός της απιστίας, άλλο τόσο λανθασμένη είναι και η έπαρση της πίστεως. Το «ουκ εκπειράσεις Κύριον τον Θεόν σου» σημαίνει «μην εκθέσεις σε κίνδυνο τον εαυτό σου για να δοκιμάσεις και να βεβαιωθείς αν θα σε προστατεύσει ο Κύριος» (Ματθ.4, 7) (από ομιλία του Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως κ. Άνθιμου, το 2009)²¹⁸. Και ο ίδιος ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος τον Απρίλιο του 2020 προέβη σε διάκριση μεταξύ της Θείας

²¹³ Σταματόπουλος Δημήτρης, «Θρησκεία και εκκοσμίκευση την εποχή της πανδημίας του κορωνοϊού: το πρόβλημα της οντολογικής ασφάλειας», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 67.

²¹⁴ Γιαννίρης Αλέξανδρος, Μητροπολίτης Νιγηρίας του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας: εισήγηση στη Διαδικτυακή συζήτηση που οργάνωσε το Κέντρο Οικουμενικών, Ιεραποστολικών και Περιβαλλοντικών Μελετών 'Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου' (CEMES), με την υποστήριξη του Foreign Affairs The Hellenic Edition και του Ινστιτούτου Εξωτερικών Υποθέσεων (fainst.eu) CEMES- Hellenic Foreign Affairs – FAINST, με θέμα: «Η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Πανδημία και η σχέση της με την Επιστήμη και την Ιατρική», 21/03/2021, [<https://foreignaffairs.gr/articles/73177/cemes-hellenic-foreign-affairs-%E2%80%93-fainst/%C2%ABi-orthodoksi-ekklisia-stin-pandimia-kai-i-sxesi-tis-me-tin-epistimi-kai-tin-iatriki>, (28/08/2021)].

²¹⁵ Λαρεντζάκης Γρηγόριος, Ομότιμος Καθηγητής του Παν/μίου του Graz: εισήγηση στη Διαδικτυακή συζήτηση που οργάνωσε το Κέντρο Οικουμενικών, Ιεραποστολικών και Περιβαλλοντικών Μελετών 'Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου' (CEMES), ό.π.

²¹⁶ «Καί ὁ λεπρός ἐν ᾧ ἐστὶν ἡ ἀφή (ἔχει λέπρα), τὰ ἰμάτια αὐτοῦ ἔστω παραλελυμένα καὶ ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ ἀκάλυπτος, καὶ περὶ τὸ στόμα αὐτοῦ περιβαλέσθω, (νά εἶναι σκεπασμένο), καὶ ἀκάθαρτος κεκλήσεται· πάσας τὰς ἡμέρας, ὅσας ἐάν ἦ ἐπ' αὐτόν ἡ ἀφή (ὅσο διαρκῆ ἡ λέπρα του), ἀκάθαρτος ὢν ἀκάθαρτος ἔσται, κειχωρισμένος καθήσεται, ἕξω τῆς παρεμβολῆς αὐτοῦ ἔσται ἡ διατριβή» (Λευιτ. 13, 45-46).

²¹⁷ Ναυπάκτου Ιερόθεος: «Ποικίλομορφες πανδημίες», Ι.Μ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 06 Σεπτεμβρίου 2021, 14:29, ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/category/mitropolitiko_ergo/, (21/09/2021)].

²¹⁸ Άνθιμος, Μητροπολίτης Αλεξανδρουπόλεως, «Είναι πρωτίστως θέμα πίστεως», ΤΟ ΒΗΜΑ, Κοινωνία, 15 Αυγούστου 2009, 07:07, [<https://www.tovima.gr/2009/08/15/society/einai-prwtistws-thema-pistews/>, (25/06/2021)].

Ευχαριστίας και της συνάθροισης στους Ναούς²¹⁹. Ο Αρχιεπίσκοπος επεσήμανε ότι «έχουμε δύο στοιχεία, το στοιχείο της Θείας Ευχαριστίας και το στοιχείο της συναθροίσεως. Δεν συζητείται η Θεία Κοινωνία, η συνάθροιση είναι κάτι διαφορετικό». Η Ιερά Σύνοδος, σε Εγκύκλιό²²⁰ της τόνισε ότι «Πολλές φορές, στά μέσα κοινωνικής δικτύωσης προβάλλονται άβασάνιστα απόψεις, οι οποίες στεροϋνται έπιστημονικότjτος, αλλά και έκκλησιαστικού πνεύματος. Γι' αυτό έφιστοϋμε τήν προσοχή, ύπενθυμίζοντας τά λόγια τοϋ Εϋαγγελιστοϋ τής Αγάπης Αγίου Ίωάννου τοϋ Θεολόγου «μή παντί πνεύματι πιστεύετε, αλλά δοκιμάζετε τά πνεύματα εί έκ τοϋ Θεοϋ έστιν» (Ίω. Α', 4, 1).

Συναφής προς το θέμα είναι μία διήγηση που αφορά τον Όσιο Παχώμιο²²¹. «Κάποτε ήλθον είς τήν Μονήν τοϋ Όσίου Παχωμίου μερικοί Άσκηται αίρετικοί και παρεκάλεσαν τους Μοναχούς τοϋ θυρωρείου νά διαβιάσουν είς τον Παχώμιον τα έξής: «Είμεθα άπεσταλμένοι από τον ίδιόν μας Πατέρα προς τον Γέροντα Παχώμιον νά τοϋ είπωμεν, εάν πράγματι είναι άνθρωπος τοϋ Θεοϋ και έχει πεποιθήσιν ότι τον άκούει ό Θεός άς έλθη μαζί μας δια νά περάσωμεν έτσι όπως είμεθα τον ποταμόν αυτόν, βαδίζοντες επάνω είς τα ύδατά του, ώστε νά άντιληφθοϋν όλοι έκ τοϋ θαύματος αυτόϋ ποίος έχει μεγαλυτέραν παρρησίαν προς τον Θεόν». Οί άδελφοί έσπευσαν και άνέφεραν αυτά είς τον Όσιον Παχώμιον όστις με άγανάκτησιν τους είπεν: «Θεωρήσατε σοβαρά αυτά τα πράγματα, ώστε νά καταδεχθήτε να τα προσέξετε; Δεν έμάθατε άκόμη ότι αυτά δεν έχουν οϋδεμίαν σχέση με τον Θεόν, και είναι ζένα προς τον Μοναχισμόν και τον Χριστιανισμόν; Πηγαίνετε λοιπόν νά είπητε είς τους δυστυχείς αυτούς τα έξής: «Ό δοϋλος τοϋ Θεοϋ Παχώμιος είς τήν πρότασίν σας άπαντᾶ: ό άγών μου δεν είναι πώς νά περάσω τον ποταμόν χωρίς νά βραχῶ, αλλά πώς θα κατανοήσω το θέλημα τοϋ Θεοϋ και πώς, με τήν βοήθειάν Του νά άποφύγω τας μεθόδους τοϋ πολυμηχάνου διαβόλου».

Η σχέση θρησκείας και επιστήμης παραμένει γεμάτη εντάσεις και συγκρούσεις. Οι οπαδοί του ορθολογισμού θεωρούν ότι η θρησκευτική πίστη αποτελεί αναχρονιστική και αντιδραστική δεισιδαιμονία και κατηγορούν την Εκκλησία ότι αντιμετώπιζει την επιστήμη ως 'θεραπαινίδα της θρησκείας'. Ο Anthony Giddens περιγράφοντας τη διαδικασία εκκοσμίκευσης στη Δύση, υποστήριξε ότι, εάν το κράτος, και όχι ορισμένες θρησκευτικές αρχές, μπορεί να εγγυηθεί τις συνθήκες επιβίωσης στη συνολική τους μορφή (όχι μόνον βιολογική, αλλά και κοινωνικο-πολιτισμική), την οντολογική ασφάλεια των ανθρώπων, τότε αυτό επιβεβαιώνει μια διαδικασία εκκοσμίκευσης που αφαιρεί το μονοπώλιο για τη διαχείριση της ζωής και του θανάτου από τους εκπροσώπους των θρησκειών²²². Από την άλλη πλευρά, η πεποίθηση πως η πίστη και μόνον αρκεί για να μας προστατεύσει από όλα τα κακά είναι πολύ διαδεδομένη. Ο ιός είχε εκθετική

²¹⁹ Η Καθημερινή, «Ιερώνυμος: Η Θεία Κοινωνία δεν συζητείται, η συνάθροιση είναι κάτι διαφορετικό», Newsroom, 14.04.2020, 14:01, [<https://www.kathimerini.gr/society/1073858/ieronimos-i-theia-koinonia-den-syziteitai-i-synathroisi-einai-kati-diaforetiko/>, (07/08/2021)].

²²⁰ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ 3045, Θέμα: Έκκλησία και επιστήμη στον άγωνα κατά τής πανδημίας (Συνοδική Εγκύκλιος), Αθήνησι τη, 14η Ίουλίου 2021, [https://iersynklellados.blogspot.com/2021/07/blog-post_24.html#more, (12/08/2021)].

²²¹ Δημητρόπουλος Χ. Παναγιώτης, «Διήγησις πάνν όφέλιμος περι τοϋ ότι δέον όπως παντί σθένει άποφεύγη ό εϋσεβής χριστιανός τó έκπειράζειν τόν Θεόν (Θεοδικία)», Εκ της Θ.Η.Ε. τόμ. 10, σελ. 252-254, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/explanatory/avoiding_theodicy.htm, (23/07/2021)].

²²² Σταματόπουλος Δημήτρης, ό.π., σ. 68.

διασπορά σε περιοχή της Νότιας Κορέας και της Αφρικής, επειδή ορισμένοι ναοί συνέχισαν να λειτουργούν παρά τις προειδοποιήσεις²²³.

Συχνά και εντέχνως προβάλλεται η εικόνα ότι η Εκκλησία αντιμάχεται την επιστήμη και ότι μεταξύ τους υπάρχει μια προαιώνια 'έχθρα'. Στην πραγματικότητα, Θεολογία και Επιστήμη δεν χρειάζεται και δεν πρέπει να αντιμάχονται η μια την άλλη, αφού εκ φύσεως ασχολούνται με 'διαφορετικό' αντικείμενο: η Επιστήμη ασχολείται με τη δομή και λειτουργία της φύσης, ενώ η Θεολογία εντρυφά στην αποκαλυφθείσα αλήθεια του Θεού και στο αγιοπνευματικό νόημα της ζωής²²⁴. Πολλοί και μεγάλοι επιστήμονες ήταν ταυτόχρονα και πολύ πιστοί άνθρωποι²²⁵. Ο Κοπέρνικος δεν ήταν μόνον πιστός αλλά ήταν και κληρικός, ενώ ο Νεύτωνας, πάντα όταν έλεγε τη λέξη Θεός έβγαζε το καπέλο του²²⁶. Οι πιστοί στην Γενεύη θέλησαν να δοκιμάσουν τον Καλβίνο (16^ο αι.), ο οποίος ήταν φιλάσθενος και χρειαζόταν να παίρνει φάρμακα, και του ζήτησαν να σταματήσει τη φαρμακευτική αγωγή και να εμπιστευθεί τον Θεό. Αυτός όμως πίστευε πως τα φάρμακα είχαν σταλεί από τον Θεό. Ο μεγάλος σύγχρονος επιστήμονας Στίβεν Χόκινγκ είχε γράψει ότι «*ακόμη κι αν η επιστήμη καταφέρει να εξηγήσει τι έχει συμβεί από τη γέννηση του σύμπαντος μέχρι σήμερα, δεν θα μπορέσει να απαντήσει στο γιατί*»²²⁷.

Η Εκκλησία της Ελλάδος έσπευσε να υιοθετήσει τα απαραίτητα μέτρα σεβόμενη τις επιστημονικές απόψεις και τις συστάσεις των ειδικών και των εμπειρογνομόνων: «*η επικινδυνότητα της κρίσης αυτής κατέστησε αναγκαία τη λήψη ιδιόρρυθμων μέτρων, που ίσως δεν θα μπορούσαμε ποτέ να φανταστούμε*»²²⁸. Ωστόσο, ενώ υπήρχαν σαφείς οδηγίες από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο για την υποχρεωτικότητα της χρήσης των масκών και την τήρηση των αποστάσεων εντός των Ναών, υπήρχαν ιερείς που υπονόμευαν τα μέτρα, ερχόμενοι σε ευθεία σύγκρουση (και παρακοή) με τις αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου θέτοντας υπό αμφισβήτηση όλα τα επιστημονικά και ιατρικά δεδομένα.

Έτσι, ενώ επισήμως η Εκκλησία εξέφραζε την εμπιστοσύνη της προς τους εκπροσώπους της Επιστήμης, οι πιστοί σκανδαλίζονταν μεταξύ τους διασπώντας το σώμα της Εκκλησίας. Η κατάσταση αυτή, στον δημόσιο και εκκλησιαστικό διάλογο διατάραξε τη συνοχή του

²²³ Burke, Daniel, "What Churches, Mosques and Temples Are Doing to Fight the Spread of Coronavirus", *CNN, Cable News Network*, 14 Mr. 2020, [<https://edition.cnn.com/2020/03/14/world/churches-mosques-temples-coronavirus-spread/index.html>], (17/06/2021)].

²²⁴ Χούλης Γ. Μιχαήλ, Θεολόγος, «Πίστη και Επιστήμη: έννοιες αντίθετες ή αλληλοσυμπληρούμενες;», στον ιστότοπο: [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/explanatory/mixahl_xoylhs_pisth_kai_episthmh.htm], (17/06/2021)].

²²⁵ Ο Αϊνστάϊν είχε γράψει: «*Κάθε ερευνητής της φύσης καταλαμβάνεται από ένα είδος θρησκευτικού δέους μπροστά στην τάξη που επικρατεί στη φύση και η οποία δεν μπορεί να είναι τυχαία. Το σύμπαν αποκαλύπτει στον άνθρωπο μια απεριόριστα ανώτερη διάνοια*» (Ferdinand Krenzer, *ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΠΙΣΤΗΣ*, εκδ. Πορεία Πνευματική, σελ. 32-33). Ο Φράνσις Κόλινς, μελετητής του ανθρωπίνου γονιδιώματος, στο βιβλίο του *Η Γλώσσα του Θεού* γράφει: «*Ο Θεός της Βίβλου είναι ο ίδιος ο Θεός του ανθρωπίνου γονιδιώματος. Μπορείς να τον λατρεύεις και στην Εκκλησία και στο εργαστήριο*», Συνέντευξη στον Τζον Χόργκαν, *ΑΠΟΨΕΙΣ*, [<https://www.nationalgeographic.gr>], (17/06/2021)].

²²⁶ Βοϊνο-Γιασέντσκι Β. Φ., Αρχιεπίσκοπος, *Άγιος Λουκάς Αρχιεπίσκοπος Κριμαίας, Λόγοι και Ομιλίες*, Εκδόσεις «Ορθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2014, [<https://www.impantokratoros.gr/421AC1CD.el.aspx>], (16/06/2021)].

²²⁷ *Περιοδικό FOCUS*, τεύχος 2, Απρίλιος 2000, σελ. 80-84.

²²⁸ Σαββάτος Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μεσσηνίας, «*Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid-19*», 17 Δεκεμβρίου 2020, 16:58, *Eleftherostypos.gr, Newsroom*, [<https://eleftherostypos.gr/ellada/678167-i-orthodoxi-ekklisia-kai-i-pandimia-tou-covid-19/>], (19/06/2021)].

εκκλησιαστικού σώματος, 'βάζοντας σε πειρασμό' την 'αυτάρκεια' των πιστών και της πίστης τους²²⁹. Αυτό ερμηνεύθηκε στην καλύτερη περίπτωση ως μια άνευ όρων παράδοση στον πολιτιστικό πόλεμο (culture war) των φονταμενταλιστών, και στη χειρότερη ως επιμονή σε μια μαγική κατανόηση του ευχαριστιακού γεγονότος. Σύμφωνα με την Ελισάβετ Προδρόμου, «η χρήση μάσκας και η κοινωνική απόσταση είναι θεολογική ευθύνη και όχι απλώς ευθύνη για τη δημόσια υγεία»²³⁰.

Κατά τον π. Βασίλειο Θερμό²³¹, «η συνάντηση θεολογίας και επιστήμης, ενώ σε προσωπικό επίπεδο φαίνεται άνετη και απλή, σε θεωρητικό δεν έχει προχωρήσει ανάλογα, διότι στον πυρήνα της υπάρχει το ζήτημα των σχέσεων θεολογίας και νεωτερικότητας. Η συνάντηση θεολογίας και νεωτερικότητας γύρω από την Ιατρική εν προκειμένω θα επηρεάσει τον ίδιο τον πυρήνα των δύο αυτών χώρων, δοκιμάζοντας την ταυτότητά τους. Όπως υπάρχουν θρησκευτικοί φονταμενταλιστές, υπάρχουν και σκληροπυρηνικοί φονταμενταλιστές του ορθού λόγου που συρρικνώνουν το μυστήριο του ανθρώπου, μην αφήνοντας χώρο για τη θεολογία και την πίστη». Η παρούσα πανδημία που πλήττει την ανθρωπότητα λειτουργεί ταυτόχρονα και ως καταλύτης που φέρνει στην επιφάνεια τις αντινομίες και τις αμφισημίες του σύγχρονου κόσμου αναζωπυρώνοντας 'σκοτεινές' προκαταλήψεις παρελθόντων εποχών.

Εκκλησία και Επιστήμη παρέχουν σωτηρία και ασφάλεια στον άνθρωπο σε διαφορετικά όμως επίπεδα, κατέχοντας αλληλοσυμπληρούμενους και αλληλοβοηθούμενους ρόλους. Η Εκκλησία κυρίως ενδιαφέρεται για τη θεραπεία των δυνάμεων της ψυχής, ώστε να λειτουργούν κατά φύση και υπέρ φύση και συντελεί στη σωτηρία του ανθρώπου, τη θέωσή του, και αυτό έχει επιδράσεις και στο σώμα, ενώ η ιατρική επιστήμη ενδιαφέρεται για την υγεία του σώματος (η οποία θα συμβάλει και στην ψυχική υγεία). Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, συγκρίνοντας τη σωματική θεραπεία που εξασκούν οι γιατροί, με την ποιμαντική θεραπεία²³², γράφει ότι η πρώτη ασχολείται με αυτά που φαίνονται στο σώμα, ενώ η δεύτερη ασχολείται με αυτά που βρίσκονται στο βάθος της καρδιάς. Εκκλησία και Επιστήμη συνεργάζονται για τη βοήθεια του ανθρώπου, στον βαθμό που υπάρχουν αλληλεπιδράσεις μεταξύ ψυχής και σώματος, αρκεί να υπάρχει αμοιβαίος σεβασμός και όρια. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία το σώμα του ανθρώπου δεν είναι κακό, όπως

²²⁹ Παπαγεωργίου Νίκη, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και Ηθικής στη Σχολή Θεολογίας του Α.Π.Θ.: εισήγηση στη Διαδικτυακή συζήτηση που οργάνωσε το Κέντρο Οικουμενικών, Ιεραποστολικών και Περιβαλλοντικών Μελετών 'Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου' (CEMES), ό.π.

²³⁰ Προδρόμου Ελισάβετ, Καθηγήτρια στη Σχολή Νομικής και Διπλωματίας του Fletcher στο Παν/μιο Tufts, Διευθύντρια Σχολής της Πρωτοβουλίας για τη Θρησκεία, τον Νόμο και τη Διπλωματία: εισήγηση στη Διαδικτυακή συζήτηση που οργάνωσε το Κέντρο Οικουμενικών, Ιεραποστολικών και Περιβαλλοντικών Μελετών 'Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου' (CEMES), ό.π.

²³¹ π. Θερμός Βασίλειος, Αναπλ. Καθηγητής στην Ανωτάτη Εκκλησιαστική Ακαδημία Αθηνών, Δρ. της Θεολογικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών, Ψυχίατρος παιδιών και εφήβων: εισήγηση στη Διαδικτυακή συζήτηση που οργάνωσε το Κέντρο Οικουμενικών, Ιεραποστολικών και Περιβαλλοντικών Μελετών 'Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου' (CEMES), ό.π.

²³² «Ἡμῖν δὲ περὶ τὸν κρυπτόν τῆς καρδίας ἄνθρωπον ἢ πᾶσα θεραπεία τε καὶ σπουδὴ, καὶ πρὸς τὸν ἐνδοθεν ἡμῖν ἀντιπολεμοῦντα καὶ ἀντιπαλαίοντα ἢ μάχη, ὅς ἡμῖν αὐτοῖς ὄπλοις καθ' ἡμῶν χρώμενος, τὸ δεινότατον, τῷ τῆς ἀμαρτίας θανάτῳ δίδωσιν», Λόγοι Γρηγορίου του Θεολόγου, Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Βλ. Gregorius Nazianzenus (Gregorius Theologus, Patriarcha Constantinopoleos, 329-381), Lexicon in Orationes Gregorii Nazianzeni, Migne PG 35).

δίδασκε ο νεοπλατωνισμός και ο μανιχαϊσμός, ούτε οδηγούμαστε στη θεοποίησή του αλλά στη θέωσή του²³³. Το σώμα, που είναι ενωμένο με την ψυχή σε μια ενότητα, αγιάζεται από τη Χάρη του Θεού. Συνεπώς, φροντίζουμε για την υγεία του σώματός μας όχι ως αυτοσκοπό αλλά για να συντελεί στην υγεία μας, τόσο στην σωματική όσο και στην ψυχική και πνευματική, όπως την προσδιορίζει η Εκκλησία.

Ο Γέροντας Πορφύριος, γνωρίζοντας όσο κανείς άλλος τον πόνο των ασθενών, ζητούσε από τους ανθρώπους να προσεύχονται για τον φωτισμό των ιατρών και όταν τους επισκέπτεται η αρρώστια να απευθύνονται σε αυτούς για βοήθεια²³⁴. Συνιστούσε δε στους γιατρούς, την ώρα που εξετάζουν τον ασθενή, να λέγουν μυστικώς την ευχή του Χριστού «*Κύριε Ιησού Χριστέ ελέησον με*» για να φωτίζονται από την άκτιστη Χάρη Του για την καλύτερη διάγνωση και την ίαση²³⁵. Η συμβουλή αυτή δεν υποβιβάζει την ανθρώπινη ιατρική επιστημονική γνώση, αλλά αντίθετα την κραταιώνει, την καταξιώνει, τη χριστοποιεί. Έτσι και ο ασθενής δέχεται τη φιλανθρωπότερη και επιστημονικότερη φροντίδα και ο γιατρός εισπράττει τη χαρά, την καταξίωση και την εν Χριστώ πνευματική αμοιβή. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, σε επιστολή του προς την εν Χριστώ πνευματική θυγατέρα του Ολυμπιάδα μεταξύ άλλων της γράφει: «*Γι' αυτό παρακαλώ τήν τιμότητά σου να συμβουλευέσαι διαφόρους καί έμπειρους ιατρούς καί να χρησιμοποιείς φάρμακα πού μπορούν να διορθώσουν τέτοια κακά*²³⁶». Πάντα η Εκκλησία στα νέα προβλήματα ζητούσε νέες λύσεις για να υπηρετήσει τον άνθρωπο. Οι μεγάλοι Πατέρες ποτέ δεν φοβήθηκαν τον διάλογο με τις επιστήμες.

Η επέλαση του κορονοϊού άλλαξε τα δεδομένα – απειλεί τη δημόσια υγεία και η αντιμετώπισή της απαιτεί ακόμα και περιορισμούς. Σε επίπεδο Πολιτείας, η κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων δεν ταυτίζεται ούτε επιφέρει κατάργηση των υποχρεώσεων και των ευθυνών μας. Η επίκληση μόνον των πρώτων και η αγνόηση των δεύτερων καταλήγουν σε συμφέρον και παραπέμπουν σε παρωπίδες. Και αν σε προσωπικό επίπεδο, όσοι κατέχουν θέσεις ευθύνης, δεν θέλουν να υπακούσουν, δεν μπορούν να παρασύρουν και άλλους, που ίσως επηρεάζουν ποικιλοτρόπως εξαιτίας της εμπιστοσύνης που τους τρέφουν και των θέσεων που κατέχουν. Η αναγωγή ιατρικών ζητημάτων σε θέματα πίστης υποτιμά τη νοημοσύνη, υποβιβάζει την επιστήμη, εκμεταλλεύεται τα συναισθήματα. Είναι καταστάσεις καταδικαστέες και επιλογές απορριπτέες από σοβαρούς ανθρώπους και υπεύθυνους Χριστιανούς²³⁷. Οι πιστοί οφείλουν με διάκριση να διαχωρίζουν την επιφύλαξη από την προκατάληψη, την έρευνα από την άρνηση, τη

²³³ Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, «Γιατί εμβολιάστηκα», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 30-31.

²³⁴ Λεπτότατη και ιδιάζουσα προϋπόθεση της υγείας ψυχής και σώματος θεωρεί ο Γέροντας π. Πορφύριος το να αφηνόμαστε με εμπιστοσύνη στην αγάπη του Θεού: «*Όταν παραδοθούμε στον Χριστό, ειρηνεύει ό πνευματικός μας οργανισμός, μέ αποτέλεσμα τη φυσιολογική λειτουργία όλων των οργάνων καί των αδένων. Όλα επηρεάζονται. Γινόμαστε καλά, πάυομε να υποφέρομε*».

²³⁵ Χαραλαμποπούλου Ισμήνη, «Ιερά Σύνοδος: Με ποια επιχειρήματα προτρέπει τους πιστούς να εμβολιαστούν», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 21/07/2021, 07:11, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1145065/iera-sunodos-me-roi-epiheirimata-protrepei-tous-pistous-na-emvoliastoun/> (27/09/2021)].

²³⁶ Σαράντης Σαράντος, Αρχιμανδρίτης, «Ιατρική Επιστήμη και Ορθόδοξη Πίστη», «*Όρθρος*», *Εστία Πατερικών Μελετών*, 24/09/2012, [<https://www.orthros.eu/2012-09-24-17-08-09/%CE.html>, (25/08/2021)].

²³⁷ π. Χρυσόπουλος Χρυσόστομος, «Συνείδηση “ακορντεόν”», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 19 Μαΐου 2021, αρ. φύλ. 302, σ. 22.

διαμαρτυρία από την άκριτη απόρριψη. Όποια ιδεολογία ή αντίδραση περιβληθεί με έναν μανδύα θρησκευτικό, αυτή μοιραία θα λάβει πρακτικές φανατισμού και νοοτροπίες φονταμενταλισμού, με ανάλογες εξάρσεις και απαιτήσεις, οι οποίες εύκολα φτάνουν στα άκρα. *«Ας προσέξουμε, λοιπόν, ώστε στη μάχη με την πανδημία, να θρηνήσουμε όσο το δυνατόν λιγότερες ανθρώπινες ζωές και να μην μας αφήσει ως παρακαταθήκη συντρίμια στις ανθρώπινες σχέσεις»*²³⁸.

II.8. Ο ΕΜΒΟΛΙΑΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ ΤΟΥ ΚΟΡΩΝΟΪΟΥ ΚΑΙ Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Στο Άγιον Όρος, παρά το γεγονός ότι αρκετοί μοναχοί νόσησαν από κορωνοϊό και ορισμένοι έχασαν τη ζωή τους, το κήρυγμα κατά του εμβολίου συνοδευόμενο και από θεωρίες συνωμοσίας συνεχίστηκε. Ο Ηγούμενος της Μονής του Αγίου Παύλου μιλώντας κατά τον εορτασμό των Χριστουγέννων δήλωσε ότι απαγορεύει στα μέλη της αγιορείτικης αδελφότητας να κάνουν το εμβόλιο, ούτε θα δώσει ευλογία σε κανέναν για να το κάνει, διότι η πανδημία δεν υπάρχει και είναι προϊόν συνωμοσίας²³⁹. Στον αντίποδα, ο Αρχιεπίσκοπος Αυστραλίας κ. Μακάριος αντέδρασε, μαζί με τους προκαθημένους της Καθολικής και Αγγλικανικής Εκκλησίας, όταν η κυβέρνηση της Αυστραλίας αποφάσισε τον υποχρεωτικό εμβολιασμό με εμβόλιο μιας μόνον εταιρείας²⁴⁰ και τόνισε ότι *«οι άνθρωποι πρέπει χωρίς καμιά δυσκολία και χωρίς κανέναν ηθικό σκόλοπα, να προχωρήσουν και να λάβουν το εμβόλιο»*²⁴¹.

Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος συντάχθηκε απολύτως με την πολιτεία και στο θέμα του εμβολιασμού. Σύμφωνα με την Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος²⁴², ο εμβολιασμός δεν αποτελεί εκκλησιαστικό, θεολογικό ή δογματικό θέμα, αλλά επιστημονικό²⁴³. Το συμπέρασμα της Επιτροπής ήταν πως *«Πρόκειται για θέμα υγείας, άρα άλλοι είναι αρμόδιοι»*²⁴⁴. Ο

²³⁸ Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, «Γιατί εμβολιάστηκα», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σελ. 30-31.

²³⁹ Τζίμιας Κώστας, «Ηγούμενος απαγορεύει το εμβόλιο», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 02. Πρβλ. Χριστοδούλου Στέφη, «Δεν θα δώσω σε κανέναν ευλογία για το εμβόλιο», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284, σελ. 8.

²⁴⁰ Αυστραλίας Μακάριος: «Θα εμβολιαστώ, και μάλιστα δημόσια», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σελ. 09.

²⁴¹ Ο Αρχιεπίσκοπος Αυστραλίας επεσήμανε ότι προσωπικά ο ίδιος, διαθέτοντας εμπειρία ενασχόλησης με τα ζητήματα που άπτονται της βιοηθικής, έχει κάνει εκτενέστατη σχετική έρευνα, από την οποία προκύπτει ότι το εμβόλιο της Pfizer, το οποίο διατίθεται αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα, όσο και για το εμβόλιο της εταιρείας Moderna, δεν υπάρχει κανένας ενδοιασμός ηθικού, θρησκευτικού, πνευματικού ή εκκλησιαστικού χαρακτήρα.

²⁴² Η Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδας άρχισε να ασχολείται διεξοδικά με τον SARS-COV-2 ήδη από την άνοιξη του 2020. Η πρώτη της Έκθεση προς τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο σχετικά με το ζήτημα αυτό υποβλήθηκε τον Μάιο του 2020.

²⁴³ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, «Εκκλησία και Πολιτεία στη μάχη κατά της πανδημίας – Οι εισηγήσεις της Συνοδικής Επιτροπής Βιοηθικής για τα εμβόλια», Επικαιρότητα, 27 Ιανουαρίου 2021, 8:08, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/epikairota/ekklisia-kai-politeia-sti-maxi-kata-tis-pandimias-oi-eisigiseis-tis-synodikis-epitropis-vioithikis-gia-ta-emvolia/, 29/09/2021].

²⁴⁴ Ιγνατιάδης Βασίλης, «Εμβόλια: Η έρευνα της Εκκλησίας για το τσιπάκι και τα εμβρυϊκά κύτταρα», *Iatronet.gr*, Επιστήμη & Ζωή, 23 Ιουλίου 2021, [https://www.iatronet.gr/article/102687/emvolia-h-ereyna-ths-ekklhsias-gia-to-tsipaki-kai-ta-emvryika-kyttara, (29/09/2021)].

Μητροπολίτης Ναυπάκτου, υπέρμαχος όπως πάντα της ενότητας της Εκκλησίας και της υπακοής στις Συνοδικές αποφάσεις, συνιστά ότι θα πρέπει να ακούγονται οι εισηγήσεις της Συνοδικής Επιτροπής Βιοηθικής. Έπειτα είναι θέμα ελευθερίας του ανθρώπου, ο οποίος έχει επικοινωνία με τους θεράποντες ιατρούς του. Βρισκόμαστε εν μέσω μιας μεγάλης παγκόσμιας πανδημίας, κατά την οποία καθημερινώς πεθαίνουν άνθρωποι και η Εκκλησία δεν μπορεί και δεν μπορεί να μένει απαθής μπροστά στα καθημερινά θύματα του Covid-19 είτε εκφράζονται ως ‘κρούσματα’ είτε ως ‘θάνατοι’ είτε ως ‘οικονομική κρίση’ είτε ως ‘ψυχολογική κρίση’ από τον εγκλεισμό και τον φόβο του θανάτου. Η Εκκλησία είναι μεν εναντίον του πολέμου, συμμετέχει όμως ποικιλοτρόπως στη διαφύλαξη ‘βωμών και εστιών’.

Οι Ιεράρχες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία ακολούθησαν αυτή τη στάση, ορισμένοι μάλιστα διέθεσαν μέχρι και τους Ιερούς Ναούς για να χρησιμοποιηθούν από την Πολιτεία για τη διευκόλυνση της κατάστασης – πολλοί από τους Ναούς χρησιμοποιήθηκαν ως εμβολιαστικά κέντρα, ενώ στη Μητρόπολη Φθιώτιδος διατέθηκαν οι Ναοί αλλά και τα (89) Πνευματικά Κέντρα²⁴⁵ για σχολικές αίθουσες, για χώρους ανίχνευσης του ιού και για χώρους εμβολιασμού. Η πρόταση για τις αίθουσες διδασκαλίας θα συμπεριλάμβανε και δωρεάν πρωινό και μάσκες. Αξιοσημείωτη ήταν και η πρωτοβουλία της Ιεράς Μητροπόλεως Λαρίσης και Τυρνάβου η οποία διοργάνωσε πρόγραμμα εμβολιασμών έξω από τους Ιερούς Ναούς της Λαρίσης, του Τυρνάβου και των ενοριών στα χωριά του νομού²⁴⁶. Παρά το αρνητικό κλίμα που δημιουργήθηκε από αντιδράσεις ορισμένων κληρικών και λαϊκών, η πρωτοβουλία της Μητροπόλεως και προσωπικά του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη κ. Ιερωνύμου, απέδειξε ότι η Εκκλησία δεν αρκείται στη θεωρία της χριστιανικής διδασκαλίας, αλλά την πραγματώνει δραστικά καθώς, καταφάσκοντας στην πρόοδο της επιστήμης, γίνεται συμμετοχός στον αγώνα για την προστασία του μεγίστου για τον άνθρωπο αγαθού που λέγεται υγεία και ζωή.

Η Ιερά Σύνοδος απηύθυνε κάλεσμα προς τους πιστούς να σπεύσουν να εμβολιαστούν προκειμένου να προστατεύσουν τον εαυτό τους αλλά και τους γύρω τους από τη νόσο Covid-19. Με απόλυτο σεβασμό στην ελευθερία κάθε ανθρώπου, η Εκκλησία συνέβαλε στο να δημιουργηθεί το λεγόμενο ‘τείχος ανοσίας’ στον πληθυσμό, αφού η ανθρώπινη ζωή είναι ευλογία και δώρο Θεού και οφείλουμε να τη διαφυλάττουμε. Τα ιατρικά μέσα δίνονται για να υπηρετείται ο άνθρωπος, να σώζεται ο άνθρωπος και να δοξάζεται ο Θεός²⁴⁷. Ο εμβολιασμός θα βοηθήσει να

²⁴⁵ Κόκκινος Ιωσήφ (επιμ.), «Φθιώτιδος Συμεών: Κάντε τους Ναούς αίθουσες διδασκαλίας», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σελ. 08.

²⁴⁶ Ανδρέοπουλος Χάρης, «Εκκλησία και πανδημία», 04 Οκτωβρίου 2021, 18:29, *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ*, *Webedition*, [<https://www.eleftheria.gr/m/απόψεις/item/299213.html>, (10/10/2021)].

²⁴⁷ Στη Σοφία Σειράχ 38, αναφέρονται τα εξής: «1. Να αποδίδεις στο γιατρό τις τιμές που του ανήκουν, γιατί κι αυτόν ο Κύριος τον έχει ορίσει στο λειτούργημά του. 2. Ο Ύψιστος δίνει στο γιατρό τη γνώση να γιατρεύει και με δώρα τον ανταμείβει ο βασιλιάς. 3. Τον γιατρό η ικανότητά του τον αναδεικνύει, και προκαλεί τον θαυμασμό σπουδαίων αντρών. 4. Ο Κύριος δημιούργησε τα φάρμακα από τη γη κι ο άνθρωπος που έχει φρόνηση δε θα διστάσει να τα χρησιμοποιήσει. 5. Μήπως από ένα κομμάτι ζύλο δε γλύκανε κάποτε το νερό, ώστε να μάθουν όλοι του Κυρίου τη δύναμη; 6. Αυτός έδωσε στους ανθρώπους την ικανότητα να γνωρίζουν αυτά τα φάρμακα, ώστε να τον δοξάζουν με τα έργα τους τα θαυμαστά. 7. Μ' αυτά γιατρεύει ο γιατρός κι απαλύνει τον πόνο. 8. Μ' αυτά κι ο φαρμακοποιός κάνει τα μίγματα. Μ' αυτόν τον τρόπο συνεχίζει ο Κύριος το δημιουργικό του έργο και στους ανθρώπους την υγεία δίνει πάνω στη γη».

αποβληθεί ο φόβος του θανάτου και να επανέλθει η κανονικότητα στην κοινωνία και το κράτος, αλλά και στην Εκκλησία. Στη σχετική εγκύκλιο που διαβάστηκε την Κυριακή 25 Ιουλίου 2021 σε όλους τους Ναούς της χώρας με θέμα «*Εκκλησία και Επιστήμη στον αγώνα κατά της πανδημίας*»²⁴⁸, η Εκκλησία της Ελλάδος χαρακτηρίζει την ελεύθερη επιλογή του εμβολιασμού ως «*μέγιστη πράξη ευθύνης απέναντι στον συνάνθρωπο*» και συνιστά σε όλους, σε συνεννόηση με τον γιατρό τους, «*να αξιοποιήσουν το δώρο αυτό που μας χάρισε ο Θεός προκειμένου να προστατέψουμε τους εαυτούς μας, αλλά και κάθε συνάνθρωπο*». Διαβεβαιώνει ότι το εμβόλιο δεν έρχεται σε καμία αντίθεση με την Αγιογραφική, Πατερική και Κανονική Διδασκαλία της Εκκλησίας και καλεί το ποίμνιο να ακούει τη φωνή της Επιστήμης και των ειδικών.

Με την εγκύκλιο, η Εκκλησία συμμετέχει ενεργά στην εκστρατεία ενημέρωσης των πιστών για τα εμβόλια κατά του κορονοϊού και τονίζει ότι «*ο φόβος για οτιδήποτε είναι πρωτόγνωρο, συχνά δημιουργεί αντιδράσεις ή καχυποψία, με αποτέλεσμα, πολλές φορές, να ακούγονται φωνές που προκαλούν σύγχυση και διαχωρισμό. Αυτό όμως έρχεται σε αντίθεση με το αίτημα του Κυρίου μας, κατά την Αρχιερατική του προσευχή “ίνα πάντες εν ώσι”*». Διαμηνύει στους πιστούς ότι «*...η Εκκλησία εμπιστεύεται την επιστημονική κοινότητα των ιατρών, η οποία νυχθημερόν αγωνίζεται για την απαλλαγή των ανθρώπων από τη θανατηφόρο πανδημία. Με τον φωτισμό του Θεού και την επίπονη προσπάθεια των επιστημόνων ερευνητών, η ανθρωπότητα έχει πλέον στη διάθεσή της το εμβόλιο, το οποίο είναι ικανό να υψώσει τείχος στην εξάπλωση της πανδημίας. Η ελπίδα έχει ανατείλει για επιστροφή στη κανονικότητα, αλλά κυρίως για την ανεμπόδιστη συμμετοχή στα Θεία Μυστήρια της Εκκλησίας μας με κορύφωση την κοινωνία όλων μας κατά το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας*».

Παράλληλα, στους Ναούς διανεμήθηκε ειδικό φυλλάδιο με τίτλο, «*Οι χριστιανοί μας ρωτούν για το εμβόλιο και οι γιατροί μας απαντούν*». Με αυτό η Εκκλησία γνωστοποιεί τις ερωτήσεις που έθεσαν οι Ιεράρχες στη Σύνοδο της 13ης Ιουλίου 2021 στους κ.κ. Κικίλια και Τσιόδρα, εκφράζοντας προβληματισμούς κληρικών και λαϊκών²⁴⁹. «*Υφίσταται έλεγχος της προσωπικότητας μέσα από το εμβόλιο;*», «*Περιέχει το εμβόλιο μαγνητισμό ή νανοσωματίδια ή “τσιπάκι”*» κ.ά. Επίσης, ο Αρχιεπίσκοπος κ. Ιερώνυμος σε ομιλία του κατά τη διάρκεια εκδήλωσης προς τιμήν του στη Λιβαδεΐα (19 Ιουλίου 2021)²⁵⁰, τόνισε πως: «*Όσοι πολεμούν Θρησκεία και Επιστήμη είναι σε λανθασμένο δρόμο. Η Θρησκεία και η Επιστήμη έχουν το χώρο*

²⁴⁸ ΤΟ ΒΗΜΑ Κοινωνία, «*Ιερά Σύνοδος: Εγκύκλιος προς τους Ιεράρχες – “Εκκλησία και επιστήμη στον αγώνα κατά της πανδημίας”*», 20.07.2021, 18:55, [<https://www.tovima.gr/2021/07/20/society/iera-synodos-egkyklios-pros-tous-ierarxes-ekklisia-kai-epistimi-ston-agona-kata-tis-pandimias/>, (22/09/2021)].

²⁴⁹ Ελεύθερος Τύπος, «*Ιερά Σύνοδος προς τους πιστούς: “Ναι στο εμβόλιο – Η εγκύκλιος και το φυλλάδιο που θα μοιραστεί στους ναούς”*», 21 Ιουλίου 2021, 07:46, [<https://eleftherostypos.gr/ellada/792831-iera-synodos-pros-pistoys-nai-sto-embolio-i-egkyklios-kai-to-fylladio-poy-tha-moirastei-stoys-naoys/>, (22/09/2021)].

²⁵⁰ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, «*Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος: “Όσοι πολεμάνε Θρησκεία και Επιστήμη είναι σε λανθασμένο δρόμο” - Το Χρυσό Κλειδί της Λιβαδεΐας στον Μακαριώτατο*», 20 Ιουλίου 2021, 8:11, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/aytokefales_ekklisies/ekklisia_ellados/arxiepiskopos-ieronimos-osoi-polemane-thriskaia-kai-epistimi-einai-se-lanthasmeno-dromo-to-xryso-kleidi-tis-livadeias-ston-makariotato/, (20/08/2021)].

τους και έχουν τη δυνατότητα να συνεργαστούν. Άλλωστε είναι υποχρεωμένοι σε αυτήν τη συνεργασία». Οι Συνοδικοί Ιεράρχες και ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος σημειώνουν ότι στη δύσκολη αυτή συγκυρία χρειάζεται «πίστη, σύνεση, ταπείνωση, υψηλό αίσθημα ευθύνης, αλληλεγγύη, αγάπη προς τον Θεό και προς τον πλησίον, διότι εάν αυτά εκλείψουν ο φόβος κυριεύει τις καρδιές των ανθρώπων και κατά τον Προφήτη Δαβίδ “εκεί εδειλίασαν φόβο, ου ουκ ην φόβος”». Ενώ επισημαίνεται ανάμεσα στα άλλα ότι «ο Δημιουργός για να απαλύνει τον πόνο των ανθρώπων από τις ασθένειες μας χάρισε την ιατρική επιστήμη και τα φάρμακα». Η πανδημία του κορωνοϊού δεν είναι ούτε θεολογικό ούτε Πατερικό ζήτημα και τυχόν θεολογική πρόταση προς αυτή την κατεύθυνση στηρίζεται σε λάθος βάση και μπορεί να αποβεί πιο επικίνδυνη από τον ίδιο τον ιό²⁵¹. Θα πρέπει επίσης όλοι να είναι πολύ προσεκτικοί με όλους τους ισχυρισμούς περί συνωμοσίας και να ελέγχουν τις δηλώσεις που αναφέρονται ειδικά στα εμβόλια.

Ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος τόνισε ότι «*Η Εκκλησία δεν μπορεί να γίνεται είτε με τον λόγο της είτε με τα έργα της, πρόξενος του κακού και του θανάτου*²⁵², αλλά θα πρέπει να συμβάλει στη διατήρηση και διαιώνιση της ζωής, η οποία είναι δώρον Θεού». Ανέφερε, μάλιστα, απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος του έτους 1864, στην οποία οι αρνητές του εμβολιασμού κατά της ευλογιάς χαρακτηρίζονταν ως «αυτόχειρες», το δε εμβόλιο ως «*το μοναδικόν αντίδοτον φάρμακον και το ασφαλέστερον εν τη πασχούση κοινωνία μέσον προς ύφεσιν, προς αποτροπήν της μεταδόσεως και εντελή εξάλειψιν της ολεθρίου ταύτης νόσου*»²⁵³.

Για όσους θεωρούν ότι πρέπει να ρωτήσουν τον πνευματικό τους για το αν θα πρέπει να κάνουν το εμβόλιο ή όχι, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας κ. Γαβριήλ²⁵⁴ δήλωσε ότι «*Το εμβόλιο είναι θέμα του γιατρού. Πρώτα το γιατρό σου και αν σου πει μπορείς, πήγαινε να το κάνεις. Πρέπει να καταλάβει ο κόσμος ξεκάθαρα ότι είναι άλλος ο ρόλος που έχει ο πνευματικός για τα πνευματικά θέματα και άλλο τα ιατρικά θέματα. Μη συγχέουμε τους ρόλους*» και πρόσθεσε: «*Και η δική μας η φωνή θα ενωθεί με όλες αυτές τις φωνές οι οποίες θέλουν τη λογική, θέλουν την προστασία, θέλουν την υπευθυνότητα. Και πάνω απ’ όλα θα προσθέσει η Εκκλησία την αλληλεγγύη ως μια πράξη η οποία δείχνει ανθρωπισμό*». Η προστασία της ανθρώπινης ζωής και η διατήρηση και προστασία της υγείας είναι έργο και της Εκκλησίας, σύμφωνα με την κανονική Παράδοση και την Πατερική διδασκαλία της.

²⁵¹ Ρυhalo Λάζαρος, Αρχιεπίσκοπος Οτάβας, «Εκ νέου θεώρηση της Λειτουργίας σε περίοδο πανδημίας», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 97.

²⁵² Αντωνιάδου Μαρία, «Χρυσόστομος : “Η Εκκλησία δεν μπορεί να γίνεται πρόξενος του θανάτου”», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 13.01.2021, 11:40, [<https://www.tovima.gr/2021/01/13/society/xrysostomos-i-ekklisia-den-mporei-na-ginetai-proksenos-tou-thanatou/>], (19/06/2021)].

²⁵³ Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος: «Σωτήριο το εμβόλιο για την επίτευξη συλλογικής ανοσίας», *Ελεύθερος Τύπος*, 12 Ιανουαρίου 2021, 13:16, [<https://eleftherostypos.gr/ellada/691297-mitropolitis-messinias-xrysostomos-sotirio-to-embolio-gia-tin-epiteyxi-sylogikis-anosias/>], (19/06/2021)].

²⁵⁴ Γαβριήλ, Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας: «Άλλος ο ρόλος του πνευματικού, άλλος ο ρόλος του γιατρού», *Βήμα Ορθοδοξίας*, 8 Ιουλίου 2021, 11:55, [<https://www.vimaorthodoxias.gr/eipan/neas-ionias-gavriil-allos-o-rolos-toy-pneumatikoy-allos-toy-giatroy/>], (22/09/2021)].

Π.9. ΠΟΛΥΦΩΝΙΑ ΚΑΙ ‘ΠΑΡΑΘΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΙΟΙ’ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ένα άλλο θέμα εντός της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο υπό εξέταση διάστημα, ήταν η πολυφωνία. Παρά τις συνεχείς και σαφείς οδηγίες της Ιεράς Συνόδου, όλοι είχαν άποψη και όλοι τη διατύπωναν δημόσια, καταλήγοντας πολλές φορές σε αντικρουόμενες δηλώσεις, με αποτέλεσμα αυτό να προκαλεί σύγχυση στους πιστούς, διάσπαση στο εσωτερικό της Εκκλησίας και σε κάθε περίπτωση να δημιουργεί μια αρνητική εικόνα γύρω από την Εκκλησία. Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος κατά τη Συνεδρίασή της την 1^η Απριλίου 2020 ανέθεσε στον Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, κ. Ιερόθεο, το έργο της ενημέρωσης των δημοσιογράφων. Η απόφαση αυτή, μεταξύ άλλων, διελάμβανε τα εξής²⁵⁵:

«Επί πλέον, λόγω της κρισιμότητας των καιρών και δια να υπάρξει ενιαία φωνή της ποιμαινούσης Εκκλησίας προς την κοινωνία, απεφάσισεν όπως ουδείς απολύτως, Αρχιερέυς, Ιερεύς, Διάκονος, Μοναχός ή άλλος εργάτης της Εκκλησίας, προβαίνει εις δημοσίας δηλώσεις ή εμφανίσεις εις τα Μέσα Γενικής Ενημερώσεως και εις το Διαδίκτυον, προτρέπουσα ταυτοχρόνως άπαντα τα πιστά τέκνα της Εκκλησίας να ησυχάζουν, να ασκούνται εις την σιωπήν και εις την εντονότερον προσευχήν και μελέτην. Ως δε καθίσταται ευνόητον, η απόφασις αυτή επ’ ουδενί εμποδίζει ή έρχεται εις αντίθεσιν με το διδακτικό της έργον, το οποίον έκαστος Επίσκοπος οφείλει να επιτελεί εις τα όρια της Επαρχίας αυτού. Η Ιερά Σύνοδος ορίζει τον Σεβασμιότατον Μητροπολίτην Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιερόθεον, ο οποίος κατά τα τελευταία έτη διατελεί εκπρόσωπος Τύπου των Συνελεύσεων της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας, ως το μόνον υπεύθυνον πρόσωπον προς το οποίον δέον να απευθύνονται τα Μέσα Ενημερώσεως, δια να λαμβάνουν αρμοδίως απαντήσεις επί των εκκλησιαστικών ζητημάτων των ημερών».

Προωθώντας τη σχετική εγκύκλιο²⁵⁶ προς τους Μητροπολίτες, η Δ.Ι.Σ. παρακαλούσε να υποδείξουν στους Εφημερίους τα δέοντα και οι Εφημέριοι να γνωρίζουν ότι «δεν ωφελούν τάσεις αυτονόμησης από την κοινή πορεία της εκκλησιαστικής νηός», αλλά «απαιτείται πιστή υπακοή εις τας αποφάσεις των αρμοδίων οργάνων, συνεχείς και θερμές προσευχές και έμπρακτος μετάνοια». Η εγκύκλιος τόνιζε την ανάγκη ύπαρξης «ενιαίας φωνής» της ποιμαίνουσας Εκκλησίας προς την κοινωνία. Αυτή είναι εξάλλου και η ουσία της εκκλησιαστικής ζωής – ο σεβασμός στον ευλογημένο θεσμό της Εκκλησίας. Η Εκκλησία δεν είναι ένα ασύντακτο σώμα όπου αποφασίζει ο καθένας αυθαίρετα, αλλά υπάρχουν Συνοδικά όργανα που αποφασίζουν για όλα τα θέματα, αφού προσμετρήσουν όλα τα δεδομένα. «Μόνον στην Ελλάδα ο κάθε Κληρικός κάνει και λέει ό,τι

²⁵⁵ Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εκκλησία και Πανδημία. Ο ιός sars-cov-2*, ό.π., σ. 14.

²⁵⁶ Εγκύκλιος 3016, «Περί τών Αποφάσεων τής Διαρκούς Ιεράς Συνόδου τής 1.4.2020, ως πρός τό ζήτημα τοῦ νέου κορωνοϊοῦ Covid-19» (2/4/2020), Εγκύκλιοι τής Ιεράς Συνόδου, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2615&what_sub=egyklloi, (03/06/2021)].

θέλει»²⁵⁷. Ενόψει των νέων μέτρων για τα Χριστούγεννα του 2020 και την προοπτική ότι μπορεί και πάλι οι Ναοί να παρέμεναν εντελώς κλειστοί, τόσο η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, όσο και αρκετοί Αρχιερείς εξέφρασαν δημόσια την επιθυμία να ανοίξουν οι εκκλησίες τα Χριστούγεννα. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε δημοσίευμα το οποίο περιλαμβάνει όχι ένα αλλά επτά δηλώσεις Μητροπολιτών²⁵⁸.

Ο Μητροπολίτης Σύρου κ. Δωρόθεος από τον Καθεδρικό Ναό του Αγίου Νικολάου Ερμούπολης επανέλαβε ότι η Εκκλησία από την πρώτη στιγμή της πανδημίας δοκιμάζεται, ζήτησε όμως από τους πιστούς να τηρούν ευλαβικά τα μέτρα των αρμόδιων υγειονομικών Αρχών της Πολιτείας, προτάσσοντας ως υπέρτατο συμφέρον την προστασία του ανθρωπίνου προσώπου. Τόνισε ότι η Εκκλησία, από τη γέννηση του ελληνικού κράτους έως σήμερα και για πάντα, συμπορεύεται και θα συμπορεύεται με την Πολιτεία σε όλα τα εθνικά ωφέλιμα και χρήσιμα, ιδιαίτερα σε κάθε εθνική κρίση και σε κάθε εθνική δοκιμασία, και θυσιάζει εαυτήν χάριν του λαού και της κοινωνίας.

Ο Μητροπολίτης Ξάνθης, κ. Παντελεήμων γνωστοποίησε ότι ως τις 14 Δεκεμβρίου οι Ιεροί Ναοί όλη την ημέρα θα είναι ανοιχτοί. *«Μας ενδιαφέρει η σωματική υγεία, αλλά πρέπει να μας ενδιαφέρει και η ψυχική υγεία».*

Ο Μητροπολίτης Ύδρας, κ. Εφραίμ, παρεκάλεσε τους αρμοδίους το έντυπο της κατ' εξαίρεση μετακίνησης να προβλέπει και μετάβαση για ψυχική και πνευματική ανάταση, εκτός της σωματικής άσκησης.

Ο Μητροπολίτης Καστορίας κ. Σεραφείμ, μίλησε για παραθεώρηση της Εκκλησίας. *«Τοποθετείται η λατρεία κάτω ακόμα και από τις καθημερινές συνήθειες κάθε ανθρώπου. Μπορούμε να περπατούμε, μπορούμε να επισκεπτόμαστε τις υπεραγορές, μπορούμε να αθλούμαστε, μπορούμε να βγάζουμε βόλτα το κατοικίδιό μας, αλλά δεν μπορούμε να εκκλησιαστούμε»*, τόνισε ο κ. Σεραφείμ.

Ο Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας, κ. Γαβριήλ, ήταν από πρώτους που μετέφερε την άποψη της Συνόδου ότι η Εκκλησία δεν πρόκειται να ανεχθεί να είναι κλειστοί οι Ναοί τα Χριστούγεννα.

Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος²⁵⁹ σε τηλεοπτική συνέντευξη δήλωσε ότι ανέφερε στον Υπουργό Προστασίας του Πολίτη, κ. Χρυσοχοϊδη, την κόπωση που υπάρχει στο πλήρωμα της Εκκλησίας, αλλά και την τεράστια πίεση από τον λαό ενόψει των Χριστουγέννων, και ότι κάτι πρέπει οπωσδήποτε να αλλάξει.

Πλείστες δε όσες οι παραινέσεις, οι οδηγίες και τα σχόλια λαϊκών μελών της Εκκλησίας προς την Ιερά Σύνοδο, τους Επισκόπους, τους Κληρικούς. *«Άνθρωποι που δεν έχουν ανοίξει ούτε*

²⁵⁷ Ιερόθεος Ναυπάκτου, άρθρο «Η προσευχή τη Μεγάλη Εβδομάδα», στην εφημερίδα *ΤΑ ΝΕΑ*, 9 Απριλίου 2020, στο: Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εκκλησία και Πανδημία. Ο ιός sars-cov-2*, ό.π., σ. 50-52.

²⁵⁸ Σπύρου Απόστολος, «Εκκλησία “εν διωγμώ” και τα Χριστούγεννα?», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 4.

²⁵⁹ Σπύρου Απόστολος, «Εκκλησία “Εν διωγμώ” και τα Χριστούγεννα?», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 4.

την Αγία Γραφή και η μόνη «πνευματική» τροφή τους είναι τα χαμηλού επιπέδου θρησκευτικά περιοδικά και εφημερίδες, να γίνονται από κατηχούμενοι, κατηχητές, από μαθητές, δάσκαλοι»²⁶⁰. Ο Μ. Βασίλειος, όταν έβλεπε απλούς ανθρώπους της εποχής του να 'θεολογούν' επάνω σε δύσκολα θεολογικά θέματα, επαναλάμβανε το ερώτημα του φίλου και συνασκητού του, Γρηγορίου του Θεολόγου «τι στρατηγείν επιχειρείς, ενταγμένος εν στρατιώταις;»²⁶¹.

Κατά τον Μητροπολίτη Ναυπάκτου, επικρατεί μια παραθεολογική και παρεκκλησιαστική πανδημία, μια πανδημία λόγου, με επικίνδυνους «παρα-θεολογικούς ιούς», σύμφωνα με τη διατύπωση του πατρός Ιωάννη Ρωμανίδη²⁶², οποίος χρησιμοποίησε τον όρο αυτόν για να εκφράσει τις δυτικίζουσες επιρροές στους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η ελεύθερη διακίνηση του λόγου στο διάστημα αυτό ανέδειξε μια έκπτωση του ορθόδοξου εκκλησιαστικού και θεολογικού λόγου, μια «θεολογική φτώχεια» και κυρίως θεολογική σύγχυση, μέσα από φοβερές παρερμηνείες. Εμφανίστηκαν κληρικοί που είτε αυτοσχεδιάζουν είτε ελευθεριάζουν, είτε λειτουργούν σαν Προτεστάντες ψυχολόγοι. Ακόμα και κείμενα Κληρικών δείχνουν μια θεολογική «απαιδευσία», κατά τον λόγο του Μεγάλου Βασιλείου ότι οι άνθρωποι «τεχνολογούσι και ου θεολογούσι». Μέχρι πριν μερικά χρόνια απουσίαζαν οι απόψεις Ιεραρχών και Κληρικών από τον Τύπο, με εξαίρεση ορισμένα άρθρα Μητροπολιτών για επίκαιρα εκκλησιαστικά ζητήματα.

Στη σημερινή εποχή η πληθώρα των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης (ιστοσελίδες, προσωπικές ιστοσελίδες, μπλογκ, διαδικτυακή τηλεόραση, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, κ.ά.) εξασφαλίζουν τη δυνατότητα όλοι να επικοινωνούν με όλους και όλοι να εκφέρουν τις απόψεις τους ως ειδήμονες επί παντός επιστητού. Ενώ προηγουμένως παρατηρείτο βραχυλογία ή και αφωνία, τώρα παρατηρείται πολυλογία και αλογία²⁶³. Επιπλέον οποιοδήποτε άτομο από οποιοδήποτε χώρο μπορεί να παραπλανήσει πολλούς διότι το διαδίκτυο λειτουργεί εκθετικά, αφού το κάθε άτομο μεταδίδει το εκάστοτε μήνυμα σε δεκάδες 'φίλους'. Όλοι συμμετέχουν σε ένα παιχνίδι εντυπώσεων, κρίσεων και κατακρίσεων, αλλά και παρερμηνείας βιβλικών και Πατερικών κειμένων. Η μυστική ζωή της Εκκλησίας έγινε είδηση, ο ειδικός λόγος σε συγκεκριμένο εκκλησίασμα κοινοποιείται στους πάντες, οι Κληρικοί υπερβαίνουν τα όρια της Επισκοπής και της Ενορίας τους. Ο εκκλησιαστικός λόγος έχει εκκοσμικευθεί σε μεγάλο βαθμό, οι εκκλησιαστικές συνειδήσεις έχουν αμβλυνθεί, επικρατεί μια σύγχυση στον εκκλησιαστικό και θεολογικό λόγο.

²⁶⁰ Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εκκλησία και Πανδημία. Ο ιός sars-cov-2*, ό.π., σ. 16.

²⁶¹ Αντωνόπουλος Νεκτάριος, Μητροπολίτης Αργολίδος, ό.π., σ. 132.

²⁶² Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εκκλησία και Πανδημία. Ο ιός sars-cov-2*, ό.π., σ. 41.

²⁶³ Στο θέμα αυτό μπορεί κανείς να συμβουλευθεί τα συγγράμματα του Αγίου Νεκταρίου Επισκόπου Πενταπόλεως του Θαυματουργού, ο οποίος εργάστηκε με διάκριση, με σύνεση και με γνώμονα τη θεολογία των Πατέρων της Εκκλησίας. Ο Άγιος υποστηρίζει πρώτον, ότι ο Ποιμήν και ιδιαίτερα ο Επίσκοπος, πρέπει να διαθέτει «θρησκευτικά προσόντα», αλλά και «διανοητικά προσόντα, φυσικά και επίκτητα». Σε αυτά συγκαταλέγει τη θεολογική παιδεία, την οποία οριοθετεί ως «τάς συντεταγμένας θεολογικάς γνώσεις και όχι συγκεχυμένας και άσυντάκτους, ἃς προσέλαβεν ἐκ διαφόρων ἀναγνώσεων και οὐχί ἐξ ἐπιστημονικῆς σπουδῆς καί μελέτης». Πρέπει επίσης να διαθέτει «εκκλησιαστική μόρφωση», «ευρεία παιδεία καί εγκυκλοπαιδική μόρφωση» και να έχει «πλοῦτον θεολογικῶν, φιλοσοφικῶν καί εγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων» για να αντιμετωπίζει τα προβλήματα της εποχής του. Δεύτερον, πρέπει να διαθέτει διάκριση για να ξεχωρίζει τίς σωματικές ασθένειες από τίς ψυχικές, να βλέπει την αλληλεπίδραση μεταξύ τους, αλλά και να εντοπίζει τούς δαιμονικούς πειρασμούς.

Καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημίας, η Ιερά Σύνοδος, με επικεφαλής τον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο, κ. Ιερώνυμο, κατέβαλλε συνεχώς κάθε προσπάθεια για την προστασία της πίστης και της Εκκλησίας, διακριτικά και χωρίς τυμπανοκρουσίες. Αυτό φάνηκε και στα μηνύματα του Αρχιεπισκόπου κ. Ιερώνυμου και του Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίου που ήταν γεμάτα από αγάπη προς το ποίμνιο και προς όλους τους ανθρώπους, τα οποία όμως δεν προβλήθηκαν αρκετά. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος, στο Αναστάσιμο μήνυμά του προέτρεψε τους πιστούς να μη φοβηθούν την πανδημία και να μετατρέψουν *«την πανδημία του φόβου και της ασθένειας σε ευκαιρία συμπαράστασης και αγάπης προς τον συνάνθρωπο, προς τον κάθε άνθρωπο»*²⁶⁴. Ενώ ο Αρχιεπίσκοπος τόνισε στο μήνυμά του²⁶⁵: *«Η Ορθόδοξη Εκκλησία οφείλει να ανταποκριθεί στην πρόκληση της πανδημίας με θάρρος, χωρίς απολογητική διάθεση. [...] Μένω σπίτι επειδή αγαπώ τον άλλο. Τον κάθε άλλο. Δεν μένω επειδή φοβάμαι, αλλά επειδή αγαπώ. Η αγάπη έξω βάλει τον φόβο!»* *«Μπορούμε όλοι οι πιστοί να μετατρέψουμε τα σπίτια μας σε Εκκλησίες και να προσευχηθούμε, να ενώσουμε τις καρδιές μας ζητώντας την άμετρο χάρι και το έλεος του Θεού στην ανθρωπότητα»*. Και έκλεισε το μήνυμά του λέγοντας: *«Και να θυμάστε την φράση του Γρηγορίου του Θεολόγου, του μεγάλου αυτού Αγίου της Εκκλησίας μας. «Νεφύδριον εστί και θάττον παρελεύσεται. [...] Θαρσείτε αδελφοί μου, παιδιά μου αγαπημένα! Ο Κύριος εγγύς»*.

Συχνά ακούγεται το ερώτημα: *«Γιατί υπάρχει τέτοια εκκλησιαστική και θεολογική αντιφατικότητα και σύγχυση; Ποιον τελικά να πιστέψουμε;»* Η σύγχυση αυτή δεν θα υπήρχε εάν ο πιστός, ο ιερέας, ο Επίσκοπος δεχόταν με υπακοή όσα η Εκκλησία εκφράζει. Ο σύγχρονος Άγιος, ο Εφραίμ ο Κατουνακιώτης, μπορούσε να μιλάει για ώρες για πνευματικά θέματα, την προσευχή, την υπακοή κλπ. Όταν όμως επρόκειτο για θεολογικά θέματα, σταματούσε, *«Παιδί μου, εγώ δεν είμαι θεολόγος. Δεν μπορώ να δογματίσω, μήπως πέσω και σε κανένα δογματικό λάθος. Πήγαινε στον π. Γεώργιο Καψάνη, στον π. Αιμιλιανό. Αυτοί είναι θεολόγοι και ξέρουν!»*²⁶⁶. Αυτή είναι η στάση των Αγίων. Η αγία ταπείνωση και η αυτογνωσία, η επίγνωση των ορίων.

²⁶⁴ Βαρθολομαίος: «Μη φοβηθείτε καμία πανδημία» - Το μήνυμα του Οικουμενικού Πατριάρχη, *Lifo Newsroom*, 19.4.2020, 15:35, [<https://www.lifo.gr/now/world/bartholomaios-mi-fobitheite-kamia-pandimia-minyma-toy-oikoumenikou-patriarhi>], (07/07/2021)].

²⁶⁵ Μήνυμα του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, κ. Ιερώνυμου, όπως αναρτήθηκε στον Επίσημο Ιστότοπο της Εκκλησίας της Ελλάδος, 20.3.2020, ώρα ανάρτησης: 12:57:43, [http://www.ecclesia.gr/epikairotita/main_epikairotita_next.asp], (07/07/2021)].

Πρβλ. Ναυτεμπορική, «Ιερώνυμος: «Μένουμε σπίτι από αγάπη όχι από φόβο»», *Naftemporiki.gr*, 20 Μαρτίου 2020, 15:30, [<https://www.naftemporiki.gr/story/1578204/ieronumos-menoume-spiti-apo-agapi-oxi-apo-fobo>], (07/07/2021)].

²⁶⁶ Αντωνόπουλος Νεκτάριος, Μητροπολίτης Αργολίδος, ό.π., σ. 131.

Π.10. ΤΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ ΠΑΡΑΚΟΗΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ Δ.Ι.Σ. ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ (ΠΑΣΧΑ 2021)

Η μεταφορά του χρόνου του εορτασμού της Αναστάσεως τρεις ώρες νωρίτερα, λόγω των μέτρων περιορισμού της μετακίνησης των πολιτών, προκάλεσε πολλές συζητήσεις και αντιδράσεις. Παρά την απόφαση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, δύο Μητροπολίτες, ο Κυθήρων κ. Σεραφείμ και, Αιτωλίας και Ακαρνανίας κ. Κοσμάς, αρνήθηκαν να συμμορφωθούν και τέλεσαν την Αναστάσιμη Λειτουργία στην κανονική ώρα²⁶⁷. Η γνωμάτευση της Συνοδικής Επιτροπής επί Δογματικών και Νομοκανονικών ζητημάτων, διαπίστωσε απειθαρχία των δύο Μητροπολιτών προς τις αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου σχετικά με τα υγειονομικά μέτρα που είχαν αποφασιστεί κατά την περίοδο του Πάσχα για την αναχαίτιση της πανδημίας του κορωνοϊού. Η Επιτροπή προχώρησε στον σχηματισμό φακέλων κατά των δύο Αρχιερέων και εισηγήθηκε την παραπομπή τους για: α) Καταφρόνηση της προϊσταμένης εκκλησιαστικής Αρχής, β) Απειθαρχία, γ) Θεολογική πλάνη και δ) Ηθική αυτουργία για απειθαρχία των πιστών σε σχέση προς τις υποδείξεις της Πολιτείας και της Εκκλησίας σε θέματα υγείας²⁶⁸.

Σε ανακοίνωση που εξέδωσε η ΔΙΣ σχετικά με τους δύο Μητροπολίτες δηλώνει ότι²⁶⁹: *«εξεδήλωσαν απειθαρχία και έλλειψη σεβασμού προς την ομόφωνη απόφαση του συλλογικού οργάνου διοικήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος, ως προς την έκτακτη διαδικασία τελέσεως των Ιερών Ακολουθιών, εξαιτίας των υγειονομικών περιορισμών. Μετά λύπης ο Μακαριώτατος Πρόεδρος της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου διεπίστωσε και συναπεδέχθησαν οι Σεβασμιώτατοι Συνοδικοί Αρχιερείς, ότι ιδίως ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κυθήρων κ. Σεραφείμ, και μέσω νεωτέρου κειμένου προς την Διαρκή Ιερά Σύνοδο, καταφέρεται εναντίον των αποφάσεων Αυτής, επιμένει να μην αντιλαμβάνεται την κρισιμότητα των δύσκολων και εκτάκτων αποφάσεων της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου για τη δημόσια υγεία και την προστασία της ανθρώπινης ζωής, αυτό-απομονώνεται και θέτει εαυτόν μακράν της συλλογικής προσπάθειας της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία στο σύνολό Της πασχίζει και εργάζεται τόσο για την ακόλυτη επιτέλεση της Θείας Λατρείας, όσο και για την τήρηση των υγειονομικών μέτρων. Επίσης, αποφάσισε την αποστολή Εγκυκλίου Σημειώματος προς την Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών και τις Ιερές Μητροπόλεις της Εκκλησίας της*

²⁶⁷ Η Καθημερινή, Κοινωνία, «Ιερά Σύνοδος: Σε απολογία οι μητροπολίτες Κυθήρων και Αιτωλίας για το ‘αντάρτικο’ το Πάσχα», 15.07.2021, 16:02, [<https://www.kathimerini.gr/society/561434743/iera-synodos-se-apologia-oi-mitropolites-kythiron-kai-aitolias-gia-to-antartiko-to-pascha/>, (25/08/2021)].

Πρβλ. Χαραλαμποπούλου Ισμήνη, «Μητροπολίτες Κυθήρων και Αιτωλοακαρνανίας: Πώς βρέθηκαν στο «σκαμνί» της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης για απειθαρχία», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 06/07/2021, 07:25, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1140427/mitropolites-kuthiron-kai-aitolias-pos-vrethikan-sto-skamni-tis-ekklisiastikis-dikaiosunis-gia-apeitharhia/>, (23/08/2021)].

²⁶⁸ Βαβούσκος Αναστάσιος, Δρ., Δικηγόρος, Αρχων Ασηκρήτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, «Περί διώξεως Μητροπολιτών της Εκκλησίας της Ελλάδος», *ΡΟΜΦΑΙΑ, Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, Romfea.gr., 27/08/2021, 13:40, [<https://www.romfea.gr/katigories/10-aporpeis/45276-peri-diokseos-mitropoliton-tis-ekklisias-tis-ellados>, (16/09/2021)].

²⁶⁹ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Οι αποφάσεις της Δ.Ι.Σ. για το μήνα Μάιο (12/5/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [<https://www.ecclesia.gr>, (23/08/2021)].

Ελλάδος περί των παρατηρηθεισών περιπτώσεων μη τηρήσεως των αποφάσεων Αυτής σε ελαχίστους ανά την ελληνική επικράτεια Ιερούς Ναούς παραγγέλλουσα τη λήψη των ενδεδειγμένων μέτρων από πλευράς των Σεβασμιωτάτων Μητροπολιτών, ενώ αποφάσισε να ενεργήσει τα δέοντα και προς την Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών για την περίπτωση Ιερού Παρεκκλησίου Αυτής, όπου παρατηρούνται και κατά κόρον προβάλλονται άτοπες λειτουργικές συνήθειες και πρωτόγνωρες τελετουργικές αυθαιρεσίες».

Στην ελεγκτική επιστολή που απέστειλε ο Μητροπολίτης Κυθήρων Σεραφεΐμ αμέσως μετά το Πάσχα προς την Ιερά Σύνοδο κατέγραφε τις αντικανονικές εκτροπές της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου για το Πάσχα²⁷⁰: «...Δεν παρέβημεν μόνον τους προμνημονευθέντας Θεϊούς και Ιερούς Κανόνας, όπερ συνιστά μείζον ατόπημα, αλλά και αυτόν τούτον τον Καταστατικόν Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος (Ν. 590/1977), ορίζοντα εις το κεφ. Β', άρθρον 4, παραγρ. δ', Περί της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας, τα εξής: «Αποφασίζει περί της ασκήσεως της εκκλησιαστικής οικονομίας, συγκαταβάσεως και επιεικείας της Εκκλησίας». Εθεωρήθη ως πράξις οικονομίας η αλλαγή της μακραίωνος αυτής παραδόσεως, αλλά η οικονομία, όταν και αν γίνεται, εφαρμόζεται, ασκείται, κατά τα ως άνω οριζόμενα, μόνον από το Σώμα της Ιεραρχίας. Και εάν κάποιος επικαλεσθεί το δυσχερές της συνεδριάσεως της Ι.Σ.Ι., υπάρχει και η περίπτωσης της αδιακόπου λειτουργίας του σώματος της Βουλής των Ελλήνων, η οποία δεν συνέχεται άπαξ του έτους, αλλά πολύ συχνά και είναι 300 αντί 82. Εν πάση, όμως, περιπτώσει η θέλησις των μελών της Ι.Σ.Ι. δύναται να εκφρασθεί και δια των e-mails, όταν αποσταλή ερωτηματολόγιον».

Η περίπτωση των δύο Μητροπολιτών που παρήκουσαν τις αποφάσεις της ΔΙΣ, την ημέρα του Μεγάλου Σαββάτου δεν ήταν η μόνη περίπτωση 'παραφωνίας'. Κατά τον Ιερόθεο Ναυπάκτου η πανδημία έγινε ένα θέμα επάνω στο οποίο 'επένδυσαν' όσοι αρνήθηκαν να υπακούσουν στη φωνή της Ιεράς Συνόδου σε διάφορα θέματα, κάνοντας «υπακοή στους πιστούς» και όχι στη Σύνοδο και υπενθύμισε ότι όσοι ενεργούν με την αντίληψη 'καπετανάτων' μέσα στην Εκκλησία πρέπει να μην ξεχνούν ότι αργά ή γρήγορα λειτουργεί ο αδήριτος «πνευματικός νόμος»²⁷¹. Έγινε επίσης αναφορά σε 'Ληστρικές' Συνόδους και σε λάθη. Η Σύνοδος είναι ένας χαρισματικός θεσμός, όπως φαίνεται στην πρώτη Αποστολική Σύνοδο στα Ιεροσόλυμα τό 48 μ.Χ., που αποτελείτο από θεουμένους²⁷² - χαρισματούχους Αποστόλους, οι οποίοι μετείχαν της Πεντηκοστής²⁷³. Όταν υπάρχουν Σύνοδοι στις οποίες δεν συμμετέχουν χαρισματούχοι, ή τα μέλη

²⁷⁰ Διονύσης Μακρής, «Άνάρμοστες Αρχιερατικές συμπεριφορές», *Στύλος Ορθοδοξίας*, Ιούνιος 2021, αρ.φύλ. 233, σ.4.

²⁷¹ Ναυπάκτου Ιερόθεος, «Ποικιλόμερφες πανδημίες», Ι.Μ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 06 Σεπτεμβρίου 2021, 14:29, *ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/category/mitropolitiko_ergo/, (21/09/2021)].

²⁷² Η εμπειρία της Πεντηκοστής είναι εμπειρία της θεώσεως και αυτοί που μετέχουν της θεοποιού ενέργειας του Θεού χαρακτηρίζονται θεούμενοι. Αυτοί που μετέχουν της Αποκαλύψεως απέκτησαν εμπειρική γνώση του δόγματος, που είναι ή φανέρωση της ακτίστου δόξης του Θεού, της ακτίστου Βασιλείας Του, και στην συνέχεια καθορίζουν εν Συνόδω τα όρια μεταξύ αληθείας και ψεύδους, που γίνεται με τους όρους. Κατά συνέπεια ή Αποκάλυψη του Θεού που δίνεται στους θεουμένους δείχνει ότι υπάρχει ταυτότητα εμπειριών στους Προφήτες, Αποστόλους και Πατέρας, αλλά αυτή η ταυτότητα εμπειριών διατυπώνεται διαφορετικά από τον καθένα, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρίσματά του.

²⁷³ Ναυπάκτου Ιερόθεος, «Ποικιλόμερφες πανδημίες», *idem*.

τους δεν ακολουθούν τους θεουμένους, μπορεί να γίνουν λάθη. Ακόμα όμως και οι εσφαλμένες Συνοδικές αποφάσεις αναιρούνται από άλλες Συνόδους. Σε κάθε περίπτωση οι αποφάσεις λαμβάνονται συνοδικώς. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής, για να ανατρέψει εσφαλμένες αποφάσεις σε κρίσιμα θεολογικά θέματα χρησιμοποίησε την ίδια τη δομή της Εκκλησίας²⁷⁴.

Το πρόβλημα που δημιουργήθηκε σχετικά με τον εορτασμό του Πάσχα (2021) νωρίτερα, στις 21.00 αντί για τη συνήθη ώρα λόγω των περιορισμών στην κυκλοφορία, θα μπορούσε να συγκριθεί με αυτό που συνέβη την εποχή του Ιερού Χρυσοστόμου. Πριν το 325μ.Χ. το πλήρωμα της Εκκλησίας δεν είχε Συνοδικό νόμο περί εορτασμού του Πάσχα. Στο ίδιο διάστημα άλλοι τελούσαν εορταστικά συμπόσια και άλλοι νήστευαν. *«Βαρυτάτη νόσος ενοχλούσα από πολύν καιρόν την Εκκλησίαν, η διαφορά περί της εορτής του Πάσχα»*, υπογραμμίζει ο ιστορικός Ευσέβιος. Μετά την Α' Οικουμενική Σύνοδο²⁷⁵ όμως επικράτησε ομόφωνη δογματική και εορταστική πίστη – εκτός από τους «Πρωτοπασχίτες»²⁷⁶. Προς αυτούς απευθυνόμενος ο Ιερός Χρυσόστομος, λέει, μεταξύ άλλων, τα εξής: *«Μη λοιπόν ενώ ήλθαν τα τελειότερα πράγματα, επανερχόμεθα εις τα πρώτα, τα ατελή, ούτε να δίνουμε προσοχή σε ημέρες και εποχές και έτη, μα σε όλες τις περιπτώσεις ακολουθούμε την Εκκλησία με ακρίβεια, προτιμώντας από όλα την αγάπη και την ειρήνη. Γιατί και αν έκανε σφάλμα (χρονικό) η Εκκλησία (ομιλεί περί χρονικού σφάλματος και όχι δογματικού), δεν θα ήταν τόσο σπουδαίο το κατόρθωμα από την αυστηρή τήρηση του χρόνου, όσο μεγάλο το έγκλημα που γίνεται με τη διαίρεση και το σχίσμα. Τώρα πια για μένα δεν έχει καμία σημασία ο χρόνος, αφού ούτε για τον Θεό έχει (θα έδινε σημασία αν υπήρχε δογματική – ηθική εκτροπή) όπως απέδειξα, αφού και εις το θέμα αυτό πολλούς αφιέρωσα λόγους»*²⁷⁷. Προτάσσει δηλαδή ο Ιερός Χρυσόστομος την σε κάθε περίπτωση υπακοή στις αποφάσεις των Πατέρων και την ενότητα της Εκκλησίας.

Η Εκκλησία έχει συγκεκριμένο τρόπο έκφρασης και αυτός είναι ο Συνοδικός. *«Εκκλησία συστήματος καί συνόδου έστιν όνομα»*, λέει ο Ιερός Χρυσόστομος. Η Εκκλησία 'εκφράζεται' μέσω των αποφάσεων της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου. Οι αποφάσεις της Δ.Ι.Σ. ούτε επιβάλλονται άνωθεν, σαν να επρόκειτο για την επιβολή μιας αυταρχικής εξουσίας ούτε επιτυγχάνονται μέσω μιας ψηφοφορίας δημοκρατικής. Οι αποφάσεις, όμως, της ΔΙΣ εκφράζουν πάντα το *ex consensu ecclesiae* είναι σύμφωνες με την ολική πίστη της Εκκλησίας και πρέπει να εμπνέουν συνολικά την πίστη και την αφοσίωση σε κληρικούς και λαϊκούς. Μπορεί το εξωτερικό περιβάλλον της

²⁷⁴ Ο Άγιος Μάξιμος είχε διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο για την συγκρότηση της Ορθοδόξου τοπικής Συνόδου της Ρώμης (649), η οποία κατέδικασε τον Μονοθελητισμό. Για τον λόγο αυτό ευρίσκειτο εξόριστος στην Βιζύη της Θράκης. Βλ. Ιερών Ησυχαστήριον Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου, «Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής», [<https://www.impantokratoros.gr/maximos-omologitis.el.aspx>, (10/09/2021)].

²⁷⁵ *Άπαντα Αγίων Πατέρων*, Τόμος 4, σ. 71.

²⁷⁶ *Πρωτοπασχίτες*: οι τα πρώτα Πάσχα νηστεύοντες, δηλαδή εόρταζαν «τα πρώτα Πάσχα», τα αρχαία, που είχαν καθορισθεί κατά τους εσφαλμένους αρχαίους υπολογισμούς, χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν η εαρινή ισημερία.

²⁷⁷ *«Μη τοίνυν, τών τελειοτέρων επανατρέχομεν, μηδέ ημέρας και καιρούς και ενιαυτούς παρατηρώμεν, αλλά πανταχού τη Εκκλησία μετ' ακριβείας επόμεθα, την αγάπην και την ειρήνην προτιμώντες απάντων. Ει γαρ και εσφάλλοτο η Εκκλησία, ου τοσούτον κατόρθωμα από τής τών χρόνων ακριβείας ην, όσον έγκλημα από τής διαιρέσεως και τού σχίσματος τούτου. Νυνί δε ουδείς μοι περί καιρού λόγος, επειδή ουδέ τω Θεώ, καθάπερ απεδείξαμεν, επεί και υπέρ τούτου πολλούς ανήλωσα λόγους»*, Ι. Χρυσόστομος – *Λόγος Γ' κατά Ιουδαίων*.

Εκκλησίας και οι σχέσεις της με την κρατική εξουσία να έχουν αλλάξει πολύ, η μυστική πραγματικότητα της Εκκλησίας όμως μένει απαρασάλευτη, όπως και η μετάδοση της πιστότητας στην ίδια την αρχή της ζωής, στη θεανδρική αλήθεια του Ιησού Χριστού. Δυστυχώς 'υπό την επήρεια του κορωνοϊού' εκδηλώθηκε ανυπακοή από ζηλωτές Χριστιανούς²⁷⁸, κληρικούς και λαϊκούς και μια τάση αγνόησης και της Ιεράς Συνόδου και του σώματος της Ιεραρχίας της Εκκλησίας από πολλούς κληρικούς και λαϊκούς. Φάνηκε δηλαδή ότι, στο διάστημα αυτό, σε ορισμένες περιπτώσεις, έλειψε από την Εκκλησία το 'ομοθυμαδόν' της πρώτης Εκκλησίας. Παρά τις αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου, τις ανακοινώσεις, τις εγκυκλίους και τα δελτία Τύπου, ούτε οι οδηγίες της ΔΙΣ προς τον κλήρο ούτε οι παραινέσεις και οι προτροπές προς το χριστεπώνυμο πλήρωμα έδειχναν να 'φτάνουν' στους τελικούς αποδέκτες τους, στις ενορίες - στους κατά τόπους ιερείς και στους ενορίτες τους.

II.11. ΤΟ ΣΥΝΟΔΙΚΟ ΚΑΙ ΙΕΡΑΡΧΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Το πολίτευμα της Εκκλησίας δεν είναι ούτε δημοκρατικό ούτε θεοκρατικό – είναι συνοδικό και ιεραρχικό. Ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ. όταν ξεκίνησε η σύγκληση των Οικουμενικών Συνόδων, η Εκκλησία αποφασίζει συλλογικά. Η Εκκλησία δεν είναι ένας ανθρωποκεντρικός οργανισμός, αλλά Θεανθρώπινος. Η Εκκλησία είναι το Σώμα του Χριστού, τα μέλη της Εκκλησίας είναι μέλη του Σώματος του Χριστού και ο Χριστός είναι η κεφαλή της Εκκλησίας. Όπως στο σώμα του ανθρώπου υπάρχει ενότητα και ιεράρχηση μεταξύ των μελών, το ίδιο ισχύει και για την Εκκλησία, *ή ποικιλία εν τη ενότητι και ενότητα εν τη ποικιλία*²⁷⁹. Αυτός ο τρόπος λειτουργίας της Εκκλησίας συγκροτεί την ενότητά της, η οποία μπορεί να είναι και εξωτερική, αλλά κυρίως συγκροτείται από τη χαρισματική εσωτερική ενότητα, δηλαδή την ενότητα στην πίστη και στη μυστηριακή ζωή. Υπό αυτό το πνεύμα, η θεία Ευχαριστία, κατά τον ιερό Χρυσόστομο, είναι *«σύνδοδος ουρανού και γης»*, αφού όλοι συνερχόμαστε σέ μια ενότητα μεταξύ μας για να συμμετάσχουμε σε αυτήν. Μεταξύ συνοδικότητας και Ευχαριστίας υφίσταται μία αρχική και καθοριστική σύνδεση κάτι που εκφράζεται και με το γεγονός ότι η συνοδική δομή της Εκκλησίας εξαρχής ήταν επισκοποκεντρική, με δεδομένο ότι ο επίσκοπος ήταν ο προεστώς της τοπικής ευχαριστιακής κοινότητας.

Τον συνοδικό θεσμό πρέπει να τον δούμε μέσα από το ιεραρχικό πολίτευμα της Εκκλησίας, μέσα στην οποία υπάρχει ποικιλία χαρισμάτων και διακονιών, σε μια Ιεραρχική διαβάθμιση²⁸⁰. Τα πολλά πρόσωπα που συνεργάζονται μέσα στην Εκκλησία σε διαφόρους τομείς,

²⁷⁸ Αντωνόπουλος Νεκτάριος, Μητροπολίτης Αργολίδος, ό.π., σ. 131.

²⁷⁹ Ιερόθεος Ναυπάκτου, «Η ενότητα της Εκκλησίας», *ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙΣ, ΝΕΑ*, Πέμπτη, 29 Οκτωβρίου 2020, 21:41, [<https://www.ekklisiaonline.gr/nea/nafraktou-ierotheos-i-enotita-tis-ekklisias/>, (26/06/2021)].

²⁸⁰ Ιερόθεος (Βλάχος), Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, «Το συνοδικό και ιεραρχικό πολίτευμα της Εκκλησίας ως χάρισμα», Πηγή: *Περιοδικό «Θεολογία»*, 2/2009 (Αφιέρωμα στον Συνοδικό Θεσμό), σελ. 67-86.

που προσεύχονται, διοικούν, μελετούν τα θέματα, δεν λειτουργούν με τις συνήθεις διαδικασίες των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρίσματα που έχουν λάβει από το Άγιο Πνεύμα, το οποίο συγκροτεί όλον τον θεσμό της Εκκλησίας. Αυτό σημαίνει ότι ο συνοδικός θεσμός και το ιεραρχικό πολίτευμα της Εκκλησίας λειτουργούν ως χάρισμα, ως ενέργεια του Αγίου Πνεύματος στο Σώμα του Χριστού, γι' αυτό και η Εκκλησία είναι Σώμα Χριστού και κοινωνία Θεώσεως.

Η βάση για την κατανόηση της συνοδικής ταυτότητας της Εκκλησίας είναι η θεολογικώς ορθή προσέγγιση του εκκλησιολογικού περιεχομένου της συνοδικότητας. Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν κάνει λόγο για τη «*συνοδική φύση της ίδιας της Εκκλησίας*»²⁸¹, για «*συνοδική οντολογία της Εκκλησίας στην ολότητα της ουσίας και της ζωής της*» και περιγράφει το καθήκον μιας θεολογίας της συνοδικότητας ως εξής: «*Πριν κατανοήσουμε τη θέση και τη λειτουργία της συνόδου μέσα στην Εκκλησία πρέπει να δούμε την ίδια την Εκκλησία ως μία σύνοδο. Γιατί είναι όντως μια σύνοδος με το βαθύτερο νόημα αυτής της λέξης, επειδή είναι κατεξοχήν η αποκάλυψη της Αγίας Τριάδος, του Θεού και της θείας ζωής που αποτελεί ουσιαστικά μια τέλεια σύνοδο*». Ως ουσιαστική διάσταση της εκκλησιαστικής ζωής και ως «οργανική», «μόνιμη λειτουργία» του σώματος της Εκκλησίας, η συνοδικότητα είναι, σύμφωνα με τον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ, μια πραγματικότητα που βιώνεται και όχι κάτι που απλώς μελετάται και αναλύεται²⁸².

Ο Παύλος Ευδοκίμοφ αναφέρει ότι²⁸³: «*κάθε απόφαση [συνόδου] δογματική ή κανονική, πρέπει να περνά από μια 'αποδοχή' από μέρους του λαού της Εκκλησίας και να εισχωρεί μέσα στο Σώμα. Μόνον όταν η απόφαση αυτή ενσωματωθεί στη σάρκα και στο αίμα της Εκκλησίας, ταυτοποιηθεί με την ουσία της και βιωθεί ως τέτοια, μόνον τότε χαρακτηρίζεται ως καθολική και ταυτίζεται με τον αποστολικό σπόρο. Η απόφαση της συνόδου πρέπει να είναι ex consensus ecclesiae. Το πρότυπο των συνόδων, η σύνοδος των Ιεροσολύμων, απηχεί όλους τους εσωτερικούς όρους της ομόθυμης αποστολικής ζωής: «έδοξεν ημίν γενομένοις ομοθυμαδόν...» (Πραξ. ΙΕ' 25). Συμμετέχει δηλαδή όλη η Εκκλησία με την τέλεια συμφωνία όλων των μελών ως ένα σώμα, 'ομοθυμαδόν', χωρίς να ξεχωρίζουν ιερατείο και λαϊκοί, αλλά και χωρίς να συγχέονται.*

Στην Α' Οικουμενική Σύνοδο ο Άρειος αυτονομήθηκε από τους Ορθοδόξους και κήρυττε την αιρετική διδασκαλία του, χωρίς να αναφέρει τον εαυτό του στο σύνολο των Πατέρων²⁸⁴. Όλοι οι Επίσκοποι πριν τη χειροτονία τους δίνουν υπόσχεση ότι θα υπακούουν στην Εκκλησία: «*Πείσομαι δέ έσαεί καί προθύμως έν τοῖς έκκλησιαστικοῖς καί τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ ὡς άνωτάτη έκκλησιαστική άρχῆ*». Και πριν αναλάβουν τη διοίκηση της Ιεράς Μητροπόλεως δίνουν τη

²⁸¹ Σμέμαν Α., *Η αποστολή της Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ι. Ροηλίδη, εκδ. Ακρίτας, 1983, σσ. 200 και 201.

²⁸² Φλωρόφσκυ Γ., *Το Σώμα του ζώντος Χριστού. Μια ορθόδοξη ερμηνεία της Εκκλησίας*, μτφρ. Ι. Κ. Παπαδοπούλου, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1999, σ. 13.

²⁸³ Ευδοκίμοφ Παύλος, *Η Ορθοδοξία*, (μτφ. Αγαμέμνων Τ. Μουρτζόπουλος), 1^η έκδοση Ελβετία 1965, εκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 216-217.

²⁸⁴ π. Φίλιος Ηρακλής, «Υπακούοντας στην Εκκλησία», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 16 Ιουνίου 2021, αρ. φύλλου 306, σελ. 10.

διαβεβαίωση ότι θα φυλάσσουν τους νόμους του Κράτους²⁸⁵. Στην παρούσα συγκυρία, παρά την καθαρή στάση της Ιεράς Συνόδου, αρκετοί έσπευσαν να σπείρουν αμφιβολίες, αμφισβητήσεις και διχόνοιες²⁸⁶. Κατά τον Ιερόθεο Ναυπάκτου²⁸⁷, «*Συνιστά άηθες ήθος και σοβαρή απρέπεια κυρίως για εμάς τούς Κληρικούς να σχολιάζουμε και να επικρίνουμε δημοσίως τις αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου, γιατί εκτός των άλλων, γινόμαστε αίτιοι εκκλησιαστικού σχίσματος*». Και ο Μητροπολίτης Δημητριάδος επεσήμανε ότι «*Ουδενός η προσωπική άποψη υπέρκειται της Συνοδικής Διαγνώμης!*»²⁸⁸.

Ο Αρχιεπίσκοπος κ. Ιερώνυμος, κατά τη χειροτονία του νέου Μητροπολίτη Καστοριάς κ. Καλλινίκου, τόνισε ότι δεν πρέπει να υπάρχει η παραμικρή διαφοροποίηση από τη γραμμή της Εκκλησίας, όπως αυτή διαμορφώνεται και εκφράζεται από την Ιερά Σύνοδο, και κάλεσε όσους δεν μπορούν να τηρήσουν τις αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου «*να πάνε στα σπίτια και στα μοναστήρια τους και να παραιτηθούν από τα καθήκοντά τους*», να αποτειχισθούν²⁸⁹. Η «*μανία της αποϊεροποίησης της σημερινής εποχής*», όπως ανέφερε ο Αρχιεπίσκοπος «*δεν αντιμετωπίζεται παρά μόνον με την πίστη μας, τις ρίζες μας, τη βάση μας. Η ενότητα της Εκκλησίας είναι πάνω από όλα γιατί στηρίζει την αληθινή πίστη. Αυτές οι σκέψεις πρέπει να επικρατούν και σε αυτούς που ανεβαίνουν σήμερα τα σκαλιά του θυσιαστηρίου, αλλά και σε αυτούς που υπηρετούμε*».

Ο «αντισυνοδισμός» δείχνει «*εγωκεντρική και μη μεταμορφωθείσαν εν Χριστώ ζωή*»²⁹⁰. Αυτό σημαίνει ότι απαιτείται μετάνοια για την ενεργοποίηση του συνοδικού και ιεραρχικού πολιτεύματος της Εκκλησίας. «*Απαιτείται μετάνοια και κατά Θεόν αλλοίωσις του έσω ανθρώπου, δια να καταστή δυνατή η υπ' αυτού βίωσις του μυστηρίου της Εκκλησίας εν αληθεία, ήτοι κατά τρόπον καθολικόν και συνοδικόν. Ο αγών των γρηγορούντων και θεολογικώς βιούντων το μυστήριον της Εκκλησίας είναι πάντοτε σαφής: Δια της μετανοίας συνοδική ζωή και διαχείρισις των της Εκκλησίας ζητημάτων*». Ο συνοδικός θεσμός και το ιεραρχικό πολίτευμα της Εκκλησίας υφίστανται ως χαρισματική κατάσταση. Εάν υπάρχει μία εξωτερική διάρθρωση και διάταξη διακονιών, χωρίς την μέθεξη αυτής της Χάριτος, ως καθαρτικής, φωτιστικής και θεοποιού ενεργείας του Θεού, τότε είναι ένας εκκοσμικευμένος συνοδικός θεσμός, που μπορεί να παρατηρηθεί και σε όλους τους ανθρώπινους οργανισμούς-θεσμούς που δεν σώζει όμως τον άνθρωπο.

²⁸⁵ Ναυπάκτου Ιερόθεος: «Ποικιλόμορφες πανδημίες», Ι.Μ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 06 Σεπτεμβρίου 2021, 14:29, *ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/category/mitropolitiko_ergo/, (21/09/2021)].

²⁸⁶ π. Χρυσόπουλος Χρυσόστομος, «Μάθημα συνεργασίας», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 16 Ιουνίου 2021, αρ. φύλλ. 306, σ. 22

²⁸⁷ Ναυπάκτου Ιερόθεος: «Ποικιλόμορφες πανδημίες», ό.π.

²⁸⁸ Δημητριάδος: «Ουδενός η προσωπική άποψη υπέρκειται της Συνοδικής Διαγνώμης!», *ORTHODOXIA.INFO*, 05/09/2021, 13:21, [https://orthodoxia.info/news/dimitriadou-oudenos-prosopiki-apo/, (23/09/2021)].

²⁸⁹ CNN Newsroom, «Ιερώνυμος σε κληρικούς: Όποιος διαφωνεί να πάει σπίτι του, πάνω από όλα η υπακοή στην Εκκλησία», Κυριακή, 10 Οκτωβρίου 2021 23:04, [https://www.cnn.gr/ellada/story/284834/ieronimos-se-klirikouys-pano-aro-ola-i-yrakoi-stin-ekklisia-opoios-diafonei-na-aposyrthei, (15/10/2021)].

²⁹⁰ Καψάνης Γ., Αρχιμ., Καθηγούμενος της Ιεράς Μονής Όσιου Γρηγορίου Αγίου Όρους, *Η ποιμαντική διακονία κατά τους ιερούς Κανόνες*, εκδ. Άθως, Πειραιεύς 1976, σελ. 126-129.

Υπό τις παρούσες συνθήκες είναι πολύ σημαντική η τήρηση, σε όλη την Εκκλησία, πνεύματος συνεργατικότητας και συναίνεσης²⁹¹ σύμφωνα με το πρότυπο της Αγίας Τριάδος. Η αλληλοπεριχώρηση, κατά το πρότυπο της κοινωνίας των τριών υποστάσεων, των τριών Προσώπων στη θεία φύση της Αγίας Τριάδας, πρέπει να διακατέχει και να επικρατεί σε ολόκληρο το σώμα της Εκκλησίας. Η συναίνεση εκφράζει την κοινή θέληση για συμμόρφωση προς τη μία αλήθεια, το αέναο θαύμα της Εκκλησίας: τον συνεχιζόμενον totus Christus, «πάντα τον Χριστόν».

II.12. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΩΣ ΣΩΜΑ ΧΡΙΣΤΟΥ – Η ΥΠΑΚΟΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ

Η θεώρηση της Εκκλησίας από τον Απόστολο Παύλο ως σώμα Χριστού (Α' Κορ. 12, 1-31 – Ρωμ. 12,4-8 - Εφ. 4, 15 κ.α.) έχει καταστεί η πιο διαδεδομένη και καθιερωμένη θεολογικά και λειτουργικά περιγραφή της. Ο Χριστός είναι η κεφαλή του σώματος της Εκκλησίας (Κολ. 1,18), αλλά παράλληλα ο Χριστός είναι και το όλο σώμα, γιατί αυτός είναι που ενώνει τα διάφορα μέλη²⁹² και αποτελεί μαζί τους ένα οργανικό όλο, στο οποίο ως «κεφαλή» εκφράζεται η κυριότητά Του πάνω σε όλα, μια σχέση οργανική, ο Totus Christus²⁹³. Έτσι, μας αποσαφηνίζει ο Απόστολος Παύλος ότι η Εκκλησία δεν είναι μια ανθρώπινη οργάνωση, αλλά ένας θεανθρώπινος οργανισμός, το σώμα του Χριστού²⁹⁴. «Καθάπερ γαρ το σώμα εν έστι και μέλη έχει πολλά, πάντα δε τα μέλη του σώματος του ενός, πολλά όντα, εν έστι σώμα, ούτω και ο Χριστός» (Α' Κορ. 12,12). «Υμείς δε έστε σώμα Χριστού και μέλη εκ μέρους» (Α' Κορ.12, 27). Η Εκκλησία είναι «πλήρωμα» (Εφ. Η' 23) όταν πραγματοποιεί την κλήση της ως συμπλήρωμα του Χριστού. Κατά τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, «Τότε πληρούται η κεφαλή, ότε τέλειον σώμα γίνεται, όταν ομού πάντες ώμεν συνημμένοι και συγκεκολλημένοι».

Οι πιστοί έχουν σχέση με τον Χριστό (κάθετη σχέση) αλλά και μεταξύ τους (οριζόντια) που βασίζεται στην ειρηνική συνύπαρξη και την αποδοχή, όχι μόνον λόγω κοινής πίστης, αλλά και λόγω της κοινής χάριτος εκ του Βαπτίσματος²⁹⁵. Χαρίσματα και διακονήματα ωφελούν προς οικοδομή της Εκκλησίας. Στην προς Εφεσίους επιστολή του, ο Απόστολος Παύλος διευκρινίζει ότι όλοι οι πιστοί αποτελούν ένα ηθικό σώμα, την Εκκλησία, που διαπνέεται από το αυτό Πνεύμα και έχει την κοινή ελπίδα (Εφ. 4, 4). Ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης περιγράφει στα δύο πολύ σημαντικά έργα του «Περί ούρανίας Ίεραρχίας» καί «Περί έκκλησιαστικής Ίεραρχίας» τη

²⁹¹ Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, ό.π. , σελ. 38.

²⁹² Η επιγραφή επάνω σε μια λειψανοθήκη μάρτυρος: “In isto vaso sancto congregabuntur membra Christi” («Σε αυτό το άγιο δοχείο είναι μαζεμένα μέλη του Χριστού») δίνει μια σωστή εικόνα της Βιβλικής αντίληψης για το Σώμα.

²⁹³ Ευδοκίμωφ Παύλος, ό.π., σελ. 194.

²⁹⁴ π. Βασιλειάδης Δημήτριος, «Η Εκκλησία μας ως σώμα Χριστού», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σελ. 19.

²⁹⁵ Ο Μάξιμος ο Ομολογητής παρουσιάζει την Εκκλησία σαν μια κίνηση ή ανάβαση προς τον Θεό. Αυτή η κίνηση παρουσιάζεται και στην ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας στο έργο του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη «Περί της Εκκλησιαστικής Ίεραρχίας». Βλ. π. Αρίσταρχος Γκρέκας, *Η Εκκλησία ως τόπος κοινωνίας. Σπουδή στην εκκλησιολογία του Αγίου Μάξιμου Ομολογητή*, εκδ. OSTRACON Publishing, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 41.

λειτουργία και την ενότητα της Εκκλησίας²⁹⁶. Η Εκκλησία είναι χώρος ενότητας, αγιασμού και σωτηρίας των ανθρώπων, αλλά και ασίγητης δοξολογίας του Τριαδικού Θεού από ολόκληρη την κτίση και η ενότητά της εξασφαλίζεται χάρη στη συνεκτική Θεία ενέργεια²⁹⁷. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής χρησιμοποιεί τον όρο «μυσταγωγία» δηλώνοντας την «είσοδο στη γνώση του μυστηρίου». Η μύηση στα θεία Μυστήρια είναι για τον άγιο Μάξιμο η θεολογική μυσταγωγία²⁹⁸. Η θεολογική μυσταγωγία είναι η κορυφή της γνώσης, η οποία είναι στην πραγματικότητα αγνωσία, γιατί ό,τι γίνεται γνωστό στον μυσταγωγούμενο κατανοείται «υπεραγνώστως ταις αναποδείκτοις μυσταγωγίαις»²⁹⁹.

Η εσωτερική – χαρισματική ενότητα τη Εκκλησίας καταγράφεται στις ευχές της Θείας Ευχαριστίας, των Μυστηρίων και των Ιερών Ακολουθιών. Υπάρχει στενή σχέση μεταξύ του **lex credendi** (κανόνας πίστεως) που στηρίζεται στην Αποκάλυψη του Θεού στους Αγίους και του **lex orandi** (κανόνας προσευχής) που εκφράζεται στην προσευχή της Εκκλησίας³⁰⁰. Αποκάλυψη και προσευχή, πίστη και μυστήρια σφυρηλατούν την ενότητα των μελών της Εκκλησίας. Η διχοτόμηση μεταξύ του **lex credendi** και του **lex orandi** διασπά την ίδια την ενότητα της Εκκλησίας³⁰¹. Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν, θεωρεί το **lex credendi** ως πηγή του θεολογείν, ενώ γι' αυτόν η 'ουσία' της Λειτουργίας ή του **lex orandi** δεν είναι τίποτε άλλο από την ίδια την πίστη της Εκκλησίας, ή καλύτερα, η φανέρωση, η κοινωνία και πραγμάτωση αυτής της πίστης.

Επίσης, η ενότητα των Χριστιανών συγκροτείται με τον συνδυασμό μεταξύ του **theologia gloriae** (Θεολογία της δόξης) και **theologia crucis** (Θεολογία του Σταυρού)³⁰². Η Θεολογία της δόξης είναι η εμπειρία του Θεού, είναι το θαυμάσιο χάρισμα κάθε πλάσματος να είναι μορφή, κάτοπτρο του άπλαστου. «*Ημείς δε πάντες ... την δόξαν Κυρίου κατοπτριζόμεθα...*» (Β' Κορ. Γ' 18)³⁰³. Η Θεολογία του Σταυρού δείχνει τις προϋποθέσεις για την ανάβαση στην Πεντηκοστή, αλλά και τη διαφύλαξη αυτής της εμπειρίας. Δεν μπορεί δηλαδή να μετέχει κανείς του μυστηρίου

²⁹⁶ Ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης θεωρεί την ιεραρχία χαρισματική κατάσταση. Τα δόγματα είναι οι Αποκαλύψεις του Θεού στους Αγίους και οι όροι είναι η καταγραφή της Αποκαλύψεως.

²⁹⁷ π. Γκρέκας Αρίσταρχος, *Η Εκκλησία ως τόπος κοινωνίας. Σπουδή στην εκκλησιολογία του Αγίου Μάξιμου Ομολογητή*, ό.π., σ.17.

²⁹⁸ Κύρια πηγή της Μυσταγωγίας του Αγίου Μαξίμου είναι ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης και ιδιαίτερα το «Περὶ Εκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας» ἔργο του. Βλ. π. Αρίσταρχος Γκρέκας, ό.π., σ. 9.

²⁹⁹ π. Γκρέκας Αρίσταρχος, ό.π., σ.10.

³⁰⁰ Ναυπάκτου Ιερόθεος: «Η ενότητα της Εκκλησίας», *ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙΣ ΝΕΑ*, 29 Οκτωβρίου 2020, 21:41, *Εκκλησία Online*, [https://www.ekklisiaonline.gr/nea/naifaktou-ierotheos-i-enotita-tis-ekklisias/, (26/06/2021)].

³⁰¹ Η διατύπωση **lex orandi, les credendi** δεν υπονοεί συρρίκνωση της πίστης σε Λειτουργία ή λατρεία, όπως συνέβαινε με τις μυστηριακές λατρείες, στις οποίες η πίστη αφορούσε τη λατρεία καθαυτή και είχε ως αντικείμενο τη σωστική της δύναμη. Ούτε σημαίνει σύγχυση μεταξύ πίστης και Λειτουργίας, ούτε σηματοδοτεί χωρισμό της πίστης και της Λειτουργίας σε δύο διακεκριμένες 'ουσίες' των οποίων το περιεχόμενο και το νόημα συλλαμβάνονται με δύο ανεξάρτητους μεταξύ τους τρόπους έρευνας. Σημαίνει μια οργανική και ουσιώδη αλληλεξάρτηση, όπου ένα στοιχείο, η πίστη, παρόλο που είναι πηγή του άλλου, της Λειτουργίας, κατ' ουσίαν χρειάζεται το άλλο ως αυτοκατανόησή του και αυτοπραγμάτωση. Σίγουρα είναι η πίστη αυτό που γεννά και διαμορφώνει τη Λειτουργία, κι όμως είναι η Λειτουργία που πραγματώνοντας και εκφράζοντας την πίστη δίνει μαρτυρία για την πίστη και έτσι γίνεται η αληθής και ικανή έκφραση και διατύπωση: "**lex orandi est lex credendi**".

³⁰² Ναυπάκτου Ιερόθεος, «Η ενότητα της Εκκλησίας», *idem*.

³⁰³ Ευδοκίμωφ Παύλος, ό.π., σ. 290.

της δόξης του Θεού χωρίς το μυστήριο του Σταυρού³⁰⁴. Βίωση δια των Μυστηρίων της οδού της κάθαρσης, φωτισμού και θέωσης είναι η αδιάσπαστη ενότητα Εκκλησίας και Χριστιανών.

Για να εξασφαλισθεί η ενότητα του σώματος της Εκκλησίας χρειάζονται απαραίτητως δυο στοιχεία - η υπακοή και η διάκριση. Σχετικά με την υπακοή, ο Γέροντας Πορφύριος έλεγε τα εξής³⁰⁵: «Για να διατηρήσουμε την ενότητά μας, θα πρέπει να κάνουμε υπακοή στην Εκκλησία, στους Επισκόπους της. Υπακούοντας στην Εκκλησία, υπακούμε στον ίδιο τον Χριστό. Να πονάμε για την Εκκλησία. Να μην δεχόμαστε να κατακρίνουν τους αντιπροσώπους της. Στο Άγιον Όρος, το πνεύμα που έμαθα ήταν ορθόδοξο, βαθύ, άγιο, σιωπηλό, χωρίς έριδες, χωρίς καβγάδες και κατακρίσεις. Να μην πιστεύουμε τους ιεροκατηγόρους. [...] Όλοι είμαστε Εκκλησία. Όσοι κατηγορούν την Εκκλησία για τα λάθη των εκπροσώπων της, με σκοπό δήθεν να βοηθήσουν για τη διόρθωσή της, κάνουν μεγάλο λάθος. Αυτοί δεν αγαπούν την Εκκλησία. Ούτε βέβαια τον Χριστό. Τότε αγαπάμε την Εκκλησία όταν με την προσευχή μας αγκαλιάζουμε κάθε μέλος της και κάνουμε ό,τι κάνει ο Χριστός...».

Οι Πατέρες ονόμασαν την ψαλμωδία όπλο, την προσευχή τείχος, τα καθαρά δάκρυα λουτρό, ενώ την μακαρία υπακοή την χαρακτήρισαν ως μαρτύριο. Ο Απόστολος Παύλος, περισσότερο από κάθε άλλον, επέμενε ότι η χάρη του Θεού φέρνει «υπακοήν πίστεως» (Ρωμ.α:5) και ότι η σώζουσα πίστη είναι αχώριστη από την υπακοή³⁰⁶. Έγραψε ότι το μυστήριο του απολυτρωτικού σχεδίου του Θεού, η Εκκλησία, έχει γίνει γνωστό «εις πάντα τα έθνη, προς υπακοήν πίστεως» (Ρωμ.ιζ:26). Ο Ιησούς εργάστηκε μέσα από τον Παύλο «προς υπακοήν των εθνών» (Ρωμ. ΙΕ:18)³⁰⁷. Η αρετή της υπακοής είναι γνώρισμα του Χριστιανού και εμπνέεται από την εμπιστοσύνη στον Θεό. Σε όλες τις φάσεις της ζωής του ο Χριστιανός καλείται να κάνει υπακοή, ώστε να καταστεί διάκονος προς τον πλησίον, ακολουθώντας την εντολή του Χριστού, *αγαπάτε αλλήλους*. Καλείται λοιπόν να κάνει υπακοή στην Εκκλησία, στους νόμους και τους κανόνες της, τους οποίους θέσπισαν οι θεοφόροι Πατέρες με γνώμονα την αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο ως εγγύηση και βεβαιότητα, ώστε η ζωή του να αποκτά νόημα για αγώνα και προσπάθεια να κατακτήσει ο ίδιος την σωτηρία του. «Πείθεσθε τοις ηγουμένοις υμών και υπείκετε· αυτοί γαρ αγυπνούσιν υπέρ των ψυχών ημών ως λόγον αποδώσοντες» (Εβρ. 13, 17). Όταν όμως

³⁰⁴ Ο δρόμος του Σταυρού ήταν η μόνη επιλογή που άφησε ως παρακαταθήκη ο Χριστός στους μαθητές Του και σε όσους θα ήθελαν να τον ακολουθήσουν (Μρ 8, 34). Αυτός είναι ο λόγος που ο Παύλος δεν αντιμετώπισε τον Σταυρό του Χριστού ως ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά ως υπόδειγμα πράξης για τα μέλη της Εκκλησίας. Το παράδειγμα του Χριστού αναδεικνύει ένα ήθος δομικά αντίστροφο από αυτό του κόσμου (βλ. Μθ. 20, 25-28 παρ.). Σε μια τέτοια βάση, οι άδικες δομές του ελληνορωμαϊκού κόσμου αντιμετωπίζονται από τον Παύλο υπό το πρίσμα της κατεξοχήν αντιδομικής σε σχέση με τον κόσμο έκφρασης της κοινότητας του κοινού δείπνου του Κυρίου.

³⁰⁵ π. Φίλιος Ηρακλής, «Υπακούοντας στην Εκκλησία», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 16 Ιουνίου 2021, αρ. φύλλου 306, σ. 10.

³⁰⁶ «Επιστολή», Blogspot, *Πίστη και υπακοή*, 26 Απριλίου 2021, [https://epistoligr.blogspot.com/2021/04/blog-post_524.html#ixzz75tziQzcW, (26/08/2021)].

³⁰⁷ Πολλά άλλα εδάφια επαναλαμβάνουν την βασική σχέση ανάμεσα στην υπακοή και την σωτηρία. Ο Ιησούς είπε: «Δεν θέλει εισέλθει εις την βασιλείαν των ουρανών πας ο λέγων προς εμέ, Κύριε, Κύριε αλλ' ο πράττων το θέλημα του Πατρός μου του εν τοις ουρανοίς» (Ματθ.ζ:21). Μόνον αυτός που ακούει και πράττει τον λόγο του Θεού θα σωθεί (Ματθ. ζ:24-27). Ο Ιησούς ακόμα είπε: «Εάν με αγαπάτε, τας εντολάς μου φυλάξατε» (Ιωάν.ιδ:15). «Εάν τις με αγαπά, τον λόγον μου θέλει φυλάξει» (Ιωάν.ιδ:23).

αυτοί ολιγορούν, αδιαφορούν, για τις ψυχές και αμελούν για τους πνευματικούς κινδύνους και πρωτίστως την αίρεση, τότε αίρεται και το καθήκον της υπακοής σε αυτούς³⁰⁸.

Συνοδός και πλήρωσις της υπακοής, η διάκρισις. Η διάκριση παρουσιάζεται μόνον με το παράδειγμα του ανθρώπου που αξιώνεται αγιοπνευματικής ευλογίας. Η διάκριση είναι τόσο σοφία και σύνεση, όσο γνώση και περίσκεψη. Είναι φωτισμένη συνείδηση και ορθοκρισία. Είναι όραση και ενόραση, αίσθηση και συναίσθηση. Είναι διαύγεια πνεύματος και καθαρότητα σκέψης. Είναι οδηγός και καθοδηγός, πυξίδα και προσανατολισμός στην πορεία για την διάπλαση του ανθρώπινου ήθους³⁰⁹. Οι Πατέρες – ιδιαίτερα οι νηπτικοί – της πλέκουν τα ωραιότερα εγκώμια, γιατί την έχουν μελετήσει σε όλες τις διαστάσεις της. Τη θαυμάζουν και την εγκωμιάζουν για το απέραντο μεγαλείο που περικλείει. Η απουσία διάκρισης γεννά την υπερβολή, τον φανατισμό, την ένοχη σιωπή, την άδικη κατάκριση, την φοβική άτακτη οπισθοχώρηση από το δρόμο που άγει στη Βασιλεία του Θεού, τη δειλία, τη βραδύτητα του πνεύματος, την εμμονή, την στείρα και μη καρποφόρα ζωή, ουσιαστικά γεννά τη μνησικακία προς τον συνάνθρωπο και τον Θεό. Στην ουσία δηλαδή η απουσία της στερεί από τον ανθρώπινο νου και την ανθρώπινη φύση την σωφροσύνη³¹⁰. Η διάκριση, όπως προστατεύει τον πιστό από την άκριτη υπακοή, έτσι τον προστατεύει και από την πεισματική εμμονή και περιχαράκωση σε καταστάσεις και μονοδιάστατες απόψεις οι οποίες μπορεί να τον απομακρύνουν από τους κόλπους της Εκκλησίας.

Σε συνέντευξή του ο Επίσκοπος Πιτιρίμ (Bishop Pitirim (Tvorogov) του Zvenigorod, Πρύτανης της Θεολογικής Ακαδημίας Μόσχας³¹¹, τόνισε ότι: *«Απουσιάζει η διάκριση από όσους προσπαθούν να εφαρμόζουν απαράλλακτα τους κανόνες της Εκκλησίας και όσα έχουν καθιερωθεί εδώ και αιώνες χωρίς καμία απολύτως διάθεση για προσαρμοστικότητα, ιδιαίτερα σε έκτακτες συνθήκες, όπως η τωρινή, οι οποίες μας βγάζουν έξω από το συνηθισμένο πλαίσιο»³¹². Αυτό ακριβώς βιώνουμε αυτή τη στιγμή που θεσπίζονται προσωρινοί περιορισμοί για να σωθούν οι ζωές και η υγεία των συνανθρώπων μας, χωρίς να πρόκειται καθόλου για νέο διωγμό της Εκκλησίας, όπως διακηρύττουν πολλοί Επίσκοποι και ιερείς που δεν έχουν την αρετή της διάκρισης. Οι πιστοί Χριστιανοί δεν εμπιστεύονται και αμφισβητούν τους πρεσβυτέρους τους και τους πνευματικούς τους*

³⁰⁸ Ιερός Χρυσόστομος: *«Εἴ που τὴν εὐσέβειαν παραβλαπτομένην ἴδοις, μὴ προτίμα τὴν ὁμόνοιαν τῆς ἀληθείας, ἀλλ' ἴστατο γενναίως ἕως θανάτου... τὴν ἀλήθειαν μηδαμοῦ προδιδούς»* καὶ *«Μηδὲν νόθον δόγμα τῷ τῆς ἀγάπης προσήματι παραδέχσθε»* (Εἰς Ρωμ. Ὅμ. 22, 2, PG 60, 611. Εἰς Φιλίπ. Ὅμ. 2, 1, PG 62, 191).

³⁰⁹ Ἰωάννου του Σιναΐτου, *Ουρανόδρομος Κλίμαξ, Λόγος Εικοστός Ἐκτος, Περὶ διακρίσεως*, PG 88,1013, *«Διάκρισις ἐστὶν ἐν μὲν τοῖς εἰσαγομένοις, ἡ τῶν καθ' ἑαυτοὺς ἀληθῆς ἐπίγνωσις· ἐν τοῖς δὲ μέσοις ἡ τοῦ κυρίως ἀγαθὸν ἐκ τοῦ φυσικοῦ, καὶ τοῦ ἐναντίου ἀπαισίτως διακρίνουσα νοερά αἴσθησις· ἐν τοῖς δὲ τελείοις, ἡ δια θείας ἐλλάμψεως ἐνυπάρχουσα γνώσις, ἣτις καὶ τὰ ἐν ἄλλοις σκοτεινῶς ἐνυπάρχοντα τῷ εαυτῆς λύχνῳ καταφωτίζειν ἰσχύουσα. Ἡ τάχα καθολικῶς τούτο καὶ ἐστὶ, καὶ γνωρίζεται διάκρισις, ἡ τοῦ θεοῦ θελήματος ἀσφαλῆς κατάληψις ἐν παντὶ καιρῷ, καὶ τόπω, καὶ πράγματι, ἣτις ἐνυπάρχει μόνοις τοῖς καθαροῖς τῆ καρδία, καὶ τῷ σώματι, καὶ τῷ στόματι.»*

³¹⁰ Ζούλας Σπ. Σταμάτιος, Δ.Μ.Σ. Θεολογίας – Εκπαιδευτικού, *«Ἡ διάκριση ὡς ποιμαντικὴ ἀρετὴ στο συμβουλευτικὸ ἔργο σύγχρονων Γερόντων»*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἔργασία στο Πρόγραμμα «Ποιμαντικὴ Θεολογία καὶ Ἀγωγή», Τμήμα Κοινωνικῆς Θεολογίας, Θεολογικὴ Σχολὴ ΕΚΠΑ, Ἀθῆνα 2006, σ. 2.

³¹¹ Bishop Pitirim (Tvorogov), *“Lesson of Pandemic”*, Orthodox Christianity, 5/1/2020, [<https://orthochristian.com/130763.html>] καὶ πρωτότυπο ρωσικὸ κείμενο στο: [<https://pravoslavie.ru/130546.html>] (τελευταία προσπέλαση 01.06.2020), (11/07/2021)].

³¹² Ὁ ἴδιος ὁ Επίσκοπος Πιτιρίμ ἀσθένησε ἀπὸ κορωνοϊοῦ, παρὰ τὰ αυστηρὰ μέτρα υγιεινομικῆς προφύλαξης μέσα στὴν Ἀκαδημία. Ὁ ἴδιος ἀνήρτησε κείμενο γιὰ τὴν ἀσθένειά του καὶ τὴν ἐξάπλωση τῆς ἀσθένειας μέσα στὴ Λαύρα τῆς Ἁγίας Τριάδας - Ἁγίου Σεργίου καὶ τῆς Ἀκαδημίας.

Πατέρες, με αποτέλεσμα να παρασύρονται αυτό το διάστημα από ακραίες τοποθετήσεις πολλών Επισκόπων και ιερέων»³¹³.

Ένα άλλο ζήτημα που ανεφύη το διάστημα αυτό είναι ότι πολλοί Χριστιανοί επιδίωκαν να κοινωνήσουν παρά το κλείσιμο των Εκκλησιών. Όμως η Θεία Κοινωνία δεν είναι ένα ατομικό, ηθικό ή ψυχολογικό γεγονός. Δεν είναι μία πράξη ιδιωτικής ευσέβειας³¹⁴. Η Εκκλησία είναι σώμα Χριστού και εμείς είμαστε μέλη εκ μέρους. Αυτό που χαρακτηρίζει την Εκκλησία και αυτό που καθιστά τη σύναξη των πιστών γύρω από το κοινό Ποτήριο, γύρω από τα Μυστήρια, Εκκλησία, είναι η αγάπη και η ενότητα μεταξύ των πιστών. *Solus christianus – nullus christianus*³¹⁵, ο Χριστιανός μόνος του δεν είναι Χριστιανός. Ο solus βγαίνει έξω από την ευχαριστιακή κοινότητα, έξω από την Εκκλησία. Η εμπειρία της Θείας Ευχαριστίας είναι ότι κάνει την σχέση του ανθρώπου με τον Θεό σχέση που περνάει μέσα από τους άλλους. Το να θεωρεί κάποιος ότι μπορεί να δημιουργήσει μια σχέση με τον Θεό, παραγνωρίζοντας τον πλησίον, είναι μια επικίνδυνη κατάσταση, η οποία μπορεί εύκολα να τον οδηγήσει έξω από την ευχαριστιακή εμπειρία. Αλλά και στην ευχαριστιακή εμπειρία παρεισφρύει πολλές φορές η ευσεβιστική ατομοκρατία, όταν πιστοί πηγαίνουν στην Θεία Ευχαριστία αλλά απομονώνονται από το υπόλοιπο σώμα της εκκλησίας για να προσευχηθούν δήθεν καλύτερα. Στην Θεία Λειτουργία δεν πηγαίνουμε για να προσευχηθούμε ως άτομα, πηγαίνουμε για να προσευχηθούμε μαζί με τους άλλους ως κοινότητα. Καλό είναι λοιπόν να έχουμε διαρκώς συνείδηση ότι ο διπλάνος μας είναι και αυτός μέλος του ίδιου σώματος και ότι δια μέσου της σχέσεως αυτής με τον διπλάνο μας επικοινωνούμε με τον Θεό.

Στο αγιοπνευματικό κλίμα της βαθιάς βίωσης της αμαρτωλότητας και συνυπευθυνότητάς του, και σκεπτόμενος εν αγάπη και εξάπαντος εκκλησιαστικά, ο πιστός δεν είναι σωστό να αυτονομείται ούτε φανερά ούτε κρυφά. Δεν ωφελεί σε τίποτα τον πιστό να πάει να μεταλάβει των Αχράντων Μυστηρίων μόνος του. Αντιθέτως, ακόμα και αν υπάρχει αυτή η δυνατότητα, θα πρέπει να μην το κάνει, από τη στιγμή που οι περισσότεροι δεν έχουν αυτή τη δυνατότητα. Συμπάσχω με τους πολλούς αδερφούς μου, τους τιθέμενους υπό το ίδιο «επιτίμιον της ακοινωνησίας»³¹⁶, κάνοντας πράξη το «αγάπα τον πλησίον σου ως σεαυτόν».

Κοινός σκοπός των μελών της Εκκλησίας είναι ο αγιασμός που συντελείται με τη συμμετοχή στο Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας και με την έμπρακτη έκφραση της αγάπης στις μεταξύ τους σχέσεις. Όπως είπε και ο Κυπριανός, Επίσκοπος Καρχηδόνας³¹⁷, *extra Ecclesiam*

³¹³ Ο Επίσκοπος Πιτιρίμ αναφερόταν στον Ηγούμενο Σέργιο Ρομανόφ στην Αικατερινούπολη, ο οποίος ξεσήκωσε τα πλήθη να μην υπακούσουν στα σχέδια όσων, με τη συνεργασία των Εβραίων, έχουν στήσει αυτή τη «σατανική συνωμοσία κατά της Εκκλησίας».

³¹⁴ π. Παπαδόπουλος Χαράλαμπος (Λίβυος), «Εκκλησιολογικές παγίδες εν μέσω πανδημίας...», *Αντίφωνο, Επιστήμες – Φιλοσοφία – Τέχνες – Θεολογία*, 6 Φεβρουαρίου 2021, [https://www.antifono.gr/, (02/10/2021)].

³¹⁵ Ευδοκίμωφ Παύλος, ό.π., σ. 174.

³¹⁶ Νούσης Κώστας, «Υπακοή στην επίσημη Εκκλησία και τα όρια της οικονομίας στην Θεία Κοινωνία», *ΡΟΜΦΑΙΑ, Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, Romfea.gr. 10/04, 12:19, [https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/36384-upakoi-stin-erisimi-ekklisia-kai-ta-oriat-tis-oikonomias-stin-theia-koinonia, (27/09/2021)].

³¹⁷ Κυπριανός, Επίσκοπος Καρχηδόνας (200/210-258 μ.Χ.), *Ἐπιστ. οβ', Προς Ιουβαϊανό, Περί Βαπτίσματος των Αιρετικών*.

*nulla salus*³¹⁸. Εκκλησία δεν είναι μόνον το εσωτερικό του Ναού ούτε μόνον η Θεία Λειτουργία ούτε μόνον η Θεία Ευχαριστία – είναι όλο το σώμα των πιστών που μαζί με τον κλήρο συμμετέχουν στην τέλεση των Μυστηρίων, το «βασίλειον ιεράτευμα»³¹⁹. Αυτό που είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό στην Ορθοδοξία είναι ο τέλεια ομογενής χαρακτήρας της πνευματικότητάς της και αυτή η πνευματικότητα δείχνει ακόμα περισσότερο την ενότητά της. Δεν υπάρχει παρά μόνον μία και μόνη πνευματικότητα για όλους, χωρίς καμία διάκριση σε Επισκόπους, μοναχούς ή λαϊκούς. Όλες οι απαιτήσεις του Ευαγγελίου απευθύνονται σε όλους και στον καθένα³²⁰. Δυστυχώς μέσα στην Εκκλησία υπάρχουν ‘μικροκλίματα’ που δημιουργούν ‘οπαδούς’ και όχι πιστούς Χριστιανούς. Ο ‘οπαδός’ εκπέμπει ταραχή και φανατισμό, ο οποίος μετατρέπεται εύκολα σε βία μόλις θιγεί το πιστεύω του, πράγμα ξένο προς την πίστη και την διδασκαλία του Χριστού³²¹. Ο Χριστός είναι σαφής: «*Μάθετε ἀπ’ ἐμοῦ, ὅτι πρῶτός εἰμι, καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ· καὶ ἐύρησете ἀνάπαισιν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν*» (Ματθ. 11:29). Δυστυχώς λόγω της έλλειψης κατήχησης, επειδή δεν διδάσκεται ο καθαρός θεολογικός και ορθόδοξος λόγος, οι Χριστιανοί δεν είναι πάντοτε σε θέση να διακρίνουν το ορθόδοξο από το αιρετικό, το εκκλησιαστικό από το παρεκκλησιαστικό, το θεολογικό από το ψυχολογικό. Όμως, η Ορθόδοξη Θεολογία είναι σαφέστατη, εκφράζεται με καθαρό λόγο που έχει καταγραφεί στα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων και είναι διατυπωμένη στους ύμνους της λατρείας της Εκκλησίας. Οι Οικουμενικές Σύνοδοι έχουν θέσει τα όρια του «*ορθοδόξως θεολογείν*» και οι Φιλοκαλικοί Πατέρες έχουν καθορίσει τις καθαρές προϋποθέσεις της ορθοδόξου Θεολογίας. Οι ιεροί Κανόνες, οι οποίοι ερμηνεύονται θεολογικά και εκκλησιολογικά συγκροτούν την ενότητα της Εκκλησίας³²². Η Ορθόδοξη Εκκλησία μοσχομυρίζει από ορθόδοξη δογματική θεολογία.

³¹⁸ Εκτός της Εκκλησίας απουσιάζει οποιαδήποτε μυστηριακή ή χαρισματική ενέργεια. Τα Μυστήρια ιδρύθηκαν μέσα στην Εκκλησία, συνεπώς δύναται να τελούνται εγκύρως εν τη κοινωνία και τη καθολικότητα μόνον εντός Αυτής. Οποιαδήποτε παραβίαση της τελευταίας, σύμφωνα με τον ίδιο, τοποθετεί τον υπεύθυνο εκτός των ορίων της Εκκλησίας σε μία κατάσταση εξωτερική.

³¹⁹ Ο Καθ. Αμίλκας Αλιβιζάτος σημειώνει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία, σε αντίθεση με τη Ρωμαιοκαθολική, δεν αντιλαμβάνεται την έννοια του αξιώματος «*extra Ecclesiam nulla salus*» με αποκλειστικό τρόπο, αλλά σύμφωνα με την έννοια της Θείας Οικονομίας. Ο Θεός ίδρυσε τη Μία Εκκλησία για τη σωτηρία του ανθρώπου, αλλά κανείς στον κόσμο ούτε η ίδια η Εκκλησία έχει τη δυνατότητα να ορίσει ποιο είναι το θείο θέλημά Του σχετικά με τη σωτηρία των εκτός Αυτής ανθρώπων. Η σωτηρία αυτών είναι πέραν της ανθρώπινης γνώσεως και θελήσεως και μόνον ο ίδιος ο Θεός δύναται να οικονομήσει. Βλ. Συμελά Γ. Κωνσταντινίδου, Διπλωματική Εργασία με θέμα: «Το αξίωμα “*extra Ecclesiam nulla salus*” στην Ορθόδοξη Θεολογία του 20^{ου} αι. και οι οικουμενικές συνέπειές του», Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, ΑΠΘ, σ. 69.

³²⁰ Ευδοκίμωφ Παύλος, ό.π., σ. 212.

³²¹ π. Βαρθολομαίος, Αρχιμανδρίτης, Καθηγούμενος της Ι.Μ. Εσφιγμένου, «Η αδιάκριτη υπακοή και τα όριά της στην ζωή του Χριστιανού», *Ιερά Μητρόπολις Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου*, [http://www.im-ierissou.gr/images/pdf, (03/10/2021)].

³²² Οι Ιεροί Κανόνες υφίστανται αφενός για να διακρατούν τους Κληρικούς, Μοναχούς και Χριστιανούς στη χαρισματική ενότητα, αφετέρου δε για να επαναφέρουν τους εκτροχιασθέντας στο συνοδικό και ιεραρχικό πολίτευμα της Εκκλησίας, όπως φαίνεται καθαρά στον 102^ο Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΙΙΙ.1. ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Δύο είναι τα πιο σημαντικά θέματα που απασχόλησαν την Εκκλησία στο διάστημα αυτό σε επίπεδο θεολογικό και εκκλησιολογικό: η μη τέλεση της Θείας Λειτουργίας και ο τρόπος τέλεσης της Θείας Ευχαριστίας. Ο καθολικός αποκλεισμός και το κλείσιμο των Ναών, η ενθάρρυνση των πιστών για ατομική προσευχή, για κατ' οίκον εκκλησία, οι διαμαρτυρίες των πιστών για την επιγενόμενη αδυναμία τους να προσέλθουν στο Μυστήριο της Εξομολόγησης και της Θείας Ευχαριστίας, οι διαδικτυακές συνάξεις και οι διαδικτυακές και τηλεοπτικές αναμεταδόσεις των Θείων Λειτουργιών, θίγουν την καρδιά του εκκλησιολογικού ζητήματος, εάν δηλαδή το εκκλησιαστικό γεγονός ταυτίζεται με την τέλεση της Θείας Λειτουργίας και τη Θεία Ευχαριστία, η οποία κατανοείται ως η εικόνα της Βασιλείας.

Τι θα ήταν ο Χριστιανισμός δίχως τη Θεία Λειτουργία? Η απάντηση είναι, ένα φιλοσοφικό ή θρησκευτικό ρεύμα³²³. Η Θεία Λειτουργία είναι η Πύλη από την οποία μεταβαίνει ο άνθρωπος από τη γήινη στην ουράνια ζωή και στην αιώνια σωτηρία. Χωρίς τη Θεία Λειτουργία δεν θα μπορούσαμε να βιώσουμε το «*ίνα πάντες εν ώσιν, καθώς συ, Πάτερ, εν εμοί καγώ εν Σοι, ίνα και αυτοί εν ημίν εν ώσιν*» (Ιω. 17, 21-23) και δεν θα άλλαζε ο καθημερινός, γήινος χρόνος μας σε μια πνευματική ανάταση³²⁴. Η λέξη 'λειτουργία' είναι σύνθετη από τις λέξεις 'λεΐτος' (από τη λέξη *λεώς, λαός*) και 'έργο' και σημαίνει 'δημόσιο έργο', 'έργο του λαού'. Ενώ η ατομική προσευχή έχει κίνητρο τις προσωπικές και χρονικά προσδιορισμένες ανάγκες μας, η λειτουργική προσευχή πηγάζει πάντα από την ολότητα της αλήθειας, υπερβαίνει κάθε μερικότητα, κάθε προσωπική συναισθηματική φόρτιση και σχηματίζει την καθολική συνείδηση. Γεμάτη από υγιή συγκίνηση και ένθεη συναισθηματικότητα, διωλίζει την υποκειμενικότητα και επιβάλλει την απαρτισμένη μορφή της, που έχει τελειωθεί μέσα στους μακρούς αιώνες της ζωής του ανθρώπου³²⁵.

Η Θεία Λατρεία είναι το υψηλότερο σκαλί της αγάπης προς τον Θεό. Αποτελεί τρόπο ύπαρξης, είναι η έκφραση της ευχαριστίας και της δοξολογίας μας προς τον Θεό³²⁶. Είναι η μυστική συνάντηση μαζί Του³²⁷. Είναι η πράξη με την οποία ο άνθρωπος αναγνωρίζει και διακηρύττει τη μεγαλειότητα του Θεού και ταυτόχρονα εκδηλώνει την ευγνωμοσύνη του και την

³²³ Ρίκου Ελένη – Σοφία, «Το μέγα θαύμα της Θείας Λειτουργίας», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 31.

³²⁴ «Οποιος ζει στο Παρελθόν, είναι σαν τον πεθαμένο. Οποιος ζει στο Μέλλον με τη φαντασία του, είναι αφελής, γιατί τό Μέλλον είναι μόνον του Θεού. Η χαρά του Χριστού βρίσκεται μόνο στο Παρόν. Στο Αιώνιο Παρόν του Θεού», Γαβριηλία Γερόντισσα, *Η ασκητική της αγάπης. Γερόντισσα Γαβριηλία 1897-1992*, εκδ. Πορφύρα, Αθήνα Ιανουάριος 1917, σ. 358.

³²⁵ Ευδοκίμωφ Παύλος, ό.π., σ. 323.

³²⁶ Η λατρεία είναι «ή απάντηση καί ή ανταπόκριση του πεπερασμένου πλάσματος προς τον Αιώνιο καί Άπειροτέλειο πλάστη του, Π. Τρεμπέλα, *Άρχαί καί χαρακτήρ της Χριστιανικής Λατρείας*, σελ. 1στ'.

³²⁷ «Θέλεις να προσευχηθείς; Ετοιμάσου να απαντήσεις μυστικά τον Κύριο» έλεγε πάλι ή αδιάλειπτα προσευχομένη Γερόντισσα Γαβριηλία, Γαβριηλία Γερόντισσα, ό.π., σ. 360.

αφοσίωσή του προς Αυτόν, που γεννιέται από αγάπη για το πλάσμα Του³²⁸. Εάν γίνονται λατρευτικές εκδηλώσεις χωρίς ευγνωμοσύνη για τις ευεργεσίες του Θεού, δεν τελείται αληθινή Λατρεία³²⁹. Η Θεία Λειτουργία είναι το ιερό συμπόσιο της Βασιλείας του Θεού, όλης της Εκκλησίας, της επί γης στρατευομένης και της εν ουρανοίς θριαμβεύουσας. Η «*ἀνάμνησις, μετά εὐχαριστίας*» του Κυρίου πρέπει να είναι συνεχής. Ο ίδιος μας το διδάσκει διά του Αποστόλου Παύλου: «*Πάντοτε χαίρετε, ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε, ἐν παντί εὐχαριστεῖτε· τοῦτο γὰρ θέλημα Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εἰς ὑμᾶς*» (Θεσ. Α΄5, 16-18). Η αδιάλειπτη δοξολογία καὶ ευχαριστία, η συνεχής προσευχή, δηλαδή η αδιάλειπτη λατρεία, η αδιάλειπτη θεία Λειτουργία είναι αυτό που θέλει κυρίως ο Θεός από εμάς.

Ο Κύριος είναι ο «*Υἱὸς τοῦ Εὐλόγητοῦ*», ο Υἱός του Θεού του δοξαζομένου από όλη την κτίση, την λογική, τη νοερά, την άυλο καί πνευματική, αλλά και την υλική. Αλλά και ο ίδιος είναι Ευλογημένος, **Ο** Ευλογημένος, Αυτός «*που έχει τη δοξολογία (ευλογία) μέσα στη φύση Του καί δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό την εὐφημία τῶν ἄλλων*». Την ευλογία που προσφέρουμε, αυτήν την ξαναδεχόμαστε πολλαπλάσια από τον Κύριο³³⁰. «*Τίποτα δεν εἶναι τόσο ἀγαπητό στό Θεό, όσο τό να εἴμαστε εὐγνώμονες καί γιά τούς ἑαυτούς μας καί γιά τούς ἄλλους*»³³¹ και «*νά λέμε: Δόξα τῷ Θεῷ γιά τήν ὑπαρξή μας. Δόξα τῷ Θεῷ καί γιά τήν ὑπαρξή τοῦ ἄλλου. Δόξα τῷ Θεῷ γιά ὅλα.*»³³². Τίποτε δεν είναι πιο ευάρεστο στό Θεό από τό νά συναγομάστε ὅλοι μαζί στη Λατρεία στην Ευχαριστία. Διότι λατρεύοντας τον Θεό εκπληρώνουμε την πρώτη και μέγιστη εντολή της αγάπης. «*Θά ἀγαπήσεις τόν Κύριο καί Θεό σου μέ ὅλη τήν καρδιά σου καί μέ ὅλη τή δύναμή σου...Κύριον τόν Θεόν σου θά προσκυνήσεις καί Αὐτόν μόνο θά λατρεύσεις καί σ' Αὐτόν θα προσκολληθεῖς*»³³³. Προχωρούμε δι' ευχών του Γέροντός μας και με οδηγούς την Αγία Γραφή και τους Αγίους Πατέρες.

³²⁸ Είναι η ύψιστη εκδήλωση της αγάπης του προς τον Θεό. Έλεγε η Γερόντισσα Γαβριηλία «*Οι Μοναχοί κάνουν προσευχή (δηλαδή λατρεύουν τον Θεό) και Νηστεία. Δηλαδή κάνουν τα δύο ανώτατα σκαλιά της αγάπης προς τον Θεό.*» Γαβριηλία Γερόντισσα, ό.π., σ. 271.

³²⁹ Όταν υπάρχει αυτή η αγαπητική ενότητα, τότε κατέρχονται πλούσια τα ελέη του Θεού, γιατί τότε η δοξολογία μας και η ευχαριστία μας ανεβαίνουν στον θρόνο του Θεού. Όταν γινόμαστε ένα στόμα που υμνεί την Αγάπη, μια καρδιά που χτυπά για την Αγάπη, τότε μας κατακλύζουν τα ελέη του Θεού. Αν δέν γινόμαστε έτσι, η προσφορά μας είναι απρόσδεκτη από τον Θεό της αγάπης. Τότε δέν μπορεί νά πραγματοποιηθεί η ευχή και βεβαίωση του λειτουργού για την έκχυση του θεϊκού ελέους το οποίον «*ἔσται μετά πάντων, τῶν ἐν ἐνί στόματι καί μᾶ καρδιά δοξαζόντων καί ἀνυμνούντων τό πάντιμον καί μεγαλοπρεπές ὄνομα τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Αγίου Πνεύματος*», Ἱερός Χρυσόστομος, Μ 56 , σ. 281.

³³⁰ «*Ἡ ὁμολογία πού γίνεται ἀπό ὄλο τό λαό στό τέλος τῆς μυστικῆς ἱερουργίας μέ τό Εἶς Ἅγιος καί τα λοιπά, φανερώνει τήν πάνω ἀπό κάθε λογική καί κάθε νοῦ μυστική συνάθροιση καί ἔνωση πρὸς τό Ἔνα τῆς θείας ἀπλότητος, ἐκείνων πού μέ τρόπο σοφὸ καί μυστικὸ ἔχουν τελειωθεῖ κατὰ Θεόν. Ἐνωση ἡ ὁποία θά γίνεῖ στήν ἀφθαρτὴ αἰωνιότητα τῶν νοητῶν. Στήν αἰωνιότητα αὐτῇ, ἀντικρῦζοντας τό φῶς τῆς ἀόρατης καί ἀνεπίπτῆς δόξας, οἱ τελειωθέντες γίνονται δεκτικοί, ὅπως οἱ οὐράνιες δυνάμεις, τῆς θείας καθαρότητος*», Ἅγιος Μάξιμος ὁ Ομολογητής, *Μυσταγωγία*, σ. 208.

³³¹ Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Α΄ πρὸς Θεσσαλονικεῖς*, Β, ΕΠΕ 18, 36.

³³² Γαβριηλία Γερόντισσα, ό.π., σ.370.

³³³ «*Ἄκουε, Ἰσραὴλ, Κύριος ὁ Θεός σου, Κύριος εἶς ἐστι· καὶ πάλιν· Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ἰσχύϊ σου· καὶ πάλιν· Κύριον τὸν Θεόν σου προσκυνήσεις, καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις, καὶ πρὸς αὐτὸν κοληθήσῃς*».

Η Θεία Λειτουργία είναι «*Η συγκεφαλαίωση τῆς ὅλης οἰκονομίας*»³³⁴. Όλα τα θαυμαστά γεγονότα που εργάστηκε ο Θεός για να επαναφέρει στον Οἶκο Του τον ἄνθρωπο μετά την παρακοή, και να τον κάνει πάλι οικεῖο Του (να τον σώσει), όλα αυτά μαζί ονομάζονται Θεία Οικονομία. Η Θεία Λειτουργία αποτελεί αληθινή παιδαγωγία του ἀνθρωπίνου προσώπου³³⁵. Η Θεία Λειτουργία είναι η μυστηριακή ἀναβίωση της Θείας Οικονομίας, ὅπως λέει ο Θεόδωρος ο Στουδίτης (Μ 99, 340 C)³³⁶. Όλα τα γεγονότα της ζωῆς του Χριστοῦ ἱεουργοῦνται στη Θεία Λειτουργία. Στην τελευταία πρὶν ἀπὸ την ἀπόλυση ευχή που λέει ο ἱερέας ὅταν μεταφέρει τα «ἅγια» στην Ἁγία Πρόθεση, τονίζεται ὅτι ο Χριστός είναι «*ὁ πληρώσας πᾶσαν τὴν πατρικὴν οἰκονομίαν*»³³⁷. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τον Μυστικὸ Δείπνο και προχωρώντας ὡς Ἀγάπες, διαμορφώθηκαν τρεῖς μυσταγωγικὲς μορφές: η Θεία Λειτουργία του Ἰωάννη του Χρυσοστόμου, του Μεγάλου Βασιλείου και του Ἰακώβου του Ἀδελφοθέου. Η Θεία Λειτουργία ταυτίστηκε με την Κυριακή, ἡμέρα του Κυρίου, καθὼς και με τις μεγάλες Δεσποτικὲς και Θεομητορικὲς εορτές. Μέσα ἀπὸ τον ετήσιο κύκλο των εορτῶν συμμετέχουμε σε κάθε βήμα του Κυρίου μας, της Παναγίας μας, των Ἀγγέλων, των Ἁγίων μας, η Θεία Λειτουργία ὁμως εἶναι μία, δεν περιορίζεται σε χώρο, χρόνο, θεματικὴ ἢ τιμῶμενο πρόσωπο.

Στο σύνολό της εἶναι η ἀναπαράσταση των βιβλικῶν γεγονότων και της ιστορικῆς ὑπαρξῆς του Χριστοῦ. Κάθε Θεία Λειτουργία ἔχει Ευαγγελισμό, Χριστοῦγεννα, κήρυγμα – θαύματα, Σταύρωση, Ἀνάσταση, Πεντηκοστή και ἀναμονή της Δευτέρας Παρουσίας, ἐνώπιον ὅλων των ἀγγελικῶν ταγμάτων και ὅλων των Ἁγίων³³⁸. Ὄταν η βασιλικὴ πύλη ἀνοίγεται, η Βασιλεία του Θεοῦ εἶναι ἤδη ἀνάμεσά μας και ο ἄνθρωπος ἐνώνεται με τον χορὸ των ἀγγέλων για να συναντήσει τον Ἐρχόμενον: «*Ὁ γὰρ Βασιλεὺς των βασιλευόντων και Κύριος των κυριευόντων προσέρχεται...*». Μέσα σε αὐτὴν την ἱερὴ σύναξη συμμετέχουμε κι εμεῖς, ὡς μύστες και μνήστες μέσω του Ἁγίου Βαπτίσματος στη Βασιλεία του Θεοῦ. Μέσα σε αὐτὴν την ‘κοινωνία’, ο ἄνθρωπος ξαναβρίσκει την ἀλήθεια του και την αληθινὴ οὐσία των πραγμάτων. Ἐτσι, η Λειτουργία κάνει ζωντανή την ευαγγελικὴ ἀλήθεια ὅτι η σωτηρία μας μόνης ψυχῆς χωρὶς τις ἄλλες ἀποδεικνύεται ἀδύνατη. Η λειτουργικὴ ἀνωνομία του πρώτου προσώπου δεν εἶναι ποτέ στον ἐνικό. Ο ἱερέας οφείλει να μην τελεῖ ποτέ μόνος του τη λειτουργία. Πρέπει να ὑπάρχει

³³⁴ Γρηγόριος, Ἱερομόναχος, *Ἡ Θεία Λειτουργία. Σχόλια*, ἐκδ. Ἱερὸν Κουτλουμουσιανὸν Κελλίον Ἁγίου Ἰωάννη ο Θεολόγου, Δεκέμβριος 2009, σελ. 27 κ. ἔ.

³³⁵ Γεώργιος, Ἀρχιμανδρίτης, Καθηγούμενος της Ἱ. Μονῆς Ὁσίου Γρηγορίου, *Ἐμπειρίες της Χάριτος του Θεοῦ*, Γ' ἐκδόσις Ἱερᾶ Μονῆς Ὁσίου Γρηγορίου, Ἁγίου Ὄρους, 1998.

³³⁶ Το μυστήριον της Θείας Οικονομίας φανερώθηκε ταυτόχρονα με την παρακοή του ἀνθρώπου. Ἀρκετὰ γεγονότα και προφητεῖες της Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναφέρονται ἄμεσα στο μυστήριον της Θείας Ευχαριστίας. Το κατεξοχὴν γεγονός που προεικόνιζε τη Θεία Ευχαριστία ἦταν η εορτὴ του ἰουδαϊκοῦ Πάσχα. Η εορτὴ αὐτὴ ἦταν μια διαρκῆς ἀνάμνηση της σωτηρίας των Εβραίων. Μια διαρκῆς ευχαριστία πρὸς τον Θεὸ για τις εὐεργεσίες Του. Βλ. Ἱερομόναχος Γρηγόριος, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, ὁ.π., σ. 28-29.

³³⁷ Στην ἀντίστοιχη ευχή της λειτουργίας του Μ. Βασιλείου λέγεται ὅτι με τη Θεία Λειτουργία «*διανύθηκε και ὀλοκληρώθηκε, ὅσο ἦταν δυνατό ἀπὸ ἡμᾶς, τὸ μυστήριον τῆς οἰκονομίας τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ μας*». Ἀλλὰ και στην ευχὴ της Ἀναφορᾶς ἀναφέρεται ὅτι ο Θεὸς ἔδωσε τον Μονογενῆ Του Υἱό, που ἦρθε και «*ἐπλήρωσε πᾶσαν τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οἰκονομίαν*».

³³⁸ Ρίκου Ελένη – Σοφία, «*Τὸ μέγα θαῦμα της Θείας Λειτουργίας*», *Ὁρθόδοξη Ἀλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, ἀρ. φύλλου 279, σ. 32.

τουλάχιστον ένα δεύτερο πρόσωπο και μέσα σε αυτό ολόκληρος ο κόσμος. Η Θεία Λειτουργία έχει μια εξαιρετική και ατίμητη ιδιαιτερότητα: η τέλεσή της γίνεται δημόσια, μπροστά στα μάτια όλων, και όμως είναι ένα απροσπέλαστο Μυστήριο³³⁹.

Ο Γέροντας Πορφύριος τονίζει³⁴⁰: *«Ποιος λειτουργεί μωρέ? Ο παπάς μόνος του ή όλοι – κλήρος και λαός, μαζί? Γιατί τη λέμε «λειτουργία»? Ε! Όπως στέκεται ο ιερέας, πρέπει να στέκεται και ο πιστός. Συγκεντρωμένος. Απόλυτα παραδομένος στον Θεό. Αυτήν την ώρα δεν είμαστε στη γη. «Οι τα Χερουβεΐμ εικονίζοντες». Είμαστε στον ουρανό, μπροστά στην Αγία Τριάδα. Χωρίς «βιωτική μέριμνα». Πω, πω! Τι μας αξιώνει ο Θεός να ζούμε! Εάν πιστεύουμε ότι μπροστά μας τελετουργείται η Μεγάλη Θυσία, θα πρέπει να στεκόμαστε «μετά φόβου Θεού»! Να κλαίμε από ευτυχία που ο ίδιος ο Θεός κατέρχεται και θυσιάζεται από αγάπη για εμάς. Άκουσες κανέναν να κουβεντιάζει στις συναυλίες? Ε! Ποιο έχει μεγαλύτερη σημασία? Οι 'ήχοι' της μουσικής ή η 'βοή' του Αγίου Πνεύματος που σώζει? Εάν σε καλέσει ο Βασιλιάς ή ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και φωνάζει το όνομά σου να πάρεις το δώρο του, μπορείς να του γυρίσεις την πλάτη και να του πεις «δεν το θέλω»? Γιατί στον Χριστό που για την πολλή του την αγάπη θυσιάζεται αυτή τη στιγμή για σένα, εσύ δεν προσέρχεσαι, αλλά γυρνάς την πλάτη και ψιλοκουβεντιάζεις? Και τι δώρο προσφέρει! Τον Εαυτό Του! Στην Εκκλησία σιωπούμε, συγκεντρωνόμαστε και μιλάμε στον Θεό.... Τα κατάλαβες αυτά που λέω? Εάν ναι, έχεις ευθύνη να ευαισθητοποιείς και τους άλλους αδελφούς μας που αγνοούν τα τελεσιουργούμενα φρικτά μυστήρια. Έτσι είναι όπως τα λέω. Να μας δίνει ο Θεός δύναμη να αντέχουμε στο 'θαύμα'. Κανονικά θα έπρεπε και ο ιερέας και ο πιστός να πεθαίνουν ζώντας κοντά στο μυστήριο, τόσο κοντά στον ήλιο. Αλλά ευδοκεί ο πολυεσπλαχνος Θεός και – άκου φρικτό πράγμα – αναπαύεται κιόλας στη μηδαμινότητά μας!»*

Στην κοινή λατρεία βρίσκεται η πληρότητα της θεολογικής σκέψης της Εκκλησίας. Η χριστιανική λατρεία, ως ζώσα εμπειρία και βίωση της πίστης, αφενός εκφράζει τη βιβλική και Πατερική διδασκαλία, αφετέρου εκφράζει τη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας. Η φράση του Αγίου Ειρηναίου *«ἡμῶν δέ σύμφωνος ἡ γνώμη τῆ εὐχαριστία καί ἡ εὐχαριστία βεβαιοῖ τὴν γνώμην»* επιβεβαιώνει ότι η Ορθόδοξη λατρεία είναι αυτή καθεαυτή δογματική και μαρτυρεί υπέρ της ταυτότητας της εκκλησιαστικής λειτουργίας και της εκκλησιαστικής πίστης. Αυτό αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό σημείο της Παράδοσης. Αυτό διαπιστώνεται ιδιαίτερος στην αντίδραση των Πατέρων εναντίον των αιρετικών όσον αφορά τη λατρεία, όπως αποτυπώνεται σε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Η αρχική ευχαριστιακή Αναφορά, το *«Ἄξιον και δίκαιον»*, που αναγιγνώσκεται στη Θεία Λειτουργία, ήταν προσευχή προς τον Θεό Πατέρα. Στη Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου είναι σαφές ότι μόνον ο Θεός Πατήρ δέχεται την ευχή της Αναφοράς. Στη Θεία Λειτουργία του Ιερού Χρυσοστόμου, όπως επισημαίνουν οι Λειτουργιολόγοι, μετά τον

³³⁹ Γκόγκολ Νικολά Βασίλειβιτς, *Στοχασμοί στη Θεία Λειτουργία*, έκδοση έκτη, Ιερά Μονή Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής, 2013, σ. 147.

³⁴⁰ π. Φίλιος Ηρακλής, «Υπακούοντας στην Εκκλησία», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 16 Ιουνίου 2021, αρ. φύλλου 306, σ. 10.

4^ο αιώνα, υπήρξε κάποια αλλαγή και στην Αναφορά προστέθηκε η φράση «*Σὺ καὶ ὁ Μονογενῆς Σου Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα Σου τὸ Ἅγιον*». Αναφέρεται δηλαδή ὅλη η Αγία Τριάδα. Η διάκριση των Προσώπων είναι πολύ σημαντική και ουσιαστική για την Ορθόδοξη πίστη και Θεολογία³⁴¹. Δεν είναι τυχαίοι οι αγώνες των Καππαδοκῶν Πατέρων για να διατηρήσουν αυτή τη διάκριση. Ὅπως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ὅτι οι αιρετικοί, γνωρίζοντας ὅτι αυτή η διδασκαλία αποτελεί χαρακτηριστικό σημεῖο της πίστεως, προσπάθησαν να αλλοιώσουν τη μορφή και το περιεχόμενο της ευχαριστηρίου ευχής ἢ της ευχής της Αναφοράς και των λειτουργικῶν τύπων.

Ὅτι κάνει ο Υἱὸς στη Λειτουργία δεν είναι το ἴδιο με αὐτό που κάνει ο Πατήρ, οὔτε ἴδιο με αὐτό που κάνει το Πνεῦμα. Το κάθε Πρόσωπο κάνει διαφορετικό ἔργο σε ὅλο το Μυστήριο της Θείας Οικονομίας και το ἔργο αὐτό μεταφέρεται στη Θεία Ευχαριστία. Ο Υἱὸς εκτελεῖ την ευδοκία του Πατρός τη συνεργεία του Αγίου Πνεύματος και αναφέρει πλέον στον Πατέρα ὅλη την Οικονομία. Η Ευχαριστία είναι ακριβῶς αὐτή η προσαγωγή, η προσφορά και αναφορά στον Πατέρα. Γι' αὐτό στη Θεία Ευχαριστία, και μάλιστα τη στιγμή της Αναφοράς, δεν προσεύχεται η Εκκλησία μόνη Της. Προσεύχεται ο Χριστός. Γι' αὐτό στη Θεία Ευχαριστία δεν υπάρχει διάλογος μεταξύ Χριστοῦ και Εκκλησίας, ἀλλὰ μεταξύ Θεοῦ Πατρός και Χριστοῦ – Εκκλησίας³⁴².

Κατὰ τον 12^ο αἰώνα, ἔγινε μια μεγάλη θεολογική διαμάχη, μια προσπάθεια επικράτησης 'καινοτομίας δόγματος', για το ποιος προσφέρει και ποιος αποδέχεται τη Θεία Ευχαριστία, και στην οποία κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτισε ο Επισκοπος Μεθώνης Νικόλαος³⁴³. Κάθε αντίληψη ὅτι ο Θεὸς Πατήρ μπορεί να ενεργήσει χωρὶς την παρουσία του Υἱοῦ και του Αγίου Πνεύματος, θα σήμαινε διαίρεση μεταξύ των Προσώπων της Τριαδικῆς Θεότητος. Είναι βασικό Πατερικό αξίωμα ὅτι τα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδος δεν χωρίζουν ποτέ. Και στην Οικονομία και στην Ενσάρκωση είναι μαζί, ἀλλὰ δεν σαρκούνται ὅλα. Ο Υἱὸς δέχεται τη Θεία Ευχαριστία, μαζί με τον Θεὸ Πατέρα και το Ἅγιο Πνεῦμα, ἀλλὰ σε διάκριση ἀπὸ τον Θεὸ Πατέρα και το Ἅγιο Πνεῦμα. Αὐτό είναι το Μυστήριο της κοινωνίας, η οποία είναι προϋπόθεση της υποστάσεως³⁴⁴.

Η Θεία Λειτουργία είναι πολὺ προσεκτική στον χειρισμὸ της διάκρισης των Προσώπων. Ἡ θεολογία της πίστεως και της Ευχαριστίας είναι πραγματική Θεολογία μόνον και εφόσον είναι Τριαδική Θεολογία. Κατὰ τον Μέγα Αθανάσιο, Θεολογία σημαίνει Τριαδολογία: «*ἐν Τριάδι ἢ*

³⁴¹ Η παράδοση της Θεολογίας προϋποθέτει τη θεογνωσία, ὡς κοινωνία με τον Θεὸ και την εμπειρία αὐτῆς της κοινωνίας, και ἔχει ὡς βάση τη Θεολογία της Θείας Αποκαλύψεως. Οι Δίκαιοι της Παλαιᾶς Διαθήκης γνωρίζουν τον Θεὸ ἀπὸ προσωπική κοινωνία και σχέση μαζί Του. Οι Προφῆτες, ἐπίσης, βλέπουν τον Θεὸ και μετὰ μιλούν γι' Αὐτόν. Οι Απόστολοι και οι Πατέρες θεολογούν γι' αὐτά τα οποία εἶδαν, ἀκούσαν και ψηλάφησαν.

³⁴² Αγαθάγγελος, Μητροπολίτης Φαναρίου, Γενικός Διευθυντής Αποστολικῆς Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Δόγμα και Θεία Λειτουργία», *ΡΟΜΦΑΙΑ*, Πρακτορεῖο Εκκλησιαστικῶν Ειδήσεων, Romfea.gr, 15/04/2021, 16:44, [<https://www.romfea.gr/katigories/10-aropseis/36522-dogma-kai-theia-leitourgia>, (20/08/2021)].

³⁴³ Ο Επισκοπος Μεθώνης Νικόλαος ἦταν Ἕλληνας λόγιος του 12ου αἰώνα. Ἐζήσε στην Πελοπόννησο ἐπὶ βασιλείας Μανουήλ Κομνηνοῦ περὶ τὸ ἔτος 1155. Ἦταν ἓνας ἀπὸ τους πολυμαθέστερους, ευφυέστερους και πολυγραφοτέρους φιλοσόφους και θεολόγους της εποχῆς του.

³⁴⁴ Ενδεικτικὸ είναι και τὸ ἀκόλουθο γεγονός. Οι Αρειανοί, και μάλιστα οι Εὐνομιανοί, ἔθεσαν τὸ ζήτημα στους Ορθοδόξους, ἐάν ο Υἱὸς είναι δηλωτικός της ουσίας ἢ της ἐνέργειας του Θεοῦ. Εἰάν οι Ορθόδοξοι ἔλεγαν ὅτι είναι δηλωτικός της ουσίας, τότε δεν θα μπορούσαν να τον διακρίνουν ἀπὸ τον Πατέρα. Εἰάν ἔλεγαν ὅτι είναι δηλωτικός της ἐνέργειας, τότε κινδύνευαν να δεχθῶν ὅτι πρόκειται για κτίσμα. Μπροστὰ στην πίεση αὐτή, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, στον *Τρίτο Θεολογικὸ του Λόγο*, τονίζει με ἔμφαση ὅτι ο Υἱὸς δεν είναι οὔτε ουσίας οὔτε ἐνεργείας ὄνομα, ἀλλὰ ὄνομα σχέσης.

θεολογία τελεία ἐστί, καί αὕτη ἡ ἀληθής καί μόνη θεοσέβειά ἐστι, καί τοῦτό ἐστι τό καλόν καί ἡ ἀλήθεια»³⁴⁵. Σήμερα ἔχει επικρατήσει μια ευσέβεια λειτουργική ερήμην της διάκρισης των Προσώπων της Αγίας Τριάδος, με κίνδυνο να οδηγήσει σε μια αχρήστευση και φθορά της Τριαδικής Θεολογίας. Και η φθορά αυτή, που στην ουσία της είναι εγκατάλειψη της «τελειωτάτης θεογνωσίας», οδηγεί στην ανυπαρξία, το απατηλό, το ψευδές. Με αυτόν τον τρόπο, η Τριαδική Θεολογία γίνεται πλέον ένα δόγμα, το οποίο δεν ἔχει καμμιά σχέση με τον τρόπο που ζούμε. Σήμερα ζούμε, υπολανθανόντως, σε ένα κλίμα, το οποίο καλλιεργεί ὄχι υπαρξιακά και σωτηριολογικά, ἀλλά ευσεβιστικά και ηθικά την έννοια της λατρείας και του δόγματος. Ἄς αναρωτηθούμε, επίσης, μήπως, στην πίστη μας, την πρώτη και κεντρική θέση κατέχει η λύτρωση του ανθρώπου ἀπὸ τις αμαρτίες του. Το ζήτημα είναι σπουδαίο, διότι η πίστη δεν είναι δυνατόν να αρχίζει με την αμαρτία. Η αρχή δεν είναι η λύτρωση του ανθρωπίνου γένους ἀπὸ τη δουλεία της αμαρτίας. Η αρχή και το θεμέλιο των πάντων είναι το μυστήριο της Τριαδικής ζωής.

Κατά τον Καθ. κ. Νικόλαο Ξιώνη, η καθήλωση και ο εγκλωβισμός των πιστών σε αυτό το κλίμα του ηθικισμού και του ευσεβισμού αποτελεί επιστροφή στην προβαπτισματική κατάσταση ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τον Ἀπόστολο Παῦλο στην Προς Γαλάτας Ἐπιστολή³⁴⁶. Ὁ Ἀπόστολος των Ἐθνῶν ἀπευθυνόμενος στους Γαλάτες ἐπισημαίνει τη μεταστροφή τους ἀπὸ το Εὐαγγέλιο του Ἰησοῦ σε ἕνα ἄλλο Εὐαγγέλιο το οποίο στηριζόμενο στον Ἰουδαϊκό νόμο παραποιεῖ το δι ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ Εὐαγγέλιο. Ἄυτός ο τρόπος ἐπιστροφῆς των Χριστιανῶν ἀπὸ την πνευματική κατάσταση στον ηθικό τρόπο ζωῆς του Μωσαϊκού Νόμου δεν είναι ἄλλος ἀπὸ την ἐπιστροφή των σημερινῶν Χριστιανῶν ἀπὸ την ἐλευθερία της πίστεως και την ἀπελευθέρωση ἀπὸ τη συμβατικότητα της ζωῆς στην προβαπτισματική κατάσταση των κατηχουμένων, η οποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕνα ηθικό κοινωνικό τρόπο συμπεριφοράς, με κύρια γνωρίσματα τον φόβο της καταστροφῆς και του θανάτου, την ἀγάπη προς την κοσμική ζωή και τον ἕτερο και, τέλος, την κοινωνική ἀλληλεγγύη που εγκλωβίζει τον ἄνθρωπο στις συμβατικές κοινωνικές δομές. Ἄυτό, κατὰ τον Καθ. κ. Νικόλαο Ξιώνη, ἀποτελεῖ ὀπισθοδρόμηση για τους Ὁρθόδοξους Χριστιανούς και είναι το ἀποτέλεσμα μιας παραποιημένης ἐκκλησιολογίας, η οποία βασίζεται στα νεότερα φιλοσοφικά ρεύματα της Δύσης και ἐρμηνεύει την Ἐκκλησία ως κοινωνία ἀνθρώπων και ὄχι ως μυστηριακή κοινωνία των μελῶν του Σώματος του Χριστοῦ³⁴⁷. Ὅπως ἐπισημαίνει ο Ἱερόθεος Ναυπάκτου, ζούμε σε μια ἐποχή λογικοκρατική και προτεσταντική, στην οποία επικρατεῖ η λογικοκρατία και η ηθικολογία.

³⁴⁵ Μέγας Ἀθανάσιος, Κατὰ Ἀρειανῶν, I, PG. 26, 49A.

³⁴⁶ Ξιώνης Νικόλαος, Ἀναπλ. Καθηγητῆς Δογματικῆς και Συμβολικῆς Θεολογίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ, «Ἐκκλησία και Θεία Εὐχαριστία στην ἐποχή του Covid—19», 22 Σεπτεμβρίου 2020, *Πεμπτοῦσία, Ὁρθοδοξία, Πολιτισμός, Ἐπιστήμες*, [<https://www.pemptousia.gr/2020/09/ekklisia-ke-thia-efcharistia-stin-epochi-tou-covid-19/>], (02/09/2021)].

³⁴⁷ Ξιώνης Νικόλαος, Ἀναπλ. Καθηγητῆς Δογματικῆς και Συμβολικῆς Θεολογίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ, ἀπὸ την εισηγήσή του στο 18^ο Ἱερατικό Συνέδριο της Ι.Μ. Κερκύρας, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 2020, στο Πνευματικό Κέντρο, με θέμα: «Ἀναστοχασμοί και προκλήσεις στην ἐποχή της πανδημίας», *Ἐκκλησία Online*, [<https://www.ekklisiaonline.gr/nea/i-synepies-tis-pandimias-sto-18o-ieratiko-synedrio-tis-i-m-kerkyras/>], (21/07/2021)].

Στο πλαίσιο αυτό, ο αποκλεισμός των πιστών από τους Ναούς στο διάστημα του καθολικού αποκλεισμού, έφερε στο προσκήνιο τον φόβο της φθοράς και του θανάτου του σύγχρονου ανθρώπου. Ο αποκλεισμός των πιστών από τη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας στο διάστημα της καραντίνας, σημαίνει απώλεια της σωτηριώδους ενέργειας του Θεού η οποία συνέχει και περικρατεί τα πάντα και η οποία υφίσταται μόνον εντός της Εκκλησίας, εντός των Μυστηρίων της Εκκλησίας. *«Εν εκκλησίαις ευλογείτε τον Θεόν»*. Για τους πιστούς, στο επίκεντρο της ενοριακής ζωής και δράσης βρίσκεται ο Ιερός Ναός, στον οποίο τελούνται όσα σχετίζονται με τη λατρεία του Τριαδικού Θεού, από το Βάπτισμα, που λέγεται εισαγωγικό Μυστήριο γιατί εισάγει τον άνθρωπο στην Αγία Εκκλησία, μέχρι το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, που είναι το Μυστήριο των Μυστηρίων, το κέντρο της εκκλησιαστικής μας ζωής. Και μόνον που εισέρχεται ο πιστός στον Ορθόδοξο Ναό, με την υποβλητική ατμόσφαιρα, αμέσως του προκαλούνται αισθήματα κατάνυξης και ευλάβειας. Αν οι Ορθόδοξοι Ναοί είναι τόσο γεμάτοι από φως, ζεστασιά, οικειότητα, αυτό οφείλεται στο ότι κάθε σημείο στους τοίχους τους παριστάνει τον ουρανό και αποκτά ζωή, με τα ιερά και σεβάσματα πρόσωπα της πίστης μας, τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, την Παναγία Θεοτόκο, τους Αποστόλους, τους Αγίους, τους Οσίους, τους Μάρτυρες, με τη *«σιωπηλή τέχνη της αγιογραφίας που γνωρίζει να ομιλεί και να διδάσκει»* (Γρηγόριος Νύσσης). Ο ουρανός γίνεται κοντινός, απτός³⁴⁸. Η οικειότητα με τις παρουσίες αυτές σφυρηλατεί τον ακόρεστο πόθο προς τη αγιότητα και διδάσκει ότι οι κλήσεις του Θεού μέσα στα άγια Ευαγγέλια είναι απόλυτα πραγματοποιήσιμες και απευθύνονται σε όλους.

Κατά τον Άγιο Γρηγόριο, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, *«η Εκκλησία είναι ο Ναός του Θεού, χώρος ιερός, οίκος προσευχής, συνάθροιση λαού, σώμα Χριστού»*³⁴⁹. Στην Αγία Τράπεζα, *«το των αγίων Άγιον Θυσιαστήριον»*, θύεται και προσφέρεται στους πιστούς ο Χριστός, ο Οποίος είναι *«τροφή ζωτική και πλούσια απόλαυση και Άρτος, ο οποίος στηρίζει, και Ποτήριον με Οίνο, ο οποίος ευφραίνει και δίνει ζωή και θερμαίνει και αλλάσσει τον Χριστιανό με την καλύτερη αλλαγή. Και αυτός που δεν τρέφεται από την Αγία Τράπεζα είναι νεκρός»* (Συμεών Θεσσαλονίκης). Ταυτόχρονα, μνημονεύεται η μελλοντική σύναξη του διασκορπισμένου λαού του Θεού, και, κατ' επέκταση, η σύναξη όλης της ανθρωπότητας³⁵⁰. Σκοπός της συνάθροισης των πιστών είναι να φανερώσει, να κάνει πραγματικότητα την Εκκλησία.

³⁴⁸ Ο Παύλος Ευδοκίμοφ μιλά για «θεοϋλισμό», θέα της φύσεως εν Θεώ, που κάνει διάφανο το κάθε τι και επιτρέπει να γίνεται αντιληπτή η αόρατη παρουσία.

³⁴⁹ *Περί Εκκλησιασμού στον Ναό του Θεού και περί των Επτά Μυστηρίων*, Ειδική Έκδοση Αγίου Όρους, Εκτύπωση – Βιβλιοδεσία: Γραφικές Τέχνες: Ευθύμιος Κ. Σανιδάς, Αθήνα 2017, σ. 3.

³⁵⁰ Δεσπότης Σωτήριος, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και Θεολογία από τον 19ο στον 21ο αιώνα. Ζητήματα, Προκλήσεις και Προοπτικές με τη «ματιά» της Βιβλικής Θεολογίας*, εκδ. ENNOIA, Αθήνα 2019, σ. 89.

III.2. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΩΣ ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

Ακριβής ορισμός της Εκκλησίας δεν απαντά ούτε στους Πατέρες ούτε στις Οικουμενικές Συνόδους³⁵¹. Η Εκκλησία είναι η παρατεινόμενη στους αιώνες συνέχεια της ενανθρώπισης του Θεού. Είναι ο τόπος και ο τρόπος της λυτρωτικής παρουσίας του Αναστάσιου Κυρίου στον λυτρωμένο κόσμο. Είναι η θεανθρώπινη αιωνιότητα σαρκωμένη στα όρια του χρόνου και του χώρου, που προσλαμβάνει το κτιστό στον τρόπο ύπαρξης του ακτίστου³⁵².

Η Εκκλησία λειτουργεί μέσα στην ιστορία ως ‘χαρισματικός θεσμός’, ως ‘κοινωνία της θεώσεως’, ως *θεσμοποιημένη χαρισματική κοινωνία*³⁵³. Ο Χριστός έφερε την χάρη του Θεού μέσα στον κόσμο και την ιστορία, έφερε την χάρη μέσα στην φύση, το άκτιστο μέσα στον χώρο και τον χρόνο. Η χάρη αυτή προσφέρεται στον άνθρωπο με την Εκκλησία, η οποία υπάρχει μέσα στον κόσμο ως ‘θεσμός’, ταυτόχρονα όμως η Εκκλησία είναι ‘κοινωνία της θεώσεως’. Ο θεσμός και το χάρισμα συνυπάρχουν εξαρχής στην Εκκλησία. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα λεπτό, και απαιτεί μεγάλη διάκριση και λεπτούς χειρισμούς για τη διαφύλαξή του και την σωστή προσέγγιση, ώστε να διατηρούνται οι ισορροπίες³⁵⁴. Η κοινωνία της θεώσεως είναι από την φύση της χαρισματική, ενώ ο θεσμός είναι κτιστό κατασκεύασμα. Η χαρισματική κοινωνία δεν μπορεί να περιορισθεί σε θεσμούς, αλλά η διατήρησή της στην ιστορία επιβάλλει τη θεσμοποίησή της.

Έτσι δημιουργείται η ανάγκη της σύνθεσης θεσμού και χαρίσματος ή αλλιώς της *θεσμοποίησης του χαρίσματος*. Το χάρισμα έχει υπερβατική φύση και προέλευση, με την φανέρωσή του όμως μέσα στον χώρο και τον χρόνο το χάρισμα προσλαμβάνει τον θεσμό για την ιστορική διατήρησή του, παραμένοντας τοπικά και χρονικά απεριόριστο, αλλά και ουσιαστικά αχώρητο σε οποιονδήποτε θεσμό.

³⁵¹ Το ζήτημα του ορισμού της Εκκλησίας απασχολεί την ορθόδοξη θεολογική σκέψη ήδη από τον Χοριακόφ (μέσα του 19^{ου} αι.), ο οποίος είχε επικεντρώσει τον ορισμό του στην έννοια της χάριτος, και εν συνεχεία τον Γεβγένι Ακβιλόνοφ, ο οποίος σε μια ιστορικής σπουδαιότητας μελέτη του το 1894 βάσισε την απόπειρα ορισμού της Εκκλησίας στη Βιβλική και Πατερική διδασκαλία για την Εκκλησία ως «σώμα Χριστού» υποδεικνύοντας παράλληλα την ανεπάρκεια του ορισμού της απλώς ως «κοινωνία πιστών». Στον 20^ο αιώνα, ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκι φθόγγισε σίγουρα τα καίρια, όταν υπενθύμισε ότι στην Πατερική θεολογία δεν συναντά κανείς ορισμό της Εκκλησίας, όπως εξάλλου ούτε συστηματική έκθεση της περί Εκκλησίας διδασκαλίας, επειδή αυτό που βιώνει κανείς δεν το ορίζει, το ζει. Στο θέμα του ορισμού ενδιέτριψε και ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ναυπάκτου, ο οποίος εντόπισε ορθά τις δυτικές επιδράσεις που προδίδουν οι ορισμοί των παλαιότερων ακαδημαϊκών εγχειριδίων. Αφού επισημαίνει την ανυπαρξία συστηματικού ορισμού της Εκκλησίας στους Πατέρες, συνοψίζει επί τη βάση της βιβλικοπατερικής μαρτυρίας: *«εκείνο που κυρίως λέγεται είναι ότι η Εκκλησία είναι σώμα Χριστού και κοινωνία θεώσεως»*. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Ν. Ματσούκας. Βλ. Γεώργιος Δ. Παναγόπουλος, *Ζητήματα Εκκλησιολογίας. Ερμηνευτική προσέγγιση πτυχών του μυστηρίου της Εκκλησίας με βάση την Ορθόδοξη Πατερική Παράδοση*, εκδ. Μυρμιδόνες, Αθήνα 2016, σ. 29.

³⁵² Δεσπότης Σωτήριος, ό.π., σ. 86.

³⁵³ Μαντζαρίδης Ι. Γεώργιος, Ομ. Καθηγητής Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ., «Οι έννοιες του θεσμού και του χαρίσματος», *Πεμπτουσία*, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες, 13 Μαΐου 2021, [https://www.pemptousia.gr/2011/05/i-ennies-tou-thesmou-ke-tou-charismatos/, (10/09/2021)].

³⁵⁴ Ο μονομερής τονισμός του θεσμού καλλιεργεί τον ευσεβισμό, ενώ ο αποκλειστικός περιορισμός σε αυτόν οδηγεί εύκολα στον φονταμενταλισμό. Από την άλλη πλευρά ο μονομερής τονισμός του χαρίσματος δημιουργεί προβλήματα ενότητας στην ζωή της Εκκλησίας, ενώ η αποκλειστική αναφορά σε αυτό οδηγεί στις «χαρισματικές αιρέσεις». Το χάρισμα έχει κεφαλαιώδη σπουδαιότητα για την ζωή της Εκκλησίας. Η απουσία του ακυρώνει το έργο της. Αλλά και ο θεσμός έχει κεφαλαιώδη σπουδαιότητα για την διατήρηση της Εκκλησίας, διότι χωρίς αυτόν υπονομεύεται η ιστορική επιβίωσή της. Μόνον με την αρμονική συνύπαρξη και συλλειτουργία του θεσμού και του χαρίσματος διασφαλίζονται η αλήθεια και η ζωή της Εκκλησίας.

Στην Ορθόδοξη Παράδοση και διδασκαλία, η Εκκλησία είναι ένα χαρισματικό γεγονός που θεμελιώνεται στην κατ' ενέργειαν κοινωνία του πληρώματος της Εκκλησίας με τον Τριαδικό Θεό και που οδηγεί στην κατά χάριν υιοποίηση του ανθρώπου³⁵⁵. Μόνον στο εσωτερικό της Εκκλησίας υφίσταται, κατά τον Ν. Ματσούκα, το ενεργειακό πλέγμα μεταξύ της Θεότητας, του αποκεκαλυμμένου Θεού και του κοινωνούντος ανθρώπου. Κατά τον Επίσκοπο Πενταπόλεως, Νεκτάριο, η Εκκλησία δε αποτελεί απλά μια σύναξη και μια απλή κοινωνία ανθρώπων εις Χριστόν πιστευόντων, όπως την ερμηνεύουν οι Προτεστάντες, οι οποίοι θεωρούν ικανή προς τη σωτηρία των ανθρώπων μόνον την πίστη. Εάν κάθε ενέργεια του Θεού είναι αποκάλυψη και κάθε αποκάλυψη είναι Μυστήριο, τότε όλα όσα γίνονται εντός της Εκκλησίας τα οποία υπερβαίνουν τον ορθολογισμό του ανθρώπου, αναφέρονται στην ένσαρκο Οικονομία του Θεού και συντελούνται από καταβολής κόσμου ως Μυστήρια κεκλεισμένα και απόρρητα, επισημαίνει ο Νεκτάριος Πενταπόλεως. Η σωτηρία του ανθρώπου δεν είναι ένα προσωπικό γεγονός το οποίο πραγματώνεται σε ένα επίπεδο κοινωνίας προσώπων εντός της εκκλησιαστικής κοινότητας, όπως θα ερμηνεύετο από κάποιον της μετανεωτερικής εποχής υπό την επίδραση κοινωνιολογικών δεδομένων, αλλά η κατ' ενέργεια μετοχή της Εκκλησίας του Θεού η οποία είναι και η ίδια ένα Μυστήριο. Και τούτο διότι τα Μυστήρια, όπως παρατηρεί ο Νεκτάριος Πενταπόλεως, δεν είναι μόνον οι Μυστηριακές τελετές και Ακολουθίες, αλλά και οι εμπνεύσεις και οι προφητείες και τα θαύματα και πάντα τον «μυστικόν χαρακτήρα έχοντα θεία έργα, άτινα αι Άγιοι αναφέρουσι Γραφαί της τε Παλαιάς και Καινής Διαθήκης».

Την ενότητα της Εκκλησίας τονίζει και ο Μάξιμος ο Ομολογητής, όταν αναφέρεται στη φύση της Εκκλησίας, ως τύπο και εικόνα της μίας ουσίας του Θεού η οποία αποτυπώνεται στην ενότητα του σύμπαντος κόσμου, στη γη, στον άνθρωπο, στην ανθρώπινη ψυχή και τέλος εμφανίζεται αυτή η ενότητα στη Θεία Ευχαριστία. Κατά τον Μάξιμο, η φύση της Εκκλησίας δεν αναφέρεται στη Βασιλεία του Θεού ούτε στη Θεία Ευχαριστία, αλλά στην ενότητα της Εκκλησίας η οποία αποτελεί τον τύπο και την εικόνα του Θεού³⁵⁶. Η επισήμανση ότι η Εκκλησία αποτελεί τον τύπο και την εικόνα του Θεού δεν είναι μια λεπτομέρεια μιας σχολαστικής ακαδημαϊκής ανάλυσης. Η αναφορά στον έναν Θεό είναι σημαντική διότι η φύση της Εκκλησίας ερμηνεύεται κατά τον Ιερό Πατέρα από τη μία ουσία του Θεού και όχι από τον Τριαδικό τρόπο ύπαρξής Του. Η Εκκλησία δηλαδή εξεικονίζει τη μία ουσία, το ομοούσιον και όχι τις υποστατικές σχέσεις και ακόμα περισσότερο τις προσωπικές σχέσεις των τριών υποστάσεων της Αγίας Τριάδος τις οποίες πολλοί σύγχρονοι θεολόγοι, επηρεασμένοι από τις σύγχρονες ουμανιστικές απόψεις, αποδίδουν

³⁵⁵ Ξιώνης Νικόλαος, Αναπλ. Καθηγητής Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ, εισήγηση με θέμα: «Η Εκκλησία στην εποχή της πανδημίας: ενδοιασμοί, αμφισβητήσεις και σωτηρία» (CC23), στην Επιστημονική Διημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [<https://www.youtube.com/watch?v=TurucfzzBJg>, (03/09/2021)].

³⁵⁶ Ξιώνης Νικόλαος, Αναπλ. Καθηγητής Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ, εισήγηση με θέμα: «Η Εκκλησία στην εποχή της πανδημίας: ενδοιασμοί, αμφισβητήσεις και σωτηρία» (CC23), ό.π.

στην κοινωνία των προσώπων της Αγίας Τριάδος. Ό,τι είναι κατ' ουσίαν ο Θεός για τον Μάξιμο, είναι η Εκκλησία κατ' ενέργειαν. Και όπως ο Θεός είναι μια ουσία, έτσι και ολόκληρος ο κόσμος δημιουργείται και περικρατείται από τη θεία δημιουργική Πρόνοια /ενέργεια, μέσω της οποίας συνδέεται το ένα δημιούργημα με το άλλο και όλα μαζί με τον ίδιο τον Θεό.

Αυτή η ενότητα ολόκληρης της δημιουργίας πραγματώνεται εντός της Εκκλησίας, διότι μόνον μέσω αυτής και της Θείας Ευχαριστίας καταλύεται κάθε φυσική διαφοροποίηση και κάθε φυλετική, εθνική, προσωπική, επαγγελματική διαφορά των ανθρώπων καθιστώντας τα πάντα Χριστό. Όλα συμφύονται και συνδέονται μέσα στη μία, απλή και αδιαίρετη Χάρη και δύναμη της πίστεως δια της κοινωνίας του ενός Σώματος και του ενός Αίματος του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού. Έτσι, η Θεία Ευχαριστία δεν αποτελεί μια απλή τελετή η οποία εκφράζει το θρησκευτικό συναίσθημα των απλών ανθρώπων, αλλά σε αυτή εμφανίζεται η Μία Εκκλησία και πραγματώνεται κατ' ενέργειαν η θεοποίηση ολόκληρης της κτίσης.

Η Εκκλησία είναι παν-Μυστήριο και ενεργεί κάθε Μυστήριο με τη δύναμή της, επειδή μέσα σε αυτήν περικλείεται το παν και *«περαιτέρω προελθείν ουκ εστί»*. *«Είδομεν το φως το αληθινόν, ελάβομεν πνεύμα επουράνιον»*, μαρτυρεί η Εκκλησία, φανερώνοντας διάτορα την πληρότητά της στο τέλος της Λειτουργίας. Στη 'μετα-πατερική' και 'δυτικίζουσα' θεολογία, είναι η δύναμη και η δοσμένη στην Εκκλησία Χάρη που καθιστά την Ευχαριστία δυνατή, έγκυρη, αποτελεσματική. Υπό αυτήν την έννοια, η δύναμη της Χάριτος 'προηγείται' της Ευχαριστίας και είναι στην πράξη ανεξάρτητη από αυτήν. Έτσι, η Εκκλησία κατανοείται και περιγράφεται ως ένας θεσμός περιβεβλημένος με θεία δύναμη (η οποία δεν πηγάζει από την Ευχαριστία), η οποία είναι η δύναμη της διδασκαλίας, της διαπαιδαγώγησης, του εξαγιασμού. Η Εκκλησία κατανοείται και περιγράφεται ως ένα όργανο για τη μετάδοση της χάριτος και η Ευχαριστία ως ένας καρπός, ένα αποτέλεσμα της Εκκλησίας, όχι η πηγή της.

Στην Ιερά Παράδοση, η Θεία Ευχαριστία θεμελιώνει την ευχαριστιακή έννοια της Εκκλησίας και δείχνει κάθε τοπική Εκκλησία με τον Επίσκοπό της επικεφαλής ως 'Εκκλησία του Θεού'. Κάθε τοπική Εκκλησία έχει όλο τον Χριστό, όλο το Πνεύμα, που είναι αλήθεια, ζωή, έρωσ, φως, νους, χρηστότης, συναθροισμένη γύρω από τον τοπικό Επίσκοπο που είναι 'τύπος Χριστού' και συνιστά τη μία, αγία και καθολική Εκκλησία. Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν, στην πρώτη κιάλας παράγραφο της *Ευχαριστίας* του λέει: *«Συνέρχεσθαι εν εκκλησία»*. Το Μυστήριο της σύναξης είναι *«ο πρωταρχικός τύπος της Ευχαριστίας [...], η πρώτη και βασική πράξη της Ευχαριστίας [...], η βάση και η αρχή της»*. Η είσοδος των πιστών στον Ναό *«πραγματικά αποτελεί την αρχή της Ευχαριστιακής ιερουργίας, αλλά και τον εισοδικό, δυναμικό χαρακτήρα αυτής της ιερουργίας, την Ευχαριστία σαν κίνηση»*. Κίνηση από τον Θεό προς τον κόσμο και ύψωση του κόσμου προς τον Θεό, προς την ουράνια Βασιλεία³⁵⁷.

³⁵⁷ Ο Ιωάννης Ζηζιούλας, στηριζόμενος στον Μάξιμο τον Ομολογητή, υπενθυμίζει ότι στην Ευχαριστία συνυπάρχει η πραγματικότητα της συνάθροισης με αυτήν της κίνησης. Η Ευχαριστία δεν αποτελεί μόνον σύναξη στην οποία πραγματώνεται ιστορικά και εμφανίζεται η εσχατολογική ύπαρξη του ανθρώπου. Ταυτόχρονα συνιστά και μια κίνηση

Η Εκκλησία, ενώ βρίσκεται εν τω κόσμω τούτω, δεν είναι **ΕΚ** του κόσμου τούτου. Βρίσκεται στον κόσμο για να τον υψώσει εκεί από όπου προέρχεται και η ίδια. Η Εκκλησία σώζει με αυτό που είναι και μόνον. Η ένταξή μας στο σώμα της Εκκλησίας, στο ευχαριστιακό σώμα είναι η απαρχή της σωτηρίας. Η σωτηρία είναι η Εκκλησία. Μέσα στο σώμα της Εκκλησίας, τα δόγματα, οι όροι της πίστεως, γίνονται βίωμα και ενσωματώνονται στη ζωή μας. Εάν το δόγμα δεν έχει άμεση σχέση με τη ζωή του ανθρώπου, τότε έχουμε μια μορφή ειδωλολατρίας³⁵⁸. Το δόγμα ενσαρκώνεται στην ιστορία. Η Εκκλησία χωρίς να καταργεί αυτόν τον κόσμο, προσδίδει σε αυτόν νέο νόημα και νέα αξία. *Ο Χριστιανισμός, σύμφωνα με τον π. Α. Σμέμαν, δεν έφερε καινά πράγματα. Έκανε τα πάντα καινά*³⁵⁹.

III.3. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΧΩΡΙΣ ΣΥΝΑΘΡΟΙΣΗ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

Παρά το γεγονός ότι η πανδημική κρίση αποτελεί μια προσωρινή κατάσταση η οποία πρέπει να προσεγγίζεται *υπό τη θεολογική αρχή της οικονομίας*, όλοι οι πιστοί καταλήφθηκαν από φόβο και ανησυχία στη διάρκεια της και όλοι αναρωτήθηκαν υπό ποια μορφή θα υφίσταται η Εκκλησία αφού οι Ιεροί Ναοί ήταν κλειστοί και η είσοδός τους σε αυτούς απαγορευμένη.

Ο Καθηγητής Δογματικής στη Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού στη Βοστώνη, π. Εμμανουήλ Κλάψης υποστήριξε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ότι η έκφραση ‘κοινωνική αποστασιοποίηση’ ή ‘κοινωνική απομάκρυνση’ (social distancing) είναι εντελώς αντίθετη στην ανθρώπινη φύση και τη συγκεκριμένη κατάσταση την εκφράζει καλύτερα ο όρος ‘σωματική αποστασιοποίηση’, αφού ο λαός δεν καλείται να διαλυθεί ως Εκκλησία, αλλά απλά να μην συνωστίζεται σε κλειστούς χώρους³⁶⁰. Σαν τους ερημίτες που ζούσαν στα κελιά τους έξω στην άγρια φύση, μόνον η πέτρα και ο πηλός τους χωρίζουν. Οι πιστοί ενώνονται στον Χριστό και στα άλλα μέλη της Εκκλησίας μέσω της προσευχής, οπότε δεν υφίσταται ‘πνευματική αποστασιοποίηση’. Με αυτόν τον τρόπο δεν ενισχύεται μόνον η ‘κάθετη τροχιά’ μεταξύ Θεού και ανθρώπου, αλλά και η ‘οριζόντια τροχιά προσέγγισης’ μεταξύ των ανθρώπων. Εξάλλου η Εκκλησία δεν είναι μόνον αυτό που φαίνεται εξωτερικά, αλλά και αυτό που δεν φαίνεται, που κινείται εσωτερικά. Όπως λέει ο Ιερός Χρυσόστομος *«η Εκκλησία δεν είναι τοίχος και οροφή, αλλά βίος και ζωή»*.

προς αυτό το ‘πέρας’. *«Όταν ο Χριστός φανερωθή, η ζωή ημών, τότε και υμείς συν αυτό φανερωθήσεσθε εν δόξη»* (Κολ. 3, 4).

³⁵⁸ Μαυρόπουλος Δημήτρης, *Διερχόμενοι δια του Ναού. Μαθήματα κατήχησης για ενήλικους*, εκδ. ΔΟΜΟΣ, Αθήνα 2009 (πρώτη έκδοση – παρούσα τρίτη έκδοση 2017), σ. 245.

³⁵⁹ Schmemmann Alexander, *Η Λειτουργική Αναγέννηση και η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Πρόλογος: Νίκος Χριστοδούλου, εκδ. ΣΗΜΑΤΩΡΟΣ, Λάρνακα, 1989, σ. 110.

³⁶⁰ Βλ. π. Κλάψης Εμμανουήλ: «Η Μαρτυρία της Εκκλησίας στην δημόσια σφαίρα υπό την σκιά της πανδημίας», 3^η e-διάλεξη του κύκλου «Καιρός του ποιήσαι» της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Βόλου, 05 Μαρτίου 2021, [<https://acadimia.org/nea-anakoinoiseis/deltia-tyrou/831-clapsis-martyria-pandimia>, (22/09/2021)].

Ωστόσο, είναι πολλά τα θέματα που προέκυψαν στο διάστημα της καραντίνας³⁶¹. Πολλοί ιερείς ανησυχούσαν για το πώς θα μπορούσε να τελεσθεί το Μυστήριο της Εξομολόγησης. Εάν επιτρέπεται δηλαδή να εξομολογηθεί ένα πιστός σε ιερέα μέσω τηλεφώνου ή υπάρχει ο κίνδυνος να παραβιαστούν τα πρότυπα απορρήτου και εχεμύθειας; Αρκεί να διαβαστεί η ευχή της συγχωρήσεως από το τηλέφωνο, χωρίς να μετατραπεί το Μυστήριο σε μια μηχανική πράξη χωρίς καμιά αυθεντική διαπροσωπική αλληλεπίδραση; Τι γίνεται σε περίπτωση λεχωνών που μόλις γέννησαν και αναζητούν τις ευχές της Εκκλησίας; Μπορούν οι ευχές των προβαπτισματικών τελετών να δοθούν δια τηλεπικοινωνιακών μέσων; Μπορεί ο ιερέας να ευλογήσει τη μητέρα, τον πατέρα και το τέκνο τους στην οικία τους και εκεί να κοινωνήσει τους γονείς; Οι βαπτίσεις μπορούν κάλλιστα να αναβληθούν για αργότερα, αλλά πότε ακριβώς; Και τι συμβαίνει σε περιπτώσεις εκτάκτων βαπτίσεων λόγω ασθενειών; Σε αυτή τη συγκεκριμένη περίπτωση, μήπως θα πρέπει να εξετάσουμε εάν η Εκκλησία μπορεί και πάλι να μεταφερθεί στα πλαίσια μιας οικίας, και να αποκαταστήσει τα αρχαία βαπτιστήρια προς κάλυψη των αναγκών αυτής της κρίσιμης περιόδου του ‘ιογενούς διωγμού’;

Ο καθ. Paul Meyendorff μέλος της Επιτροπής «Πίστη και Τάξη» του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών, έθεσε το ερώτημα³⁶², εάν η Εκκλησία καταλήγει να ορίζεται μόνον με βάση την Θεία Ευχαριστία, τι γίνεται με τον λαό; Δεν υφίσταται πια Εκκλησία; Είμαστε λιγότερο Εκκλησία τώρα σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα που συμμετείχαμε στα Μυστήρια διαζώσης; Είναι η Εκκλησία μόνον η Θεία Λειτουργία; Ή είναι και η Λειτουργία μετά τη Λειτουργία; Πώς είμαστε η Εκκλησία μέσα στην εβδομάδα; Μπορούμε να έχουμε κοινωνία τώρα; Ο προβληματισμός δεν αφορά μόνον την πρακτική διάσταση, αλλά και το ότι οποιαδήποτε ‘λύση’ και επιλογή θα πρέπει να συμφωνεί με την Ορθόδοξη λειτουργική Παράδοση. Σε αυτό το πλαίσιο, πολλοί εκκλησιαστικοί ηγέτες σε όλον τον κόσμο προσπάθησαν με ποιμαντικό τρόπο να επικοινωνήσουν με τον λαό τους για να τους γνωστοποιήσουν όχι μόνον τις ‘αναπροσαρμογές’, αλλά πιο σημαντικά τη δυσκολία με την οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις αυτές. Η Δήλωση της Συνέλευσης Κανονικών Ορθόδοξων Επισκόπων των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (ACOBUSA), με τίτλο «Περί Μεγάλης Εβδομάδας και Πάσχα»³⁶³ (Παρασκευή 3 Απριλίου 2020) καλούσε το Ορθόδοξο πλήρωμα της Αμερικής να τηρήσει τις οδηγίες για την ασφάλεια όλων των ανθρώπων και να δείξει κατανόηση για την αμηχανία που προκάλεσαν οι αποφάσεις αυτές.

Και στην Ελλάδα, οι σχετικές με το θέμα αυτό αποφάσεις δεν ελήφθησαν αβίαστα και ανώδυνα, επρόκειτο για δύσκολες και «εναγχες» αποφάσεις, όπως το έθεσε ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας και, όπως έχει κάνει αμέτρητες φορές ανά τους αιώνες, και σε κάθε τόπο, όταν

³⁶¹ Μουζούρης Στυλιανός, «Επιστροφή στο μέλλον ή μπροστά στο παρελθόν; Τα θετικά αποτελέσματα του Covid-19 στη λειτουργική και πνευματική αναγέννηση», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 119.

³⁶² Μπούκης Σωτήριος, «Όταν κλείνουν οι ναοί: Ο μετασχηματισμός της Εκκλησίας σε διαδικτυακές «συνάξεις»: εκκλησιολογικοί, ποιμαντικοί και διακονικοί προβληματισμοί και ευκαιρίες. Το παράδειγμα της Ευαγγελικής Εκκλησίας της Ελλάδος», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 247.

³⁶³ Μουζούρης Στυλιανός, ό.π., σ. 122.

χρειάζεται να πάρει αποφάσεις εκτός της συνήθους πρακτικής της, η Εκκλησία επικαλείται το Άγιο Πνεύμα να την καθοδηγήσει και ενεργεί σύμφωνα με την Ιερά Παράδοση με γνώμονα την αρχή της εκκλησιαστικής οικονομίας. Για παράδειγμα, ο διωγμός της νεοσύστατης Χριστιανικής κοινότητας κατά τους πρώτους τρεις αιώνες μετά Χριστόν, την ανάγκασε να λειτουργεί υπόγεια και καθιέρωσε το πρότυπο να συνάγονται οι πιστοί κρυφά στην κατ' οίκον εκκλησία και εκεί να τελούν τη Θεία Ευχαριστία και να κοινωνούν. Η Εκκλησία είχε πάντοτε ως προτεραιότητα τη διατήρηση του πνεύματος του νόμου και όχι του γράμματος, την προώθηση της εσωτερικής ουσίας του λατρευτικού βιώματος επάνω από τον εξωτερικό τύπο. Έτσι και τώρα ενήργησε με στόχο τη διασφάλιση της υγείας των πιστών και της κοινότητας, έτσι ώστε να μπορέσουν να συναχθούν αργότερα και να συμμετάσχουν ουσιαστικά και πλήρως στη Θεία Ευχαριστία υπό ομαλές συνθήκες.

Στο κήρυγμά του στην Ακολουθία των Δ' Χαιρετισμών στον Ελληνορθόδοξο Ναό της Αγίας Τριάδος στο Hicksville της Νέας Υόρκης στις 27 Μαρτίου 2020, ο Σεβασμιώτατος Αρχιεπίσκοπος Αμερικής κ. Ελπιδοφόρος έκανε αυτή τη διάκριση μεταξύ *τύπου και ουσίας*³⁶⁴. Σημείωσε ότι υπό κανονικές συνθήκες θα δεχόμασταν ως δεδομένο την εκπλήρωση των θρησκευτικών τύπων (όπως ο εκκλησιασμός, το άναμμα των κεριών, η προσκύνηση των εικόνων, η Θεία Μετάληψη), χωρίς να δίνουμε πολλή σημασία στην ουσία αυτών των πράξεων. Τώρα όμως που στερούμαστε των 'εξωτερικών τύπων' αναγκαζόμαστε να εκτιμήσουμε πολύ περισσότερο τα 'ουσιώδη' στοιχεία της πίστης μας και να καταλάβουμε τι σημαίνει Εκκλησία. Στις 4 Απριλίου, ο Αρχιεπίσκοπος Ελπιδοφόρος με ένα δημοφιλές "meme" που κυκλοφόρησε στο διαδίκτυο προσκάλεσε τους πιστούς, υπό την απαγόρευση του εκκλησιασμού, να 'γίνουν Εκκλησία' για τον κόσμο, να γίνουν δηλαδή 'κοινωνία' για τους πάσχοντες αδελφούς, σε κοινότητες πληγωμένες από την πανδημία. Η ανάγκη για αιμοδοσία, για τη φροντίδα των ηλικιωμένων, και για τη στήριξη της υλικής ευημερίας και ασφάλειας των πληγέντων – η εστίαση στην οριζόντια πτυχή της προσέγγισης της Εκκλησίας – συμπληρώνει την κάθετη κοινωνία που έχουμε με τον Θεό.

Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και άλλοι Πατέρες τόνισαν πως η ευχαριστιακή θυσία, η θυσία της θείας αγάπης και ελέους που δεχόμαστε εν ευχαριστία άνωθεν και αντανακλούμε σε όσους έχουν ανάγκη, πρέπει να προσφέρεται στον βωμό της κάθε ανθρώπινης καρδιάς που υποφέρει, καθώς και σε κάθε θυσιαστήριο στους ιερούς Ναούς μας... *ακόμα και όταν αυτές οι Αγίες Τράπεζες, φτιαγμένες από πέτρα ή μάρμαρο ή ξύλο, για κάποιο ή άλλο λόγο, δεν είναι διαθέσιμες*³⁶⁵. Η Εκκλησία παραμένει Εκκλησία όταν υπακούμε στην εντολή της θυσιαστικής αγάπης.

³⁶⁴ Μουζούρης Στυλιανός, ό.π., σ. 123.

³⁶⁵ Μουζούρης Στυλιανός, ό.π., σ. 124.

III.4. ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ

Ο Γέροντας Πορφύριος έλεγε: «*Ξέρεις βρε Γιωργάκη τι είναι το Άγιο Θυσιαστήριο? Ό,τι πολυτιμότερο επί της γης. Οι βασιλικοί θρόνοι, οι προεδρικοί θώκοι, οι ακαδημαϊκές έδρες έχουν μικρή αξία. Η Αγία Τράπεζα είναι η φλεγόμενη βάτος. Εδώ κατεβαίνει ο Χριστός, το Άγιο Πνεύμα παρόν, οι άγγελοι τριγύρω. Φοβερό θέαμα. Εγώ πολλές φορές φοβόμουν να ακουμπήσω τα χέρια μου επάνω στην Αγία Τράπεζα. Και σε αυτό το θαύμα μπροστά να ακούς τους πιστούς να ψιθυρίζουν για πεζά θέματα, να μην βιώνουν το μοναδικό γεγονός*»³⁶⁶.

Ως Μυστήριο³⁶⁷ η Θεία Ευχαριστία έχει την έννοια ότι κάτω από τα στοιχεία του άρτου και του οίνου, τα οποία αγιάζονται με την επίκληση του Αγίου Πνεύματος, υπάρχουν πραγματικά το άχραντο Σώμα και το τίμιο Αίμα του Χριστού μας. Είναι το Σώμα που γεννήθηκε, πέθανε στον Σταυρό, αναστήθηκε από τον τάφο και θεωμένο ανελήφθη εν δόξη στους ουρανούς, όπου κάθεται «*έκ δεξιών του Πατρός*»³⁶⁸. Ο θάνατος και η Ανάσταση δηλώνονται διά της «*μεταβολής των προκειμένων δώρων*», αφού δεχθούν «*το πανάγιον αυτού και παντοδύναμον Πνεύμα*». Η κάθοδος του Αγίου Πνεύματος «*επί την Εκκλησία*» σημαίνεται με το ζέον ύδωρ που εκχέεται στο Άγιο Ποτήριο³⁶⁹: «*Και δή σημαίνεται του ζέοντος ύδατος εγχεομένου... το μέν γάρ ύδωρ τούτο αυτό τε ύδωρ ον και πυρός μετέχον, το Πνεύμα σημαίνει το άγιον, ο και ύδωρ λέγεται και ως πυρ εφάνη τότε τοίς του Χριστού μαθηταίς εμπεσόν*».

Η Θεία Ευχαριστία είναι ταυτόχρονα και θυσία. Είναι πραγματική, αληθινή, αναίμακτη θυσία. Είναι η Σταυρική θυσία του Κυρίου στο Γολγοθά, η οποία επαναλαμβάνεται σε κάθε Λειτουργική συνάθροιση των πιστών «*ύπερ τής τοῦ κόσμου ζωής και σωτηρίας*». Η Θεία Ευχαριστία είναι Μυστήριο κατεξοχήν θεοποιητικό. Είναι το Μυστήριο του Χριστού και της Εκκλησίας. Ενώ στα άλλα Μυστήρια παρέχεται η Χάρη του Αγίου Πνεύματος για τον αγιασμό των πιστών, στη Θεία Ευχαριστία παρέχεται ο Ίδιος ο Χριστός, το Σώμα και το Αίμα Του, τα οποία μεταλαμβάνοντας οι πιστοί ενώνονται με το Χριστό και μεταξύ τους σε μια κοινωνία βαθιά

³⁶⁶ Ρίκου Ελένη – Σοφία, «Το μέγα θαύμα της Θείας Λειτουργίας», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 31.

³⁶⁷ Ο όρος ‘μυστήριον’ είναι σαφώς θρησκευτικός terminus technicus, ο οποίος προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα ‘μύειν’ (κλείνω τα μάτια και το στόμα), και όχι από το ρήμα ‘μυείν’ (αφιερώνω). Στην αρχαιότητα καταγράφεται (κυρίως στον πληθυντικό) σε τελετές με μυστικές διδασκαλίες, θρησκευτικές και πολιτικές. Στη Βιβλική όμως βιβλιογραφία (ΠΔ, ΚΔ, ακόμα και μεσο-διαθηκική), καθώς και στην πρόμη μετα-βιβλική, ο όρος ‘μυστήριον’ συνδεόταν πάντα με τη λατρευτική τελετουργία ή με τη λειτουργική έκφραση του ‘λαού του Θεού’ (Ισραήλ στην ΠΔ, και Εκκλησία στην ΚΔ). Επειδή ο Χριστιανισμός αναπτύχθηκε την εποχή της έξαρσης των μυστηριακών λατρειών, μέχρι τον 4^ο αιώνα μ.Χ., ο όρος ‘μυστήριον’ και τα παράγωγά του δεν συνδέονταν καθόλου με αυτά που αργότερα ονομάστηκαν Μυστήρια. Στους Ο’ εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνιστική γραμματεία (Γωβίτ, Ιουδήθ, Σοφία Σολομώντος και Σοφία Σειράχ, Δανιήλ, Μακκαβαίους), όπου χρησιμοποιείται συχνά για να περιγράψει τις ειδωλολατρικές μυστηριακές θρησκείες. Στον Δανιήλ, ο όρος ‘μυστήριον’, αποκτά, για πρώτη φορά, μια πολύ σημαντική εσχατολογική διάσταση, και με την έννοια αυτή αναπτύχθηκε περαιτέρω αργότερα. Η Θεία Ευχαριστία χαρακτηρίσθηκε αργότερα ως ‘μυστήριο’, και πιο συγκεκριμένα το κατ’ εξοχήν Μυστήριο της Εκκλησίας.

³⁶⁸ *ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΜΕΤΑΛΗΨΕΩΣ*, Μετάφραση: Εύάγγελος Γ. Καρακοβούνης, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/prayers/service_communion_translation.htm, (17/09/2021)].

³⁶⁹ Ιωαννίδης Νικόλαος, Αρχιμανδρίτης, «Η λειτουργική θεολογία του Αγίου Νικολάου Καβάσιλα», *Πεμπτούσια, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες*, 15 Οκτωβρίου 2013, [<https://www.pemptousia.gr/2013/10/i-litourgiki-theologia-tou-ag-nikolao/>, (28/08/2021)].

χριστολογική και ανθρωπολογική. Γι' αυτό η Θεία Ευχαριστία είναι το κατεξοχήν Μυστήριο της Εκκλησίας. *Πηγή Χάριτος και εκπήγασμα, καρπός πίστεως και αγάπης*³⁷⁰.

Ο Μάξιμος ο Ομολογητής ερμηνεύει τη Θεία Ευχαριστία όπως αυτή παρουσιάζεται στα Αρεοπαγίτικα συγγράμματα και συγκεκριμένα στο έργο «*Περί Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας*» και επισημαίνει την αναφορικότητα των Μυστηρίων στη φύση της Εκκλησίας. Ο Μάξιμος προτάσσει το έργο της Εκκλησίας, διότι Αυτή αποτελεί το ερμηνευτικό πλαίσιο αντίληψης και κατανόησης της Θείας Ευχαριστίας και όλων των Μυστηρίων και Ακολουθιών. Ο Νικόλαος Καβάσιλας, μερικούς αιώνες αργότερα (14^{ος} αι.)³⁷¹, με τη φράση του «*Και γαρ σόμα και αίμα Χριστού τα Μυστήρια, αλλά τη Εκκλησία Χριστού ταύτα βρώσις εστί και πόσις αληθινή*»³⁷², εμβαθύνει ακόμα περισσότερο τον εκκλησιολογικό χαρακτήρα των Μυστηρίων³⁷³. Η περίφημη φράση του «*σημαίνεται η Εκκλησία εν τοις μυστηρίοις*», έχει αναδειχθεί σε έμβλημα της ταύτισης μεταξύ Εκκλησίας και Ευχαριστίας, ότι δηλαδή η 'ουσία' της Εκκλησίας βρίσκεται ακριβώς στην Ευχαριστία. Ωστόσο, ο Νικόλαος Καβάσιλας προϋποθέτει την Εκκλησία στην κοινωνία του σώματος και του αίματος του Χριστού χωρίς να υποστηρίζει ότι η Εκκλησία συνίσταται *μόνον* στο Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας.

Η μετοχή του Σώματος και του Αίματος του Χριστού στον Καβάσιλα δεν σημαίνει την Εκκλησία αλλά τη μεταβολή της Εκκλησίας στις ιδιότητες της Θεότητας, στην κατ' ενέργειαν μεταμόρφωση της Εκκλησίας σε Θεό κατά χάριν, όπως επισημαίνει ο ίδιος, τονίζοντας την ενότητα των μελών της Εκκλησίας σε Εκκλησία. Αυτό το είδος της μεταβολής το εξηγεί με το παράδειγμα του πυρακτωμένου σιδήρου³⁷⁴. Όπως δηλαδή μεταβάλλονται οι ιδιότητες του πυρακτωμένου σιδήρου στις ιδιότητες του πυρός, χωρίς να μεταβάλλεται η φύση του, χωρίς ο ίδιος ο σίδηρος να γίνεται πυρ, έτσι και η Εκκλησία μεταβάλλεται σε Σώμα Χριστού, χωρίς να μεταβάλλεται η ίδια η φύση Της.

Η Θεία Ευχαριστία, από τον (Ψευδο)Διονύσιο Αρεοπαγίτη (περ. 5^{ος} αι. μ.Χ.) μέχρι τον Μάξιμο Ομολογητή και τον Νικόλαο Καβάσιλα, αποτελεί το τέλος και την ολοκλήρωση όλων των Μυστηρίων της Εκκλησίας και αυτό ισχύει ήδη από τις πρώτες χριστιανικές κοινότητες, όπως μαρτυρούν οι Επιστολές του Αποστόλου Παύλου. Η Θεία Ευχαριστία διενεργεί την ενότητα όλου

³⁷⁰ "Liturgical Theology, Theology of Liturgy, and Liturgical Reform", *Liturgy and Tradition. Theological Reflections of Alexander Schmemmann* (επιμ. Thomas Fisch, εκδ. St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York 1990, σ. 38).

³⁷¹ Ο Νικόλαος Καβάσιλας υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους θεολόγους του 14^{ου} αιώνα. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1322 και υπήρξε οπαδός του ορθόδοξου ανατολικού μυστικισμού και ησυχαστικού πνεύματος, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί από τον Άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά.

³⁷² Καβάσιλας Νικόλαος, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, Από τη σειρά των φυλλαδίων «*Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ*» της Ιεράς Μονής Παρακλήτου Ωρωπού Αττικής, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/agnios_nikolaos_kabasilas/interpretation_of_divine_liturgy.htm, (25/07/2021)].

³⁷³ Για τον Καβάσιλα δεν μπορεί να υπάρξει 'μυστηριολογία' δυτικού τύπου, δηλαδή εξέταση των ιερών Μυστηρίων χωριστά από τη χριστολογία, ανθρωπολογία, σωτηριολογία και εκκλησιολογία, που είχε προφανώς υιοθετηθεί από κάποιους βυζαντινούς σχολαστικούς της εποχής του.

³⁷⁴ Ξιώνης Νικόλαος, Αναπλ. Καθηγητής Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ: εισήγηση με θέμα: «*Η Εκκλησία στην εποχή της πανδημίας: ενδοιασμοί, αμφισβητήσεις και σωτηρία*» (CC23), στην Επιστημονική Διημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «*Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας*», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [<https://www.youtube.com/watch?v=TurucfzzBJg>, (03/09/2021)].

του εκκλησιαστικού σώματος, και συγχρόνως τρέφει διαρκώς τα μέλη ως την Ανάσταση. Είναι Μυστήριο κατεξοχήν επαναλαμβανόμενο και θεμελιωμένο στα λόγια του Χριστού κατά τον Μυστικό Δείπνο και έκτοτε η Εκκλησία το τελεί σε ανάμνηση της εντολής του Ιδρυτού Της³⁷⁵. Ο Ιησούς μεταβάλλει την ομοτράπεζη σύναξη στο κεντρικό γεγονός της ζωής, στην ευχαριστιακή σύναξη. Ο Απόστολος Παύλος υπενθυμίζει στην *Α΄ Προς Κορινθίους Επιστολή* ότι η τέλεσή του αποτελεί μια συνεχή «ανάμνηση» και «καταγγελία» του θανάτου του Χριστού «*ἄχρι οὗ ἔλθῃ*».

Ο Ζηζιούλας επισημαίνει ότι αυτό το οποίο «*εκφράζει τη φύση της Εκκλησίας στην πληρότητά της*» είναι οπωσδήποτε η Ευχαριστία³⁷⁶. Ο π. Γ. Φλωρόφσκυ (1893-1979) διαπιστώνει ότι η Εκκλησία είναι πάνω από όλα λατρεύουσα κοινότητα³⁷⁷ και κέντρο της λατρευτικής ζωής της Εκκλησίας είναι το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Στην Ευχαριστία όμως η Εκκλησία τελειούται και φανερώνεται, με την Ευχαριστία κάθε Μυστήριο συνδέεται και με τη δύναμή της που είναι η ίδια η δύναμη της Εκκλησίας, τελείται. Η Εκκλησία είναι εκεί όπου τελείται η Ευχαριστία και μέλος της Εκκλησίας είναι όποιος μετέχει στην Ευχαριστία, αφού στην Ευχαριστία είναι ο Χριστός μαζί μας «*πάσας τας ημέρας έως της συντελείας του αιώνας*», κατά την υπόσχεσή Του³⁷⁸. Οι πιστοί με την Κοινωνία γίνονται όμαιμοι και σύσσωμοι με τον Χριστό, μεταβάλλονται σε «σώμα του Βασιλέως» (Νικόλαος Καβάσιλας), ενώ ο Άγιος Μάξιμος επέμενε ότι αυτός που μεταλαμβάνει μεταβάλλεται σε Χριστό. Ο π. Σέργιος Μπουλγκάκοφ³⁷⁹ πίστευε ότι «*Κατά τον παρόντα αιώνα, η Εκκλησία ως Σώμα Χριστού στην έσχατη πραγματικότητά της είναι το ευχαριστιακό σώμα, στο οποίο μεταβάλλουμε τα ευχαριστιακά δώρα*».

Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν απέρριψε τη διάκριση μεταξύ 'σημαντικών' και 'ασήμαντων' στιγμών στη Θεία Λειτουργία³⁸⁰ και επέμεινε ότι η Λειτουργία είναι ένα ενιαίο σύνολο, μια πράξη με εσωτερική συνοχή, της οποίας κάθε μέρος δένει οργανικά με τα άλλα και είναι αναφαίρετο, χωρίς όμως αυτό να αναιρεί το ότι η Θεία Λειτουργία είναι ένα γεγονός το οποίο εκτυλίσσεται

³⁷⁵ Ο Κύριλλος Επίσκοπος Ιεροσολύμων (δεύτερο μισό του 4^{ου} μ.Χ. αι.) προβάλλει τον μυστηριακό ρεαλισμό. Επικαλούμενος τα ίδια λόγια του Κυρίου κατά στον Μυστικό Δείπνο, ο Κύριλλος διαβεβαιώνει ότι «*μεταλαμβάνουμε του σώματος και του αίματος του Χριστού*», τα οποία «*δίνονται στα σωματικά μας μέλη*», έτσι ώστε εκείνοι που μεταλαμβάνουν να γίνουν «*θείας φύσεως κοινωνοί*», μια έμμεση αναφορά στη μυστηριακή θέωση. Οι συγγραφείς μυσταγωγικών κειμένων όπως ο Κύριλλος δεν περιόριζαν τον μυστηριακό ρεαλισμό στα δώρα της Θείας Κοινωνίας. «*Όπως ακριβώς ο άρτος της Ευχαριστίας, μετά την επίκληση του Αγίου Πνεύματος δεν είναι πλέον συνηθισμένο ψωμί, αλλά το σώμα του Χριστού, έτσι και αυτό το ιερό μύρο δεν είναι πια συνηθισμένο λάδι [...] μετά την επίκληση, αλλά είναι δώρο του Χριστού και του Αγίου Πνεύματος που πληροίται από τη θεότητα Του.*», Νικόλαος Denysenko, «Οι λειτουργικές πηγές για τα Μυστήρια και τις ασθένειες», στο: Νικόλαος Δημητριάδης (επιμ.), ό.π., σ. 127.

³⁷⁶ Zizioulas D. John, *The Eucharistic Communion and the World*, εκδ. T. & T. Clark, London and New York 2011, σ. 68.

Πρβλ. Zizioulas John, *The One and the Many: Studies on God, Man the Church and the World Today*, (επιμ. Gregory Edwards), εκδ. Sebastian Press, Alhambra, Ca. 2010, σ. 311. Πρβλ. Scott MacDougall, *More than Communion. Imagining an Eschatological Ecclesiology*, εκδ. Bloomsbury, T. & T. Clark, London and New York 2015, σσ. 89-95.

³⁷⁷ Φλωρόφσκυ Γ., *Θέματα Ορθοδόξου Θεολογίας*, μετάφραση: Αρχιμ. Α.Π. Κουμάντος, Σ. Παπαλεξανδρόπουλος, π. Ε. Πρατσινάκης, Σ. Χατζησταματίου, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1989, σ. 159.

³⁷⁸ Εξάλλου, ένα από τα πιο σοβαρά επιτίμια στην Εκκλησία είναι η «στέρηση» από το Ποτήριο, το να αποκόπτεται ο πιστός από τη Θεία Κοινωνία.

³⁷⁹ Moore Harry, *The Theology of Sergius Bulgakov by Robert F. Slesinski*, Journal of Orthodox Christian Studies, Vol. 1, N. 2, 2018, published by Johns Hopkins University Press, pp. 216-217, [https://www.researchgate.net/publication/329882415_The_Theology_of_Sergius_Bulgakov_by_Robert_F_Slesinski, (12/06/2021)].

³⁸⁰ Σμέμαν Αλέξανδρος, *Η αποστολή της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο* (μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης), εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1983, σ. 237.

και κορυφώνεται με τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων. Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν, καθώς και αρκετοί σημαντικοί θεολόγοι του 20^{ου} αιώνα, υποστήριξαν ότι, τελικά, η Ευχαριστία είναι το γεγονός το οποίο ‘φτιάχνει’ την Εκκλησία. Η Ευχαριστία είναι: «...το *Μυστήριο της Εκκλησίας*, [...] η πράξη εκείνη η οποία καθιστά την Εκκλησία αυτό που πραγματικά είναι – ο Λαός του Θεού, ο Ναός του Αγίου Πνεύματος, το Σώμα Χριστού, το δώρο και η αποκάλυψη της νέας ζωής του καινούργιου χρόνου. [...]». Οι σπουδαίες διατυπώσεις του π. Αλέξανδρου Σμέμαν «η Ευχαριστία φτιάχνει την Εκκλησία» και “*Iex orandi, Iex credendi*” χρησιμοποιούνται κατά κόρον για να καταδείξουν την Ευχαριστία ως τη μήτρα του εκκλησιαστικού γεγονότος και ως την πηγή της Θεολογίας³⁸¹. Στο κέντρο του χριστιανικού κηρύγματος υπάρχει η αγγελία του γεγονότος της έλευσης του Μεσσία και η σωτηριολογική του σπουδαιότητα. Ένας καινούργιος αιώνας εισέρχεται και αποκαλύπτεται στον κόσμο, ως αποτέλεσμα ακριβώς αυτού του γεγονότος. Και αυτό που εισάγει κάποιον στον νέο αιώνα είναι η πίστη. Η λατρεία δεν είναι παρά η εφαρμογή και η πραγμάτωση αυτού που οι πιστοί βρήκαν με την πίστη και όλη της η σημασία έγκειται στο γεγονός ότι οδηγεί την Εκκλησία, το νέο λαό του Θεού που δημιουργήθηκε και υπάρχει, με την πίστη. Η Ευχαριστία είναι όντως *σημείον των εσχάτων*, *σημείον* όμως το οποίον *φτιάχνεται* (και όχι απλώς φανερώνεται) μέσα στην ιστορία, και μάλιστα φτιάχνεται από τον Θεό και τον άνθρωπο συνάμα (ως Θεού συνεργό, Α΄ Κορ. 3:9), με υλικά τον ίδιο τον κόσμο.

Ένα από τα σημεία στα οποία εστίασε ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν είναι το πρωτείο της αγάπης: «*Μόνον η αγάπη δίνει σε όλα τα ‘γνωρίσματα’ της Εκκλησίας – στην ενότητα, στην αγιότητα, στην αποστολικότητα και στην καθολικότητα – όλη τη σημασία και την αποτελεσματικότητά τους. [...] Η ουσία [...] της Εκκλησίας είναι η φανέρωση και η παρουσία στον κόσμο της αγάπης σαν ζωής και της ζωής σαν αγάπης*»³⁸². Το πρωτείο αυτό φανερώνεται με το Δείπνο της Θείας Ευχαριστίας, με τη νύξη των ποδών του άλλου. Διά της Κοινωνίας με τον μελιζόμενο αλλά μη διαιρούμενο Αμνό του Θεού, αίρεται η κάθετη διάσπαση μεταξύ Ουρανού και Γης, και οριζόντια μεταξύ ‘εκλεκτών και μη’ φυλών, εθνών και γλωσσών και βιώνεται το *μυστήριο της ειρήνης των πάντων*. «*Στη Θεία Ευχαριστία τελικά η Εκκλησία παύει να είναι αυτό που είναι και γίνεται αυτό που θα είναι*»³⁸³. *Υπερβαίνει τις αντινομίες της Ιστορίας και βιώνει έναν κόσμο όπως θα είναι όταν νικηθεί ο θάνατος και επέλθει η Βασιλεία του Θεού. Η Ευχαριστία, η οποία αρχίζει και κατακλείεται με τη μνεία της Βασιλείας, είναι άλλωστε το μοναδικό εκκλησιαστικό γεγονός που θα επιβιώσει, ενώ όλα τα άλλα θα καταργηθούν.*»

³⁸¹ Μπασσιούδης Μ. Γεώργιος, Πρεσβύτερος, *Η συμβολή του Σμέμαν στη Λειτουργική και την Ορθόδοξη Θεολογία*, Διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Σύμβουλος Καθηγητής: Πέτρος Βασιλειάδης, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 248-249.

³⁸² Schmemmann Alexander, *Ευχαριστία. Το Μυστήριο της Βασιλείας*, εκδ. Ακρίτας, Νοέμβριος 2011, σσ. 145-146.

³⁸³ Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, «Εκκλησία και Έσχατα», στο: *Εκκλησία και Εκκλησιολογία*, Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, Αθήνα: Καστανιώτη 2003, σσ. 27-45.

III.5. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ. Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, η Θεία Ευχαριστία έγινε το κατεξοχήν θέμα αντιπαράθεσης, με τη διατύπωση πολλών και διαφορετικών απόψεων³⁸⁴. Ο δημόσιος διάλογος επικεντρώθηκε κυρίως στον τρόπο με τον οποίον θα έπρεπε να μεταδίδεται η Θεία Κοινωνία στους πιστούς³⁸⁵: με τη λαβίδα³⁸⁶ ή με τον τρόπο που γίνεται μεταξύ των κληρικών μέχρι σήμερα, και που ισχύει και σε ορισμένες αρχαίες λειτουργίες (π.χ. Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου, αλλά και των συνηθισμένων του Βυζαντινού τύπου, Μ. Βασιλείου και Ιερού Χρυσοστόμου, σχεδόν μέχρι το τέλος της πρώτης χιλιετίας)³⁸⁷. Το ζήτημα της Θείας Ευχαριστίας ήταν το μοναδικό σημείο στο οποίο η Εκκλησία της Ελλάδος (και το Οικουμενικό Πατριαρχείο) δήλωσε ότι θέτει «κόκκινη γραμμή»³⁸⁸. Όπως διατυπώθηκε στο σχετικό Δελτίο Τύπου της Διαρκούς Ιεράς

³⁸⁴ Κανάκης Ιάκωβος Αρχμανδρίτης, «Η Θεία Κοινωνία θα πολεμηθεί αρκετά με αφορμή τον νέο ιό» Ορθόδοξη Αλήθεια, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 10..

³⁸⁵ Για τη Θεία Μετάληψη, βλ. Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, Αναπλ. Καθηγητής Γενικής Εκκλησιαστικής Ιστορίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ: εισήγηση με θέμα: «Η Θεία Μετάληψη εν καιρώ Πανδημίας: ιστορικοκανονική προσέγγιση» (CC31), στην Επιστημονική Διημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [https://www.youtube.com/watch?v=5IFsKgCkruU, (03/09/2021)]. Για την ιστορία της λαβίδας, πρβλ. Taft. F. Robert, "Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence", στο *Dumbarton Oaks Papers* (DOP), τ. 50 (1996), pp. 209-238, και του ίδιου, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. VI, The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites (Ρώμη 2008), pp. 266-306.

³⁸⁶ Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης (†1809), σε ένα σχόλιο του, υπαινίσσεται ότι η εισαγωγή της λαβίδας προέκυψε από την έλλειψη διακόνων - σε συνέχεια της διάσπασης της επισκοποκεντρικής κοινότητας. Κατά τα τέλη του 12^{ου} αι. σε πολλές εκκλησίες υπήρχε μόνον ένας ιερέας, γεγονός που καθιστούσε την ξεχωριστή προσφορά των Τιμίων Δώρων δύσκολη. Το πρόβλημα λύθηκε με την εισαγωγή της λαβίδας. Ο ιερέας πλέον ήταν σε θέση να προσφέρει τα Τιμία Δώρα μαζί μέσα στη λαβίδα. Επιπλέον ο Άγιος Νικόδημος μας πληροφορεί ότι η τοποθέτηση των Τιμίων Δώρων μέσα στο στόμα του κοινωνούντος είχε ως αποτέλεσμα να περιορισθούν τυχόν καταχρήσεις και να αποφευχθεί διαρροή σταγόνων καθώς οι πιστοί έπιναν από το Ποτήριο. Επίσης, ορισμένοι έκρυβαν τον άρτο και «τον χρησιμοποιούσαν για άλλους πονηρούς σκοπούς». «Το αίτιον δέ όπου έπενοήθη ή λαβίδα ήτο διατί μερικοί, ή δεισιδαίμονες άνθρωποι, λαμβάνοντες εις χείρας τόν Άγιον Άρτον, ή τόν έρριπτον ή τόν έκρυπτον, ή εις μαγείας καί πονηράς άλλας έμεταχειρίζοντο...». Πηδάλιον, 311.

³⁸⁷ Ο 101^{ος} Κανόνας της Πενθέκτης Συνόδου (Κανόνες της εν Τρούλλω Αγίας και Οικουμενικής Πενθέκτης Συνόδου, 691-692μ.Χ.) απαγορεύει τη χρήση οιοδήποτε σκεύους για τη μετάληψη του καθαγιασμένου Άρτου, εκτός από το χέρι του ανθρώπου: «Ωστε, ει τις του αχράντου σώματος μετασχέιν εν τω της συνάξεως βουληθείη καιρώ, και εν προς αυτό τη μετουσία γενέσθαι, τας χείρας σχηματίζων εις τύπον Σταυρού, ούτω προσίτω και δεχέσθω την κοινωνίαν της χάριτος. Τους γαρ εκ χρυσοῦ, ή άλλης ύλης, αντί χειρός, τινά δοχεία κατασκευάζοντας προς την του θείου δώρου υποδοχήν, και δι αυτών αχράντου Κοινωνίας αξιομένους ουδαμώς προσέμεθα, ως προτιμώντας της του Θεού εικόνας την άμυγον ύλην και υποχείριον» (Πηδάλιον, 408). Πριν από τον 11^ο-12^ο αιώνα, ομοίως κλήρος και λαός ελάμβαναν τα Τιμία Δώρα χωριστά, όπως σήμερα μόνον οι κληρικοί. Όταν πλησίαζαν οι πιστοί, άπλωναν τα χέρια τους το δεξί επάνω από το αριστερό με ανοικτές τις παλάμες, όπου ο ιερέας τοποθετούσε μια μερίδα του καθαγιασμένου Άρτου. Μετά τη μετάληψη του Άρτου, ο διάκονος προσέφερε το Ποτήριο στους μεταλαμβάνοντες (βλ. την περιγραφή του Κυρίλλου Ιεροσολύμων στις *Μυσταγωγικές Κατηχήσεις*, V: 21, 21). Όπως μας πληροφορεί ο περίφημος κανονολόγος Θεόδωρος Βαλσαμών (+ περί 1195), η κοινή λαβίδα είχε καθιερωθεί σε πολλούς τόπους ως τα μέσα του 12^{ου} αιώνα. Βλ. Καλύβας Αλκιβιάδης, «Σχόλια για τη χρήση της λαβίδας», στο: Νικόλαος Δημητριάδης (επιμ.), ό.π., σ. 135.

³⁸⁸ Ο Σεβ. Μητροπολίτης Κηφισίας κ. Κύριλλος σε μήνυμά του τόνισε, μεταξύ άλλων: «Έχω κουραστεί να ακούω για το αν θα φοράμε μάσκα ή δεν θα φοράμε μάσκα, λες και η μάσκα θα μας πάει ή δεν θα μας πάει στον Παράδεισο ή ο Θεός θα μας στείλει με τη μάσκα ή χωρίς. Αναλωνόμαστε σε θέματα πολιτικής φύσεως και κάνουμε μέσα στην Εκκλησία πολιτικές τοποθετήσεις. [...] Η Εκκλησία πορεύεται στον αιώνα και δεν παθαίνει τίποτε ούτε Αυτή ούτε ο Χριστός. **Αν όμως τεθεί θέμα Θείας Ευχαριστίας, εκεί θα χυθεί αίμα. Εκεί είναι η μόνη κόκκινη γραμμή**». Βλ. Κόκκινος Ιωσήφ, «Επιστήμονες κατά Ιεραρχών για τη Θεία Μετάληψη», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 213, 24.09.2020, σελ. 06. Πρβλ. Σεβ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας: «Η γελοιοποίηση της μετάδοσης της Θείας Κοινωνίας και ή διακομώδηση του Μυστηρίου της Θείας Εύχαριστίας από τα ΜΜΕ, όσο κι αν αποτελούν γνωστή διαχρονική τακτική κατά της Εκκλησίας, εντούτοις δεν μπορεί να αντιμετωπίζονται σιωπηρώς αποδεκτά στο πλαίσιο της δημοκρατικότητας και της συνταγματικώς κατοχυρωμένης ελευθερίας έκφρασης της γνώμης και του λόγου.[...] Γι' αυτό είναι **αδιαπραγμάτευτο τό Μυστήριο Αυτό**. Γιατί καθορίζει τα ίδια τα όρια της Εκκλησίας. Γιατί είναι στοιχείο της ταυτότητάς Της». Βλ. Messinia Live,

Συνόδου, «*Η ΔΙΣ επαναλαμβάνει και πάλι ομοφώνως ότι το ζήτημα περί του Ιερού Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας και της Θείας Κοινωνίας τυγχάνει αδιαπραγμάτευτο, όπως ακριβώς ορίζεται από τους Θείους και Ιερούς Κανόνες της Αγίας μας Εκκλησίας*³⁸⁹». Και ο Αρχιεπίσκοπος διαχωρίζοντας το στοιχείο της συνάθροισης από το στοιχείο της Θείας Ευχαριστίας, τόνισε ότι «*Δεν συζητείται η Θεία Κοινωνία*»³⁹⁰.

Το ζήτημα της μετοχής στη Θεία Ευχαριστία, σε καιρούς λοιμικών ασθενειών, είναι πολύ παλαιό και εξ αυτού πολυσυζητημένο στις διάφορες πτυχές του, όπως όταν εμφανίστηκε η ασθένεια του AIDS, καθώς και παλαιότερα με την περίπτωση της φυματίωσης. Για τους πιστούς το παντοτινό πρότυπο ήταν εκείνο του Χριστού, που βρέθηκε δίπλα σε πολλούς ασθενείς, ανάμεσα σε αυτούς και οι λεπροί, τους προσέγγισε ως Κυρίαρχος της ζωής και του θανάτου και τους χάρισε την υγεία. Το ίδιο παράδειγμα ακολούθησαν και πολλοί Άγιοι. Πολλά και εντυπωσιακά ήταν τα παραδείγματα κληρικών, οι οποίοι είχαν επωμισθεί το πραγματικά τολμηρό καθήκον να λειτουργούν και να κοινωνούν τους λεπρούς, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Σπιναλόγκας³⁹¹ ή σε πολλά νοσοκομεία, όπως ο πατήρ Ευμένιος Σαριδάκης στον Αντιλεπρικό Σταθμό Αγίας Βαρβάρας Αθηνών, στο Αιγάλεω ή όπως στο Σανατόριο στο Ασβεστοχώρι Θεσσαλονίκης, όπου ιερείς λειτουργούσαν και κοινωνούσαν τους ασθενείς και στη συνέχεια κατέλυαν οι ίδιοι ό,τι είχε απομείνει στο Άγιο Δισκοπότηρο, με την ακράδαντη πεποίθηση ότι η Θεία Ευχαριστία είναι το «*φάρμακον της αθανασίας*»³⁹².

Στο θέμα αυτό, η απάντηση ενός κληρικού είναι, σχεδόν, πάντοτε ίδια: «*Αν με τη μετάδοση της Θείας Ευχαριστίας επρόκειτο να ασθενήσει κάποιος, αυτός πρώτα θα ήταν ο ίδιος ο κληρικός, ο οποίος, αφού κοινωνήσουν όλοι οι πιστοί, αναλώνει ό,τι υπάρχει στο Άγιο Δισκοπότηρο*». Και πράγματι, οι κληρικοί δεν έχουν υποστεί ποτέ βλάβη από αυτή τη λειτουργική

«Χρυσόστομος Μεσσηνίας: “Γιατί ο διασυρμός του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας;”», 06/05/2020, [https://www.messinialive.gr/xrysostomos-messinias-giati-diasyrmos-tou-mystiriou-tis-theias-efcharistias/], (19/06/2021)]. Πρβλ. Νούσης Κώστας, «Υπακοή στην επίσημη Εκκλησία και τα όρια της οικονομίας στην Θεία Κοινωνία», *ΡΟΜΦΑΙΑ, Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, 10/04, 12:19, [https://www.romfea.gr/katigories/10-aropseis/36384-upakoi-stin-episimi-ekklisia-kai-ta-oria-tis-oikonomias-stin-theia-koinonia], (27/09/2021)].

³⁸⁹ Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Οι αποφάσεις της Δ.Ι.Σ. για τον μήνα Απρίλιο (30/4/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia. gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp], (10/06/2021)].

³⁹⁰ Η Καθημερινή, «Ιερώνυμος: Η Θεία Κοινωνία δεν συζητείται, η συνάθροιση είναι κάτι διαφορετικό», Κοινωνία, Newsroom, 14.04.2020, 14:01, [https://www.kathimerini.gr/society/1073858/ieronimos-i-theia-koinonia-den-syziteitai-i-synathroisi-einai-kati-diaforetiko/], (22/06/2021)].

³⁹¹ Ζιώζιου Μαρίνα, «Ο προνοητικός λόγος του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη και η Θεία Ευχαριστία», *ΕΘΝΟΣ, Εκκλησία*, 10.03.2020, 14:59, [https://www.ethnos.gr/ekklisia/93123_o-pronoitikos-logos-toy-agiou-nikodimou-toy-agioreiti-kai-i-theia-eyharistia], (28/06/2021)].

³⁹² «*Τους τελευταίους 10 μήνες, συνεχίζεται κανονικά η τέλεση της Θείας Λειτουργίας κάθε Κυριακή στους περίπου 100.000 ναούς της ελληνικής επικράτειας. Μιλάμε περίπου για 25 Κυριακές. Άρα 25 x 100.000 = 250.000 Θείες Λειτουργίες έχουν τελεστεί μόνο κατά τις Κυριακές το τελευταίο 10μηνο, μη συνυπολογίζοντας τις ενδιάμεσες μεγάλες εορτές που έπεφταν τις καθημερινές. Εστω ότι κάθε Κυριακή κοινωνούσαν μόλις 10 πιστοί σε κάθε Θεία Λειτουργία, άρα 250.000 Λειτουργίες x 10 πιστούς = 2.500.000 φορές συνολικά έχουν κοινωνήσει πιστοί τους τελευταίους 10 μήνες. Και δεν ισχυρίζομαι ότι και οι 2.500.000 πιστοί είναι μοναδικοί! Αλλά από τα 130.000 καταγεγραμμένα κρούσματα στην Ελλάδα έως τις 2.500.000 φορές που κοινωνήσαν πιστοί στις εκκλησίες, υπάρχει τεράστια απόκλιση... με δεδομένο ότι κάποιιο ισχυρίζονται ότι αυτός ο τόσο μεταδοτικός ιός, μεταδίδεται και μέσω της Θείας Κοινωνίας! Αυτό είναι το θαύμα των ημερών μας, στο οποίο έχουμε τη χάρη και την ευλογία να συμμετέχουμε ενεργά ως Χριστιανοί Ορθόδοξοι της Ελλαδικής Εκκλησίας». Βλ. ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ, «Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ: Ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται μέσω της Θείας Κοινωνίας», 25/12/2020, 13:37, [https://www.protothema.gr/greece/article/1078544/mitropolitis-peiraios-serafeim/], (02/07/2021)].*

πράξη. Στο Αγρίνιο, ο εφημέριος του Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου στο κήρυγμά του κατά τη Θεία Λειτουργία των Φώτων, επιβεβαιώνοντας ότι ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται με τη Θεία Κοινωνία, είπε ότι «αν τα Χριστούγεννα που κοινωνήσαν περίπου 700 πιστοί είχαν κολλήσει, θα έπρεπε το Αγρίνιο να έχει καταποντιστεί στην ασθένεια»³⁹³, και κατέληξε πως «πρέπει να τηρούμε όσα λένε οι επιστήμονες που τους σεβόμαστε και τους αγαπάμε και πάνω απ' όλα να έχουμε το Χριστό». «Μόνον με τη δύναμη του Θεού και την ενότητα μπορούμε να κρατηθούμε», υπογράμμισε ο εφημέριος της μεγαλύτερης ενορίας του Αγρινίου και επεσήμανε πως «η Θεία Κοινωνία δεν μεταβιβάζει γιατί είναι Χριστός». Είναι προφανές ότι σε αυτή την περίπτωση η ανθρώπινη λογική υποτάσσεται στην έννοια του θαύματος ή καλύτερα στην καθοριστική παρέμβαση της παντοδυναμίας του Θεού³⁹⁴. Η πίστη είναι η ισχυρότερη κινητήρια δύναμη για την υπέρβαση του φόβου της ασθένειας και κατ' επέκταση του θανάτου.

Όσοι έβαλλαν κατά του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, υποστήριζαν ότι οι πιστοί διακατέχονται από μια σακραμενταλιστική, σχεδόν μαγική, κατανόηση της Ευχαριστίας. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η Θεία Ευχαριστία μπορεί να αποτελεί το κατεξοχήν Μυστήριο της Εκκλησίας, το ιδρυτικό στοιχείο όμως στο οποίο βασίζεται είναι η Διαθήκη, η συμφωνία μεταξύ Θεού και ανθρώπου, στοιχείο που αδιάκοπα ανανεώνεται και προσυπογράφεται σε κάθε στιγμή. Γι αυτό άλλωστε η συμμετοχή στην Ευχαριστία συνοδεύεται από την πίστη, την ομολογία και τη συμφιλίωση. Μπορεί η 'ουσία' της Εκκλησίας να βρίσκεται στην Ευχαριστία³⁹⁵, εάν όμως η λειτουργική αυτή προσέγγιση απολυτοποιείται, τότε αναπόφευκτα ολισθαίνει σε σακραμενταλισμό, σε μια μαγική κατανόηση της Θείας Ευχαριστίας³⁹⁶, δεδομένου του ότι οι περισσότεροι ευσεβείς πιστοί επέμειναν ότι όλα τα αγιασμένα στοιχεία (άρτος, οίνος, αγιασμός) δεν μπορούν να μεταδώσουν την ασθένεια³⁹⁷. Η τοποθέτηση αυτή βασίστηκε στο ότι η Ευχαριστία δεν 'φυτρώνει' από μόνη της, αλλά φτιάχνεται από τους προς τούτο εξουσιοδοτημένους, τους

³⁹³ ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ, «Ιερέας στο Αγρίνιο: Κοινωνήσα 700 πιστούς τα Χριστούγεννα, με τη Θεία Κοινωνία δεν κολλάει ο κορωνοϊός», 13/01/2021, 12:39, [https://www.protothema.gr/greece/article/1084163/iereas-sto-agrinio-koinonisa-700-pistous-ta-hristougenna-me-ti-theia-koinonia-den-kollaei-o-koronoios/, (03/07/2021)].

³⁹⁴ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της λιτάνευσης των Τιμίων Ξύλων στην Κωνσταντινούπολη, από την 1η Αυγούστου μέχρι και την εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, για τον καθαγιασμό των υδάτων και την απαλλαγή των κατοίκων της Πόλης από τις θερινές λοιμικές ασθένειες. Αυτή η πολυήμερη λιτάνευση ήταν για τη συνείδηση των Κωνσταντινουπολιτών μία υπόμνηση πόσο η παντοδυναμία του Θεού μπορεί να παρεμβαίνει και να προστατεύει τους πιστούς. Εξάλλου το προβαλλόμενο στη λιτανεία ήταν το Τιμίο Ξύλο, το οποίο θεωρείται από την Εκκλησία το 'όπλο' εναντίον οποιασδήποτε επιβολής.

³⁹⁵ Καβάσιλας Νικόλαος, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, από τη σειρά των φυλλαδίων «Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ» της Ιεράς Μονής Παρακλήτου Ωρωπού Αττικής, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/agios_nikolaos_kabasilas/interpretation_of_divine_liturgy.htm, (25/07/2021)].

³⁹⁶ Βασιλειάδης Πέτρος, *ό.π.*, σ. 83.

³⁹⁷ Είναι παλαιά η διαμάχη για τον θαυματουργικό ή μη χαρακτήρα των καθαγιασμένων Δώρων της Θείας Κοινωνίας (ό,τι έχει καθαγιαστεί, άρτος, οίνος, αγιασμός, δεν μπορεί να επηρεαστεί από τους νόμους της φύσεως, και για αυτό δεν μπορούν να μεταδίδονται και (ιώδεις) ασθένειες. Οι απόψεις αυτές αντιμετωπίστηκαν ορθολογικά στην ύστερη βυζαντινή εποχή (στη Μονή Στουδίου) και δοκιμάστηκαν τον περασμένο αιώνα, όταν ένας μοναχός πέθανε από μολυσμένο αγιασμό, γεγονός που υπεύθυνα αντιμετωπίστηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στέλνοντας Πατριαρχικό Εγκύκλιο στην οθωνική κοινότητα και προτρέποντας τους μοναχούς να τηρούν αυστηρά τα επιστημονικά μέτρα υγιεινής (βλ. μελέτες π. Ν. Denysenko και π. Αλκ. Καλύβα).

Πρβλ. Rev. Dr. Nicholas Denysenko, "Do the Sacraments prevent illness?", *Public Orthodoxy*, a publication of the Orthodox Christian Studies Center of Fordham University, 19/03/2020, [https://publicorthodoxy.org/tag/nicholas-denysenko/], (04/07/2021)].

βαπτισμένους. Από εκείνους δηλαδή οι οποίοι ανταποκρίνονται στο κάλεσμα του Θεού (στην ιεραποστολή του Θεού) και του προσφέρουν την ανθρώπινη ζωή, ώστε να μεταμορφωθούν σε *σημείον* της Βασιλείας. Η Ευχαριστία όντως τους ανυψώνει σε αυτό που αποδέχτηκαν να είναι. Υπό αυτήν την έννοια, αφού η Θεία Ευχαριστία ‘φτιάχνεται’ από υλικά στοιχεία, δεν είναι απρόσβλητη από οποιαδήποτε μόλυνση, και εν προκειμένω από τη μετάδοση του κορωνοϊού³⁹⁸.

Ο άρτος και ο οίνος που χρησιμοποιούνται στη Θεία Λειτουργία προέρχονται από την υλική δημιουργία και σε καμία περίπτωση στο πλαίσιο της Λειτουργίας δεν χάνουν τις φυσικές και κτιστές τους ιδιότητες. Ο ισχυρισμός ότι επειδή η Ευχαριστία, ως «φάρμακον αθανασίας» προσφέρεται «εις *ίαςιν ψυχής τε και σώματος*», δεν υπόκειται στη μόλυνση, σημαίνει ότι χωρίζουμε τα υλικά συστατικά της Ευχαριστίας, τον άρτο και τον οίνο, από την υπόλοιπη δημιουργία³⁹⁹. Το αποτέλεσμα αυτού του διαχωρισμού είναι μια πίστη και μια λατρεία που δεν συνάδουν με τη θεολογία της Εκκλησίας και τη σχέση της με τη λογική. Το να πνευματικοποιήσει κανείς την Ευχαριστία, να αρνηθεί δηλαδή τις φυσικές της ιδιότητες, είναι σαν να προωθεί είτε έναν τύπο *δοκητισμού*, όπου ό,τι βλέπει και αισθάνεται κανείς είναι μια ψευδαίσθηση είτε έναν τύπο *μονοφυσιτισμού*, στον οποίο οι κτιστές και φυσικές ιδιότητες του άρτου και του οίνου χάνονται όταν απορροφούνται από τη θεία φύση. Και οι δύο αυτές παραποιήσεις της αλήθειας αποκλείουν εσφαλμένα την πιθανότητα να γίνουν ο άρτος και ο οίνος δοχεία και μεταδότες της διάδοσης ενός μολυσματικού ιού, όπως ο κορωνοϊός.

Όσοι έβαλλαν κατά του Μυστηρίου υποστήριζαν επίσης, ότι, εάν, από την άλλη πλευρά, η Ευχαριστία είναι κάτι που απλά ‘συμβαίνει’ και όχι κάτι που ‘φτιάχνεται’, τότε είναι κάτι σαν την ισλαμική *Καάμπα*⁴⁰⁰, κάτι που πέφτει στη γη από το υπερέραν. Ότι δηλαδή η μονομέρεια των τοποθετήσεων παράγει, ανεπίγνωστα, νοοτροπίες *Καάμπα*, αφού παραγκωνίζει άλλα σημαντικά στοιχεία, όπως το μυστήριο της προσφοράς και της εισόδου. Εάν όλα αποτελούν «*καρπό της Ευχαριστίας*», τότε τι ξεχωρίζει την Ευχαριστία από τη μαγεία και τον *ριτουαλισμό*, δηλαδή από την πεποίθηση ότι η απροϋπόθετη πραγματοποίηση τελετών και λατρειών παράγει αυτομάτως σωτηριώδη αποτελέσματα⁴⁰¹. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί, αναφερόμενος στα μυστηριακά Είδη της Ευχαριστίας, ότι «ο Χριστός δεν έχει μικρόβια», έστω κι αν η χάρις του Αγιωτάτου Μυστηρίου προστατεύει από κάθε κακό. Και αυτό όχι μαγικά, αλλά με την πίστη και τη χάρη, διότι το σώμα εκείνο του Χριστού, το θυσιασθέν στον Σταυρό, ήταν παθητό, απέθανε πραγματικά. Κάτι τέτοιο θα ήταν ένα είδος *ευχαριστιολογικού*

³⁹⁸ π. Arida M. Robert, «Πίστη, λογική και Ευχαριστία: Ορισμένες σκέψεις με αφορμή την κρίση του κορωνοϊού», στο: Ασπρούλης Νικόλαος –Wood Nathaniel (επιμ.), ό.π., σσ. 31-32.

³⁹⁹ π. Robert M. Arida, idem.

⁴⁰⁰ Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, *Το πρωτείο της Διαθήκης. Ένα κριτικό ξανακοίταγμα των θεολογιών της Ευχαριστίας, της Αγάπης και της Ιεραποστολής*, στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 284.

⁴⁰¹ Ιερέας από την Κρήτη χαρακτήρισε ως «*υβριστικό το επιχείρημα ότι δεν μεταδίδονται ασθένειες από τη Θεία Κοινωνία*», αφού «*αν δεν μεταδίδονται ασθένειες με τη Θεία Κοινωνία, τότε δεν θα χώριζαν ζευγάρια από θρησκευτικό γάμο*». Βλ. IN.GR., «Υβριστικό το επιχείρημα ότι δεν μεταδίδονται ασθένειες από τη Θεία Κοινωνία, λέει ιερέας», 21 Μαΐου 2020, 20:43, [https://www.in.gr/2020/05/21/greece/yvristiko-epixeirima-oti-den-metadidontai-astheneies-apo-ti-theia-koivonia-leei-iereas/, (29.08.2021)].

αφθαρτοδοκητισμού⁴⁰². Εννοείται βεβαίως ότι η ‘χάρις’ δεν πραγματοποιείται οντικά (σαν ένα υπερφυσικό ‘κάτι τι’) αλλά αποτελεί εν Αγίω Πνεύματι «μυστήριο παρουσίας».

Σε διεπιστημονική ημερίδα με θέμα: «*Πίστη και κορωνοϊός. Επιστημονικές και θεολογικές προσεγγίσεις*»⁴⁰³, η οποία διοργανώθηκε διαδικτυακά στις 21 Δεκεμβρίου 2020, με πρωτοβουλία της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Αλεξανδρουπόλεως κ. Άνθιμος και ο κ. Ηλίας Μόσιαλος, Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής της Υγείας του LSE, συνηγόρησαν ότι η αλλαγή στον τρόπο τέλεσης του Μυστηρίου αποτελεί «*ορθή βάση συζήτησης*», με τον κ. Μόσιαλο να επισημαίνει ότι τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά της Εκκλησίας είναι διαχρονικά, με πιο χαρακτηριστικό εξ αυτών το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. «*Το ερώτημα είναι εάν η «μηχανική εκφοράς», ο τρόπος με τον οποίον ασκείται αυτό το ταυτοτικό στοιχείο του Μυστηρίου μπορεί να αλλάξει*»⁴⁰⁴. Αντιθέτως, η γνωστή λοιμωξιολόγος κα Ελένη Γιαμαρέλου έλαβε σαφή θέση δηλώνοντας – και προκαλώντας αίσθηση – ότι «*οι πιστοί δεν κινδυνεύουν να κολλήσουν τον κορωνοϊό από τη Θεία Κοινωνία*»⁴⁰⁵.

Είναι πρωτίστως θέμα πίστης. Εάν κανείς πιστεύει ότι τα στοιχεία της Θείας Ευχαριστίας απλώς συμβολίζουν την παρουσία του Χριστού, όπως δέχεται ο Προτεσταντισμός, τότε ο άρτος θα πρέπει να δίνεται σε ειδικά αποστειρωμένα σακουλάκια και ο οίνος συσκευασμένος με πιστοποίηση. Αν πάλι τα Τίμια Δώρα είναι κατ’ ουσίαν ο Χριστός, σύμφωνα με τη ρωμαιοκαθολική αντίληψη περί μετουσίωσης, τότε καταλήγουμε είτε στη λατρεία του άρτου είτε στην απιστία, εφόσον και ο άγιος άρτος μπορεί να αλλοιωθεί⁴⁰⁶. Οι Πατέρες μιλούν για «μεταβολή» των υλικών στοιχείων. Ούτε απλά συμβολική λειτουργία ούτε μετουσίωση. Η μεταβολή αυτή δηλώνει τον καινό τρόπο υπάρξεως που κομίζει η ένσαρκη φανέρωση του Θεού. Οι Πατέρες προχώρησαν σε διάκριση μεταξύ του *λόγου της φύσεως* και του *τρόπου της υπάρξεως*⁴⁰⁷, διάκριση χρήσιμη για την ορθόδοξη κατανόηση του μυστηρίου του Χριστού. Τη διάκριση αυτή τη χρησιμοποιούν οι Πατέρες για να ερμηνεύσουν τα θαύματα του Θεού στην

⁴⁰² Αγόρας Κωνσταντίνος, «Χριστολογία και Ευχαριστιολογία. Μια αναλογία», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 186.

⁴⁰³ Σαδανά Γεωργία, «Εφικτή η σύγκλιση Εκκλησίας – επιστήμης για την «μηχανική» της Θείας Κοινωνίας», ΘΕΜΑ, 21/12/2020, 22:18, [https://www.protothema.gr/greece/article/1077342/efikti-i-suglisi-ekklisias-epistimis-gia-tin-mihaniki-tis-theias-koinonias/, (25/06/2021)].

⁴⁰⁴ Κιβωτός της Ορθοδοξίας, «Ηλίας Μόσιαλος: Γιατί επιμένει στον τρόπο διανομής της Θ. Κοινωνίας η Εκκλησία?», αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 10.

⁴⁰⁵ «*Η Θεία Κοινωνία είναι ένα Μυστήριο, όταν πηγαίνεις να λάβεις τη Θεία Κοινωνία δεν την παίρνεις από συνήθεια, τη λαμβάνεις γιατί είναι σώμα και αίμα Χριστού. Η το πιστεύεις και κοινωνείς κανονικά, ή δεν το πιστεύεις. Δεν υπάρχουν μεσοβέζικες λύσεις, κουταλάκια κ.λπ. Είμαι τελείως εναντίον αυτών. Αν το πιστεύουμε, δεν προκαλούμε την τύχη μας. Αν πιστεύω ότι αυτό μπορεί να με μολύνει, τότε δεν πιστεύω στο μεγαλύτερο Μυστήριο. Τα άτομα που θέλουν να κοινωνήσουν, δεν πρέπει να φοβούνται ότι από τη Θεία Κοινωνία μπορεί να μεταδοθεί ποτέ μικρόβιο*». Βλ. THETOC TEAM, «*Η Γιαμαρέλου επιμένει: Θα κοινωνήσω και δεν θα κολλήσω*», 07 Μαρτίου 2020, 20:07, [https://www.thetoc.gr/koinwnia/article/i-giamarelou-epimenei-tha-koinoniso-kai-den-tha-kolliso/, (10/07/2021)].

⁴⁰⁶ Χρυσόστομος, Ιερομόναχος, Κουτλουμουσιανός, «Ο άρτος, ο οίνος, ο τρόπος», στο: Ασπρούλης Νικόλαος –Wood Nathaniel (επιμ.), ό.π., σ. 39.

⁴⁰⁷ Χρυσόστομος Κουτλουμουσιανός, *Ένας και Τρεις. Η Τριαδική Μοναρχία στην Ορθόδοξη Παράδοση*, Άγιον Όρος 2018, σσ. 142-145.

Ιστορία. Όταν ο Θεός παρεμβαίνει για να τελέσει ένα θαύμα, δεν μεταβάλλει τη φύση των κτισμάτων – τον λόγο τους – αλλά καινοτομεί τον τρόπο με τον οποίον η φύση τους ενεργεί, προκειμένου να εκπληρώσει τη Θεία Οικονομία. Ο τρόπος καινοτομούμενος σημαίνει φύση που λειτουργεί πέρα από τον ‘θεσμό’ της, πέρα από τα όριά της, μεταθέτοντας τον άνθρωπο «*προς έτερον είδος ζωής*»⁴⁰⁸. Κάτι τέτοιο συνέβη στον Νάο, ο οποίος μπορούσε να μένει αβλαβής ανάμεσα σε άγρια θηρία, ή σε Αγίους οι οποίοι περπάτησαν επάνω στο υγρό στοιχείο.

Σαφώς η Εκκλησία πρεσβεύει την πίστη που συνυφαίνεται με την πλήρη αυτοπαράδοση του Χριστιανού στην πρόνοια του Θεού, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν ενδιαφέρεται για την προστασία των ανθρώπων, καθοδηγώντας και παρέχοντας συστάσεις αυτοπροστασίας, προσπαθώντας αφενός να στηρίξει τους πιστούς και αφετέρου να μην σκανδαλίσει τους κατά τον Απόστολο Παύλο «*ασθενείς τη πίστη*» (Ρωμ. 14:1), όπως έγινε τώρα κατά την περίοδο της πανδημίας. Η λατρεία στην Ορθόδοξη Εκκλησία είναι *λογική*, δηλαδή δεν περιφρονεί την αυτονόητη οφειλή της Εκκλησίας για την προστασία του ποιμνίου της⁴⁰⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, οι πολύ ρεαλιστικές συμβουλές που μας παραδόθηκαν από τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη, σε ένα σχόλιό του στον ΚΗ΄ Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου: «*Θθεν και ιερείς και αρχιερείς πρέπει εν καιρώ πανώλης να μεταχειρίζονται τρόπον εις το να μεταλαμβάνουν τους ασθενούντας, όστις να μη παραβαίνη τον Κανόνα τούτον, ουχί βάλλοντες μέσα εις σταφίδα τον άγιον Άρτον, αλλά εις τι αγγείον ιερόν, και εκείθεν να τον λαμβάνουν, ή οι μόρται*⁴¹⁰, ή οι ασθενείς, δια λαβίδος. Το δε αγγείον συν τη λαβίδι να βάνεται εις ζύδι, και το ζύδι να ρίπτηται εις το χωνευτήριον, ή με όποιον άλλον τρόπον δυνηθώσι ασφαλέστερον και κανονικόν»⁴¹¹ (βλ. Παραρτήματα, Εικ. 7, σελ. 152). Η πρόταση του Αγίου Νικοδήμου βασίζεται σε μία ήδη γνωστή πρακτική της Εκκλησίας και τη συνιστά στους κληρικούς ως τρόπο μετάδοσης της Θείας Κοινωνίας, ως «*εφόδιον ζωής αιωνίου*», σε εκείνους που βρίσκονται στην επιθανάτια κλίνη ή σε όσους πάσχουν από μία λοιμική θανατηφόρα ασθένεια χωρίς όμως να τίθενται σε κίνδυνο οι υπόλοιποι πιστοί και προφανώς οι ίδιοι οι κληρικοί⁴¹².

Η ποιμαντική πράξη πρέπει να λαμβάνει υπόψιν το συναμφοτέρο. Οι ‘ασθενείς στην πίστη’ είναι απολύτως ελεύθεροι να μην κοινωνούν, εάν δεν θέλουν από φόβο, αλλά ταυτόχρονα οι πεπεισμένοι στο θαύμα της μετατροπής του άρτου και του οίνου σε Σώμα και Αίμα Χριστού

⁴⁰⁸ Μαξίμου Ομολογητού, *Περί διαφόρων αποριών*, PG 91, 1344.

⁴⁰⁹ Ζιώζιου Μαρίνα, «Ο προνοητικός λόγος του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη και η Θεία Ευχαριστία», ΕΘΝΟΣ, Εκκλησία, 10.03.2020, 14:59, [https://www.ethnos.gr/ekklisia/93123_o-pronoitikos-logos-toy-agioy-nikodimoy-toy-agioreiti-kai-i-theia-eyharistia, (28/06/2021)].

⁴¹⁰ **Μόρτης**: άνθρωπος που είχε πάθει ανοσία στην πανούκλα και προσέφερε τις υπηρεσίες του στην κοινότητα θάβοντας τους νεκρούς και περιθάλποντας τους ασθενείς.

⁴¹¹ Οι οδηγίες του Αγίου Νικοδήμου δεν σημαίνουν ότι διακατέχεται από αμφιβολίες όσον αφορά την ενδεχόμενη μετάδοση ασθενειών μέσω της Θείας Κοινωνίας. Ο Άγιος αναφέρεται σε ιερείς οι οποίοι προκειμένου να κοινωνήσουν τους ασθενείς της πανώλης στις οικίες τους, τοποθετούσαν τον προηγιασμένο άρτο (Σώμα και Αίμα Χριστού) μέσα σε σταφίδα, προκειμένου να αποφεύγουν την οποιαδήποτε επαφή με τους ασθενείς. Ο ΚΗ΄ Κανόνας της Πενθέκτης επαναλαμβάνει το περιεχόμενο των Γ΄ και Δ΄ Αποστολικών Κανόνων, σύμφωνα με τους οποίους απαγορεύεται η προσκομιδή διαφορετικών υλικών και καρπών για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας πέραν των διατεταγμένων.

⁴¹² Αγάπιος Ιερομόναχος και Νικόδημος μοναχός, *Πηδάλιον της νοητής νηός της μίας αγίας καθολικής και αποστολικής των ορθόδοξων Εκκλησίας*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1957, σελ. 4.

μπορούν και κοινωνούν ελεύθερα, ακολουθώντας το πρότυπο όλων των Αγίων της Εκκλησίας⁴¹³. Οι πιστοί λαμβάνουν ψωμί και κρασί, αυτό που γεύονται όμως είναι μια πρόγευση του ουράνιου δείπνου του Θεού. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος περιγράφει τη σχέση ανάμεσα σε αυτό που γίνεται αντιληπτό μέσω της όρασης και σε αυτό που πιστεύεται ότι είναι ένα αντικείμενο, ως Μυστήριο⁴¹⁴. «*Μυστήριο δεν είναι όταν πιστεύουμε αυτό που βλέπουμε, αλλά όταν βλέπουμε ένα πράγμα και πιστεύουμε κάτι άλλο*». Βλέπουμε άρτο και οίνο, αλλά πιστεύουμε στη μυστηριακή κοινωνία του Σώματος και του Αίματος του Χριστού.

Για την Εκκλησία προτάσσεται η λογική της πίστη, αλλά ταυτόχρονα συνυπάρχει και η λογική του ρεαλισμού⁴¹⁵. Όπως έλεγε ο Ιλάριος Πικταβίου (Poitiers)⁴¹⁶, «*Η Γραφή δεν βρίσκεται σε αυτό που διαβάζεται, αλλά σε αυτό που κατανοείται*». Χωρίς λογική, δεν μπορεί να υπάρξει καμία δημιουργική διατύπωση και άρθρωση του δόγματος, που ταυτόχρονα αναγνωρίζεται ως μια ατελής ή ελλιπής έκφραση του απείρου. Ολόκληρη η κτίση δεν θα είχε καμία σχέση με τον εν Τριάδι Θεό, εάν δεν είχε δημιουργηθεί η Εκκλησία ως κοινωνία λογικών και νοερών όντων, κατά το πρότυπο της άκτιστης αγαπητικής κοινωνίας των τριών υπερφυσών Υποστάσεων του ενός, κατά τη θέληση, τη δύναμη, την ενέργεια και την ουσία Θεού⁴¹⁷. Η λογική είναι η άγκυρα που κρατά υπό έλεγχο τις «εμπαθείς κινήσεις της ψυχής»⁴¹⁸. Και κατά τον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ⁴¹⁹, «*Δεν είναι δυνατό η ανθρώπινη διάνοια να είναι καταδικασμένη να μένει για πάντα κωφή και τυφλή στη μόνη πραγματική αλήθεια, που αποκαλύπτεται δια της πίστεως μέσα στη χριστιανική εμπειρία [...]. Αντίθετα, θεωρούμε αναγκαία μία **χριστιανική μεταμόρφωση της ίδιας της διάνοιας**. Η πίστη φωτίζει και το νου, αναζητεί τη λογική (*fides quaerens intellectum*). Οι Πατέρες της Εκκλησίας έκαναν μεγάλη προσπάθεια να δημιουργήσουν νέο διανοητικό σύστημα, ικανό να δώσει ερμηνεία της πίστης με όρους της λογικής. Ήταν έργο πολύ δύσκολο και πολύ τολμηρό, και το οποίο ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί*».

Η συνύπαρξη πίστης και λογικής στην Ορθόδοξη Εκκλησία είναι βαθιά ριζωμένη. «*Η πίστη είναι αυτό που δίνει πληρότητα στη συλλογιστική μας*», λέει ο Γρηγόριος ο Θεολόγος (Λόγος 29). Πίστη και λογική παρέχουν από κοινού τη βάση για τη ζωντανή ευσέβεια που εκφράζεται στην αληθινή λατρεία. Τυχόν διαχωρισμός τους οδηγεί τον Χριστιανισμό προς τον μύθο και τη δεισιδαιμονία. Ωστόσο, προκειμένου η πίστη να εκπληρώσει τον λογική, θα πρέπει να είναι μία

⁴¹³ Τουλουμισής Βασίλειος, Θεολόγος, «Ο σχολιασμός του ΚΗ' Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου από τον άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη», 15 Μαρτίου 2020, *Πεμπουσία, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες*, [https://www.pemptousia.gr/2020/03/o-scholiasmos-tou-ki-kanona-tis-penthektis-ikoumenikis-sinodou-apo-ton-agio-nikodimo-ton-agioritii/, (21/09/2021)].

⁴¹⁴ π. Arida Robert M., «Πίστη, λογική και Ευχαριστία: Ορισμένες σκέψεις με αφορμή την κρίση του κορωνοϊού», στο: Νικόλαος Ασπρούλης – Nathaniel Wood (επιμ.), ό.π., σ. 33. Ο π. Ρόμπερτ Μ. Αρίντα είναι Προϊστάμενος του Ορθόδοξου Καθεδρικού Ναού της Αγίας Τριάδος της Βοστώνης από το 1984.

⁴¹⁵ Σε μια από τις επιστολές του προς τον επίσκοπο Αμφιλόχιο Ικονίου, ο Μέγας Βασίλειος γράφει ότι η σχέση μας με τον Θεό βασίζεται στην πίστη και τη γνώση που οδηγούν στη λατρεία. «*Πιστεύουμε σε Αυτόν που είναι γνωστός και λατρεύουμε εκείνον στον οποίον πιστεύουμε*» (Επιστολή 234).

⁴¹⁶ π. Arida Robert M., ό.π., σ. 29.

⁴¹⁷ Παναγόπουλος Δ. Γεώργιος, ό.π., σ. 23.

⁴¹⁸ Γρηγορίου Νύσσης, *Εις τους Μακαρισμούς*, Ομ.2.

⁴¹⁹ Φλωρόφσκυ Γεώργιος, *Το Σώμα του ζώντος Χριστού*, μτφρ. Ι. Κ. Παπαδόπουλος, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1999, σ. 101.

ζώσα πίστη. Θα πρέπει να δοκιμάζεται συνεχώς από τον λογική, όπως ακριβώς και η λογική θα πρέπει να αναγνωρίζει τους δικούς της περιορισμούς, όταν τοποθετείται ενώπιον του υπερβατικού. Η πίστη και η λογική διατηρούν την απαραίτητη συνέργεια που καθιστά δυνατή την περιγραφή της συνάντησης με τον ζωντανό Θεό.

III.6. ΟΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΚΡΙΒΕΙΑΣ

Η Εκκλησία αντιμετώπισε πολλά θέματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας βασισμένη στην αρχή της ‘οικονομίας’ ακολουθώντας, όπως έχει κάνει κατ’ επανάληψη στη μακρά πορεία της, τον λόγο του Ιερού Φωτίου: «...μάχεσθαι παρά την της οικονομίας μέθοδον και τον της ακριβείας λόγον»⁴²⁰. Για την Εκκλησία η συμβολή και ο ρόλος της στη διατήρηση της ζωής και στην προστασία της υγείας, σωματικής και πνευματικής, αποτελεί στοιχείο ταυτοτικό, προσδιορισμένο από την κανονική παράδοση, την Πατερική διδασκαλία και το περιεχόμενο της πίστης Της. Τα κριτήρια λήψης των αποφάσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος για την αντιμετώπιση της πανδημίας κινήθηκαν στο πλαίσιο της ‘εκκλησιαστικής οικονομίας’ χωρίς φυσικά αυτό να συνεπάγεται κατάργηση της ακρίβειας ή της κανονικότητας⁴²¹.

Ο Όσιος Νικόδημος ο Αγιορείτης γράφει: «*Δύο είδη κυβερνήσεως και διορθώσεως φυλάττονται εις την του Χριστού Εκκλησίαν. Το εν είδος ονομάζεται ακρίβεια. Το δε άλλο ονομάζεται οικονομία και συγκατάβασις, με τα οποία κυβερνώσι την σωτηρίαν των ψυχών οι του Πνεύματος οικονόμοι, πότε μεν με το ένα, πότε δε με το άλλο*» (Πηδάλιον, σελ. 53)⁴²². Ο Μ. Βασίλειος στις *Κανονικές* του επιστολές (188, 199 και 217), αναφερόμενος στους όρους ‘ακρίβεια’ και ‘οικονομία’, επεξηγεί ότι τόσο η μία όσο και η άλλη είναι τρόπων τινά οι δίαυλοι, μέσω των οποίων η Εκκλησία οδηγεί το πλήρωμά της στη λύτρωση και τη σωτηρία. Ο Άγιος Πατήρ βλέπει την οικονομία ως αγαπητική διευθέτηση των αντικανονικών πράξεων. Είναι δηλαδή η οικονομία αρμοδίως και εξ ορθοδόξου χριστιανικής διάθεσης αποτέλεσμα αγάπης και σωτηριώδης παρέκκλιση από την ακρίβεια⁴²³.

⁴²⁰ Παναγιωτόπουλος Αντ. Ιωάννης, «Η περί οικονομίας διδασκαλία των Πατέρων του α΄ μισού του Θ΄ αιώνας και οι εφαρμογές της», στο: Ιωάννης Αντ. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Από τη Θεία Οικονομία στην Οικονομία της Εκκλησίας. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας Μ.Φ.Θ.Σ. υπό την αιγίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Ηλείας* (Αμαλιάδα, 19-20 Μαΐου 2012), εκδ. Ιερά Μητρόπολη Ηλείας / Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σ. 141.

⁴²¹ Στεφάνης Γιώργος, Αν. Καθ. Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ, «Εκκλησία και πανδημία. Στην Ορθοδοξία ισχύει το “κατ’ οικονομίαν” και είναι η ώρα να εφαρμοστεί. Υπάρχει προηγούμενο», *HUFFPOST*, 12/03/2020, 07:20, [https://www.huffingtonpost.gr/entry/ekklesia-kai-pandemia_gr_5e68a3c8c5b6670e73010bc4, (12/09/2021)].

⁴²² Ο καθ. Π. Μπούμης γράφει επ’ αυτού: «*Ακρίβεια και οικονομία είναι δύο όψεις της ίδιας ποιμαντικής διακονίας και εξουσίας της Εκκλησίας*» (*Κανον. Δίκ. Α΄*, Αθήνα, 1988, σ. 56). Η οικονομία αποκλίνει από την τήρηση του κανόνος και της ακρίβειας, αλλά διατηρεί τον σκοπό της που είναι η σωτηρία.

⁴²³ *Εκκλησιαστική οικονομία* είναι η μη εφαρμογή από την Εκκλησία, για λόγους συγκαταβάσεως και επιείκειας, σε συγκεκριμένη πάντοτε περίπτωση, του κανόνα δικαίου που θα έπρεπε αλλιώς να εφαρμοσθεί, είτε για το μέλλον είτε και αναδρομικά, έτσι ώστε να μην επέλθουν, στην πρώτη περίπτωση, ή να ατονήσουν, στη δεύτερη, οι συνέπειές του. Πρόκειται δηλαδή για αντιμετώπιση συγκεκριμένων καταστάσεων και όχι για ερμηνευτική μέθοδο, με αποτέλεσμα τυχόν επανειλημμένη ή συνεχής άσκηση οικονομίας σε όμοιες περιπτώσεις να μην είναι δυνατόν να οδηγήσει στη δημιουργία εθίμου. Βλ. Κονιδάρης Μ. Ι., «Εκκλησιαστική οικονομία», 25 Νοεμβρίου 2008, 00:08,

Η ‘ακρίβεια’⁴²⁴, η αυστηρή, κατά γράμμα και χωρίς εξαιρέσεις ή παρεκκλίσεις, τήρηση όλων όσων προβλέπουν οι κανόνες για κάθε περίπτωση, αποσκοπεί στη διασφάλιση της ενότητας της ζωής έναντι της αποκαλυφθείσας αλήθειας, και της ευταξίας στον χώρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ώστε να επιτευχθεί η οικοδομή και η σωτηρία των πιστών⁴²⁵. Αυτό διεκήρυξε η Δ’ Οικουμενική Σύνοδος της Χαλκηδόνος (451μ.Χ.): «*Πάντες ορθόδοξοι εσμέν. Αύτη η πίστις των Πατέρων. Αύτη η πίστις των Αποστόλων. Αύτη η πίστις των Ορθοδόξων. Αύτη η πίστις την οικουμένην έσωσεν*»⁴²⁶. Οι Ιεροί Κανόνες των Αγίων Αποστόλων⁴²⁷, των Οικουμενικών Συνόδων και των τοπικών, οι οποίοι επικυρώθηκαν από τον 2^ο Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, είναι η αυθεντική ερμηνεία της αποκαλυφθείσας αλήθειας, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την Αγία Γραφή και αποτελούν έκφραση του επιεικούς και φιλανθρώπου πνεύματος της Εκκλησίας⁴²⁸.

‘Οικονομία’⁴²⁹ είναι η πρόσκαιρη, συγκεκριμένη και έλλογος απόκλιση από την εφαρμογή της ‘ακρίβειας’ των Ιερών Κανόνων προς σωτηριάν των ψυχών. Κατά την ‘οικονομίαν’ έχουμε μεν την απόκλιση από τον κανόνα, αλλά δεν εκφεύγουμε από τον σκοπό του, δεν γίνεται δηλαδή παρέκκλιση από το πνεύμα του κανόνα, αλλά από τό γράμμα του, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, για σύντομο χρονικό διάστημα και με κριτήριο τη σωτηρία των μελών της Εκκλησίας⁴³⁰. Ο Γέροντας Θεόκλητος Διονυσιάτης έγραψε για το θέμα αυτό στον «Όρθόδοξον Τύπον» (14/6/91) τα εξής⁴³¹: «*Άναστολή, δέν σημαίνει κατάργησιν. Μόλις ξεπερνιέται ή δυσκολία, εφαρμόζεται πάλιν ή ακρίβεια τών Κανόνων*». Ο δέ Γέροντας Παΐσιος, με τον απλό και φωτισμένο λόγο του, σε κάποια συζήτηση περί οικονομίας και ακρίβειας και περί των Ιερών Κανόνων και του Πηδαλίου, είχε τονίσει τα εξής: «*Τό Πηδάλιο κάποιες φορές χρειάζεται νά τό στρίβωμε, άρκει αυτό νά γίνεται για λόγους σωτηρίας της ψυχής. Γι’ αυτό ονομάζεται ‘πηδάλιο’*». Χωρίς πηδάλιο τό σκάφος δεν πηγαίνει πουθενά. Η εκκλησιαστική οικονομία εδραιώνεται στο Μυστήριο της Θείας

[<https://www.tovima.gr/2008/11/25/opinions/ekklisiastiki-oikonomia/>, (10/06/2021)].

⁴²⁴ Ο όρος «ακρίβεια» προέρχεται από το *άκρα + είβω = στάζω μέχρι τα άκρα*. Είναι δηλαδή, η μετά μεγίστης προσοχής εκτέλεση οποιασδήποτε πράξεως, με λεπτομέρεια, με αυστηρή αλήθεια, με αυστηρή πειθαρχία.

⁴²⁵ Μπεκάρι Αμπουλάντζε (Bekari Abuladze), υποψήφιος Μ.Δ.Ε. Ποιμαντικής Ψυχολογίας, «Η Οικονομία της Εκκλησίας εξ απόψεως Ποιμαντικής Θεολογίας», στο Ιωάννης Αντ. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), ό.π., σ. 84.

⁴²⁶ Act. Conc. Oecum., τόμ. II, σελ. 155.

⁴²⁷ Οι ιεροί κανόνες θεωρούνται δύσκαμπτοι και πάρα πολύ αυστηροί, κυρίως για τα δεδομένα της σημερινής εποχής⁴²⁷, αντίληψη η οποία οφείλεται εν πολλοίς αφενός στην άγνοια, η οποία επικρατεί ως προς το γράμμα και κυρίως ως προς το πνεύμα των ιερών κανόνων και αφετέρου στην προσέγγιση η οποία γίνεται, όχι εν μετανοία και ταπεινώσει, αλλά με πνεύμα κριτικό και επάρσεως, με πνεύμα αρνητικό και όχι θεολογικής ποιμαντικής μαθητείας.

⁴²⁸ Οι διατάξεις που εκδίδουν διάφορες τοπικές εκκλησιαστικές αρχές δεν πρέπει να έρχονται σε αντίθεση με την αυθεντική ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση. Ο Απ. Παύλος λέγει: «*Πείθεσθε τοις ηγουμένοις και υπείκετε, αυτοί γαρ αγρυπνοούν υπέρ των ψυχών ημών ως λόγον αποδώσαντες*» (Εβρ. 13, 17). Και, «*Πειθαρχείν δει Θεώ μάλλον ή ανθρώποις*» (Πραξ. 5, 29).

⁴²⁹ Οικονομία: ελληνική λέξη, σύνθετη, από το ουσιαστικό «οίκος και το ρήμα «νέμω» (μοιράζω, διανέμω, ρυθμίζω, τακτοποιώ). Το ρήμα «οικονομάω» δηλώνει τα η ρύθμιση των θεμάτων μας κατά τρόπο συμφέροντα και αποδοτικό, ώστε να λειτουργήσει μια κατάσταση σε επίπεδο τοπικό, υπερτοπικό, εθνικό, παγκόσμιο.

⁴³⁰ Ένα παράδειγμα είναι η κανονική βάπτισή των Χριστιανών και ο λεγόμενος «αεροβαπτισμός» βρεφών.

⁴³¹ Ιερόν Ησυχαστήριον Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου, «Η Οικονομία της Εκκλησίας...εξ Επόψεως Ποιμαντικής Θεολογίας», 25/01/2013, [<https://www.impantokratoros.gr/72994101.el.aspx>, (28/06/2021)].

Οικονομίας⁴³². Ο Υιός και Λόγος του Θεού Πατρός «*εκένωσεν εαυτόν μορφήν δούλου λαβών*» (Φίλιπ. 2, 7), για να λυτρώσει και να σώσει τον πεπτωκότα παρήκοο άνθρωπο. Ο Χριστός «*ενηνθρώπησεν, ίνα ημεείς θεοποιηθώμεν*» (Μ. Αθανάσιος)⁴³³. Ενώ ο όρος ‘οικονομία’ αναφέρεται συνήθως από τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς στην ενανθρώπιση του Θεού Λόγου, ο Θεόδωρος Μοψουεστίας⁴³⁴ τον αποδίδει κυρίως στη σταθερή ‘βουλή’ και μέριμνα του Θεού να προετοιμάσει και να ‘παρασκευάσει’ με πολλαπλές ιστορικές πράξεις και επαγγελίες τον ισραηλιτικό λαό και τα έθνη, ώστε να ‘προσαχθούν’ στον Δεσπότη Χριστό κατά τον καιρό της παρουσίας Του⁴³⁵.

Η οικονομία⁴³⁶ είναι μια θεμελιώδης έννοια της ποιμαντικής θεολογίας, η οποία πραγματεύεται τη θεολογική, κατά την Αγία Γραφή και τους Πατέρες της Εκκλησίας, θεμελίωση της ποιμαντικής διακονίας της Εκκλησίας μας⁴³⁷. Η Ορθόδοξη Εκκλησιαστική ζωή είναι αδιανόητη και ανέφικτη χωρίς την οικονομία. Η εφαρμογή της οικονομίας πρέπει να γίνεται με πολλή περίσκεψη, σε περιπτώσεις απόλυτης ανάγκης, με στόχο πάντοτε τη διατήρηση της ευταξίας της Εκκλησίας⁴³⁸ και την αποτροπή της ανυπακοής και περιφρόνησης της κανονικής τάξεως⁴³⁹. Το αρμόδιο εκκλησιαστικό όργανο εφαρμόζει την οικονομία «*κατά καιρόν και λόγον*»⁴⁴⁰. Αυτό επιβάλλεται, για να μην προκύψει κάποια ψυχική βλάβη ή σκανδαλισμός αντί για ωφέλεια, είτε του αιτούντος την οικονομία είτε του υπολοίπου πληρώματος της Εκκλησίας. Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης διασώζει τη σχετική ρήση του Ιερού Χρυσοστόμου: «*Οικονομητέον γαρ, ένθα μη παρανομητέον*». Επίσης, το εκκλησιαστικό όργανο θα πρέπει να έχει υπόψη του την αρχή

⁴³² Η Οικονομία του Θεού, όπως εκφράζεται αγαπητικά και αγιαστικά μέσα στην Εκκλησία «*δια του Αγίου Πνεύματος και εν Αγίω Πνεύματι*», είναι η Οικονομία της Εκκλησίας με τελικό αποδέκτη ολόκληρη την κτίση και τον κόσμο. Είναι η δωρεά της χάρις και του φωτισμού προς το χριστεπώνυμο πλήρωμα «*εν Χριστώ δια Χριστού*», είναι η τελειωτική έκφραση της αγαπητικής προσφοράς και θυσίας του Θεανθρώπου στον κόσμο. Η ανέκφραστη αγάπη του Θεανθρώπου εκφράζεται μέσω της Οικονομίας της Εκκλησίας ως δυνατότητα μέθεξης, σχέσης και συμπόρευσης Ουρανού και γης, Θεού και ανθρώπου.

⁴³³ Στη δογματική θεολογία η οικονομία θεωρείται σε αντιδιαστολή προς τη θεολογία. Λέγοντας «*θεολογία*», εννοούμε την Αγία Τριάδα εσωτερικά, ενδοτριαδικά, δηλαδή τη σχέση του Θεού Πατρός προς τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα. Αντιθέτως, ο όρος «*οικονομία*» αναφέρεται εξωτριαδικά, στη σχέση του ακτίστου Τριαδικού Θεού με το κτιστό, άνθρωπο και κόσμο, σώμα και ψυχή, ύλη και πνεύμα, την πρόνοια του Θεού για τον άνθρωπο και τον κόσμο (θεία οικονομία). Η Αγία Τριάδα καθ’ εαυτήν (θεολογικώς) είναι στον άνθρωπο άγνωστη, αμέθεκτη και ακατανόητη, ακατάληπτη και άρρητη, ενώ στη σχέση Της με τον άνθρωπο και τον κόσμο είναι γνωστή η Θεία Πρόνοια, μεθεκτική, κατανοητή στην καταφατική θεολογία και διδακτική (οικονομικώς). Βλ. Μπεκάρι Αμπουλάντζε (Bekari Abuladze), υποψήφιος Μ.Δ.Ε. Ποιμαντικής Ψυχολογίας, «*Η Οικονομία της Εκκλησίας εξ απόψεως Ποιμαντικής Θεολογίας*», στο Ιωάννης Αντ. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), ό.π., σσ. 91-93.

⁴³⁴ «*Θεόδωρος Μοψουεστίας, Η ερμηνευτική της οικονομίας του Θεού*», στο: Ιωάννης Παναγόπουλος, *Η ερμηνεία της Αγίας Γραφής στην Εκκλησία των Πατέρων*, Τόμος Β’ (4^{ος}-5^{ος} αιώνας), επιμ. Σωτήριος Σ. Δεσπότης, εκδ. ΑΘΩΣ, σ. 151

⁴³⁵ Το ρήμα «*οικονομείν*» και το ουσιαστικό «*οικονομία*» απαντούν κατά κόρον στο εξηγητικό έργο του Θεοδώρου (και ιδιαίτερα στο υπόμνημα στους *Δώδεκα Προφήτες*) και επεξηγούνται με πολλαπλούς περιεκτικούς όρους, όπως «*προπαρασκευή*», «*φροντίς*», «*κηδεμονία Θεού*», «*ο σκοπός του Θεού*», «*επιμέλεια του Θεού*», κά.

⁴³⁶ Η ιδέα της οικονομίας δεν φαίνεται να αποτελεί πρωτοτυπία του δικαίου της Εκκλησίας, αλλά έχει την αρχή της στην περί επεικειάς διδασκαλία του Αριστοτέλη, ο οποίος στα Ηθικά Νικομάχεια καθορίζει ήδη με έξοχη σαφήνεια την έννοιά της: «*εστί δε το επιεικές το παρά τον γεγραμμένον νόμον δίκαιον*». Βλ. Κονιδάρης Μ. Ι., «*Εκκλησιαστική οικονομία*», 25 Νοεμβρίου 2008, 00:08, [<https://www.tovima.gr/2008/11/25/opinions/ekklisiastiki-oikonomia/>, (10/06/2021)].

⁴³⁷ Αλιβιζάτος Αμίλκας, Καθ. Κανονικού Δικαίου στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, σύγγραμμα: *Η Οικονομία κατά το Κανονικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1949, σελ. 68.

⁴³⁸ Κοτσώνης Ιερώνυμος, μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Αθηνών (1967-1973), Καθηγητής Κανονικού Δικαίου στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σύγγραμμα: *Προβλήματα της Εκκλησιαστικής Οικονομίας*, Αθήνα, 1957, σελ. 134.

⁴³⁹ Κονιδάρης Μ. Ι., *idem*.

⁴⁴⁰ Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολή ΚΑ’*, PG 99, 981.

που διατύπωσε ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, κατά την οποία δεν επιτρέπεται «να προσλαμβάνωμεν το αλλότριον, φθείροντες το ημέτερον, ό κακών όντως εστίν οικονόμων» (PG 35, 1124). Σύμφωνα με την αρχή αυτή δεν επιτρέπεται μετακίνηση των δογματικών ορίων, δηλαδή απόκλιση από τα δόγματα της πίστεως. Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Ευλόγιος έλεγε: «Τότε τας οικονομίας ο ορθός λόγος μεταχειρίζεται, ότε το δόγμα της ευσεβείας ουδέν παραβλέπεται» (PG 103, 953).

Η οικονομία δεν επεκτείνεται στο δόγμα της Εκκλησίας και σε καμιά περίπτωση δεν εφαρμόζεται στη δογματική διδασκαλία ή στα κείμενα της δογματικής θεολογίας (όρους, αποφάσεις Συνόδων)⁴⁴¹. Εκτός από τον συγκεκριμένο, στοχευμένο και οριοθετημένο χαρακτήρα της, η οικονομία εφαρμόζεται όταν υπάρχει κατάσταση ανάγκης, όπως έγινε με τον Θεόδωρο Στουδίτη ο οποίος έδωσε άδεια σε λαϊκό να βαπτίσει, λόγω του ότι εκείνη την εποχή υπήρχαν πολλές αιρέσεις, αλλά και επιδρομές από βαρβάρους, ώστε όλοι είχαν καταφύγει σε κρυψώνες και δεν μπορούσαν «ουδέ προκύπτειν του κρυπτικού δωματίου» (PG 99, 1492)⁴⁴². Επίσης, όταν η Εκκλησία έχει να αντιμετωπίσει νηπιώδη πνευματική κατάσταση. Ο Γρηγόριος ο Θαυματουργός (3^{ος} αι.), επί παραδείγματι, σε αυτούς που μόλις είχαν επιστρέψει από την ειδωλολατρία στην Ορθόδοξη Εκκλησία, επέτρεπε κατά τις μνήμες των Αγίων διασκεδάσεις, τις οποίες απαγόρευε στους υπόλοιπους Χριστιανούς. «Η Εκκλησία είναι μάνα, κάνει και τα στραβά μάτια», έλεγε ο Όσιος Εφραίμ ο Κατουνακιώτης, ενώ ο Όσιος Πορφύριος έκρουε τον κώδωνα για τυχόν υπερβολές, «Φοβάμαι ότι θα κολαστώ από την πολλή οικονομία».

Δεν υπάρχει κανόνας για την εφαρμογή της οικονομίας, εκτός από την ‘αρχή’ να μην θίγεται ούτε το δόγμα ούτε η πίστη⁴⁴³. Ο τρόπος εφαρμογής της μπορεί να προσδιορίζεται μόνον με ταυτολογίες. Έτσι είναι δυνατόν να λεχθεί ότι η οικονομία οικονομείται «κατ’ οικονομίαν»⁴⁴⁴. Η οικονομία είναι η εν Χριστώ ελευθερία, την οποία έχει η Εκκλησία για να διευθετεί και να ρυθμίζει τα του οίκου της, για τη διασφάλιση της σωτηρίας των πιστών και την κατοχύρωση της ενότητάς της⁴⁴⁵. Η αρχή της οικονομίας εφαρμόζεται ιδιαίτερος στην Ορθόδοξη Εκκλησία, αφού η Ορθόδοξη Παράδοση εξαίρει την ελευθερία του προσώπου⁴⁴⁶. Το πρόσωπο παιδαγωγείται με κανόνες, χωρίς όμως να υποδουλώνεται σε αυτούς. Οι κανόνες υποβοηθούν στην ωρίμανση του

⁴⁴¹ Μπούμης Παναγιώτης, Ομ. Καθ. του Κανονικού Δικαίου στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας του Παν/μίου Αθηνών, «Οικονομία», άρθρο στη Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήναι, 1966, τόμ. 9, στήλες 678-679.

Βλ. Καθ. Χριστοφιλόπουλος: «Ουδείς περιορισμός υφίσταται δια την άσκησιν της οικονομίας.....αρκεί να μην παραβιάζεται δια της άσκήσεως της οικονομίας δόγμα τι της ορθοδόξου πίστεως είτε υπό οικουμενικής συνόδου έχει τούτο καθιερωθεί είτε υπό της κοινής εκκλησιαστικής συνειδήσεως» (Ελλην. Εκκλ. Δίκαιο, Αθήναι 1965, σελ. 102).

⁴⁴² Μπεκάρι Αμπουλάντζε (Bekari Abuladze), υπονήφιος Μ.Δ.Ε. Ποιμαντικής Ψυχολογίας, «Η Οικονομία της Εκκλησίας εξ απόψεως Ποιμαντικής Θεολογίας», στο Ιωάννης Αντ. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), ό.π., σ. 94

⁴⁴³ Κατά τις συζητήσεις μεταξύ Ορθοδόξων και Αγγλικανών στο Lambeth το 1930, ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος όρισε την οικονομία ως εξής: «Οικονομία είναι η απόκλιση από τον αυστηρού κανόνος εν τισε περιστάσεσι, γενομένη χάριν μείζονος ωφελείας της Εκκλησίας, τηρουμένων όμως των θεμελιωδών αρχών της πίστεως». Ο δε Πατριάρχης Αλεξανδρείας Ευλόγιος έλεγε: «Τότε τας οικονομίας ο ορθός λόγος μεταχειρίζεται, ότε το δόγμα της ευσεβείας ουδέν παραβλέπεται» (PG 103, 953).

⁴⁴⁴ Αλιβιζάτος Αμίλκας, ό.π., σ. 6.

⁴⁴⁵ Ο Αναστάσιος ο Σιναΐτης όρίζει την οικονομία ως εξής: «Οικονομία εστίν εκούσιος μεγέθους συγκατάβασις προς σωτηρίαν τινών επιτελουμένη» (PG 89, 77).

⁴⁴⁶ Στη Δύση δεν υπάρχει ‘οικονομία’, αφού τις διάφορες περιπτώσεις τις διαχειρίζεται ένα πρόσωπο ‘αλαθής’, ο Πάπας.

προσώπου και στην πορεία του προς την τελείωση και την αληθινή ελευθερία. Όλα όσα αφορούν στην οικονομία συντελούνται εν Αγίω Πνεύματι και «κατά θείαν χάριν»⁴⁴⁷.

Θα πρέπει να τονισθεί ότι η θέσπιση των Ιερών Κανόνων γίνεται πάντοτε σε συνάφεια με τις ανάγκες των χριστιανών, τις οποίες η Εκκλησία επιχειρεί να επιλύσει. Οι ιεροί κανόνες είναι οι εντολές ή αποφάσεις της Εκκλησίας που θεσπίστηκαν ή επικυρώθηκαν από Οικουμενική Σύνοδο, για την πνευματική καθοδήγηση των πιστών, προς πραγμάτωση της κατά Χριστόν ζωής και τελειότητας. Και αυτό διότι στον χώρο της Εκκλησίας πρέπει τα πάντα να γίνονται, κατά τον Απόστολο Παύλο «*εὐσχημόνως καί κατά τάξιν*» (Α' Κορ. 14,40), αφού «*οὐ γάρ ἐστὶν ἀκαταστασίας ὁ Θεός*» (Α' Κορ. 14,33). Οι ίδιοι δε οι Ιεροί Κανόνες κρύβουν στο περιεχόμενό τους τη βασική αυτή έννοια της εκκλησιαστικής τάξης και θαυμάσια βρίσκουμε σε αυτούς και τις χαρακτηριστικές εκφράσεις «*ἐκκλησιαστική εὐταξία*» (17^{ος} καν. Πρωτοδ.), «*κανονική εὐταξία*» (1^{ος} καν. Ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξ.)⁴⁴⁸.

Η τοποθέτηση πολλών, είτε Κανονολόγων είτε πιστών λαϊκών και κληρικών, ότι δεν υπάρχει δυνατότητα τροποποίησης των Ιερών Κανόνων κρίνεται αβάσιμη⁴⁴⁹. Η θέση αυτή περί του αμεταβλήτου των Κανόνων, στηρίζεται στον δεύτερο Κανόνα της εν Τρούλλω Συνόδου (ο οποίος επικυρώνει τον μέχρι τότε υφιστάμενο Κώδικα των Κανόνων), απαγορεύοντας ρητά την παραχάραξη, την αθέτηση και την αντικατάσταση αυτών από άλλους Κανόνες νόθους ή ψευδεπίγραφους, που έχουν θεσπιστεί από κατηλευτές της αλήθειας. Η Εκκλησία διατηρεί την δικαιοδοσία της νομοθετικής και Κανονικής εξουσίας, δυνάμει της οποίας δύναται να επικυρώσει ή να μεταβάλει τους Κανόνες⁴⁵⁰. Η δυναμική αυτή της Εκκλησίας, είναι αυτονόητη και απορρέει από τη δυναμική της ίδιας της εν Τρούλλω Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, καθ' όσον η συσχέτιση προς τον πρώτο Κανόνα της Συνόδου αφήνει το περιθώριο στην Εκκλησία να ανασκευάζει και να αναπροσαρμόζει του Κανόνες, όπου αυτή κρίνει απαραίτητο.

⁴⁴⁷ Μανώλης Γεώργιος, «Η Εκκλησιαστική Οικονομία ως απόρροια του μυστηρίου της Θείας Οικονομίας», στο: Ιωάννης Αντ. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), ό.π., σ. 130.

⁴⁴⁸ Χρυσόστομος Γ', Μητροπολίτης Μάνης, «Ιεροί Κανόνες και Λατρευτικά Ζητήματα», Ιερά Μητρόπολις Μάνης, [<https://www.im-manis.gr/index.php/o-mitropolitis/arhra/5374-ieroi-kanones-kai-latreftika-zitimata>, (16/09/2021)].

⁴⁴⁹ Βασίλειος Γκριλλας, Θεολόγος, ΜΑ Θεολογίας, «Οι ιεροί κανόνες και η περί δυνατότητας τροποποίησης, κατάργησης και θέσπισης αυτών», *Πεμπτουσία, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επισήμες*, 3 Φεβρουαρίου 2020, [<https://www.pemptousia.gr/2020/02/i-ieri-kanones-ke-i-peri-dinatotitas-tropopiisis-katargisis-ke-thespiasis-afton/>, (10/08/2021)].

⁴⁵⁰ Πολλές φορές δια μέσου των αιώνων πολλοί Κανόνες απολύουν την ισχύ τους de facto. Στην ιστορία της Εκκλησίας, είτε σιωπηρά είτε κατ' οικονομία είτε ακόμα κατά ανοχή, παύουν κάποιοι Κανόνες να έχουν πραγματικό νόημα γι' αυτό και πολλές φορές στα κείμενα των Βυζαντινών σχολιαστών του 12^{ου} αιώνα σημειώνεται η αναφορά ότι «ο Κανών εσχόλασεν» ή «ο Κανών ηπράκτησε».

III.7. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΘΕΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ (ΠΑΣΧΑ 2021)

Μέσα στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής οικονομίας θα πρέπει να εξετασθεί η στάση της Εκκλησίας σε όλο αυτό το δύσκολο διάστημα. Η πρόταση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος να μεταφέρει τον εορτασμό του Πάσχα (2020) σε μεταγενέστερη ημερομηνία (26 Μαΐου), ημέρα της Αποδόσεως της εορτής, αποτελεί ένα από τα πολλά παραδείγματα της ζωντανής Παράδοσης της Εκκλησίας στην πράξη. Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και η απόφαση της Ιεράς Συνόδου να τελεστεί η Αναστάσιμη Λειτουργία τρεις ώρες νωρίτερα το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου (2021), πιεζόμενη από τα μέτρα της Πολιτείας για τον περιορισμό της κυκλοφορίας των πολιτών λόγω της πανδημίας⁴⁵¹, μετά από διαπραγματεύσεις μεταξύ Εκκλησίας – Πολιτείας και αμοιβαίους συμβιβασμούς, με τον Αρχιεπίσκοπο να μιλά για «συμφηρισμό» (με τον Πρωθυπουργό)⁴⁵². Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν είναι δυνατόν να παρατεθούν όλα τα κείμενα και οι πηγές που αναλύουν και ερμηνεύουν την τριήμερον Ανάσταση του Κυρίου⁴⁵³ και τον τρόπο καθορισμού του χρόνου εορτασμού του Πάσχα. Ενδεικτικά αναφέρονται ο Νικόδημος ο Αγιορείτης και οι Ιεροί Κανόνες (Ζ΄ αποστολικός και Α΄ Αντιοχείας) της Εκκλησίας⁴⁵⁴.

⁴⁵¹ Παπαμήτσος Δημήτρης, «“Συμβιβασμός” Μητσοτάκη - Ιερώνυμου για τη λειτουργία των ναών το Πάσχα», 19 Απριλίου 2021, 19:05, *CNN Newsroom*. [<https://www.cnn.gr/politiki/story/262726/synomilia-mitsotaki-ieronymou-gia-ti-leitourgia-ton-naon-to-pascha>, (24/09/2021)].

Πρβλ. Παπακωνσταντίνου Γιώργος, «Πάσχα: Ο «ιερός συμβιβασμός» και το σενάριο για Ανάσταση πριν τα μεσάνυχτα», *CNN Newsroom*, 20 Απριλίου 2021, 07:25, [<https://www.cnn.gr/politiki/story/262761/pasxa-o-ieros-symnivasmos-kai-to-senario-gia-anastasi-prin-ta-mesanyxta>, (24/09/2021)].

⁴⁵² Λιάκος Γιάννης, «Ο “συμβιβασμός” για το Πάσχα: Επιτάφιος γύρω από τον ναό και Ανάσταση νωρίς», 19 Απριλίου 2021, 23:40, *CNN Newsroom*, [<https://www.cnn.gr/ellada/story/262750/o-symnivasmos-gia-to-pascha-epitafios-gyro-apo-to-nao-kai-anastasi-noris>, (29/08/2021)].

⁴⁵³ Για το θέμα αυτό, βλ. Γρηγόριος Νύσσης, *Περί της τριήμερου προθεσμίας της αναστάσεως του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού*, 9 GNO IX, 286-287 Gebhardt.

Πρβλ. Γρηγόριος Νύσσης, «Περί της τριήμερου προθεσμίας της Αναστάσεως του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού», *Εκκλησία Online*, 29 Απριλίου 2021, 00:54, [<https://www.ekklisiaonline.gr/eipan/peri-tis-triimerou-prothesmias-tis-anastaseos-tou-kyriou-imon-iisou-christouag-grigoriou-nyssis/>, (10/08/2021)].

Πρβλ. Σκαρλακίδης Χάρης, *Ο χρόνος της Αναστάσεως του Χριστού και η αφετηρία του θαύματος του Αγίου Φωτός*, [<https://www.skarakidis.gr/to/book-deskription/32-o-.html>, (27/09/2021)].

⁴⁵⁴ Ως προς τον χρόνο του εορτασμού του Πάσχα μετά την εαρινή ισημερία, ώστε να μην εορτάζουμε «μετά των Ιουδαίων», ο Νικόδημος ο Αγιορείτης στην ερμηνεία του «Πηδαλίου» (σελ. 10) γράφει: «Επειδή και κατ' αὐτήν τῶν πραγμάτων τὴν ἀλήθειαν, πρῶτον τότε οἱ Ἰουδαῖοι τὸ ἐδικόν τους πάσχα ἐώρτασαν, καὶ ὕστερον ἢ τοῦ Κυρίου ἀνάστασις ἔγινε, τῆς ὁποίας τύπον καὶ ἐνθύμησιν φέρει τὸ Πάσχα ὅπου τώρα κατ' ἔτος ἡμεῖς ἐορτάζομεν». «[...] Ἐάν δέ μετὰ τὴν ἰσημερίαν ἐορτάσωμεν, ἓνα μόνον Πάσχα κάμνομεν τὸν χρόνον, καὶ ἀκολούθως ἓνα καταγγέλλομεν τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ». Ἔτσι ὁ Ζ΄ ἀποστολικὸς κανόνας, ὁ ὁποῖος ἐπικυρώθηκε καὶ ἀπὸ τὴν Πενθέκτη Οἰκουμενικῆ Σύνοδο, ὀρίζει: «Εἴ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος τὴν ἁγίαν τοῦ Πάσχα ἡμέραν πρὸ τῆς εαρινῆς ἰσημερίας μετὰ Ἰουδαίων ἐπιτελέσει, καθαιρεῖσθω». Καὶ ὁ Κανὼν Α΄ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Τοπικῆς Συνόδου (ἡ ὁποία συνεκλήθη ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας τὸ 341μ.Χ.) ὀρίζει: «Πάντας τοὺς τολμῶντας παραλέγειν τὸν ὄρον τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης συνόδου τῆς ἐν Νικαίᾳ συγκροτηθείσης ἐπὶ παρουσίᾳ τῆς εὐσεβείας τοῦ θεοφιλεστάτου βασιλέως Κωνσταντίνου, περὶ τῆς ἁγίας ἐορτῆς τοῦ σωτηριώδους Πάσχα, ἀκοινωνήτους καὶ ἀποβλήτους εἶναι τῆς ἐκκλησίας, εἰ ἐπιμένουσιν φιλονεικότερον ἐνιστάμενοι πρὸς τὰ καλῶς δεδογμένα, καὶ ταῦτα εἰρήσθω περὶ τῶν λαϊκῶν. Εἰ δέ τις τῶν προεστώτων τῆς ἐκκλησίας, ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, μετὰ τὸν ὄρον τοῦτον τολμήσειεν ἐπὶ διαστροφῇ τῶν λαῶν καὶ ταραχῇ τῶν ἐκκλησιῶν ἰδιάξειν, καὶ μετὰ τῶν Ἰουδαίων ἐπιτελεῖν τὸ Πάσχα τοῦτον ἢ ἁγία σύνοδος ἐντεῦθεν ἤδη ἀλλότριον ἔκρινε τῆς ἐκκλησίας».

Η αλλαγή στην ώρα εορτασμού της Ανάστασης προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση, με κλήρο και λαό να διαμαρτύρονται ότι πρόκειται για μέγα θεολογικό λάθος⁴⁵⁵ και ότι καταστρατηγούνται θεμελιώδεις αρχές της πίστεώς μας, όπως η συμπλήρωση των τριών ημερών για την Τριήμερη Ανάσταση του Κυρίου⁴⁵⁶, ότι δεν επιτρέπεται από τους Ιερούς Κανόνες να τελεσθούν δύο Θείες Λειτουργίες την ίδια ημέρα, αφού το Μέγα Σάββατο το πρωί είχε τελεσθεί ήδη η Θεία Λειτουργία, καθώς και ότι με αυτόν τον τρόπο θα συνέπιπτε ο εορτασμός του Ορθόδοξου Πάσχα με το Νομικό Φάσκα των Εβραίων.

Ο π. Χρυσόστομος Χρυσόπουλος μιλά για ‘ελαστική συνείδηση’ όσων μιλούν για την ακολουθία της Αναστάσεως στις 24.00 ακριβώς, αφού φαίνεται ότι ξεχνούν ότι αυτό είναι σύνθηρες φαινόμενο σε αμέτρητες ενορίες ανά την Ελλάδα, όπου ιερείς τελούν το Μεγάλο Σάββατο τρεις και τέσσερις ακολουθίες. «Γι’ αυτούς υπάρχουν Χριστιανοί δύο ταχυτήτων»⁴⁵⁷. «Οι θέσεις και οι αντιθέσεις προσέλαβαν σε κάποιες περιπτώσεις τη μορφή παροξυσμού ο οποίος στην κορύφωσή του αναδεικνύει περισσότερο τα στοιχεία μιας τυπολατρίας και εμμονών – στοιχεία εντελώς ξένα και παρείσακτα στη βαθύτερη έννοια της Εκκλησίας – παρά ευαισθησίες και γνήσιο ζήλο γύρω από το πραγματικό νόημα της εορτής του Πάσχα»⁴⁵⁸. Τη θέση τους διεχώρισαν η Εκκλησία της Κρήτης, καθώς και οι Σεβασμιώτατοι Μητροπολίτες Κυθήρων και Αντικυθήρων κ. Σεραφείμ, και Αιτωλίας και Ακαρνανίας, κ. Κοσμάς, οι οποίοι παραπέμφθηκαν από την Ιερά Σύνοδο για απειθεία⁴⁵⁹.

⁴⁵⁵ ΡΟΜΦΑΙΑ, «Θεολογικό σφάλμα η αλλαγή της ώρας της Ακολουθίας της Αναστάσεως», 21/04/, 12:18, [https://www.romfea.gr/katigories/10-aporseis/43075-theologiko-sfalma-i-allagi-tis-oras-tis-akolouthias-tis-anastaseos, (21/09/2021)].

⁴⁵⁶ Πρώτη ημέρα θεωρείται το διάστημα από τις 15.00 την Μ. Παρασκευή έως τις 18:00 που αλλάζει η ημέρα και ξεκινά η ημέρα του Μ. Σαββάτου η οποία διαρκεί μέχρι το (κατ’εμάς απόγευμα στις 18:00) οπότε ξεκινά η Κυριακή του Πάσχα. Από τις 18:00 το απόγευμα του Μ. Σαββάτου μέχρι τις 00:00 που εορτάζουμε εμείς την Ανάσταση του Κυρίου, έχουμε ήδη μπει στην 3η ημέρα όπου ο Χριστός είναι στον Άδη. 3 ώρες της Μ. Παρασκευής, 24 ώρες του Μ. Σαββάτου και 6 ώρες της Κυριακής ήτοι συνολικά 33 ώρες που ο Χριστός κατήλθε στον Άδη και στη συνέχεια ανεστήθη.

⁴⁵⁷ π. Χρυσόστομος Χρυσόπουλος, «Συνείδηση “ακορντεόν”», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 19 Μαΐου 2021, αρ. φύλ. 302, σ. 22.

⁴⁵⁸ Ευσταθίου Χριστάκης, «Ο παροξυσμός για τον εορτασμό του Πάσχα και οι πικρές αλήθειες», *Philenews*, 12 Απριλίου 2020, 6:45, [https://www.philenews.com/koinonia/eidiseis/article/915892/o-paroxysmos-gia-ton-eortasmo-toy-pascha-kai-oi-pikres-alitheies, (21/09/2021)].

⁴⁵⁹ «Λαβούσα υπ’ όψιν την εισήγηση της Συνοδικής Επιτροπής επί των Δογματικών και Νομοκανονικών Ζητημάτων σχετικώς προς τις επιστολές και λοιπές ενέργειες των Σεβασμιωτάτων Μητροπολιτών Αιτωλίας και Ακαρνανίας κ. Κοσμά και Κυθήρων και Αντικυθήρων κ. Σεραφείμ και κατόπιν της από 15ης Ιουλίου ε.έ. αποφάσεώς Της, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος εδέχθη τους εν λόγω Αρχιερείς για να παράσχουν προφορικές εξηγήσεις αναφορικώς προς τις επιστολές και λοιπές ενέργειές τους, με τις οποίες εξεδήλωσαν απειθαρχία και έλλειψη σεβασμού προς την ομόφωνη απόφαση του συλλογικού οργάνου διοικήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος, ως προς την έκτακτη διαδικασία τελέσεως των Ιερών Ακολουθιών εξαιτίας των υγειονομικών περιορισμών. Μετά την ακρόασή τους θεώρησε ανεπαρκείς τις παρασχεθείσες εξηγήσεις και ζήτησε την εκ μέρους τους επικαιροποίηση των υπεσχημένων κατά την εις Επίσκοπον χειροτονία και την Διαβεβαίωση τους, ως προς την συμμόρφωσή τους προς τις εκάστοτε συνοδικές αποφάσεις. Μετά ταύτα, αρνηθέντων των Σεβασμιωτάτων Μητροπολιτών να αποδεχθούν την πρόταση της Δ.Ι.Σ., όρισε ομοφώνως – δυνάμει του άρθρου 143 του Νόμου 5383/1932 «Περί εκκλησιαστικών δικαστηρίων και της προ αυτών διαδικασίας» – ανακριτές, διά μεν τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Αιτωλίας και Ακαρνανίας κ. Κοσμά, τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δημητριάδος και Αλμυρού κ. Γνάτιο, και διά δε τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Κυθήρων και Αντικυθήρων κ. Σεραφείμ, τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως κ. Ανθιμο.», Βλ. Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Δεύτερη συνεδρία της Δ.Ι.Σ. για το μήνα Ιούλιο (15/7/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [https://www.ecclesia.gr/Greek/holysynod/holysynod.asp, (16/09/2021)].

Πρβλ. Δρ. Βαβούσκος Αναστάσιος, Δικηγόρος, Άρχων Ασηκρήτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, «Περί διώξεως Μητροπολιτών της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Romfea.gr*, 27/08/2021, 13:40, [https://www.romfea.gr/katigories/10-aporseis/45276-peri-diokseos-mitropoliton-tis-ekklisias-tis-ellados, (16/09/2021)].

Πρβλ. Κιβωτός της Ορθοδοξίας, «Η εσωστρέφεια επιστρέφει στη Σύνοδο», αρ. φύλλου 247, 20.05.2021, σελ. 6-7.

Επιχειρώντας μια βαθύτερη διείσδυση στο συγκεκριμένο θέμα, θα πρέπει να διευκρινισθεί πρώτα απ' όλα ότι για την Εκκλησία δεν τίθεται δογματικό ζήτημα για το πότε τοποθετείται μια εορτή, ως προς το χρόνο δηλαδή, αλλά πώς βιώνεται το εορταζόμενο γεγονός. Γι' αυτό και εν τη σοφία της και μέσα από πολλή σπουδή, μελέτη και ποιμαντική ευαισθησία τοποθέτησε τις διάφορες εορτές, κινητές και ακίνητες, στον κύκλο του Εορτολογίου, σε αρκετές περιπτώσεις ανεξάρτητα από τον πραγματικό χρόνο που συντελέστηκαν τα εορταζόμενα γεγονότα. Εν προκειμένω, η συνεργασία της Εκκλησίας με την Πολιτεία διασφαλίστηκε στο πλαίσιο της κανονικής παράδοσής Της, με την κατ' αναλογία εφαρμογή των Ιερών Κανόνων ΟΔ' καί ΠΗ' της Πενθέκτης⁴⁶⁰ Οικουμενικής Συνόδου και ΚΗ' τῆς Λαοδικείας⁴⁶¹, όπου έναντι ενός πραγματικού κινδύνου, όπως εν προκειμένω της απειλής της ζωής των ανθρώπων από την Covid-19, αυτό που πρωτεύει είναι η προστασία της ανθρώπινης ζωής, «ὥστε διά πάντων προτιμητέαν ἡγεῖσθαι τὴν τοῦ ἀνθρώπου σωτηρίαν τε καὶ ἀπάθειαν»⁴⁶². Ιδιαίτερος ο Κανόνας ΠΗ' της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου επιβεβαιώνει ότι το δικαίωμα για ζωή και η προστασία της υγείας έχει μία αυξημένη βαρύτητα γι' αυτό καί υποδεικνύει λύσεις οι οποίες εκφράζουν μία απόλυτα ενεργητική καί ευεργετική προστασία ως προς τη σωτηρία της ζωής και της υγείας των ανθρώπων.

Σε εκτενές άρθρο του ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πειραιώς κ. Σεραφεΐμ, αναφέρει πολύ αναλυτικά ότι, λειτουργικά, το ημερονύκτιο αρχίζει με τον Εσπερινό καί κατακλείεται δια της ενάτης ώρας. Γι' αυτόν τον λόγο, στην Απόλυση του Εσπερινού χρησιμοποιούμε ενεστῶτα χρόνο για το τιμώμενο εκκλησιαστικό πρόσωπο «οὐ τὴν μνήμην επιτελούμεν» και στην Ενάτη Ὁρα αόριστο χρόνο «οὐ τὴν μνήμην ἐπετελέσαμεν». Αυτό το ωρολόγιο εφαρμοζόταν από τον βυζαντινό τρόπο μέτρησης του ημερονυκτίου το οποίο ακόμα ακολουθείται στο Άγιον Όρος. Επομένως κρίνοντας εκκλησιαστικῶς το αναφυν ζήτημα η Παννυχίδα τῆς Αναστάσεως, ο Ὁρθρος της Αναστάσεως και η Αναστάσιμος Θεία Λειτουργία ουδὸλως κωλύονται να τελεσθῶν σε οιαδήποτε ώρα μετά τη δύση του ηλίου, διότι έχουμε εισέλθει ἤδη στην ημέρα της εορτῆς της Αναστάσεως.

⁴⁶⁰ Κανὼν ΠΗ', «[...] το γὰρ σάββατον δια τον ἀνθρωπον γενέσθαι εκδιδασκόμεθα: ὥστε δια πάντων προτιμητέαν ηγεῖσθαι τὴν του ἀνθρώπου σωτηρίαν τε καὶ ἀπάθειαν [...]».

Κανὼν ΟΔ', «Ὅτι οὐ δεῖ ἐν τοῖς Κυριακοῖς, ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν, καὶ ἐνδον ἐν τῷ οἴκῳ ἐσθίειν, καὶ ἀκούβιτα στρωννύειν. Οἱ δὲ τοῦτο ποιεῖν τολμῶντες, ἢ πανσάσθωσαν, ἢ ἀφοριζέσθωσαν».

Βλ. Κανόνες τῆς ἐν Τροῦλλῳ Ἁγίας καὶ Οἰκουμενικῆς Πενθέκτης Συνόδου, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/regulations/056_en_troyllw.html, (27/08/2021)].

⁴⁶¹ Κανὼν ΚΗ': «Ὅτι οὐ δεῖ ἐν τοῖς Κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν, ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ ἐσθίειν καὶ ἀκούβιτα στρωννύειν». Σύνοδος Λαοδικείας, [<https://el.orthodoxwiki.org/>, (27/08/2021)].

⁴⁶² Μητροπολίτης Μεσσηνίας: Ομιλία με θέμα: «Ἡ πανδημία του Covid-19 καὶ ἡ Εκκλησία της Ελλάδος», 13 Μαΐου 2021, στο πλαίσιο του 6ου Οικονομικοῦ Φόρουμ των Δελφών, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Ζάππειο Μέγαρο, στο διάστημα 10-15 Μαΐου 2021, Delphi Economic Forum, May 10-15, 2021, Zappeion Megaron, Athens, [file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/Delphi%20Economic%20Forum%202021_Preliminary%20Agenda%20May%202021.pdf, (17/07/2021)].

Πρβλ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας: «Ἡ πανδημία του Covid-19 καὶ ἡ Εκκλησία της Ελλάδος», 6ο Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών, 13/05/2021, 10:21, ΡΟΜΦΑΙΑ, Πρακτορεῖο Ἐκκλησιαστικῶν Εἰδήσεων, [<https://www.romfea.gr/epikairoτητα-xronika/43569-mitropolitiss-messinias-i-pandimia-tou-covid-19-kai-i-ekklisia-tis-ellados>, (17/07/2021)].

«Εφέτος υφίστατο μία ιδιαιτερότητα διότι συνέπεσε κατά το Μεγάλο Σάββατο να εορτάζεται υπό των Εβραίων αδελφών μας το λεγόμενο Νομικό Φάσκα⁴⁶³, γεγονός που παραθεωρούν πλήρως οι Ρωμαιοκαθολικοί αδελφοί μας, δι' ό και ημείς τα μέλη της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας στοιχούντες εις τον Ζ' Κανόνα των Αγίων Αποστόλων διακελεύοντα «Εί τις Επίσκοπος ή Πρεσβύτερος ή Διάκονος τήν αγίαν τού Πάσχα ημέραν προ της εαρινής ισημερίας μετά Ιουδαίων επιτέλεση καθαιρείσθω» ως και εις τον όρο της αγίας Α' Οικουμενικής Συνόδου επαναλαμβάνοντα τα αυτά, δικαίως εορτάζομεν την Ανάσταση του Σωτήρος ημών την επομένη του εορτασμού του Νομικού Φάσκα. Είναι γνωστό ότι το Σάββατο των Εβραίων αρχίζει από τη δύση του ήλιου την Παρασκευή και περατούται με τη δύση του ήλιου το Σάββατο. Επομένως δεν παραβιάζεται ο όρος της Α' Οικουμενικής Συνόδου περί του Αγίου Πάσχα, ούτε ο Ζ' Κανών των Αγίων Αποστόλων κατά τον εφετινό εορτασμό της Αναστάσεως, διότι το Νομικό Φάσκα έχει περαιωθεί με τη δύση του ήλιου κατά το δικό μας Μεγάλο Σάββατο. Επιπροσθέτως από τής δύσεως τού ηλίου κατά τό μέγα Σάββατο εκκλησιαστικώς άρχεται η ημέρα τής Αναστάσεως τού Σωτήρος ημών και εθμικώς και μόνο ακολουθείται τό κοσμικό πολιτικό ωρολόγιο εναλλαγής τού ημερονυκτίου. Να σημειωθεί εν προκειμένω ότι οι Κανόνες των Αγίων Αποστόλων έχουν επικυρωθεί ορισμένως με τον Β' Κανόνα της Αγίας Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου του 691 επί Ιουστινιανού του Ρινοτιμήτου εν Τρούλλω Κωνσταντινουπόλεως. Συνεπώς κρίνοντας όχι κατ' άνθρωπον και κατ' όψιν αλλά εκκλησιαστικώς και κανονικώς, η τέλεση της Ακολουθίας της Παννυχίδος, του Όρθρου και της Θείας Λειτουργίας της Αναστάσεως την 9η αντι της 12ης ουδόλως προσβάλλει την κανονική τάξη και την λαμπροφόρο εξανάσταση του Αντρωτού μας».

ΜΕΡΟΣ ΙV

ΙV.1. Η 'ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ' ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Τις τελευταίες δεκαετίες, όροι όπως 'διαδικτυακή εκκλησία' (internet church, online church), 'κυβερνοεκκλησία' (cyberchurch) ή 'ψηφιακή εκκλησία' (digital church) χρησιμοποιούνται συχνά δηλώνοντας μια ευρεία ποικιλία τρόπων με τους οποίους οι ανά τον κόσμο χριστιανικές θρησκευτικές ομάδες χρησιμοποιούν το διαδίκτυο προκειμένου να επικοινωνήσουν και να μοιραστούν διάφορες θρησκευτικές δραστηριότητες, όπως προσευχή, συζήτηση, κήρυγμα και λατρευτικές τελετές⁴⁶⁴. Το διαδίκτυο αποτελεί έναν χώρο εκκλησιαστικής εμπειρίας ο οποίος προκαλεί τον τομέα της εκκλησιολογίας. Δεν πρόκειται πλέον για απλή αναμετάδοση των ιερών τελετουργιών στο διαδίκτυο, αλλά για τη 'μεταφορά' της Εκκλησίας στο διαδίκτυο, για την ανάπτυξη μιας νέας 'θρησκευτικότητας'. Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000

⁴⁶³ Μέγα Ευχολόγιον, εκδ. Αποστολικής Διακονία, σελ. 684.

⁴⁶⁴ ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, *Internet Church*, [https://en.wikipedia.org/wiki/Internet_church, (17/09/2021)].

μέχρι σήμερα, η εμφάνιση τέτοιων ιστοσελίδων, επίσημων και μη, αναπτύχθηκε ραγδαία λόγω της εξέλιξης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, της αξιοποίησής τους από θεσμικούς φορείς και της δυνατότητας της ελεύθερης πρόσβασης σε αυτά. Καθώς η πρόσβαση αυτή επεκτάθηκε και ο διαδικτυακός τρόπος επικοινωνίας παγιώθηκε, η θρησκεία βρήκε τον δικό της χώρο ο οποίος συνεχώς διευρύνεται.

Ο όρος cyberchurch χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον web-developer Tim Bednar στην εργασία του (paper) με τίτλο *«Γνωρίζουμε περισσότερα από τους ποιμένες μας»* (*“We know more than our pastors”*)⁴⁶⁵ στην οποία ανέπτυξε την επιρροή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην εμπειρία της πίστης. Με τη διατύπωσή του, ο Tim Bednar δεν εννοούσε ότι κάθε ένας blogger ατομικά έχει περισσότερες γνώσεις από τον εφημέριο της ενορίας του, αλλά ότι τα δίκτυα των bloggers εκτείνονται πέρα από το πεδίο που ένας εφημέριος μπορεί ποτέ να καλύψει σε ατομικό επίπεδο. Οι bloggers έχουν πρόσβαση σε περισσότερη πληροφόρηση και σε ποσότητα και σε εξειδίκευση, αφού μπορούν να βρουν τα πάντα online. Ενώ στην ενορία, η κοινότητα δημιουργείται με επίκεντρο τον Ναό και τον εφημέριο, οι bloggers δημιουργούν τη δική τους κοινότητα και ‘προσκαλούν’ τον εφημέριο να συμμετέχει σε αυτήν. *«Η παραδοσιακή εκκλησία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως μια κατά αποκλειστικότητα κοινότητα η οποία καθορίζει ποιος μπορεί να συμμετάσχει σε αυτήν και ποιος όχι. Αυτό όμως δεν ισχύει πια. Ο Χριστιανισμός έχει εξελιχθεί σε μια ανοιχτή συζήτηση ανάμεσα σε όσους ακολουθούν τον Χριστό. Τους κανόνες τους καθορίζουν όσοι συμμετέχουν στη συζήτηση, όχι η Εκκλησία»*. Για τον Tim Bednar, οι bloggers είναι η εμπροσθοφυλακή (vanguard) αυτού που ο ίδιος αποκαλεί «συμμετοχική εκκλησία» (participatory church)⁴⁶⁶.

Ο συγγραφέας και υπεύθυνος δημοσκοπήσεων στον θρησκευτικό χώρο στην Αμερική, George Barna⁴⁶⁷, θεωρεί την ‘κυβερνοεκκλησία’ ως μια από τις μελλοντικές ‘μακρο-εκφράσεις’ (macro-expressions, *έκφραση σε μεγάλη κλίμακα*) της Εκκλησίας στο μέλλον. Μια μορφή έκφρασης που σύντομα θα συγκεντρώνει το ένα τρίτο της Αμερικανικής πνευματικής έκφρασης, μαζί με άλλες πιο ‘επαναστατικές’ μορφές της Εκκλησίας. Οι Χριστιανοί, όπως και άλλοι χρήστες του διαδικτύου χρησιμοποιούν όλο και περισσότερο τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπως το Facebook, το Podcasting, Google Video, streaming audio and video, media downloads, and self-broadcasting websites. Χάρη σε αυτά τα ‘μέσα’ αναπτύσσονται πιο συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ

⁴⁶⁵ Tim Bednar’s Paper – “We Know More Than Our Pastors”, Current Affairs, Religion, Theology, Web/Tech, Weblogs, Jul 1, 2005, 06:00am, [https://jollyblogger.typepad.com/jollyblogger/2005/07/tim_bednars_pap.html], (26/09/2021)].

⁴⁶⁶ Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι υπάρχει διάκριση ανάμεσα σε μια εκκλησία που αναμεταδίδει τις τελετουργίες της διαδικτυακά (a church that broadcasts online) και σε μια διαδικτυακή θρησκευτική σύναξη (an online ministry). Η πρώτη αποτελεί αυτό που αποκαλείται «αποστολική εκκλησία» (discipleship church), η Εκκλησία που έχει πιστούς, «αποστόλους», για τη δεύτερη υπάρχει πιθανότητα να γίνει μια «εκκλησία καταναλωτών» (consumer church), αφού το διαδίκτυο ευνοεί την ανάπτυξη της νοοτροπίας «καταναλωτή». Βλ. *Church Digital Strategy | Why do you have a website?* - CEC-NA, [<https://www.cec-na.org>], (26/09/2021)].

Πρβλ. Edwards Tyler, “How to Not Be Just a Consumer at Church”, February 19, 2020, [<https://www.relevantmagazine.com/faith/church/how-to-not-be-just-a-consumer-at-church/>], (26/09/2021)].

⁴⁶⁷ Barna George, [<https://www.barna.com/about/george-barna/>], (26/09/2021)].

των χρηστών της τεχνολογίας (tech-savvy bloggers), τους επιτρέπουν την ανταλλαγή μηνυμάτων στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου πλαισίου, 'γνωρίζονται' και συνδέονται με αυτόν τον τρόπο ως 'φίλοι' κλπ. Αυτή η συνεχής και απεριόριστη πρόσβαση σε εικόνες και ιδέες και η ταχύτατη αναμετάδοσή τους παντού, έχουν σοβαρές συνέπειες, θετικές και αρνητικές.

Αναντίρρητα, ο συγκεκριμένος τρόπος επικοινωνίας ενέχει πολλούς κινδύνους: επηρεάζει την αντίληψη των χρηστών περί Εκκλησίας, τον τρόπο κατανόησης, εμπέδωσης και αναμετάδοσης αξιών, στάσεων, ιδεολογιών και θρησκευτικών πεποιθήσεων, επηρεάζει τον τρόπο σκέψης τους και τον τρόπο λειτουργίας τους. Αναπτύσσεται μια συγκρητιστική και πλουραλιστική άποψη για διάφορες ομολογίες που μπορεί να απομακρύνουν από την πραγματική πίστη. Η επαφή των πιστών με μια καταϊγιστική πληθώρα ενημερωτικού ή διαδικτυακού λόγου, συχνά αμφιβόλου ποιότητας, λειτουργεί αποπροσανατολιστικά. Ο Paul McClure⁴⁶⁸, διαπίστωσε πως όσο αυξάνουν οι ώρες στην οθόνη του υπολογιστή ή του κινητού, τόσο μεγαλώνει η πιθανότητα να πιστέψουμε πως η δική μας πίστη δεν είναι η μόνη αληθινή. Το διαδίκτυο ενθαρρύνει μια νοοτροπία 'καταναλωτή' (a "consumer approach")⁴⁶⁹ σε θέματα πίστης. Τα δεδομένα δείχνουν ότι ορισμένοι 'επισκέπτες' ιστοσελίδων επιλέγουν τα στοιχεία εκείνα που συνάδουν με τις προσωπικές τους προτιμήσεις, το οποίο εντοπίζεται εξάλλου ως 'προβληματικό' από την ίδια την Εκκλησία.

Σήμερα οι επιστήμονες μιλούν για την «ψηφιακή άνοια» (digital dementia)⁴⁷⁰ που απειλεί μεγάλο μέρος του πληθυσμού, εξαιτίας της υπερβολικής χρήσης του διαδικτύου που στεγνώνει το άτομο από τις προσωπικές σχέσεις και τη δημιουργική μάθηση και ψυχαγωγία. Επίσης σημαντικό ζήτημα είναι η λεγόμενη «ψηφιακή διαίρεση του κόσμου»⁴⁷¹ ανάμεσα σε 'πλούσιους' και 'φτωχούς' ανάλογα με τη δυνατότητα πρόσβασης στην τεχνολογία της πληροφορίας και επικοινωνίας. Τέλος, τα άτομα πίσω από τη συχνότατη προβολή καλλιεργούν την ψευδή και ταυτόχρονα ναρκισσιστική ανάγκη για παρουσία στο διαδίκτυο για δικούς τους λόγους οι οποίοι καμία σχέση δεν έχουν με τη λατρεία του Θεού⁴⁷².

⁴⁶⁸ McClure K. Paul, M.A., *Tinkering with Technology and Religion in the Digital Age: The Effects of Internet Use on Religious Belief, Behavior and Belonging*, McClure Thesis, 2015, Mentor: Paul Forese, PhD, Journal for the Scientific Study of Religion, 1468-5906, [file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/MCCLURE-THESIS-2015.pdf, (02/10/2021)].

⁴⁶⁹ Η νοοτροπία του «καταναλωτή» που επιλέγει ό,τι του αρέσει περισσότερο σε ένα μέρος/ ιστότοπο. Βλ. Edwards Tyler, "How to Not Be Just a Consumer at Church", February 19, 2020, [https://www.relevantmagazine.com/faith/church/how-to-not-be-just-a-consumer-at-church/, (26/09/2021)].

⁴⁷⁰ Ο όρος «ψηφιακή άνοια» ("digital dementia") χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον νευρολόγο (neuroscientist) Manfred Spitzer προκειμένου να περιγράψει το φαινόμενο της κατάρρευσης των γνωστικών λειτουργιών που προκαλεί η υπερβολική χρήση του διαδικτύου. Βλ. Spitzer Manfred, "Digital Dementia and Health", Project: Clinical Psychology, September 2019, [https://www.researchgate.net/publication/335689506_Digital_Dementia_and_Health, (27/08/2021)].

⁴⁷¹ Castells Manuel, *Ο γαλαξίας του Διαδικτύου. Στοχασμοί για το Διαδίκτυο, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία*, (μτφ. Αστερίου Ελένη), εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, Απρίλιος 2005, σ. 30.

⁴⁷² Ο διαδικτυακός λόγος προσλαμβάνεται κυρίως από το «φανταστικό» του ψυχισμού (the imaginary) κατά Λακάν, μέσω προβολής συμβολικών μέσων προς τον χώρο των εικόνων – αναπαραστάσεων του ψυχισμού και της φαντασίας. Για να έχουμε ουσιαστική πνευματική εμπειρία και όχι μια λογική απλώς πληροφορία ή απλή γνώση, όπως συμβαίνει τις περισσότερες φορές με το διαδίκτυο, χρειάζεται ισόρροπη συνεργασία και των τριών δυνάμεων, του νου, του λόγου και της εσωτερικής αίσθησης, σε στάση προσευχής και η παρουσία της χάριτος του Θεού. Βλ. Καλλιακμάνης. Ι. Βασιλείος, Πρωτοπ. & Τύμπας Χρυσόστομος –Γρηγόριος, Αρχμ., «Ορθόδοξη Λατρεία και Κατήχηση στα Ψηφιακά Μέσα. Εκκλησιολογικές αρχές και σύγχρονη πραγματικότητα», στο: ΘΕΟΛΟΓΙΑ, ό.π., σ. 84.

IV.2. Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η Ορθοδοξία έχει σίγουρα μια δυναμική παρουσία στο Διαδίκτυο. Στον επίσημο ιστότοπο της Εκκλησίας της Ελλάδος (<http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/organismoι/internet/internet.htm>), υπάρχει ειδικό forum για συζητήσεις θεολογικού περιεχομένου (www.discussion.gr), του Κλάδου Ηλεκτρονικής Τεχνολογίας (Διαδικτύου) ο οποίος ανήκει στην Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος⁴⁷³. Η Εκκλησία δεν καταδικάζει την τεχνολογία ούτε τάσσεται κατά της έρευνας και της επιστήμης. Όπως υποστήριξε και ο Διευθυντής του Ραδιοφωνικού Σταθμού της Εκκλησίας της Ελλάδος κ. Αλέξανδρος Κατσιάρας⁴⁷⁴, «δεν δαιμονοποιούμε την τεχνολογία, αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε και τα δεινά της». Σημασία έχει η χρήση της, να μην γίνει αντί για φάρμακο, φαρμάκι (Γρηγόριος ο Θεολόγος)⁴⁷⁵. Ο Πρωτοπρεσβύτερος Βασίλειος Ι. Καλλιακμάνης και ο Αρχιμανδρίτης Χρυσόστομος –Γρηγόριος Τύμπας σε άρθρο τους σχετικά με τη χρήση των ψηφιακών μέσων από την Εκκλησία επισημαίνουν τα εξής⁴⁷⁶:

1. επικρατεί μια ‘βαβυλωνία’ των ψηφιακών καταγραφών της εκκλησιαστικής ζωής, με ιστότοπους ενημερωτικούς, θεολογικού προβληματισμού και άλλους με τοπικό χαρακτήρα.

2. Παραποίηση των διαμεσολαβημένων (mediatized) θρησκευτικών μηνυμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, λόγω της αποσπασματικότητας, της προσωποποίησης και της δραματοποίησης που χαρακτηρίζουν το μοντέλο της σύγχρονης ειδησεογραφίας⁴⁷⁷.

3. Σοβαρό έλλειμμα ενδιαφέροντος για τους επίσημους διαδικτυακούς τόπους των διαφόρων Εκκλησιών (οι οποίοι βεβαίως χρειάζονται αναβάθμιση).

4. Είσοδος του διαδικτύου στα άδυτα της εκκλησιαστικής ζωής και λατρείας, όχι μόνον εντός των ορίων της τοπικής ενορίας, αλλά και άλλων Μητροπόλεων και ιερών Μονών γεγονός που παραβιάζει ουσιαστικές αρχές της εκκλησιαστικής ζωής και του μοναχικού ήθους.

5. Αδυναμία των εκκλησιαστικών θεσμών να ελέγξουν άτομα ανεπαρκούς θεολογικής κατάρτισης, με έλλειψη εκκλησιαστικού ήθους τα οποία δημιουργούν ιστότοπους, καθώς και την αυτοανακήρυξη οποιουδήποτε πιστού ανεξέλεγκτα, χωρίς συγκεκριμένα κριτήρια και ικανότητες, σε κήρυκα και απόστολο του θείου λόγου.

⁴⁷³ Αλμπανάκη Ξανθή, «Η θρησκευτική πραγματικότητα του 21ου αιώνα μέσα από τον κυβερνοχώρο. Θεσμικό πλαίσιο, προβληματικές και προεκτάσεις», Επιστημονικό Εκπαιδευτικό Περιοδικό «εκπ@ιδευτικός κύκλος» Τόμος 1, Τεύχος 3, 2013 © εκπ@ιδευτικός κύκλος ISSN: 2241-4576, [<https://www.journal.educircle.gr>, (29/09/2021)].

⁴⁷⁴ Συνέντευξη του κ. Αλέξανδρου Κατσιάρα, στο πλαίσιο της Δ' Ημερίδας που διοργάνωσε η Συνοδική Επιτροπή Τύπου, Δημοσίων Σχέσεων και Διαφωτίσεως της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο Πνευματικό Κέντρο του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Νικαίας, στις 15 Φεβρουαρίου 2018, *ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE*, 17/02/2018, 08:20, [<https://www.ekklisiaonline.gr/nea/d%CE%84-imerida-tis-synodikis-epitropis-typou-dimosion-scheseon-ke-diafotiseos-tis-s-tis-ekklisias-tis-ellados/>, 22/07/2021)].

⁴⁷⁵ Συνέντευξη του Σεβ. Μητροπολίτη Ξάνθης και Περιθεωρίου κ. Παντελεήμωνος, Προέδρου της Συνοδικής Επιτροπής Τύπου, Δημοσίων Σχέσεων και Διαφωτίσεως, στο πλαίσιο της Δ' Ημερίδας που διοργάνωσε η Συνοδική Επιτροπή Τύπου, Δημοσίων Σχέσεων και Διαφωτίσεως της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, ό.π.

⁴⁷⁶ Καλλιακμάνης Ι. Βασίλειος, Πρωτοπ. & Τύμπας Χρυσόστομος –Γρηγόριος, Αρχιμ., ό.π., σ. 80.

⁴⁷⁷ Bennett L., *Ειδήσεις. Η πολιτική των ψευδαισθήσεων*, εκδ. Δρομέας, Αθήνα 1999, σσ. 105-137.

6. Φαινόμενα υπερβολικής παρουσίας εκκλησιαστικών προσώπων και μιας υπερτροφικής λειτουργίας που καλλιεργεί την ‘παχυσαρκία της πληροφορίας’.

7. Φαινόμενα κοσμικότητας προβολής του υψηλόβαθμου κλήρου που τείνουν στον ‘εκπερσισμό’ της λατρείας⁴⁷⁸.

8. Η υπερπροβολή των εκκλησιαστικών πραγμάτων στο διαδίκτυο μπορεί να οδηγεί σε ένα είδος υπεραπλοποίησης (oversimplification), αποσπασματοποίησης (fragmentation) της εκκλησιαστικής πράξης και λατρείας του Θεού και καθημερινοποίησης⁴⁷⁹ του θρησκευτικού λόγου (conversationalization)⁴⁸⁰.

9. Τέλος, απουσία συγκεκριμένου νομικού πλαισίου που να οριοθετεί κάποιες συντεταγμένες μέσα στον κυβερνοχώρο⁴⁸¹.

Ο Χάρης Κονιδάρης, Διευθυντής του Γραφείου Τύπου, Ενημέρωσης και Επικοινωνίας της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών και μέλος της Συνοδικής Επιτροπής επί του Τύπου για το θέμα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης σε σχέση με την Εκκλησία, τόνισε ότι οι κληρικοί πρέπει να είναι προσεκτικοί στη χρήση του Facebook, και να το χρησιμοποιούν για να προβάλλουν το ποιμαντικό τους έργο και όχι για κοινωνικούς λόγους ή δημόσιες σχέσεις, επεσήμανε ωστόσο ότι καταγράφεται αυξημένο ενδιαφέρον του κόσμου για μέσα ενημέρωσης που σχετίζονται με την Ορθοδοξία σε όλες τις βαθμίδες των ΜΜΕ, καθώς καλύφθηκε ένα κομμάτι όπου μέχρι πρότινος δεν υπήρχε αξιολογία παρουσία⁴⁸².

Το βασικό επιχείρημα της πλευράς που αντιτίθεται στην εκτεταμένη χρήση του διαδικτύου, είναι το ότι υπάρχει πλήρης ασυμβατότητα ανάμεσα στα σύγχρονα ψηφιακά μέσα επικοινωνίας και στον *μυστηριακό και αδημοσίευτο χαρακτήρα της χριστιανικής λατρείας*⁴⁸³. Εκτός από τον κίνδυνο η δημοσιοποίηση του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας να οδηγήσει και σε διαπόμπευση του Μυστηρίου της πίστεως, μια διαδικτυακή επικοινωνία δεν μπορεί σε καμία

⁴⁷⁸ Καλλιακμάνης Ι. Βασίλειος, Πρωτοπ. & Τύμπας Χρυσόστομος –Γρηγόριος, Αρχιμ., ό.π., σ. 93.

⁴⁷⁹ Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, εκδ. Κριτική, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1^η έκδοση Απρίλιος 2002, σσ. 157-158.

⁴⁸⁰ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται από τους θεωρητικούς που ανήκουν στον κλάδο της κριτικής ανάλυσης του λόγου (critical discourse analysis) και περιγράφει τη φθορά που επέρχεται στον δημόσιο και κατά συνέπεια στον θρησκευτικό λόγο από τους σημειολογικούς κώδικες της τηλεοπτικής/ διαδικτυακής εικόνας. Βλ. L. Bennett, *Ειδήσεις. Η πολιτική των ψευδαισθήσεων*, εκδ. Δρομέας, Αθήνα 1999, σσ. 105-137.

⁴⁸¹ Ξανθή Αλμπανάκη, «Η θρησκευτική πραγματικότητα του 21ου αιώνα μέσα από τον κυβερνοχώρο. Θεσμικό πλαίσιο, προβληματικές και προεκτάσεις», ό.π.

⁴⁸² Συνέντευξη του κ. Χάρη Κονιδάρη, στο πλαίσιο της Δ’ Ημερίδας που διοργάνωσε η Συνοδική Επιτροπή Τύπου, Δημοσίων Σχέσεων και Διαφωτίσεως της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο Πνευματικό Κέντρο του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Νικαίας, στις 15 Φεβρουαρίου 2018, ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE, 17/02/2018, 08:20, [<https://www.ekklisiaonline.gr/nea/d%CE%84-imerida-tis-synodikis-epitropis-typou-dimosion-scheseon-ke-diafotiseos-tis-s-tis-ekklisias-tis-ellados/>, (22/07/2021)].

⁴⁸³ Αφορά κυρίως την ασυμβατότητα της προβολής μιας μυσταγωγικού χαρακτήρα λειτουργικής πράξης εκτός των ορίων του Ναού όπου αυτή τελείται. Με τον ύμνο ο οποίος ψάλλεται ως χειρουργικό στη Θεία Λειτουργία του Μ. Σαββάτου, καθώς και στη Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου, περιγράφεται το πνευματικό κλίμα της ορθόδοξης χριστιανικής λατρείας και ιδιαιτέρως της Θείας Ευχαριστίας: «*Σιγησάτω πάσα σαρξ βροτεία, και στήτω μετά φόβου και τρόμου, και μηδέν γήινον εν εαυτή λογιζέσθω*». Σιγή λοιπόν ενώπιον του υπερφυσού Μυστηρίου, ανάκληση και επιστροφή του νου από τους εξωτερικούς περισπασμούς, αποβολή κάθε γήινης μέριμνας, δέος και φόβος Θεού άγιος μπροστά στην υπέρτατη θυσία του Βασιλέως της δόξης καθώς και εσχατολογική προσδοκία συμπλέκονται αρμονικά. Η συμμετοχή αγγέλων και ανθρώπων, λειτουργού και λαού του Θεού, ουρανού και γης, με την επίτευξη του Αγίου Πνεύματος διασφαλίζει την εκκλησιαστική ενότητα και την κοινωνία με τον Θεό στον συγκεκριμένο χώρο.

περίπτωση να υποκαταστήσει την διαπροσωπική ζωντανή επικοινωνία μεταξύ ιερέα και πιστού, τη συνάθροιση των πιστών και την κοινή λατρεία. Η *‘κατήχηση της πολυθρόνας’* δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη σχέση υπακοής – αποδοχής της παράδοσης της Εκκλησίας. *«Την αργολογία καλλιεργεί, τη δύναμη του λόγου υποβαθμίζει και την ποιμαντική μας καθιστά ατελέσφορη»*⁴⁸⁴.

Πρόκειται για εικονική συμμετοχή και εικονική επικοινωνία η οποία συμβάλλει στην άμβλυνση της ενοριακής συνείδησης και στη δημιουργία *‘εικονικής λατρευτικής ζωής’*. Οι Πατέρες της Εκκλησίας *«εν απολυπραγμονήτω και απεριεργάστω σιγή»* διεφύλαξαν στο πλαίσιο των Μυστηρίων την ορθή πίστη και την αποστολική παράδοση⁴⁸⁵. Η αναμετάδοση των Ιερών Ακολουθιών από το ραδιόφωνο, την τηλεόραση και το διαδίκτυο μπορεί να διευκολύνει τους ανήμπορους και ασθενείς Χριστιανούς ή όσους δείχνουν ενδιαφέρον για τη ζωή της Εκκλησίας, δεν μπορεί όμως να αναπαραγάγει την αρχή του *«εκκλησιαστικού τόπου και χρόνου εν τω Ναώ»* που ουσιαστικά συνιστά τον μυσταγωγικό χώρο και χρόνο της Λατρείας ούτε την προσωπική επικοινωνία καθώς η Λατρεία δεν *‘παρακολουθείται’*, αλλά *‘μετέχεται’* υπό των πιστών. Ο πιστός δεν είναι θεατής ή ακροατής, αλλά δότης και λήπτης ταυτόχρονα και κοινωνός του Δείπνου του Μυστικού. Επιπλέον, είναι διαφορετικός ο μηχανισμός πρόσληψης του λόγου κατά τη λειτουργική πράξη. Χωρίς τον ζωντανό φορέα της αληθείας κάθε επικοινωνία μένει στο φαντασιακό και δεν μπορεί να ριζώσει στην καρδιά, να *«μορφωθεί ο Χριστός»* στην καρδιά των ανθρώπων⁴⁸⁶.

Κατά τον κ. Χρήστο Τσιρώνη, Αν. Καθ. Κοινωνικής Θεωρίας του Σύγχρονου Πολιτισμού και του Χριστιανισμού, του Τμήματος Θεολογίας του Α.Π.Θ⁴⁸⁷, η χρήση των νέων τεχνολογιών αποτελεί ένα πολύ μεγάλο *‘όπλο’* στη διάθεση της Εκκλησίας, *πρώτον* διότι της παρέχουν τη δυνατότητα να *‘εξουδετερώνει’* πολλά από τα fake news που κυκλοφορούν. *Δεύτερον*, αποτελούν τον σύνδεσμο των πιστών με την εμπειρία, δηλαδή οι πιστοί διατηρούν τη σχέση με αυτό στο οποίο αδυνατούν (για διαφόρους λόγους) να συμμετέχουν. *Τρίτον*, οι πιστοί έχουν τη δυνατότητα - σε έναν παγκόσμια διασυνδεδεμένο κόσμο - να παρακολουθήσουν αναμεταδόσεις από το Άγιον Όρος ή από το Φανάρι και από άλλες ορθόδοξες κοινότητες στις οποίες διαφορετικά δεν θα είχαν ποτέ πρόσβαση. *Τέταρτον*, η χρήση των νέων μέσων βοηθά στον *θρησκευτικό αλφαριθμητισμό* του γενικότερου πληθυσμού και στη γνωριμία με την ορθόδοξη κληρονομιά. *Τέλος*, οι πιστοί

⁴⁸⁴ Ιδιαίτερα στον κόσμο των εφήβων αυτές οι επιδράσεις μπορούν να είναι δραματικότερες, με αποτέλεσμα τη συνεχή υπερφόρτωση των εφήβων με άγχος και ανάγκη αποδοχής από τους άλλους. Βλ. Καλλιακμάνης Ι. Βασιλείος Πρωτοπ. & Τύμπας Χρυσόστομος –Γρηγόριος Αρχιμ., ό.π., σ. 94.

⁴⁸⁵ Ενώ θεολογικά υπάρχει ενότητα ανάμεσα στη βιβλική και τη συνοδικά διατυπωμένη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας, ποιμαντικά και ως προς την εκφορά τους, αυτές διαφοροποιούνται. Τη διάκριση ανάμεσα στο δόγμα και το κήρυγμα επισημαίνει ο Μ. Βασιλείος: *«Άλλο δόγμα, και άλλο κήρυγμα. Το μεν σιωπάται, τα δε κηρύγματα δημοσιεύεται. Σιωπής δε είδος και η ασάφεια, η κέρχεται η Γραφή, δυσθεώρητον κατασκευάζουσα των δογμάτων τον νουν, προς των εντυγχανόντων λωσιτέλες»*. Γι’ αυτό ο Μ. Αθανάσιος τονίζει ότι οι αιρετικοί δεν κατανοούν ορθά την ευαγγελική αλήθεια και διασύρουν πάντοτε το μυστήριο των Χριστιανών. Χρειάζεται δηλαδή διάκριση ανάμεσα σε αυτά που τελεσιουργούνται στον εσωτερικό χώρο του Ναού και σε ό,τι αφορά τον εξωτερικό χώρο, την πλατεία.

⁴⁸⁶ Κατά την κατηχητική πρακτική μέσα από την *«πρόσωπο με πρόσωπο»* κοινωνία του πιστού με τον κλήρο στη διάρκεια των μυστηρίων ή κατά τη λειτουργική πράξη ενεργοποιούνται οι τρεις βασικές δυνάμεις της ψυχής (νους, λόγος και αίσθηση) όπως τις περιγράφει ο Μάξιμος ο Ομολογητής και οι οποίες εξασφαλίζουν την πνευματική ισορροπία.

⁴⁸⁷ Αποστολίδου Έλενα, idem.

(ιδιαίτερως οι νέοι) έχουν τη δυνατότητα να γνωρίσουν καλύτερα τη λατρευτική παράδοση, καθώς πολλοί από τους πιστούς δεν γνωρίζουν πάντοτε τι είναι αυτό που παρακολουθούν.

IV.3. Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Αφού, υπό τις δεδομένες συνθήκες, ήταν αδύνατη η μετακίνηση και η συνάθροιση και, κατά συνέπεια, η φυσική παρουσία των πιστών στους Ναούς, λαός και κλήρος αξιοποίησαν τις δυνατότητες που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία. Το διάστημα της παρατεταμένης καραντίνας ανέδειξε και εντατικοποίησε τη χρήση του διαδικτύου από όλες τις πλευρές, και από την Εκκλησία, και από τον κλήρο και από τον λαό. Εξ αποστάσεως εκκλησιαστικές λειτουργίες, live αναμεταδόσεις από σελίδες των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, συζητήσεις μέσω Facebook, αλλά και εκπομπές με θρησκευτικό περιεχόμενο στο Youtube από Μητροπόλεις και Ιερούς Ναούς, αποτελούν τη νέα πραγματικότητα στην εκκλησιαστική κοινότητα. Υιοθετώντας τις νέες τεχνολογίες, το διαδίκτυο και τα social media, η Εκκλησία κατέβαλε κάθε προσπάθεια να καλύψει τη συναισθηματική και κοινωνική ανάγκη συμμετοχής των πιστών στην εκκλησιαστική ζωή, που εξαιτίας των συνθηκών της πανδημίας ήταν εξαιρετικά περιορισμένη.

Ένα από τα σημεία προβληματισμού περί τη χρήση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης από πριν την περίοδο του κοινωνικού αποκλεισμού ήταν εάν θα πρέπει να αναμεταδίδονται ζωντανά οι Ιερές Ακολουθίες της Εκκλησίας, ιδιαιτέρως η Θεία Ευχαριστία. Πολλοί θεολόγοι και ιεράρχες, όπως ο Σεβ. Μητροπολίτης Περγάμου, είναι σθεναρά αντίθετοι⁴⁸⁸. Ωστόσο, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στην ανακοίνωση που εξέδωσε στις 08/04/2020 υποστήριξε ότι: «*Η σύγχρονη τεχνολογία διευκολύνει το ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας και μάλιστα κάτω από τις παρούσες δύσκολες συνθήκες. Όμως δεν πρέπει να γίνεται κατάχρηση... [Θα πρέπει] να μην εμπεδωθεί ένα νέο ήθος μετατροπής των εκκλησιαστικών ιερουργιών σε ένα επιπλέον τηλεοπτικό θέαμα*»⁴⁸⁹. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ενόψει των δύσκολων συνθηκών, ακολούθησε μια ισορροπημένη προσέγγιση αναγνωρίζοντας την ποιμαντική διευκόλυνση αλλά και επισημαίνοντας τον κίνδυνο κατάχρησης που ενέχει η τεχνολογία.

⁴⁸⁸ «...Δεν συμφωνώ με την αναμετάδοση της Θείας Λειτουργίας από την τηλεόραση ή το διαδίκτυο. Είμαι περιορισμένος κατ' οίκον και δεν θα είμαι σε θέση να συμμετάσχω στη Λειτουργία. Ωστόσο, δεν θα ανοίξω τον δέκτη της τηλεόρασης για να παρακολουθήσω τη Λειτουργία. Το θεωρώ αυτό έκφραση ασεβείας. Είναι ασεβές το να κάθεται κανείς έτσι και να παρακολουθεί τη Λειτουργία. Η Θεία Λειτουργία δεν είναι θέαμα. Είναι σύναξη και «γεύμα» και απαιτεί σωματική παρουσία.» Βλ. Συνέντευξη (τηλεφωνική συνομιλία) του Μητροπολίτη Περγάμου κ. Ιωάννη Ζηζιούλα από τον Επίσκοπο Δυτικής Αμερικής (Πατριαρχείο Σερβίας) Μάξιμο Βασιλιεβιτς, στις 23 Μαρτίου 2020. Δημοσιεύθηκε στα αγγλικά (σε μετάφραση από τα σερβικά των π. Bratislav Krickai και π. Milovan Katanic στην ιστοσελίδα PublicOrthodoxy, του Κέντρου Ορθοδόξων Σπουδών του Πανεπιστημίου Fordham, USA: [https://www.publicorthodoxy.org/2020/03/27/church-without-eucharist/, (27/06/2021)].

⁴⁸⁹ Hania.news, «Οικουμενικό Πατριαρχείο: Κεκλεισμένων των θυρών οι ιερές ακολουθίες τη Μεγάλη Εβδομάδα», 8 Απριλίου 2020, [https://hania.news/2020/04/08/, (07/07/2021)].

Η Μητρόπολη Νέας Ιωνίας διαθέτει μια από τις πιο δυνατές επικοινωνιακά σελίδες στο Facebook, γεγονός που πιστοποιείται από την αλληλεπίδραση των χρηστών με τη σελίδα, τη συμμετοχή τους στις live συζητήσεις που διοργανώνει ο Μητροπολίτης με τον κόσμο, αλλά και μέσα από τις χιλιάδες θεάσεις (views) των ολιγόλεπτων βίντεο που δημιουργεί με σκοπό να απαντήσει σε καίρια ζητήματα που απασχολούν κυρίως τους νέους, όπως η πρόσφατη σειρά βίντεο με τίτλο «*Τι είναι η Εκκλησία;*» που έχει καθαρά κατηχητικό χαρακτήρα⁴⁹⁰. Ο Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας, Φιλαδελφείας, Ηρακλείου και Χαλκηδόνος κ. Γαβριήλ αναφέρει ότι η ανταπόκριση του κόσμου ήταν εντυπωσιακή, κυρίως στο πρώτο κύμα της πανδημίας, γεγονός που έφερε στην επιφάνεια την ανάγκη για ενδυνάμωση της επικοινωνίας. «*Η συμμετοχή των ανθρώπων στις live συζητήσεις μας μέσω του Facebook ήταν πολύ μεγάλη. Τις πρώτες φορές που ξεκινήσαμε τα live στην πρώτη περίοδο της πανδημίας, είχαμε μέχρι και 1200 άτομα να συμμετέχουν ταυτόχρονα, με το συνολικό αριθμό προβολών να φτάνει και τις 90 χιλιάδες. Για τους γνώστες είναι αντιληπτό ότι πρόκειται για ένα μεγάλο νούμερο που δεν είναι εύκολο, ούτε αυτονόητο*». Ο Σεβ. Μητροπολίτης αναφέρει πως «*η εποχή μας χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη ανάπτυξη της επικοινωνίας. Στην Εκκλησία, η επικοινωνία γίνεται κυρίως και πρωτίστως σε διαπροσωπικό επίπεδο μέσα στους Ναούς, μέσα από τις Θείες Λειτουργίες, τη λατρευτική ζωή και γενικότερα την επαφή με τους ανθρώπους κάθε ηλικίας. Έχουμε όμως ήδη μπει σε μια νέα περίοδο που θα μας δώσει την δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε τις νέες τεχνολογίες με πολύ πιο έντονο τρόπο, ακριβώς γιατί αυτό θα υπάρξει ως ανάγκη μετά την περίοδο της πανδημίας*».

Η εμπειρία της πανδημίας απενοχοποίησε τη χρήση του διαδικτύου από την Εκκλησία και δημιούργησε μια σημαντική παρακαταθήκη για την αξιοποίησή του στη ‘μετά Covid-19’ εποχή. Οι συνθήκες της σύγχρονης εποχής διαμορφώνουν νέα δεδομένα. Οι ενορίες βρίσκονται πλέον μέσα σε πολυπολιτισμικές και πολυθρησκευτικές κοινότητες με τα μεγάλα αστικά κέντρα να εμφανίζουν τις δικές τους ιδιομορφίες και απαιτήσεις. Υπάρχουν μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων που μετακινούνται, και εγκαθίστανται σε διαφορετικές περιοχές οι οποίοι θέλουν να διατηρήσουν την επαφή με τη θρησκεία τους και το θρησκευτικό τους περιβάλλον (“religion on the move” ή “religion to go”), αλλά και να κάνουν ‘ορατή’ τη θρησκεία τους μέσα στο νέο (αστικό κυρίως) περιβάλλον τους. Μέσα στο νέο αυτό πλαίσιο η ενορία καλείται να διαδραματίσει έναν νέο, αναβαθμισμένο και πιο δυναμικό ρόλο. Πρώτα πήγαιναν οι άνθρωποι στην ενορία, τώρα θα πρέπει η ενορία να ‘πάει’ στους ανθρώπους, να ‘κάνει έξοδο’, να ανοιχτεί προς τα έξω και να τους προσεγγίσει, να τονώσει τους ήδη πιστούς στην πίστη και να προσελκύσει και άλλους στην αλήθεια του Χριστού, ιδιαιτέρως του νέους οι οποίοι ‘διαβιούν’ στο διαδίκτυο. Με την πανδημία

⁴⁹⁰ Αποστολίδου Έλενα, «Η χρήση των social media από την εκκλησία, στην εποχή του COVID-19. Τις νέες μορφές επικοινωνίας αξιοποιούν πρόσωπα της εκκλησίας, θέλοντας να καλύψουν το κενό που δημιουργείται στην εκκλησιαστική ζωή, την παρατεταμένη περίοδο της καραντίνας. Ο Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας Γαβριήλ, μιλάει στη "ΜτΚ", *KOINΩNIA, MAKEΔONIA*, 15/04/2021, 10:00, [https://www.makthes.gr/h-khrisi-ton-social-media-apo-tin-ekklisia-stin-epokhi-toy-covid-19-377283, (16/09/2021)].

δημιουργήθηκε μια μεγάλη ευκαιρία για κατήχηση και για το λόγο αυτό χρειάζεται ειδικός προγραμματισμός και πρωτοβουλίες με συμμετοχή ειδικών επιστημόνων και έμπειρων εκκλησιαστικών μελών⁴⁹¹.

«Η Εκκλησία, δεν συνιστά έναν νάρθηκα ακινητοποιημένο εν τη Ιστορία, ένα αφήγημα του παρελθόντος, αλλά μέρος της διαρκώς εξελισσόμενης παράδοσής μας, δια της οποίας αναπτύσσεται μια δυναμική συμβολή στην ανθρώπινη πραγματικότητα»⁴⁹². Η Εκκλησία παρακολουθεί και αφουγκράζεται τους προβληματισμούς και τις ανάγκες των πιστών και ανάλογα προσαρμόζει την προσέγγισή της στα νέα δεδομένα, είτε τροποποιώντας είτε καταργώντας κανόνες, που κρίνονται ανεφάρμοστοι ή μη χρηστικοί για τη ζωή των πιστών και του σώματος της Εκκλησίας είτε υιοθετώντας νέες πρακτικές, προσπαθώντας να ανταποκριθεί στα δεδομένα των σύγχρονων αναγκών των πιστών. Ενώ παλιά προβαλλόταν η ενότητα του δόγματος, τώρα προβάλλεται η ενότητα της πίστης και της ζωής, δίνοντας στο *lex vivendi* μια νέα διάσταση και προοπτική, καθώς οι ‘νέοι τρόποι’, οι ‘νέες συνθήκες’ είναι αυτές που ωθούν την Εκκλησία σε νέες δράσεις. Όπως ο ‘φυσικός’ Νόμος εδόθη στον Αδάμ, ο ‘γραπτός’ στον Μωυσή, ο ‘ευαγγελικός’ στον Χριστό, τώρα η Εκκλησία καλείται να διαχειριστεί τον ‘διαδικτυακό’.

Εξάλλου, πάντοτε η Εκκλησία αξιοποιώντας το πλούσιο ‘οπλοστάσιό’ της ‘προσαρμόζεται’ και προσαρμόζει, δεν επιβάλλεται, σκύβει επάνω από τα προβλήματα των ανθρώπων και, σεβόμενη το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται, προτείνει λύσεις με αγάπη και κατανόηση για τα προβλήματα των πιστών. Γι’ αυτό γίνεται λόγος για τη «Θεολογία του πλαισίου» ή «πλαισιακή θεολογία» (“Theology of context” ή “contextual Theology”)⁴⁹³ ορολογία που οφείλεται στην ιεραποστολική δράση της Εκκλησίας. Το κείμενο του Ευαγγελίου είναι σημαντικό, αλλά εξίσου σημαντικό είναι και το πλαίσιο μέσα στο οποίο το μήνυμα διδάσκεται και βιώνεται. Ο Θεός είναι παρών και δρών σε κάθε χώρο, σε κάθε τοπικό πλαίσιο, σε κάθε χριστιανική κοινότητα όπου κι αν αυτή βρίσκεται. Η Θεολογία δεν είναι μόνον ακαδημαϊκή ανάλυση. Αναδύεται, προκύπτει από τη ζωή των Χριστιανών, από την προσευχή και τη λατρεία.

Συνεπώς, η Ορθοδοξία καλείται να έχει μια δυναμική συμμετοχή μέσα στις σύγχρονες συνθήκες. Ο Αρχιμανδρίτης Συμεών Βενετσιάνος, σε εισήγησή του με θέμα το διαδίκτυο⁴⁹⁴ επεσήμανε την εξάπλωση και τη χρηστικότητα του διαδικτύου και ότι απαιτείται νέος σχεδιασμός και προοπτική της παρουσίας της Εκκλησίας στο διαρκώς εναλλασσόμενο περιβάλλον του κυβερνοχώρου και τόνισε ότι η νέα **Διαδικτυακή Ποιμαντική** πρέπει να κινείται σε 3 βασικούς

⁴⁹¹ Αποστολίδου Έλενα, ό.π.

⁴⁹² Κατσιβαρδάς Χαράλαμπος, «Οι Άγιοι της Εκκλησίας μας ως κοινωνικά πρότυπα και πυξίδα για τη ζωή μας!» *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 19 Μαΐου 2021, αρ. φύλλου 302, σ. 24.

⁴⁹³ The Center for Theology & Community, “What is contextual Theology?”, [<http://www.theology-centre.org.uk/about-us/what-is-contextual-theology/>], (19/09/2021)].

⁴⁹⁴ Βενετσιάνος Συμεών Αρχιμ.: εισήγηση στην Ημερίδα Υπευθύνων Εκκλησιαστικού Τύπου (06/06/2006) με θέμα: «Το Διαδίκτυο στην υπηρετική αποστολή της Εκκλησίας: Από τον ζήλο της ιεραποστολής μέχρι και την ευθύνη της ισορροπίας», Συνοδική Επιτροπή Τύπου, Δημοσίων Σχέσεων και Διαφωτίσεως 2011 – 2015, [<http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/press/venetsianos.htm>], (07/08/2021)].

άξονες: ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ – ΚΑΤΗΧΗΣΗ – ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ. Ο τομέας της κατήχησης είναι αυτός στον οποίο η Εκκλησία μπορεί να ‘κάνει τη διαφορά’ και να δώσει το δικό της ξεχωριστό στίγμα, όσον αφορά στα θεολογικά γράμματα, την πνευματική οικοδομή και μελέτη⁴⁹⁵. Η αποστολή της Εκκλησίας είναι να προσφέρει στον κόσμο το άνοιγμα του ουρανού και στον άνθρωπο την προοπτική της σωτηρίας, δηλαδή να προσφέρει τον ίδιο τον Χριστό. Για την αποστολή αυτή «*επόμενοι τοις Αγίοις Πατράσιν*», που πρώτοι εκείνοι άνοιξαν καινοτόμους οδούς, η Εκκλησία έχει τη δυνατότητα να αξιοποιήσει κάθε μέσον ως ποιμαντικό εργαλείο. Τον Θεό ο πιστός θα εξακολουθήσει να Τον βλέπει στο πρόσωπο του αδελφού του και όχι στην οθόνη του υπολογιστή του. Τίποτε δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη ζωντανή σχέση με τον Θεό και τη ζωντανή επικοινωνία με τον συνάνθρωπο.

Πρόκειται, συνεπώς, για μια καλή ευκαιρία για μια συζήτηση και οριοθέτηση της παρουσίας της Εκκλησίας στο διαδίκτυο και της καθιέρωσης αρχών χρήσεως αυτού του μέσου, κατά το «*Πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ’ οὐ πάντα συμφέρει*» χωρίς να ειδωλοποιούμε ούτε να δαιμονοποιούμε την τεχνολογία⁴⁹⁶. Πρώτα, γιατί τίποτε στην Εκκλησία δεν αφήνεται στην τυχαίότητα, αλλά «*πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γενέσθω*». Παρά τα πολλά αρνητικά του σημεία, το Internet, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, μπορεί να γίνει σημαντικό ποιμαντικό μέσον στα χέρια της Εκκλησίας. Τα εκατομμύρια των ανθρώπων που καθημερινά πλοηγούνται στο ηλεκτρονικό σύμπαν δικαιούνται να ψηλαφήσουν την ελπίδα, να ανακαλύψουν τα θαυμαστά του Θεού. Χρειάζεται όμως οριοθέτηση και εκπαίδευση των χρηστών, κλήρου και λαού⁴⁹⁷. Τυχόν κατάχρηση αυτού του μέσου μπορεί να οδηγήσει σε μια αποσπασματική θέαση του εκκλησιαστικού χώρου επηρεάζοντας τον ουσιαστικό και ζωντανό διδακτικό και ‘κατηχητικό’ λόγο⁴⁹⁸. Η Εκκλησία της Ελλάδος έχει διατυπώσει τις βασικές αρχές για τη λειτουργία

⁴⁹⁵ Ιδιαίτερη μέριμνα πρέπει να ληφθεί για τα παιδιά, τους εφήβους και τους νέους, χάρη στις αναρίθμητες δυνατότητες που παρέχει το ψηφιοποιημένο περιβάλλον: παρουσίαση θεμάτων που ενδιαφέρουν τις ηλικίες αυτές ή ζητημάτων που απασχολούν εφήβους και νέους, μέσα από πρωτότυπα κατηχητικά μαθήματα και διηγήσεις, απαντήσεις στις αναζητήσεις της εφηβείας, παιδικά προγράμματα εισαγωγής στην ορθόδοξη πίστη κ.ά. Ειδική πρόβλεψη μπορεί να γίνει για παρουσίαση θεμάτων για φοιτητές και νέους εργαζόμενους, για την παρέμβαση της Εκκλησίας στο πρόβλημα της ανεργίας (θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα «ηλεκτρονικό γραφείο» ευρέσεως εργασίας), προγράμματα για τη σύγχρονη οικογένεια που διέρχεται κρίση, «Ανοιχτή γραμμή επικοινωνίας» τόσον για θέματα εφήβων και νέων όσον και για προβλήματα της οικογένειας, κ.ά.

⁴⁹⁶ Οι νέες τεχνολογίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν με λάθος τρόπο για τον περιορισμό των δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών, για τη διάδοση μηνυμάτων μίσους ή για τη διάπραξη σοβαρών εγκλημάτων. Χρειάζεται να επενδύσουμε πάνω στις υπάρχουσες πρωτοβουλίες και να συμπεριλάβουμε όλους όσους αφορά η υπόθεση αυτή προς την κατεύθυνση της ύπαρξης ενός αποτελεσματικού ρυθμιστικού πλαισίου για το διαδίκτυο, με στόχο να δημιουργήσουμε ένα ασφαλές, ελεύθερο και ανοιχτό ψηφιακό περιβάλλον, στο οποίο θα είναι εγγυημένη η ροή δεδομένων σε ένα κλίμα εμπιστοσύνης.

⁴⁹⁷ Πρόσφατο άρθρο στο Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων «Dogma» (www.dogma.gr) με τίτλο «Κληρικοί προς πιστούς: «Μην εξομολογείστε στο Facebook» «έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου» για τις «εξομολογήσεις» online και συμβούλευε τους πιστούς να μην εμπιστεύονται στο διαδίκτυο όποιον δηλώνει ιερέας. Πριν λίγα χρόνια και πάλι σε άρθρο επίσημης ιστοσελίδας της Εκκλησίας με τίτλο «Online εξομολογήσεις από ιερείς –μαϊμού!», (<http://www.iervima.gr/pages/article.aspx?id=582>) γινόταν λόγος ακόμα και για συμμορία «online-εξομολογητών», οι οποίοι έστελναν SMS σε κινητά με τη διαδικτυακή τους διεύθυνση και ο ενδιαφερόμενος μπορούσε να συνομιλήσει ζωντανά και με εικόνα, με «τον πνευματικό», ή το «Γέροντα» ανύπαρκτης μονής για να εξομολογηθεί. Η σύνδεση μάλιστα γινόταν με εικονοκλήση και από κινητό μέσω Skype αλλά για να ξεκινήσει η διαδικτυακή εξομολόγηση ο πιστός έπρεπε να πληρώσει είτε μέσω πιστωτικής είτε μέσω προπληρωμής (prepaidcard).

⁴⁹⁸ Καλλιακμάνης Ι. Βασιλείος, Πρωτοπ. & Τύμπας Χρυσόστομος –Γρηγόριος, Αρχιμ. ό.π., σελ. 78.

ιστοσελίδων από κληρικούς και μοναχούς, σε δύο Συνοδικές Εγκυκλίους⁴⁹⁹, όπου ορίζεται ότι: «Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει μέσω της λειτουργίας τέτοιων ιστοσελίδων να δίδεται η πλαστή εντύπωση ακόμα και στους επισκεπτόμενους με ειλικρινές ενδιαφέρον, ότι η επίσκεψη σε ιστοσελίδες του είδους αναπληροί τη συμμετοχή τους στη λειτουργική ζωή ή ότι αποτελεί είδος ή εκδήλωση πίστης»⁵⁰⁰.

Το κυριότερο ζητούμενο παραμένει η αυτοσυνειδησία του χρήστη. Να μην ξεχνά πως η τεχνολογία υπηρετεί τον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος την τεχνολογία και να μην ξεχνά την ανθρωπιά του, τη δίψα για διαπροσωπική επικοινωνία. Η φυσική παρουσία δεν υποκαθίσταται από τη διαδικτυακή κοινωνία. Η ατομική λατρεία δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη συλλογική λατρεία. Οι διαδικτυακές λειτουργίες δεν αποτελούν και δεν πρέπει να εξελιχθούν σε υποκατάστατο για τις δια ζώσης λειτουργίες. Η λειτουργία δεν είναι θέαμα, απαιτεί ενεργή και όχι παθητική συμμετοχή.

IV.4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-ΠΑΝΔΗΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Μπορεί η πανδημία να προκάλεσε πρακτικά προβλήματα στις ενορίες λόγω της αναγκαστικά παρατεταμένης αποχής των πιστών από τους Ιερούς Ναούς⁵⁰¹, από την άλλη πλευρά ωστόσο ανέδειξε πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος της ενορίας στη ζωή των πιστών και της Εκκλησίας. Το διάστημα αυτό κατέστησε σαφές ότι η ενορία, ως το κομβικό σημείο της Εκκλησίας, θα κληθεί να διαδραματίσει έναν νέο, αναβαθμισμένο και πιο απαιτητικό ρόλο στη μεταπανδημική κοινωνία. Ενώ ο ρόλος της θρησκείας διεθνώς αναβαθμίζεται, το θρησκευτικό τοπίο στις κοινωνίες έχει αλλάξει ριζικά. Δεν υπάρχουν πλέον μονοπολιτιστικές και μονοεθνικές ενορίες. Οι κοινωνίες είναι πολυπολιτισμικές και πολυθρησκευτικές και τα όρια των ενοριών δυσδιάκριτα. Το μέλλον της Εκκλησίας θα κριθεί από τον τρόπο λειτουργίας των ενοριών της. Από τον τρόπο που η ενορία συμπεριφέρεται και διασυνδέεται με τους ανθρώπους γενικά, ανεξάρτητα από το εάν ανήκουν στο ποίμνιό της ή όχι, αφού πλέον το κοινωνικό σύνολο περιλαμβάνει και αυτούς που δηλώνουν *believing but not belonging* και *belonging but not believing*.

⁴⁹⁹ Πεμπτούσια, Εκκλησία και Διαδίκτυο: Μια εγκύκλιος της Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος: «Λειτουργία ιστοσελίδων εκ μέρους εκκλησιαστικών φορέων και εκ μέρους κληρικών και μοναχών» (15/1/2015), 6 Μαΐου 2015, [<https://www.pemptousia.gr/2015/05/ekklisia-ke-diadiktio-mia-egkiklios-tis-i-sinodou-tis-ekklisias-tis-ellados/>], (24/08/2021)].

⁵⁰⁰ Εγκύκλιος με τίτλο: «Λειτουργία ιστοσελίδων εκ μέρους εκκλησιαστικών φορέων και εκ μέρους κληρικών και λαϊκών», αριθμ. πρωτ. 187, διεκπ. 79, 15 Ιανουαρίου 2015. Επίσης, Εγκύκλιος 2792 της 30^{ης}.6.2004 με θέμα: «Η Μυστηριακή Ζωή της Εκκλησίας και τα Ραδιοτηλεοπτικά Μέσα Ενημερώσεως (P.M.E.)».

⁵⁰¹ π. Φεγγούλης Ευάγγελος, τακτικό Μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής Μισθωτών Δημοσίου Τομέα του ΕΦΚΑ και επίσης τακτικό Μέλος της Επιτροπής του Συνοδικού Γραφείου Προσκυνηματικών Περιηγήσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Εκπέμπουν SOS οι Ενορίες, τραγικές οι συνέπειες της πανδημίας», 11 Φεβρουαρίου 2021, 10:23, *ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, [<https://www.orthodoxianewsagency.gr/gnomes/ekpempoun-sos-oi-enories-tragikes-oi-synepeies-tis-pandimias/>], (02/10/2021)].

Κατά τον Κάλλιστο Ware, «η ενορία κατέχει σήμερα στην Ορθόδοξη Εκκλησία μία σημασία πολύ μεγαλύτερη απ' όση κατείχε σέ οποιαδήποτε άλλη εποχή στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων. Ποτέ άλλοτε, από την εποχή τής μεταστροφής στο Χριστιανισμό του Μεγάλου Κωνσταντίνου, δεν είχε το τοπικό Ευχαριστιακό κέντρο τόση μεγάλη σπουδαιότητα στη ζωή τής Ορθοδοξίας, όση έχει σήμερα. [...] Η ζωτικότητα τής Εκκλησίας στο μέλλον θα εξαρτηθεί από την ζωντάνια των ενοριών μας⁵⁰²». Και συνεχίζει: «Στην περιγραφή που κάνει για τη ζωή της πρώτης χριστιανικής 'ενορίας' -της κοινότητας της Ιερουσαλήμ των ημερών που ακολούθησαν την Πεντηκοστή- ο Ευαγγελιστής Λουκάς μας λέει: «ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων, καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς· πάντες δὲ οἱ πιστεύοντες ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά» (Λουκά β', 42, 44).

Αυτός ακριβώς είναι και ο σκοπός κάθε ενορίας σήμερα, είτε βρίσκεται στην Ελλάδα είτε στην αλλοδαπή: τα μέλη της εκφράζουν την ενότητά τους εν Χριστῷ Ἰησοῦ διά της από κοινού κλάσεως του Ἄρτου στη Θεία Ευχαριστία. *Ἡ Εὐχαριστία είναι ένα συνεχές θαύμα* λέει ο Ιωάννης της Κρονστάνδης. Παράλληλα με τη Μονή, η ενορία αποτελεί ακριβώς το πλαίσιο μέσα στο οποίο και σε κάθε συγκεκριμένο τόπο, αυτό το 'συνεχές θαύμα' μαρτυρείται με ζωντανή παρουσία. Πρώτιστη ανάγκη είναι να βιώνεται η εσχατολογική αυτοσυνειδησία της Ορθοδοξίας και στη σημερινή ιστορική πραγματικότητα⁵⁰³. Όλες οι άλλες δραστηριότητες της ενορίας, κοινωνικές, πολιτιστικές ή φιλανθρωπικές πηγάζουν από την τέλεση της Θείας Λειτουργίας και είναι υπάλληλες σε αυτήν. Κύριος σκοπός της ενορίας δεν είναι να επιτελεί απλά κάποιο κοινωνικό και φιλανθρωπικό έργο ή να εξαντλείται σε 'τελετές' και 'πανηγύρεις' και ληξιαρχικές διεκπεραιώσεις, αλλά να είναι ζωντανό και ενεργό 'εργαστήριο' σωτηρίας και θεώσεως. Στο πλαίσιο αυτό, εκτός από την ανάγκη αναζωογόνησης της λατρευτικής σύναξης στη συνείδηση και στη ζωή μας, ο αείμνηστος Πρωτοπρεσβύτερος π. Γεώργιος Μεταλληνός τόνιζε την ανάγκη επανέυρεσης του πνευματικού και χαρισματικού χαρακτήρα της Ιεροσύνης⁵⁰⁴.

Μέσα στην ιστορία η Εκκλησία εμφανίζεται ως μία συγκεκριμένη εν τόπω πραγματικότητα. Η ενορία αποτελεί την εν τόπω και χρόνω κοινωνία, ορατή και περιγραπτή κατά την ανθρώπινη πλευρά της. Όπου και όταν τελείται η Θεία Ευχαριστία, συγκεκριμενοποιείται αισθητά η παρουσία της Εκκλησίας ως κοινωνίας. Η Θεία Ευχαριστία, άλλωστε, είναι το επίκεντρο της ζωής της, γιατί κλείνει μέσα της όλη τη ζωή της Εκκλησίας, η οποία επεκτείνεται και έξω από την Θεία Ευχαριστία ως «*λειτουργία μετά την λειτουργία*», συνεχιζόμενη δηλαδή στην

⁵⁰² Ware Κάλλιστος, Επίσκοπος Διοκλείας, «Ενορία και Εὐχαριστία: Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐμπειρία στὸν Δυτικὸ Κόσμο», Πηγή: Συλλογικός Τόμος: *Ενορία, προς μία νέα ἀποκάλυψη*, ἔκδ. Ακρίτας 1993, ἀπὸ τὴ σειρά «Ὁρθόδοξη Μαρτυρία», ἄρ. 37, σελ. 126-134.

⁵⁰³ Μεταλληνός Δ. Γεώργιος, Πρωτοπρεσβύτερος, «Ενορία και Εκκλησία», Πηγή: *Ενορία – Ἡ μεγάλη μας οἰκογένεια*, ἔκδ. Ὁρθόδοξος Κυψέλη, Ἱερὸν Ἡσυχαστήριον Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου, [<https://www.imprantokratoros.gr/el.aspx>, (03/10/2021)].

⁵⁰⁴ «Ἡ σύγχρονη Ενορία: Επακριβώσεις και προοπτικές: Μια συνέντευξη με τον πρωτοπρεσβύτερο π. Γεώργιο Μεταλληνό. Πηγή: «Ενορία: Προς μια νέα ἀνακάλυψή της», ἔκδ. 'Ακρίτας', Β' Ἐκδοση, Αθήνα 1993, σ. 113-124, Ὁρθόδοξη Ομάδα Δογματικῆς Ἐρευνας, [http://www.oodegr.com/oode/orthod/praktikes/enoria_sygxronh_1.htm, (03/10/2021)].

ζωή των πιστών. Τότε επιτυγχάνεται η αναγκαία ενότητα πνευματικής και κοινωνικοπολιτικής ζωής που είναι η φυσική ζωή του Ορθοδόξου.

Η ενορία, λοιπόν, είναι αυτή που θα αναλάβει και θα εκτελέσει το έργο της επανακατήχησης των πιστών και του επανευαγγελισμού, αξιοποιώντας όλα τα σύγχρονα μέσα, με έμφαση στο 'νεανικό κοινό'. Όπως διαπιστώσαμε, κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης, μόλις έκλεισαν οι πόρτες των ναών, άνοιξαν όλα τα άλλα διαθέσιμα κανάλια επικοινωνίας – οι τηλεοπτικές μεταδόσεις, το διαδίκτυο και όλες οι πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Οι ενορίες που διέθεταν ήδη οργανωμένες ιστοσελίδες και μπλογκ, συνέχισαν και ενέτειναν τη συνεχή ενημέρωση και πληροφόρηση των πιστών, με διαδραστική μάλιστα λειτουργία. Οι ενορίες αυτές δεν έχασαν την επαφή με τους πιστούς και οι πιστοί δεν έχασαν την αίσθηση της επικοινωνίας με την εκκλησία τους, την ενορία τους και μεταξύ τους, παρά το γεγονός ότι ήταν αποκλεισμένοι στα σπίτια τους. Και αυτή η επικοινωνία συνεχίστηκε και μετά. Στα μπλογκ αυτά επαναλαμβάνονταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα ότι προοριζόνταν μόνον για αναρτήσεις θεολογικού περιεχομένου, ώστε να κρατούν το επίπεδο και το περιεχόμενο των αναρτήσεων οριοθετημένο μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Αυτές οι ενορίες όμως ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας.

Η καραντίνα και ο εγκλεισμός ήταν μια πρωτοφανής ευκαιρία για την Εκκλησία της Ελλάδος να την εκμεταλλευθεί δημιουργικά για κατήχηση και 'ευαγγελισμό', τόσο σε τοπικό (ενοριακό) όσο και σε υπερτοπικό (εθνικό) επίπεδο⁵⁰⁵. Ο π. Γεώργιος Μεταλληνός είχε τονίσει ως πρώτο και αναγκαιότατο βήμα, *«τον επανευαγγελισμό όλων μας, την επανασύνδεση με την Πατερική παράδοση, την επανακατήχησης μας με τα έργα των Κολλυβάδων, κυρίως του Αγίου Νικοδήμου και του Πατροκοσμά. Αν δεν αποκτήσουμε συνειδησιακή ενότητα πατερική μέσα μας, πατερικό φρόνημα και 'νονν Χριστού', είναι τελείως αδύνατη κάθε προσπάθεια, όσο καλή θέληση και αν υπάρχει. Γιατί υπάρχει τόση πνευματική σύγχυση, τόση πλάνη και ασυμφωνία έχει κυριεύσει την συνείδησή μας, που καμιά ενότητα δεν μπορεί να δημιουργηθεί και συμφωνία. Τα ορθόδοξα κριτήρια έχουν ταφεί και τα αντανάκλαστικά μας έχουν αδρανήσει. Οι Κληρικοί κατά κανόνα 'παίζουμε' και οι λαϊκοί κατά κανόνα 'προτεσταντίζουν'»⁵⁰⁶.*

Η ενορία, μέσα από την παγκοσμιοποίηση και την ψηφιοποίηση της πραγματικότητας, έχει πλέον αποσυνδεθεί από τον γεωγραφικό χώρο και έχει ενταχθεί σε έναν υπαρξιακό χώρο. Αυτό ακριβώς το πλαίσιο απαιτεί τη 'διαπλαστική ικανότητα' της ενορίας, η οποία θα πρέπει να προσαρμόσει την υπηρεσία της στους πιστούς και στην ιστορία. Στη γειτονική Ιταλία, που επλήγη ανελέητα από τον κορωνοϊό, όταν σταμάτησαν οι Ιερές Ακολουθίες με την παρουσία πιστών (24 Φεβρουαρίου 2020), σε μια εκκλησία της Λομβαρδίας, ο ιερέας Τζιουζέπε Κορμπάρι κατάφερε να

⁵⁰⁵ Ο καθ. Πέτρος Βασιλειάδης είδε στην παρούσα συγκυρία μια «ουσιαστική καταγιστική ευκαιρία» (meaningful storm)⁵⁰⁵ για μια λειτουργική αναγέννηση. Βλ. Βασιλειάδης Πέτρος, «Το Βιβλικό υπόβαθρο για την κατανόηση της θεολογικής σημασίας του Μυστηρίου και της Θείας Ευχαριστίας», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π. σ. 81.

⁵⁰⁶ Πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Ενορία και Εκκλησία», ό.π.

δώσει κουράγιο και στους ενορίτες του, που βρίσκονταν σε καραντίνα αλλά και ο ίδιος να μη νιώθει μόνος⁵⁰⁷. Όταν ζήτησε από τους ενορίτες του να του στείλουν φωτογραφίες τους, η ανταπόκρισή τους ήταν άμεση. Ο ναός γέμισε από τις φωτογραφίες των ενοριτών τις οποίες ο ιερέας τοποθέτησε επάνω στα στασίδια όσο ο ίδιος τελούσε τις Ιερές Ακολουθίες οι οποίες μεταδίδονταν ζωντανά από το τοπικό ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Οι δύσκολοι καιροί απαιτούν δημιουργικές λύσεις.

Χρειάζεται, λοιπόν, μια ποιμαντική μεταστροφή της ενορίας, έτσι ώστε να ανακαλύψει εκ νέου τον δυναμισμό και τη δημιουργικότητα που την οδηγούν να είναι πάντοτε 'εξερχόμενη', και να προωθηθεί με ποιμαντική φροντίδα η εγγύτητα και η συνεργασία μεταξύ των ενοριών. Μακριά από την αυτοαναφορά και την οριοθέτηση, οι ενορίες θα πρέπει να επικεντρωθούν στον πνευματικό δυναμισμό και σε μια ποιμαντική μεταστροφή που να βασίζεται στην αναγγελία του Λόγου του Θεού, στην ιερομυστηριακή ζωή και τη μαρτυρία της φιλανθρωπίας. Ο Μητροπολίτης Περγάμου τονίζει ότι *«ο κόσμος σήμερα δεν χρειάζεται ηθική, αλλά ήθος. Όχι έναν προγραμματισμό, αλλά μια στάση και μια νοοτροπία. Όχι μια νομοθεσία, αλλά έναν πολιτισμό»*. Ο 'πολιτισμός της συνάντησης' πρέπει να γίνει το απαραίτητο πλαίσιο για την προώθηση του διαλόγου, της περιχώρησης, της αλληλεγγύης και της εγγύτητας μεταξύ των ενοριών, μεταξύ των πιστών και μεταξύ των ενοριακών κοινοτήτων και ολόκληρης της κοινωνίας.

IV.5. Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-COVID ΕΠΟΧΗ

Η περίοδος της πανδημίας θεωρείται ως μια περίοδος ορόσημο, ώστε να γίνεται αναφορά στη 'μετά-Covid εποχή'. Η πανδημία ήταν κάτι σαν τεστ αντοχής για όλες τις Εκκλησίες και παντού επικρατεί προβληματισμός για το πώς θα διαμορφωθεί η νέα αυτή εποχή. Σίγουρα κάθε κρίση προσφέρει μια καλή ευκαιρία για ενδοσκόπηση και επαναξιολόγηση του τι αξίζει να πάρει κανείς στο μέλλον και τι πρέπει να αφήσει στο παρελθόν. Η συμβολή της Εκκλησίας της Ελλάδος θα είναι ακόμα πιο σημαντική στη μετά-Covid εποχή, όπου θα έχει διαμορφωθεί μια άλλη μορφή κοινωνίας, η οποία θα εκφράζει, όπως φαίνεται, μια άλλη αλήθεια. Αυτή η 'μετα-αλήθεια', όπως την χαρακτηρίζουν ήδη, θα προβάλλει τις ανισότητες οι οποίες ήδη επιδεινώθηκαν με την πανδημία και θα επιφέρει περαιτέρω φθορά των ανθρώπινων σχέσεων.

Οι προκλήσεις για το μέλλον είναι πολλές. Η νεολαία αμφισβητεί ανοιχτά την Εκκλησία και μαζί της ένα μεγάλο (πλέον) τμήμα της κοινωνίας⁵⁰⁸. Για τους σημερινούς νέους, η έννοια της παγκοσμιοποίησης αποτελεί μια δεδομένη, φυσιολογική συνθήκη και ο κυβερνοχώρος το μητρικό ψηφιακό τους περιβάλλον, αφού γεννήθηκαν και μεγάλωσαν κυριολεκτικά στο διαδίκτυο – είναι

⁵⁰⁷ TA NEA Online, Ιταλία: «Ιερέας τελεί λειτουργία σε εκκλησία γεμάτη... με φωτογραφίες πιστών», [<https://www.tanea.gr/2020/04/05/world/iereas-telei-leitourgia-se-ekklisia-gemati-me-fotografies-piston/>], (02/10/2021)].

⁵⁰⁸ Ριζούλης Δημήτρης, «Οι προκλήσεις και οι δυσκολίες», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 30 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλ. 282, σ.2.

οι digital natives⁵⁰⁹. Όσον αφορά την πανδημία, έρευνα⁵¹⁰ έδειξε ότι το τραύμα που δημιούργησε δεν είναι μόνον υγειονομικό, είναι και βαθιά κοινωνικο-οικονομικό, το δεύτερο στη σειρά μετά τη δημοσιονομική κρίση των προηγούμενων ετών. Το τραύμα αυτό, που διαμορφώνει την κοινωνική συνείδηση αλλά και τα συναισθηματικά πεδία κυρίως των νέων ενδέχεται να έχει σημαντικές συνέπειες στην αποτελεσματικότητα των προσπαθειών για ανασύνταξη της κοινωνίας.

Ο Edward Farley, στο πρόσφατο έργο του για τη σημασία των συμβόλων και την εκ νέου ενεργοποίησή τους στη μεταμοντέρνα κοινωνία⁵¹¹, παρατηρεί ότι «πολλά από τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας, οφείλονται εν μέρει στην απώλεια των 'βαθέων συμβόλων', εκείνων δηλαδή των αξιών με τις οποίες η κάθε κοινωνία αυτοπροσδιορίζεται και εκπληρώνει τις επιδιώξεις της». Οι αξίες αυτές προσδιορίζουν την πίστη, την ηθική και τη δράση των μελών της κοινότητας, συγκροτούν τη συνείδηση των ατόμων και διατηρούν τη συνοχή της κοινωνίας. Στη σύγχρονη κοινωνία αυτά τα θεμελιώδη για την πνευματική υπόσταση και επιβίωση του ανθρώπου σύμβολα έχουν περιθωριοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό που είναι σχεδόν αδύνατη η επαναδραστηριοποίησή τους.

Η Εκκλησία θα χρειαστεί να βρει απαντήσεις σε νέα ερωτήματα και να τολμήσει μεταρρυθμίσεις για το μέλλον. Οι απαντήσεις θα πρέπει να δοθούν γρήγορα, επειδή η Εκκλησία μετά την κρίση μπορεί να έχει χάσει τη σημασία της σε πολλά κοινωνικά στρώματα⁵¹². Με τη διακοπή της Θείας Λειτουργίας και των άλλων ακολουθιών, είναι πιθανόν να βγήκε από τη συνήθεια των Χριστιανών η Εκκλησία, και έτσι μετά την πανδημία να πηγαίνουν λιγότεροι άνθρωποι στους Ναούς. Το πολιτισμικό τοπίο στις σύγχρονες 'κοινωνίες της διακινδύνευσης' είναι ένα τοπίο ξαφνικών και απρόβλεπτων αλλαγών. Οι δομές των ιστορικών Εκκλησιών είχαν 'σχεδιαστεί' για να ανταποκρίνονται σε ένα πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο οι αλλαγές ήταν πιο προβλέψιμες και πιο αργές. Όταν συμβαίνουν απρόσμενα γεγονότα όπως η πανδημία, η Εκκλησία πρέπει να έχει αναπτύξει τα απαραίτητα 'αντανακλαστικά', να διαθέτει οργανωτικές

⁵⁰⁹ Εντυπωσιακή είναι ακόμη η επικράτηση των μετα-υλιστικών αξιών στην κοσμοθεωρία τους, όπως η παραγωγικότητα (49%) και η επιχειρηματικότητα (38%). Ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, το lifestyle κατέγραψε ως σύστημα αξιών, το χρήμα έπαψε να λατρεύεται ενώ αποδίδεται μεγαλύτερη σημασία στις ανθρώπινες σχέσεις. Έρευνα Κάπα Research: 1 στους 2 νέοι δηλώνουν ανασφάλεια ή αδιέξοδο, Έρευνα της Κάπα Research σε νέους 17 έως 39 ετών για την ταυτότητα της νέας γενιάς, ΕΛΛΑΔΑ, 15.05.2021, 19:05, ΕΘΝΟΣ, [<https://www.ethnos.gr/ellada/157178-ereyna-kapa-research-1-stoys-2-neoi-dilonoy-anasfaleia-i-adiexodo>, (25/09/2021)].

⁵¹⁰ «Ένα από τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας «Ο κοινωνικός μας εαυτός, η οικογένεια και οι κοινωνικές στάσεις την περίοδο των περιορισμών της πανδημίας της COVID-19 το 2020» που διεξήγαγαν οι Καθηγητές Σωτήρης Χτούρης και Αναστασία Ζήση από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, μεταξύ 6 και 22 Απριλίου, με δεδομένα που συλλέχθηκαν διαδικτυακά με τη χρήση της πλατφόρμας SurveyBot». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, eJournals, Τόμ. 154, 2020, ePublishing, [<https://ejournals.epublishing.ekt.gr>, (22/06/2021)].

Βλ. Καραϊσκάκη Τασούλα, «Η πανδημία «τραυμάτισε» βαριά την ελληνική κοινωνία», Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 15.05.2020, 09:30, [<https://www.kathimerini.gr/society/1078153/i-pandimia-traumatise-varia-tin-elliniki-koinonia/>, (22/06/2021)].

⁵¹¹ Farley Edward, *Deep Symbols. Their Postmodern Effacement and Reclamation*, Trinity Press International, November 1, 1996.

⁵¹² Στρακ Κρίστοφ, «Φθίνει ο ρόλος των εκκλησιών εν καιρώ πανδημίας», επιμέλεια: Ειρήνη Αναστασοπούλου, DW, Κοινωνία & Πολιτισμός, 01.04.2021, [<https://www.dw.com/el/a-57055633>, (05/06/2021)].

Πρβλ. Σούλτεγιανς Μπρίτα / DPA, «Μπορεί να διδαχθεί η εκκλησία από την πανδημία;», επιμέλεια: Ειρήνη Αναστασοπούλου, DW, Κοινωνία & Πολιτισμός, 04.11.2020, [<https://www.dw.com/el/%CF%86%CE>, (05/06/2021)].

δομές που να είναι ευέλικτες και επίπεδες, ικανές να προσαρμοστούν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και να παρέχουν άμεσα τις κατάλληλες λύσεις.

Ο Mark Dyer (Tickle, 2008) παρατηρεί ότι: «Κάθε 500 περίπου χρόνια οι θεσμοθετημένες δομές του Χριστιανισμού, όποιες κι αν είναι στη δεδομένη χρονική στιγμή, έχουν αποκτήσει ένα αφόρητο περίβλημα (*an intolerable carapace*) το οποίο πρέπει να συντριβεί, προκειμένου να επέλθει η ανανέωση και η νέα ανάπτυξη». Αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι και τον 16^ο αι., οι αλλαγές ήταν κυρίως θεολογικές. Σήμερα, οι αλλαγές δεν αφορούν τη μετατροπή της πίστης, αλλά τη μετατροπή της πρακτικής⁵¹³. Το κλείσιμο των Εκκλησιών και η στροφή του κόσμου προς όλες τις διαθέσιμες ηλεκτρονικές πλατφόρμες, ανέδειξε μεν το διαδίκτυο ως ‘τόπο σύναξης’, έκανε όμως επίσης όλους να συνειδητοποιήσουν ότι η συνάθροιση των πιστών, η κοινωνία είναι απαραίτητη και ότι δεν πρέπει να απαρτίζεται από παθητικούς καταναλωτές αλλά από δημιουργικούς συμμετέχοντες. Σήμερα, οι πιστοί έχουν μείνει με τον έναν ή τον άλλον τρόπο παθητικοί παρατηρητές της Θείας Λειτουργίας⁵¹⁴ και για πολύ καιρό η συμμετοχή τους στη Θεία Κοινωνία είχε περιοριστεί σε λίγες φορές τον χρόνο. Οι λαϊκοί, ο λαός του Θεού, το ‘Βασίλειον Ιεράτευμα’, έχουν δικαίωμα να «έχουσι θυσιαστήριον, εξ ου φαγείν ουκ έχουσιν εξουσίαν οι τη σκηνή λατρεύοντες» (Εβρ. 13;10). Η προσφορά της Ευχαριστίας, λέει ο Ιερός Χρυσόστομος⁵¹⁵, είναι και αυτή κοινή: γιατί κανείς δεν ευχαριστεί μόνος του, αλλά όλος ο λαός. «Μόνον αφού «ακούει» τη φωνή του λαού, όταν όλος ο λαός συναινεί ότι είναι «άξιον και δίκαιον», μόνον τότε ο ιερέας ξεκινάει την Ευχαριστία»⁵¹⁶.

Περαιτέρω, οι μεταβαλλόμενες συνθήκες της εποχής και η επικράτηση μιας όλο και περισσότερο ανελεύθερης λογικής, οδηγούν προς μια ριζική επανεκτίμηση και αναβάθμιση του ρόλου της Εκκλησίας. Η αναβίωση του θρησκευτικού φαινομένου τις τελευταίες δεκαετίες και η υιοθέτηση μορφών θρησκευτικής έκφρασης είναι μεν απόρροια της έλλειψης νοήματος και των ανασφαλειών που γεννά ο εκτεχνολογισμός, η περιπλοκότητα και η αδιαφάνεια της σύγχρονης ζωής, πλην όμως συντελούνται σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που δεν επιτρέπει την επικράτηση μίας και μόνον θρησκείας, ενός και μόνον θρησκευτικού προτύπου σε μια επικράτεια. Η ετερογένεια και ο πολλαπλασιασμός των κοινωνικών ταυτοτήτων, η συνεχής ροή εικόνων και πληροφοριών και η συνεχής μετακίνηση και μετεγκατάσταση ανθρώπων, έχουν επιφέρει τον θρησκευτικό πλουραλισμό στο εσωτερικό των κοινωνιών και έχει διαμορφωθεί ένα ‘θρησκευτικά – έξυπνο’ (religion-wise) πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον.

⁵¹³ Pillay Jerry, *COVID-19 Shows the Need to Make Church More Flexible*, Research article, first published October 6, 2020, [<https://doi.org/10.1177/0265378820963156>, (05/06/2021)].

⁵¹⁴ Ο Προτεσταντισμός προσφέρει συμμετοχή στις ακολουθίες, καθώς βέβαια και αρκετή ρηγή και κενή διασκέδαση, αλλά αυτή η ρηγή ψυχαγωγία αποτελεί μεγάλο πόλο έλξης για την ‘τηλεοπτική γενιά’ και το τραγούδι και η συμμετοχή στη λατρεία χτίζει ένα πνεύμα κοινωνίας (*esprit de corps*) που βοηθά στην ενίσχυση της κοινότητας.

⁵¹⁵ Ιερός Χρυσόστομος, *Ομιλία 18, στη Β’ Κορινθίους*, 4^{ος} μ.Χ. αιώνας.

⁵¹⁶ Rihalo Λάζαρος, Αρχιεπίσκοπος Οτάβας, «Εκ νέου θεώρηση της Λειτουργίας σε περίοδο πανδημίας», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), ό.π., σ. 100.

Η κρίση του κορονοϊού ανέδειξε προβλήματα και αδυναμίες που είχε κρύψει η καλοπέραση και η έλλειψη σωστής διαποίμανσης στο πέρασμα του χρόνου. «Όπως φαίνεται, η παρούσα πανδημία θα τροποποιήσει δραστικά τον χάρτη του εν Ελλάδι Σώματος του Χριστού»⁵¹⁷. Οι αρνητές των μέτρων ζουν ήδη σε ψυχική κατάσταση σχίσματος. Στο μυαλό τους και στην καρδιά τους αυτοί είναι οι θεματοφύλακες της Ορθοδοξίας και η αληθινή και γνήσια Εκκλησία είναι αυτή την οποία πρεσβεύουν οι ίδιοι. Όλοι οι υπόλοιποι είναι συμβιβασμένοι, γλιαροί, εκκοσμικευμένοι, ανθρωπάρεςκοι, πιστοί των εσχάτων ημερών κατά τις οποίες έρχεται η οργή του Θεού επί τους υιούς της απειθείας⁵¹⁸.

Οι αληθινοί Ομολογητές όμως δεν χαρακτηρίζονταν από τέτοιο ήθος. Η κρίση του κορονοϊού, με τις προκλήσεις που έθεσε σε όλα τα επίπεδα, ανέδειξε τη θεολογική και ποιμαντική ένδεια, καθώς και την ανάγκη αναζήτησης ερμηνευτικών κριτηρίων, με βάση τα οποία η θεολογία θα μπορέσει να αξιολογήσει, να αποτιμήσει και να ερμηνεύσει την παρούσα συνθήκη, προβάλλοντας, μέσα από την Αποστολική και Πατερική παράδοση, τις προτάσεις εκείνες που μπορούν να αποτελέσουν παρακαταθήκη για την αντιμετώπιση παρόμοιων κρίσεων και όχι μόνον. Η Ορθοδοξία πρέπει να εμπνεύσει και πάλι τον κόσμο. Χρειάζεται αναθέρμανση των σχέσεων με την τοπική Εκκλησία, αναθέρμανση των σχέσεων των πιστών εντός της ενορίας και σε γενικό επίπεδο, η Εκκλησία χρειάζεται να ξαναβρεί τη θέση Της, να κερδίσει ξανά την εμπιστοσύνη του μέσου Έλληνα.

IV.6. Η ΑΝΑΓΚΗ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΜΗΝΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Η αποστολή της Εκκλησίας περιλαμβάνει διάφορες διαστάσεις: τη σωτηρία των ψυχών, τη διακονία, τη λατρεία (τη λειτουργία), τη μεταμόρφωση της κοινότητας, της κοινωνίας και του κόσμου, την ιεραποστολή. Η Εκκλησία είναι όλα αυτά και όλα αυτά μαζί συνοψίζονται στη Βασιλεία του Θεού. Η τέλεση της Ευχαριστίας αποτελεί και ομολογία ότι η Βασιλεία ακόμα αναμένεται. Υπό αυτό το πρίσμα ενέχει και ιεραποστολική διάσταση⁵¹⁹. Όπως λέει ο Απόστολος Παύλος, «*Οσάκις γαρ αν εσθήητε τον άρτον τούτον και το ποτήριον τούτο πίνητε, τον θάνατον του Κυρίου καταγγέλλετε, άχρις ου αν έλθη*» (Α΄ Κορ. 11:26). Δεν είναι τυχαίο ότι ο Απόστολος χρησιμοποιεί το ρήμα ‘καταγγέλλετε’⁵²⁰. Ο Παύλος δεν συνδέει απλά την Ευχαριστία με το

⁵¹⁷ π. Βασίλειος Θερμός, «Εκκλησία και πανδημία: η επόμενη μέρα. Ή μήπως, η επόμενη νύχτα;», *EORDAIA.ORG*, 08 Μαΐου 2021, [<http://eordaia.org/index.php/54-2020-martios/34943-ekklisia-kai-pandimia-i-eromeni-mera-i-mipos-i-eromeni-nyxta-grafei-o-p-vasileios-thermos>, (16/08/2021)].

⁵¹⁸ π. Βασίλειος Θερμός, *idem*.

⁵¹⁹ Παπαθανασίου Ν. Θανάσης, «Το πρωτείο της Διαθήκης. Ένα κριτικό ξανακοίταγμα των θεολογιών της Ευχαριστίας, της Αγάπης και της Ιεραποστολής», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 282.

⁵²⁰ Από αρχαιότατων χρόνων η Εκκλησία επέδειξε συστηματική και ειδική μέριμνα για τη μύηση των πιστών στην Εκκλησία, όπως φαίνεται και στις περίφημες *Κατηχήσεις* του Κυρίλλου Ιεροσολύμων. Βλ. Κύριλλος Ιεροσολύμων,

ιστορικό γεγονός του θανάτου του Χριστού, αλλά με τη διακήρυξη αυτού του θανάτου. Με τον τρόπο αυτόν συνδέει Ευχαριστία, εσχατολογία και μαρτυρία⁵²¹. Μέσω της Ευχαριστίας, η ζωή των παύλειων κοινοτήτων οργανώνεται γύρω από έναν διπλό προσανατολισμό: προς τον Θεό, σε μια κίνηση συστολής (λειτουργική ζωή) και προς τον κόσμο, σε μια κίνηση διαστολής (μαρτυρία)⁵²². Μονομερής έμφαση στη λειτουργική ζωή οδηγεί σε εσωστρέφεια και λειτουργική δραπέτευση από τις προκλήσεις της Ιστορίας. Αυτονόμηση της ιεραποστολής μετατρέπει την πίστη σε ιδεολογία. Ευχαριστία και μαρτυρία «δεν μπορούν να θεωρηθούν η μια σε διάσταση από την άλλη χωρίς βλαβερές συνέπειες για την αυθεντικότητα του χριστιανικού ήθους»⁵²³.

Στο πλαίσιο των σύγχρονων συνθηκών, η επαναβεβαίωση της σπουδαιότητας της ευχαριστιακής πράξης της χριστιανικής κοινότητας αποκτά νέα σπουδαιότητα και δυναμική⁵²⁴. Η λατρεία δεν είναι αυτοσκοπός είναι *ευαγγελική* και με αυτήν την έννοια είναι *διδασκική*. Η λατρεία έχει *μορφωτική αποστολή*. Η λατρεία είναι *ιεραποστολική*. Ο πρωταρχικός της στόχος είναι να φέρει τους Χριστιανούς σε κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό και τους ανθρώπους μεταξύ τους και με όλη τη κτιστή δημιουργία⁵²⁵. Η Ευχαριστία αποκαλύπτει την Εκκλησία ως κοινότητα – αγάπη του Χριστού, αγάπη εν Χριστώ – ως αποστολή, το να στρέψει δηλαδή τον καθένα και όλους στον Χριστό. Αυτός είναι ο σκοπός και η αποστολή της ούσα ενταγμένη μέσα στον κόσμο, διαφορετικά, μετατρέπεται σε ‘είδωλο’. Ο Νικόλαος Καβάσιλας υποστηρίζει ότι οι πράξεις αλληλεγγύης, οι οποίες εμπνέονται από αγάπη, είναι και αυτές εικόνες της Βασιλείας, διότι ο Χριστός θα διακονεί τους συνδαιτυμόνες του γιορτινού Δείπνου στην ένδοξη Βασιλεία Του. Σε αυτό το πνεύμα κινούμενη, η ιεραποστολή, ο ‘ευαγγελισμός’ του μηνύματος της σωτηρίας, θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή, όχι ως προσηλυτισμός, αλλά ως ταπεινή προσφορά διακονίας και διαλόγου, το αγαπητικό άνοιγμα και κάλεσμα προς τον προβληματισμένο σύγχρονο άνθρωπο. Στόχος, η πνευματική ανακαίνιση και ολοκλήρωση του ανθρώπου πάνω στη βάση της ελευθερίας και του σεβασμού, όχι σαν ευσεβή ιδεολογικό πόθο, αλλά σαν ολοκληρωμένο τρόπο ζωής⁵²⁶.

Κατηχήσεις, στο A Piédagnel (ed.) and Pier Paris (transl.), *Cyrille de Jérusalem: Catéchèses mystagogiques* (deuxième édition), SC 126, 2009.

⁵²¹ Για τις παύλειες αναφορές στη Ευχαριστία, βλ. την πρωτοποριακή μελέτη του Gerd Theissen, *The Social Settings of Pauline Christianity* (μτφρ. J. H. Schutz), Edinburgh: T & T Clark, 1982.

⁵²² Πασσάκος Κ. Δημήτριος, «Κοινωνιολογικές διαστάσεις της Παύλειας διδασκαλίας για την Θεία Ευχαριστία», στο: Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 93.

⁵²³ E. Clapsis, “The Eucharist as Missionary event in a Suffering World” in *Your Will be done, Orthodoxy in Mission* (ed. G. Lemopoulos), Katerini, Greece: Tertios, 1989, σσ. 161-171, σσ. 162-165.

⁵²⁴ Με βάση την αξιωματική διαπίστωση, ότι δηλαδή η λειτουργία αποτελεί τό είναι και την αυθεντική ζωή της Εκκλησίας, άρχισε από τον προηγούμενο αιώνα, ακόμη και στους κόλπους της κατά παράδοση συντηρητικότερης και την εποχή εκείνη λειτουργικά άκαμπτης Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, η περίφημη *λειτουργική κίνηση*, ένα από τα σημαντικότερα θεολογικά κινήματα του αιώνα. Στο μανιφέστο που κυκλοφόρησε το 1909 ο Dom Lambert Beauduin διατύπωσε τους τρεις κύριους άξονες του κινήματος: *τον λειτουργικό, τον εκκλησιολογικό και τον οικουμενικό*, δηλαδή, σωστότερες λατρευτικές τελετές, αυθεντικότερες εκκλησιολογικά και περισσότερο οικουμενικά προσανατολισμένες, κυρίως με θαρραλέο και τολμηρό άνοιγμα προς την *ανατολική λειτουργική παράδοση*. Κοινός παρονομαστής όλων των παραπάνω ήταν η *ενεργός συμμετοχή* του συνόλου της λατρευτικής κοινότητας στην κοινή λατρεία της Εκκλησίας.

⁵²⁵ Βασιλειάδης Πέτρος, «Λειτουργική Αναγέννηση: Συμμετοχή του Λαού και ενεργοποίηση της Αναφοράς», ΣΥΝΑΞΗ, τευχ. 72.

⁵²⁶ Παπατόλιος Β. Αχιλλέας, Διδακτορική Διατριβή με θέμα: «Ιεραποστολή και Θρησκευτική Ελευθερία. Κοινωνιολογική Διερεύνηση», Επιβλέπων Καθηγητής, Κων/νος Κωτσιόπουλος, Επ. Καθ., Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Α.Π.Θ., σ. 286.

Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν τόνισε επίσης τον ιεραποστολικό 'εαυτό' της Εκκλησίας: «*Το να ζαναβρούμε την ιεραποστολική διάσταση της Εκκλησίας είναι η επιτακτική ανάγκη των ημερών μας. Οφείλουμε να ζαναβρούμε μια πολύ βασική αλήθεια: ότι η Εκκλησία είναι ουσιαστικά ιεραποστολή [...] Η ιεραποστολή είναι συνεπώς η οργανική ανάγκη και χρέος της Εκκλησίας εν τω κόσμω. Το πραγματικό νόημα της παρουσίας της Εκκλησίας στην ιστορία ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη έλευση του Κυρίου της. [...] Η Εκκλησία είναι Ιεραποστολή και η αποστολή αποτελεί την ίδια την ουσία της και την ίδια τη ζωή της*»⁵²⁷. Σε μια Ευρώπη (και Ελλάδα) που αποχριστιανίζεται ραγδαία, «*η Εκκλησία καλείται να ανανεώσει τις μεθόδους ευαγγελισμού του μηνύματός Της, ώστε να επικοινωνήσει τα 'καλά νέα' με πειθώ, με έμπνευση και με πεποίθηση*»⁵²⁸.

Αυτό το πνεύμα εξέφρασε και ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος κ. Ιερώνυμος, στην αντιφώνησή του κατά τη χειροτονία του νέου Μητροπολίτη Περιστερίου κ. Γρηγορίου⁵²⁹. Ο Αρχιεπίσκοπος τόνισε την ανάγκη επικαιροποίησης της σπουδαιότητας του θεολογικού λόγου στο σήμερα την οποία ανέδειξε η πανδημία. «*Σε τέτοιες κρίσεις φαίνεται ιδιαιτέρως η αποτελεσματικότητα και η ποιότητα των πολιτικών, κοινωνικών και θρησκευτικών δομών. Για τους Ορθόδοξους Χριστιανούς, ο θεολογικός λόγος δεν είναι θεωρητικός, ακαδημαϊκός και σχολαστικός. Μία θεωρία που δεν μετουσιώνεται σε πράξη καταντά βερμπαλιστική και άχρηστη. Στη δική μας ορθόδοξη παράδοση ο θεολογικός λόγος είναι όντως θεολογικός μόνον όταν επιδρά στην καθημερινότητά μας, όταν συνδυάζει τη θεωρία και την πράξη. Δύο είναι τα βασικά προβλήματα της εποχής μας σε σχέση με τον θεολογικό λόγο: η αποϊεροποίηση και η εκκοσμίκευση, που έχουν οδηγήσει στην πλήρη αποδόμηση της ανθρωπότητας, με αποτέλεσμα να καταντά ο κόσμος και ο άνθρωπος περιπλανώμενος, άνευ νοήματος και συγχώρησης*». Ο Μακαριώτατος τόνισε ότι η Εκκλησία θα πρέπει να προστατεύσει και να αναδείξει το εσχατολογικό και σωτηριολογικό περιεχόμενο του θεολογικού λόγου, ώστε να καταδειχθεί η σημασία του ως μία λειτουργία που θέτει τα κριτήρια και τις προϋποθέσεις για να προσεγγίσει η Εκκλησία εκ νέου τα σύγχρονα ερωτήματα του ανθρώπου. «*Είναι απαραίτητο να καταδειχθεί τι είναι Εκκλησία και πώς φανερώνεται ως κοινότητα. Είναι απαραίτητο να επαναπροσδιορίσουμε τον ρόλο των λαϊκών και τον ρόλο του επισκόπου, προκειμένου να διασωθεί το αληθινό και αυθεντικό είναι της Εκκλησίας*».

Οι πρωτοφανείς καταστάσεις απαιτούν πρωτοφανή δημιουργικότητα η οποία προϋποθέτει τη συλλογική δημιουργικότητα ολόκληρης της Εκκλησίας (κλήρου και λαού). Η Εκκλησία καλείται να ασκήσει μια νέα μορφή πολιτισμικής διακονίας στον σημερινό ψηφιακό κόσμο, να απευθύνει το ευαγγελικό μήνυμα και να προσφέρει τις κατάλληλες ηθικές και ανθρωπολογικές

⁵²⁷ Σμέμαν Αλέξανδρος, *Η αποστολή της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1983, σ. 237.

⁵²⁸ Jooseop Keum, ed., *Together towards Life: Mission and Evangelism in Changing Landscapes*, Geneva, WCC Publications, 2013.

⁵²⁹ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, Εκκλησία της Ελλάδος, «Τελέστηκε η χειροτονία του Μητροπολίτου Περιστερίου», 17 Οκτωβρίου 2021, 8:00, τελευταία ενημέρωση: 17/10/2021, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/aytokefales_ekklisies/ekklisia_ellados/telestike-i-xeirotonia-tou-epsifismenou-mitropolitou-peristeriou-k-grigoriou/, (18/10/2021)].

προϋποθέσεις ως προς τη χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας στο πλαίσιο του σύγχρονου ψηφιακού πολιτισμού. Άλλωστε, η Εκκλησία διαχρονικά έχει αποδείξει ότι μπορεί να προσλαμβάνει και να μεταμορφώνει οποιοδήποτε εργαλείο τίθεται στην υπηρεσία της, είτε αυτό είναι η γλώσσα και η φιλοσοφία είτε η τέχνη και η μουσική. Σήμερα καλείται να προκαλέσει μια οργανική διάδραση ανάμεσα σε αυτήν και στον ψηφιακό πολιτισμό, έχοντας ως στόχο το άνοιγμα αυτού του πολιτισμού στη γονιμότητα του Ευαγγελίου και της Πατερικής παράδοσης. Είναι θεμελιώδης ευθύνη της Εκκλησίας να μεταφέρει σε κάθε περιβάλλον, επομένως και στο διαδικτυακό, την πλήρη και ολοκληρωμένη αντίληψή της για τον κόσμο και τον άνθρωπο. Η Ορθόδοξη Εκκλησία με διάκριση και την «μετ' επιστήμης» ποιμαντική της μπορεί και πρέπει να επαναπροβάλλει, σύμφωνα με την Παράδοση και τη λειτουργική της εμπειρία, πρότυπα, αρχές και μέσα, προκειμένου να ανανοηματοδοτηθούν όχι μόνον οι ανθρώπινες σχέσεις, αλλά η ίδια η ανθρώπινη προσωπικότητα, προβάλλοντας την αξία του προσώπου, ως κατ' εικόνα του Θεού, στη θέση του ατομικισμού και του δικαιωματισμού, στο νέο αυτό 'μετα-πανδημικό' μοντέλο κοινωνίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως διαπιστώθηκε στην παρούσα εργασία, η Εκκλησία της Ελλάδος από τη στιγμή που βρέθηκε αντιμέτωπη με το πρωτόγνωρο γεγονός της πανδημίας και τις ραγδαίες επιπτώσεις που επέφερε στη ζωή όλων των πολιτών ανεξαιρέτως, κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να εφαρμόσει τα απαραίτητα μέτρα που υποδείκνυε η Πολιτεία και οι ειδικοί, και να προτείνει λύσεις, με στόχο να διασφαλίσει τη ζωή και την υγεία των πολιτών και να προασπίσει την ορθή πίστη, την ενότητα της Εκκλησίας και την ενότητα όλου του κοινωνικού συνόλου.

Παρά τον αρχικό αιφνιδιασμό, γεγονός που ισχύει για όλο το θεσμικό σύστημα της χώρας, η Εκκλησία δεν παρέμεινε αδρανής. Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος χειρίσθηκε τις προκλήσεις που έθεσε η δύσκολη αυτή συγκυρία με διάκριση συμμετέχοντας στις προσπάθειες της Πολιτείας και συμβάλλοντας με κάθε τρόπο και με όλα τα μέσα που διέθετε στην αντιμετώπιση της εθνικής αυτής δοκιμασίας. Ευθύς εξαρχής η Δ.Ι.Σ. απηύθυνε κάλεσμα προς τους πιστούς να εντείνουν τις προσευχές τους και αμέσως μετά, με υψηλό αίσθημα ευθύνης έναντι του Θεού και των ανθρώπων συνεργάσθηκε με τις επιστημονικές υγειονομικές αρχές και τάχθηκε με όλες τις δυνάμεις στο πλευρό του Ελληνικού λαού, προσφέροντας πόρους, κτίρια και το ανθρώπινο δυναμικό της, για την όσο το δυνατόν ταχύτερη και ασφαλέστερη έξοδο όλων από αυτή τη σοβαρή πανδημική κρίση.

Αναμφίβολα, το χρονικό αυτό διάστημα αποτέλεσε μια περίοδο σοβαρής δοκιμασίας για την Εκκλησία της Ελλάδος και τους πιστούς, καθώς τα μέτρα στα οποία προέβη η πολιτεία περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, το κλείσιμο των Ιερών Ναών και την απαγόρευση τέλεσης των Ιερών Ακολουθιών κατά το πρώτο διάστημα του καθολικού αποκλεισμού και, στη συνέχεια, τη χρήση των масκών στο εσωτερικό των Ναών, την τήρηση αποστάσεων μεταξύ των πιστών και την τήρηση όλων των άλλων υγειονομικών μέτρων. Στη δύσκολη αυτή συγκυρία, η Εκκλησία ανταποκρίθηκε με γνώμονα την προστασία της ανθρώπινης ζωής και με αποφασιστικότητα για την αντιμετώπιση της κρίσιμης κατάστασης και έδειξε ότι αυτό που την ενδιαφέρει είναι να συμβάλει με κάθε τρόπο και όσο μπορεί στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανέκυψαν. Συνεργάστηκε με την Πολιτεία, στο πλαίσιο της συναλληλίας και των διακριτών ρόλων και εφάρμοσε τα μέτρα με συνέπεια και προσοχή. Τα μέτρα ήταν συγκεκριμένα και εξειδικευμένα, προέκυπταν από τον συνεχή διάλογο και διαπραγμάτευση μεταξύ Εκκλησίας και Κυβέρνησης και κινούνταν στο πλαίσιο της ισονομίας και της ομοταξίας προκειμένου να προστατευθεί το αγαθό της δημόσιας υγείας ως συλλογικό έννομο αγαθό.

Μεταξύ των θεμάτων που απασχόλησαν τον δημόσιο διάλογο ήταν και το ζήτημα των εμβολιασμών στο οποίο η Εκκλησία διαδραμάτισε σημαντικό και καθοριστικό ρόλο, με στόχο την απενοχοποίηση των πιστών και τον απεγκλωβισμό τους από διλήμματα. Διαχωρίζοντας την πίστη και τη θρησκεία από θέματα ιατρικά και επιστημονικά, η Εκκλησία κατέδειξε ότι ο εμβολιασμός

είναι έκφραση αγάπης, υπευθυνότητας και αλληλεγγύης προς τον συνάνθρωπο, σύμφωνη προς το χριστιανικό ήθος, πάντοτε με σεβασμό στην ελευθερία και το αυτεξούσιο του ανθρώπου. Δίνοντας προσωπικό παράδειγμα οι περισσότεροι Ιεράρχες τόνισαν την ανάγκη του εμβολιασμού για τη δημιουργία τείχους ανοσίας στον πληθυσμό με στόχο την εξασφάλιση της υγείας των πολιτών και της δυνατότητας επιστροφής στην κανονικότητα. Ως ο δεύτερος μεγαλύτερος θεσμός του Ελληνικού κράτους, η Εκκλησία συνεργάστηκε με την πολιτεία και προχώρησε στην εφαρμογή των μέτρων ευρισκόμενη σε συνεχή επαγρύπνηση και προσοχή ώστε να μην σκανδαλίσει τους πιστούς και να μην διασπάσει το κοινωνικό σύνολο. Ο ρόλος της Εκκλησίας στη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης δεν ήταν ούτε εύκολος ούτε ανώδυνος. Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος χρειάστηκε να πάρει ‘έναγχες’ και δύσκολες αποφάσεις επιδιώκοντας πάντοτε την επίτευξη της ‘χρυσής τομής’ ανάμεσα σε αυτά τα οποία ισχυρίζονταν οι ειδικοί και οι λοιμοξιολόγοι, από τη μια πλευρά, και της προάσπισης της πίστης από την άλλη. Η Εκκλησία δεν δίστασε να συγκρουσθεί αποφασιστικά με τις αποφάσεις της πολιτείας όταν θεώρησε ότι διακυβεύεται αυτή η ισορροπία και να θέσει σαφή όρια και ‘κόκκινες γραμμές’ όπου έκρινε ότι θίγονται θέματα πίστης και τα *sacra interna corporis* της Εκκλησίας.

Δεν θα ήταν ούτε άστοχος ούτε υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι η κρίση που προκάλεσε η πανδημία ‘εργαλειοποιήθηκε’ εναντίον της Εκκλησίας. Ο εκκλησιαστικός χώρος ήταν ο μόνος χώρος που δέχτηκε τόσες πολλές επιθέσεις από πολλές και διαφορετικές πλευρές, με αποκορύφωση τον τρόπο μετάδοσης της Θείας Κοινωνίας ως τυχόν μέσον διάδοσης του κορωνοϊού. Δεν μπορεί να μην αναρωτηθεί κανείς πώς θα αντιδρούσαν οι Πατέρες εάν άκουγαν για ‘ταυτοτικά χαρακτηριστικά’, ‘μηχανική εκφοράς’ του Μυστηρίου, για ‘ριτουαλισμό’, ‘σακραμενταλισμό’ και ‘αφθαρτοδοκητισμό’! Σε κάθε περίπτωση, παρά τις δυσκολες, για όλους, συνθήκες, η στάση και οι θέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος εξέφρασαν μια υπεύθυνη ποιμαντική στάση. Το θέμα της πανδημίας για την Εκκλησία ήταν ζήτημα ανθρωπολογικό ως προς τη θεώρησή του και ποιμαντικό ως προς τη διαχείρισή του. Δεν ήταν θέμα ούτε δογματικό ούτε ηθικολογικό ούτε θέμα επιλογής μεταξύ ‘καλού’ και ‘κακού’. Επειδή η συμβολή της Εκκλησίας στη διατήρηση της ζωής και στην προστασία της υγείας αποτελεί στοιχείο ταυτοτικό, προσδιορισμένο από την Κανονική Παράδοση, την Πατερική διδασκαλία και το περιεχόμενο της πίστης Της, γι’ αυτό, συνέβαλε με κάθε τρόπο στην προστασία της ανθρώπινης ζωής και στη διατήρηση της υγείας των πιστών, σωματικής και πνευματικής. Από την άλλη πλευρά, ο εκκλησιαστικός χώρος είναι ίσως ο μόνος θεσμικός χώρος στην ελληνική κοινωνία όπου αφενός δημιουργήθηκαν οι περισσότερες διαφοροποιήσεις ως προς την αντιμετώπιση της πανδημίας, και αφετέρου εκφράστηκαν οι περισσότερες διαμαρτυρίες κατά των μέτρων. Η πανδημία λειτούργησε ως *πειρασμός* που έθεσε υπό *δοκιμασία* την ενότητα του σώματος της Εκκλησίας, τη σχέση των πιστών προς τους επισκόπους τους, τη σχέση συγκεκριμένων Ιεραρχών και κληρικών προς την Δ.Ι.Σ., καθώς και τη σχέση των πιστών μεταξύ τους.

Η πανδημία αποτέλεσε μια σημαντική εμπειρία σε πολλά επίπεδα και τα συμπεράσματα που θα εξαχθούν από την περίοδο αυτή θα είναι πολύ χρήσιμα για το μέλλον. Η περίοδος αυτή υπήρξε και μια περίοδος διδακτική, μία περίοδος που παρείχε τη δυνατότητα ενδοσκοπήσης και αυτογνωσίας, καθώς αποκάλυψε κενά, αδυναμίες και ακραίες τοποθετήσεις στην έκφραση της πίστης και τη συμπεριφορά λαϊκών και κληρικών. Η 'νέα', λοιπόν, εποχή απαιτεί από όλους να ξεφύγουν από τον εφησυχασμό και να προτάξουν την προβολή του ορθόδοξου φρονήματος εστιάζοντας σε τρία, κυρίως, σημεία:

α) Στη σωστή διαποίμανση κλήρου και λαού. Σε όλον τον Ορθόδοξο κόσμο η παραδοσιακή συμμαχία μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας έχει προοδευτικά διαβρωθεί και σε πολλές χώρες απότομα διακοπεί. Η σταδιακή απόσπαση των περισσότερων κρατών από το παλαιότερα κυρίαρχο μοντέλο της 'επίσημης Εκκλησίας', σε συνδυασμό με την εξάπλωση της εκκοσμίκευσης σημαίνει ότι στο μέλλον κάποιος θα είναι Ορθόδοξος όχι διότι γεννήθηκε από Έλληνες, Σέρβους ή Ρώσους γονείς, αλλά διότι ελεύθερα επέλεξε να είναι Ορθόδοξος μέσα από μία εσωτερική κίνηση πνευματικής ομολογίας. Επιπλέον, οι Έλληνες Ορθόδοξοι είναι αυτοί που, σύμφωνα με τις μελέτες, εκκλησιάζονται λιγότερο από τους πιστούς άλλων θρησκειών ή δογμάτων. Η Εκκλησία χάνει τα παραδοσιακά μέλη της, ενώ ο μορφωτικός και πολιτιστικός ρόλος της μειώνεται. Η νέα εποχή απαιτεί κληρικούς με πνευματική εγρήγορση και παρρησία. Κληρικούς, γνώστες της σημερινής πραγματικότητας, που με την ταπείνωσή τους, την καθαρότητα του βίου τους και το εκκλησιαστικό φρόνημά τους θα γίνουν οδοδείκτες και ενσαρκωτές της χάριτος του Θεού προς τους εγγύς και τους μακράν.

β) Στον διαδικτυακό αλφαριθμητισμό κληρικών και λαϊκών. Το Διαδίκτυο δεν είναι απλά ένα μέσον επικοινωνίας το οποίο μπορεί κανείς να επιλέξει εάν θα χρησιμοποιήσει ή όχι. Αποτελεί πλέον ένα πολιτισμικό 'περιβάλλον' το οποίο καθορίζει την καθημερινότητα των ανθρώπων, ιδιαιτέρως των νέων. Σαφώς δεν είναι δυνατόν να υποκαταστήσει την ζώσα, βιωματική σχέση των πιστών μεταξύ τους και με τον Εφημέριο εντός του πλαισίου της Ενορίας ως ενεργού κυττάρου της εκκλησιαστικής ζωής. Επιπλέον, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να δημιουργείται η εντύπωση, ότι η επίσκεψη ή η συμμετοχή σε ιστοσελίδες τέτοιου είδους αναπληροί τη συμμετοχή των πιστών στη λειτουργική ζωή ή ότι αποτελεί είδος ή εκδήλωση πίστεως. Το έργο της Εκκλησίας είναι να συνοδεύει τον άνθρωπο στην πορεία του, και το διαδίκτυο αποτελεί, μη αναστρέψιμα, αναπόσπαστο μέρος αυτής της διαδρομής.

γ) Στην προβολή του ασκητικού ήθους και του ευχαριστιακού χαρακτήρα της Εκκλησίας αποβάλλοντας τα στοιχεία εκκοσμίκευσης. Η Ορθόδοξη Εκκλησία εκτός από θεσμός είναι και χάρισμα, είναι η μυστηριακή ζωή, είναι η ενότητα μεταξύ Μυστηρίων και πνευματικής άσκησης που θα οδηγήσει τον πιστό στη θέωση. Σε κρίσιμες στιγμές του ιστορικού βίου της

Εκκλησιαστικής ζωής, άλλοι υπερτονίζουν τον θεσμό της Εκκλησίας σε βάρος του χαρίσματος των μελών της και άλλοι υπερτονίζουν το χάρισμα σε βάρος του θεσμού, οπότε παρουσιάζονται διενέξεις, διαιρέσεις και σχίσματα⁵³⁰. Η απόκλιση μεταξύ θεσμού και χαρίσματος έχει ως αποτέλεσμα να διασπάται η εκκλησιαστική ζωή σε βάρος της πίστης, της λατρείας και του εκκλησιαστικού φρονήματος και αυτό αποτελεί τη μεγαλύτερη απειλή σήμερα για τους Χριστιανούς. Με τη διάσπαση της ενότητας μεταξύ θεσμού και χαρίσματος διολισθαίνουν είτε στον Ρωμαιοκαθολικισμό είτε στον Προτεσταντισμό. Αυτό το πρόβλημα ανέδειξε η σύγχρονη πανδημία.

Εάν κάτι χαρακτηρίζει τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό είναι ο αντιδομικός του χαρακτήρας, ιδιότητα όμως που έρχεται σε αντίθεση και σε σύγκρουση με την υπερβολική 'θεσμοποίηση' και εκκοσμίκευση. Οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες λειτούργησαν ως 'ζύμη', η οποία ζύμωσε με τις δικές της πνευματικές δυνάμεις το ευρύτερο κοινωνικό 'φύραμα', έχοντας συνείδηση ότι αποτελούν την 'ψυχή' όχι μόνον του εκκλησιαστικού, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, του οποίου ήταν οργανικά μέλη μαζί με τους μη χριστιανούς. Έχοντας συνείδηση της δικής τους αυτοτέλειας, δεν αποσυνδέθηκαν ούτε αποκόπηκαν από το ευρύτερο μη χριστιανικό σώμα, ούτε και από την προσπάθεια για την ανακαίνισή του, σύμφωνα με τις αρχές της χριστιανικής πίστης. Θα ήταν απευκταίο το να οδηγηθεί η Ορθόδοξη Εκκλησία σε εσωστρέφεια, περιχαράκωση και αποκλεισμό. Εξάλλου, είναι μέρος της ουσίας και της αποστολής της η μέριμνα για τον άλλο, ο διάλογος, ο σεβασμός και η ανεκτικότητα. Ο Χριστός περιμένει και παραμένει προσφερόμενος και διαδιδόμενος προς όλους, σήμερα και πάντοτε και εις τους αιώνες.

⁵³⁰ Ναυπάκτου Ιερόθεος: «Χάρισμα και θεσμός», ένα επίκαιρο ζήτημα», *ΡΟΜΦΑΙΑ, Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, 19/09/2021, 20:05, [<https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/45674-nafpaktou-ierotheos-xarisma-kai-thesmos-ena-epikairo-zitima>, (22/09/2021)].

Βλ. Καθ. Τσίγκος Βασίλειος, *Χάρισμα και Θεσμός στην περί Εκκλησίας διδασκαλία του Ιερού Χρυσοστόμου*, εκδ. Ostracon, Θεσσαλονίκη 2016.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το τέλος της πανδημίας θα σηματοδοτήσει το τέλος μιας ιστορικής περιόδου και την αρχή μιας άλλης. Μετά την πανδημία, τίποτε δεν είναι πλέον αυτονόητο. Παρά την επιστημονική και υλική πρόοδο που έχει επιτύχει η ανθρωπότητα, δεν χρειάστηκε τίποτα περισσότερο από έναν απειροελάχιστο ιό για να αποκαλύψει την ευθραυστότητά της. Ούτε οι δυνατότητες του ανθρώπου είναι ανεξάντλητες ούτε η επιστήμη και η τεχνολογία μπορούν να επιλύσουν όλα τα προβλήματά του. Ταπεινώθηκε η 'έπηρμένη όφρυσ' όσων θεωρούν πως ο άνθρωπος σήμερα είναι παντοδύναμος, ότι η τεχνολογία και η πρόοδος έχουν καταστήσει τον άνθρωπο έναν 'μικρό θεό', ότι η βοήθεια άνωθεν και η πίστη στον Θεό είναι παρωχημένες αντιλήψεις. Η απληστία, η ηθική επιδείνωση, η έλλειψη δικαιοσύνης έχουν αποδυναμώσει την αίσθηση της αλληλεγγύης και της προσωπικής ευθύνης. Η ατομοκεντρικότητα επιδεινώθηκε περαιτέρω με τον απομονωτισμό της περιόδου αυτής. Το ουσιαστικότερο και βαθύτερο περιεχόμενο του ανθρώπινου δικαιώματος, ως έκφραση λειτουργικής σχέσης και σε αναφορά προς το συλλογικό γίνεσθαι, παραμορφώνεται σε «δικαιωματισμό» και από δικαίωμα προς ελευθερία εκφυλίζεται σε δικαίωμα προς ασυδοσία.

Οι άνθρωποι ζουν και κινούνται σύμφωνα με μια κοσμοθεωρία που υπολογίζει μόνον ό,τι είναι ορατό στους οφθαλμούς, από και επαληθεύσιμο μέσω της ορθολογιστικής έρευνας και εξηγήσιμο με επιστημονικούς όρους. Ο σύγχρονος άνθρωπος πείθεται μόνον με το πείραμα και την απόδειξη. Ό,τι δεν αποδεικνύεται, δεν υπάρχει. Αλλά και για τον ίδιο τον Χριστό, το ίδιο ίσχυε. Ακόμα και όταν δίδασκε και θαυματοουργούσε, οι άνθρωποι δυσπιστούσαν και αναρωτιόντουσαν εάν ήταν όντως ο Υιός του Θεού. Απέναντι στον μηδενισμό και τον κυνισμό της αθεΐας που προσπερνά το μυστήριο της ύπαρξης και τις αβεβαιότητες που γεννούν οι κοινωνίες της διακινδύνευσης, απέναντι στο άγχος, τον φόβο και την κακοπάθεια που διακατέχουν τον σύγχρονο άνθρωπο, η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι ο μόνος σταθερός πνευματικός παράγοντας, ο οποίος μπορεί να ανανοηματοδοτήσει την ανθρώπινη ύπαρξη και να παράσχει σταθερότητα, ελπίδα και προοπτική ζωής αιωνίου.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία ενισχύει την αλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων, όχι μόνον πρακτικά, στο πλαίσιο του πολύ σημαντικού φιλανθρωπικού έργου της, αλλά και στη βάση της ενδυνάμωσης της εμπιστοσύνης προς τον άλλον, της αποδοχής του άλλου μέσα από τον σεβασμό και τη θυσία και στο πεδίο της ολιστικής προσφοράς προς τον άλλον. Η Εκκλησία είναι αυτή που μπορεί να δώσει στον άνθρωπο της 'μετα-πανδημικής' εποχής τα κριτήρια εκείνα με τα οποία θα κατανοήσει ότι η πρόοδος και η ζωή δεν σχετίζονται αποκλειστικά και μόνον με την αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου, την οικονομική ανάπτυξη ή την κοινωνική καταξίωση. Αυτά η κρίση τα έχει καταστήσει αδύναμα έναντι του οντολογικού διλήμματος 'ζωή ή θάνατος'. Η Εκκλησία θα του υποδείξει τον τρόπο εκείνο που θα νοηματοδοτήσει το περιεχόμενο του ανθρωπισμού του, όχι ως ένα κοινωνιολογικό κίνημα ή μια ιδεολογία, αλλά ως γεγονός υπαρξιακής σχέσης όπου ο άλλος, «ο αδελφός μου είναι η ζωή μου» και «ο Παράδεισός μου» και όχι «η κόλασή μου».

Η Εκκλησία είναι αυτή που θα αναζωογονήσει την ηθική απήχηση του ορθόδοξου θεολογικού λόγου στις συνειδήσεις των πιστών, ώστε να ανακαλύψουν εκ νέου αρετές όπως την αυτοπειθαρχία, την ταπείνωση, τη σεμνότητα, και όλα αυτά μαζί με τον συνάνθρωπο.

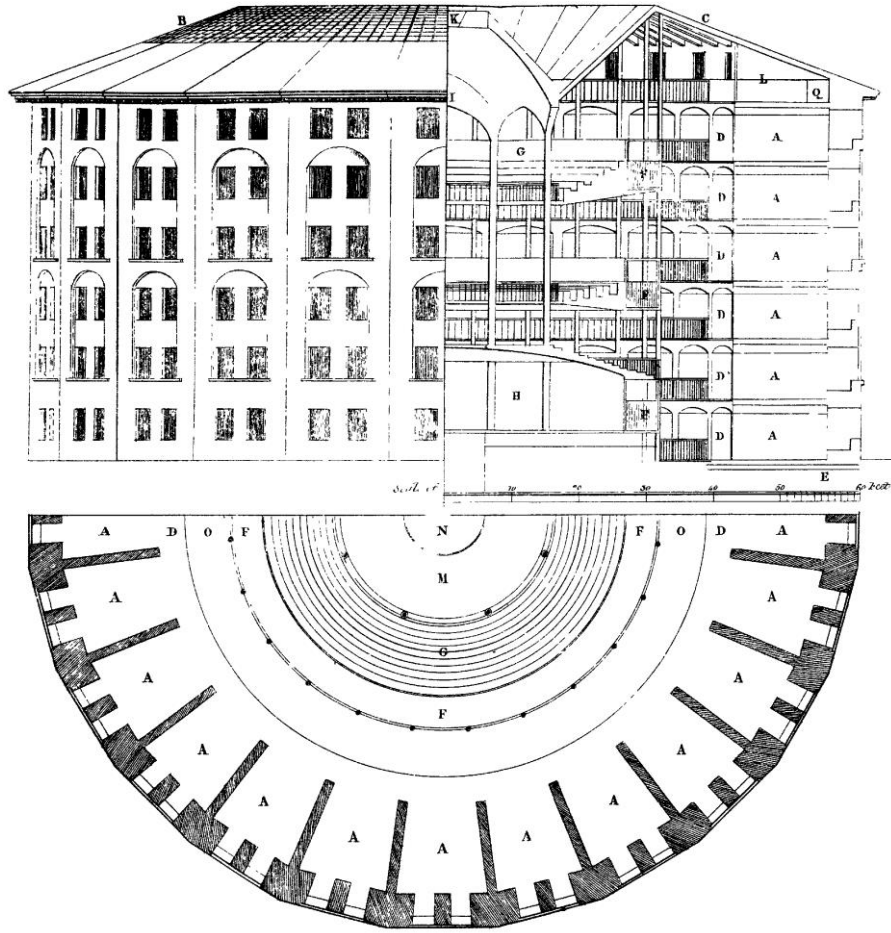
Η Εκκλησία μεταφέρει ως κιβωτός, σταθερή και ασφαλής, τις αλήθειες της πίστης, στηρίζεται στην ακρίβεια, λειτουργεί όμως σύμφωνα με την αρχή της οικονομίας, διασφαλίζοντας τη συνέχεια της πίστης και την ενότητα του ποιμνίου της. Η μακρά ιστορική της πορεία καταδεικνύει τα βαθιά θεολογικά ερείσματα της Εκκλησίας και την αδιάλειπτη και αδιάρρηκτη σύνδεσή της με την ιστορία του τόπου. Η πανδημία δημιούργησε τις συνθήκες για να αναδειχθεί ο θεολογικός πλούτος της Εκκλησίας και ότι η Ιερά Παράδοση αποτελεί μια πολύτιμη παρακαταθήκη η οποία ανατροφοδοτεί την Εκκλησία και της παρέχει όλα τα μέσα και τους τρόπους αντιμετώπισης όλων των καταστάσεων. Έτσι και τώρα μπροστά στην πανδημία, μπροστά σε ένα γεγονός που απείλησε και εξακολουθεί να απειλεί πρωτίτως την ανθρώπινη ζωή, την κοινωνική ευημερία και συνοχή, η Εκκλησία κράτησε μια στάση θεολογική, η οποία εκφράζει αυτό που είναι η Εκκλησία, την αγάπη για τον άνθρωπο, τον σεβασμό στη μοναδικότητα της ζωής και την ενότητα της Εκκλησίας ως Σώματος Χριστού.

Υπό αυτές τις συνθήκες συντελείται ένας θεολογικός, εκκλησιολογικός και εκκλησιαστικός αναβαπτισμός με βάση την Ορθόδοξη Βιβλική και Αγιοπατερική Παράδοση, απαντώντας κυρίως στο ερώτημα για το πώς οφείλει ένας Ορθόδοξος Χριστιανός να στέκεται επάξια στη σημερινή πανδημική κρίση και σε κάθε κρίση. Ο αείμνηστος πατήρ Μιχαήλ Καρδαμάκης σημειώνει⁵³¹: *«Προορισμός της Εκκλησίας, που χωρεί τα πάντα ενώ δεν χωρείται από τίποτα, είναι να προσλαμβάνει και να ανακεφαλαιώνει τα πάντα, να ενώνει τα πάντα με τον Θεό, να κάνει τα πάντα μέτοχα της Τριαδικής ζωής και δόξας. Η Εκκλησία που τελειώνει τον προορισμό της δημιουργίας, είναι ο δυναμικός τόπος και τρόπος της θεώσεως του ανθρώπου και του κόσμου, είναι η ανθρωπότητα και το σύμπαν στην πορεία τους προς τη μεταμόρφωση και τη θέωση εν Χριστώ με την πνοή του Αγίου Πνεύματος».*

Η πανδημία της Covid-19 θα παρέλθει, δεν πρέπει όμως να στιγματίσει το μέλλον της ανθρώπινης κοινωνίας, αλλά να αποτελέσει την απαρχή για μια νέα πραγματικότητα με όραμα και προοπτική στο μέλλον. Και σε αυτή τη νέα πραγματικότητα, η Ορθόδοξη Εκκλησία θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο.

⁵³¹ Καρδαμάκης Μιχαήλ, Πρωτοπρεσβύτερος, *Ορθόδοξη Πνευματικότητα. Η αυθεντικότητα του ανθρώπινου ήθους*, Αυρίτας, Αθήνα 1980, σελ. 130.

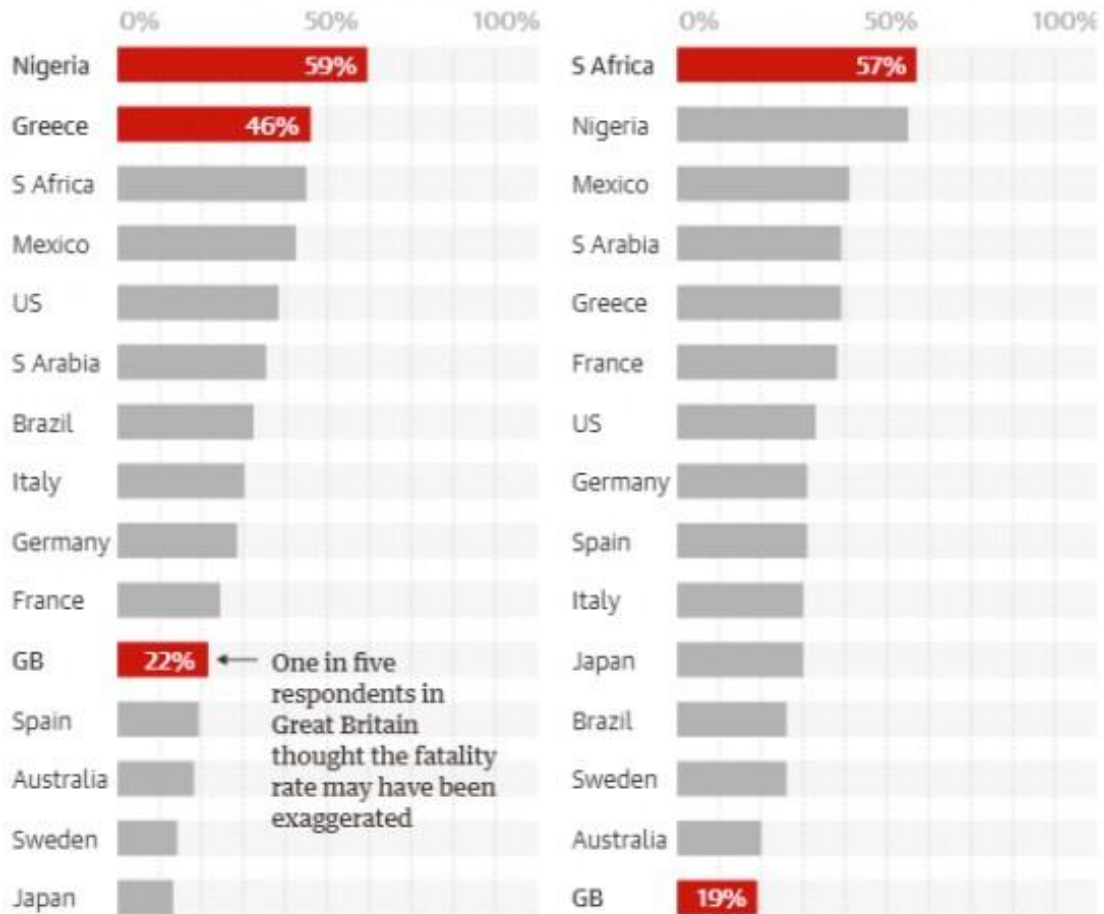
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Εικ. 1, σελ. 25

Respondents in Nigeria and Greece were most likely to believe the Covid-19 fatality rate had been exaggerated

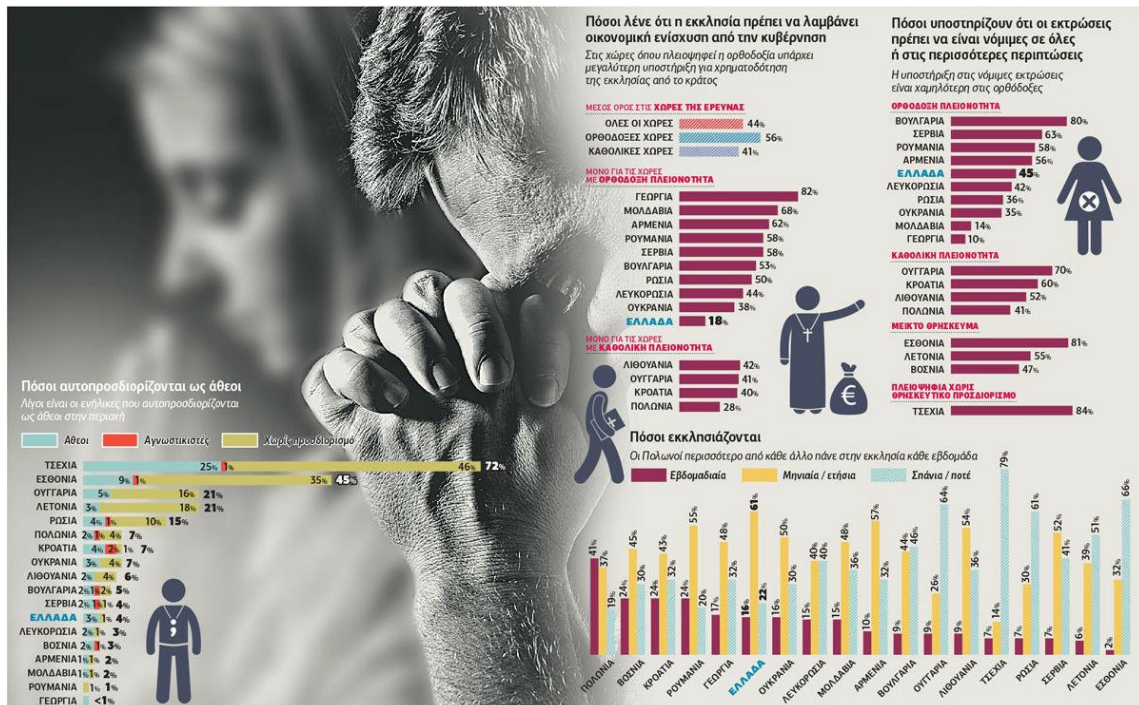
At least one in five respondents in almost every country surveyed expressed concern about vaccines

Guardian graphic. Source: YouGov

Εικ. 3, σελ. 38

Εικ. 4, σελ.51

46.

Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ

† Ἡ μετριότης ἡμῶν διὰ τῆς προύσης Πατριαρχικῆς ἐκδόσεως προτρέπεται καὶ ἄδειν δίδωσι σοὶ τῷ μακκρωτάτῳ καὶ καθολικῷ Ἀρχιεπισκόπῳ τῆς ἁνω Ἰβηρίας τῷ ἐν ἀγίῳ Πνεύματι κτλ. . . .
κ. κ. Δομετίῳ, ὅπως διὰ τὴν ἐπισκήψατον τούτην ὀλέθριον νόσον τῆς πανώλης μὴ δυναμένη ἀπέχεσθαι εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐπὶ τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἐν αὐτῇ, ἱερούργειν εἰς διωρισμένον μέρος τοῦ ἰδίου οἰκήματος, ὁπόταν βουληθῇ, μετὰ ἱεροῦ ἀντιμηνσίου. Ἐπὶ γὰρ τούτῳ ἐδόθη αὐτῇ ἡ προῦσα ἡμετέρᾳ Πατριαρχικῇ ἐκδοσις.

αψκς'. Αὐγούστου 6'.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

(Κώδιξ Α. Μ. 828, φ. 7).

Εικ. 5, σελ. 63

285. Ἄν, περιστάσεως τυχούσης, πόλις τις ἢ χωρίον εἶναι ὑποπτα λοιμοῦ, συγχρόνως μετὰ τὴν περιστοίχησίν των ὑπὸ ὑγειονομικῆς γραμμῆς. ἀνάγκη πᾶσα νὰ ληφθῶσιν εὐθέως τὰ ἐξῆς μέτρα.

Ἵποχρεοῦνται οἱ κάτοικοι νὰ μένουν εἰς τὰ ἴδια.

Ἐμποδίζεται πᾶσα θρησκευτικὴ τελετή.

Δὲν σημαίνονται οἱ κώδωνες.

Ψήφισμα «Περὶ υγειονομικῶν διατάξεων» (Ψφ. 15/20.8.1828). Εκεί προβλέπεται το εξής στο άρθρο 285, εδ. 3. «Ἐμποδίζεται πᾶσα θρησκευτικὴ τελετή. Δὲν σημαίνονται οἱ κώδωνες.» Οἱ δε κάτοικοι υποχρεώνονται νὰ μείνουν κλεισμένοι στα σπίτια τους. Σύμφωνα με τις γενικὲς διατάξεις του Ψηφίσματος, τα προληπτικὰ μέτρα εφαρμόζονται ΑΜΕΣΩΣ μόλις εμφανιστεῖ ἐπιδημία στην Ελλάδα ἢ στα σύνορα της Ελλάδας. Το ψήφισμα υπογράφει ο ἴδιος ο Κυβερνήτης («Ι.Α. Καποδίστριας»), καθὼς και ο Γραμματέας της Επικράτειας («Σ. Τρικούπης»). Πηγή: Protagon.gr

Εικ. 6, σελ. 63

(1) Ὅθεν καὶ Ἱερεῖς καὶ Ἀρχιερεῖς πρέπει ἐν καιρῷ πανώλης νὰ μεταχειρίζωνται τρόπον εἰς τὸ νὰ μεταλαμβάνουν τοὺς ἀσθενοῦντας, ὅστις νὰ μὴ παραβαίῃ τὸν Κανόνα τοῦτον, οὐχὶ βάλλοντες μέσα εἰς σταφίδα τὸν ἅγιον Ἄρτον, ἀλλὰ εἷς τι ἀγγεῖον ἱερὸν, καὶ ἐκείθεν νὰ τὸν λαμβάνουν, ἢ οἱ μὲρται, ἢ οἱ ἀσθενεῖς, διὰ λαβίδος. Τὸ δὲ ἀγγεῖον σὺν τῇ λαβίδι νὰ βάνεται εἰς ξύδι, καὶ τὸ ξύδι νὰ ρίπτηται εἰς τὸ χωνευτήριον, ἢ μὲ ἄποιον ἄλλον τρόπον δυνηθῶσιν ἀσφαλέστερον καὶ κανονικόν.

(2) Οὐ μόνον δὲ χωριστὰ ἀπὸ τὰ σταφύλια πρέπει νὰ μεταδίδεται ἡ ἅγια Κοινωνία, ἀλλὰ καὶ χωριστὰ ἀπὸ τὰς μερίδας. Διὰ τοῦτο καὶ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης (κεφ. 148.) λέγει ὅτι οἱ Ἱερεῖς πρέπει νὰ προσέχουν καλὰ, νὰ μὴ μεταλαμβάνουν

τοὺς χριστιανούς ἀπὸ τὰς μερίδας, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἴδιον αὐτὸ σῶμα τοῦ Κυρίου. Ἐὰν δὲν ᾔναι πολλοὶ οἱ μέλλοντες μεταλαβεῖν (καθὼς ἀκολουθεῖ μάλιστα κατὰ τὴν μεγάλην ἑ. κατὰ τὴν ἰορτὴν τῶν Χριστοῦ γενῶν, τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, καὶ τῆς Θεοτόκου), ἕς μὴ βάλλουν τὰς μερίδας μέσα εἰς τὸ ἅγιον Ποτήριον, διὰ νὰ μὴ τύχη καὶ κάμουν λάθος, καὶ κοινωνήσουσιν τινὰ ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ ἕς τὰς ἀφίουν εἰς τὸ ἅγιον Δισκάριον, καὶ ἀφ' οὗ κοινωνήσουσιν τοὺς χριστιανούς, τότε ἕς τὰς βάλλουσι, καὶ ἕς τελιοῦσι τὰ ἅγια, καθὼς τοιοῦτοτρόπως συνηθίζουσι νὰ κάμουν καὶ εἰς τὰ Μοναστήρια τοῦ ἁγίου Ὄρους. Διότι ἐν καὶ αἱ Μερίδες ἠνώθησαν μὲ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου καὶ σῶμα, ἀλλ' ὅμως δὲν ἔπιναν καὶ σῶμα τοῦ Κυρίου αὐτόχρομα.

ΠΗΔΑΛΙΟΝ

96

ΠΗΓΕΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγάπιος, Ιερομόναχος και Νικόδημος, Μοναχός, *Πηδάλιον της νοητής νηός της μίας αγίας καθολικής και αποστολικής των ορθοδόξων Εκκλησίας*, εκδ. Αστήρ, Αθήναι 1957.
- Αλιβιζάτος Αμίλκας, Καθ. Κανονικού Δικαίου Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, σύγγραμμα: *Η Οικονομία κατά το Κανονικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1949.
- Ασπρούλης Νικόλαος –Wood Nathaniel (επιμ.), *Καιρός του ποιήσαι: Η Ορθοδοξία ενώπιον της πανδημίας του κορωνοϊού*, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2020.
- Beck, Ulrich, *Η κοινωνία της διακινδύνευσης. Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα* (μτφρ. Ηρακλής Οικονόμου), εκδ. ΠΕΔΙΟ, Αθήνα, Μάιος 2015.
- Bennett, Lance, *Ειδήσεις. Η πολιτική των ψευδαισθήσεων*, μτφρ. Β. Λιαπής – Κ. Πάρη, επιμ. Σ. Δημητριάδου, Γ. Καρακούκα, εκδ. Δρομέας, Αθήνα 1999.
- Βενιζέλος Ευάγγελος, *Οί σχέσεις Κράτους καί Έκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες*, εκδ. Παρατηρητής, Σειρά Νέα Πολιτική 1, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2000.
- Βολφ, Βίνφριντ – Χειλάς Νίκος, *2010-2020. Η δύσκολη δεκαετία της Ελλάδας. Η δίνη του ευρώ. Οι προσαγές της τρόικα. Η πανδημία*, μτφ. Νίκος Χειλάς, εκδ. Θεμέλιο, Σύγχρονη Πολιτική, Αθήνα 2021.
- Castells, Manuel, *Ο γαλαξίας του Διαδικτύου. Στοχασμοί για το Διαδίκτυο, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία*, μτφ. Αστερίου Ελένη, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, Απρίλιος 2005.
- Γαβριηλία Γερόντισσα, *Η ασκητική της αγάπης. Γερόντισσα Γαβριηλία 1897-1992*, εκδ. Πορφύρα, Αθήνα, Ιανουάριος 1917.
- Γεώργιος Αρχιμανδρίτης, Καθηγούμενος της Ι. Μονής Οσίου Γρηγορίου, *Εμπειρίες της Χάριτος του Θεού*, Γ' έκδοσις, Ιερά Μονή Οσίου Γρηγορίου, Άγιον Όρος 1998.
- Γκόγκολ, Νικολάι Βασίλιεβιτς, *Στοχασμοί στη Θεία Λειτουργία*, έκδοσις έκτη, Ιερά Μονή Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής, 2013.
- Γρηγόριος Ιερομόναχος, *Η Θεία Λειτουργία. Σχόλια*, εκδ. Ιερόν Κουτλουμουσιανόν Κελλίον Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Δεκέμβριος 2009.
- Γρηγόριος Νύσσης, *Περί της τριμέρου προθεσμίας της αναστάσεως του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού*, 9 GNO IX, 286-287 Gebhardt.
- Gauchet, Marcel, *Η απομάγευση του κόσμου. Μια πολιτική ιστορία της θρησκείας*, μτφρ. Κλαμπατσέα Άντα, εκδ. Πατάκης, Φεβρουάριος 2011.
- π. Γκρέκας Αρίσταρχος, *Η Εκκλησία ως τόπος κοινωνίας. Σπουδή στην εκκλησιολογία του Άγιου Μάξιμου Ομολογητή*, εκδ. OSTRACON Publishing, Θεσσαλονίκη 2014.
- Γκρέκας Αρίσταρχος, Αρχιμανδρίτης, *Η Λειτουργικότητα της Θρησκείας στον 21^ο αιώνα. Η Ορθόδοξη Εκκλησία ως Παράγοντας Ειρήνης*, OSTRACON PUBLISHING, Θεσσαλονίκη 2019.
- Γκρέκας Αρίσταρχος, Αρχιμανδρίτης, *Θέματα Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας και Θεολογίας Ι*, OSTRACON PUBLISHING, Θεσσαλονίκη 2020.

- Δεσπότης Σωτήριος, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και Θεολογία από τον 19ο στον 21ο αιώνα. Ζητήματα, Προκλήσεις και Προοπτικές με τη «ματιά» της Βιβλικής Θεολογίας*, εκδ. ENNOIA, Αθήνα 2019.
- Δημητριάδης Νικόλαος (επιμ.), *Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας. Μπορεί η παρούσα κρίση πανδημίας να οδηγήσει την Ορθόδοξη Εκκλησία σε λειτουργική αναγέννηση;*, εκδ. CEMES, Θεσσαλονίκη 2020. [Το βιβλίο περιλαμβάνει εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Διεθνές Διαδικτυακό Θεολογικό Σεμινάριο, που οργάνωσε το CEMES (Center of Ecumenical, Missiological, and Environmental Studies), σε συνεργασία με το Διορθόδοξο αγγλόφωνο μεταπτυχιακό του πρόγραμμα “Orthodox Ecumenical Theology” του Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλάδος (IHU), 6-11 Απριλίου 2020, αλλά και ορισμένους θεολογικούς προβληματισμούς διακεκριμένων επιστημόνων.].
- Δημητρόπουλος Παναγιώτης, Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση, Πρόλογος: Αντώνης Μανιτάκης, εκδ. Κριτική, 1^η έκδοση, Αθήνα 20021
- *Εκκλησία και Εκκλησιολογία*, Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003.
- Ευδοκίμωφ Παύλος, *Η Ορθοδοξία*, μτφ. Αγαμέμνων Τ. Μουρτζόπουλος, 1^η έκδοση Ελβετία 1965, εκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1972.
- Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, «Εκκλησία και Έσχατα», στο: *Εκκλησία και Εκκλησιολογία*, Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003.
- Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, *Ελευθερία και Ύπαρξη. Η μετάβαση από τον αρχαίο στον χριστιανικό Ελληνισμό, Πέντε μαθήματα στο Ίδρυμα Γουλανδρή –Χορν (1983)*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2018.
- Ζήσης Θεόδωρος, Πρωτοπρεσβύτερος, «Κλυδωνίζεται η Ελλαδική Εκκλησία. Εκκλησιολογικά και πνευματικά τα αίτια», στο: Θεοδρομία, Τριμηνιαία έκδοση Ορθοδόξου διδαχής, έτος Ζ, τεύχος 2, Απρίλιος – Ιούνιος 2005, εκδ. Εταιρεία Ορθοδόξων Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2005.
- Ζούλας Σπ. Σταμάτιος, Δ.Μ.Σ. Θεολογίας – Εκπαιδευτικού, *Η διάκριση ως ποιμαντική αρετή στο συμβουλευτικό έργο σύγχρονων Γερόντων*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία στο Πρόγραμμα «Ποιμαντική Θεολογία και Αγωγή», Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Αθήνα 2006.
- Hall Stuart, Held David, McGrew Anthony, *Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, μτφ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003.
- Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Εκκλησία και Πανδημία. Ο ιός sars-cov-2 και η ασθένεια covid-19*, Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία, 2021.
- Ιωάννης ο Σιναΐτης, *Ουρανόδρομος Κλίμαξ, Λόγος Εικοστός Έκτος, Περί διακρίσεως*, PG 88,1013.
- Καλλιακμάνης Ι. Βασίλειος, Πρωτοπ. & Τύμπας Χρυσόστομος –Γρηγόριος, Αρχιμ, «Ορθόδοξη Λατρεία και Κατήχηση στα Ψηφιακά Μέσα. Εκκλησιολογικές αρχές και σύγχρονη πραγματικότητα», στο: ΘΕΟΛΟΓΙΑ. Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Το φαινόμενο της τεχνολογίας I*, Τόμος 90ός, Τεύχος 3^{ον}, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2019.
- Κοντιάδης Ξενοφών, *Πανδημία, Βιοπολιτική και δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον COVID-19*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2020.
- Κοντραφούρη Κ. Ειρήνη, Εργασία με θέμα: *Τα Συνταγματικά δικαιώματα στις Συναλλακτικές σχέσεις*, στο μάθημα: «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα», Σχολή Ν.Ο.Π.Ε., Τμήμα Νομικής, Τομέας Δημοσίου Δικαίου, Αθήνα, Μάιος 2006.
- ☩ Κοτσώνης Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Καθηγητής Κανονικού Δικαίου Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1967-1973), σύγγραμμα: *Προβλήματα της Εκκλησιαστικής Οικονομίας*, Αθήναι, 1957.

- Καρδαμάκης Μιχαήλ, Πρωτοπρεσβύτερος, *Ορθόδοξη Πνευματικότητα. Η αυθεντικότητα του ανθρώπινου ήθους*, Αυρίτας, Αθήνα 1980.
- Κυπριανός, Επίσκοπος Καρχηδόνας (200/210-258 μ.Χ.), 'Επιστ. οβ', *Προς Ιουβαϊανό, Περί Βαπτίσματος των Αιρετικών*.
- Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις*, στο Α' Piedagnel (ed.) and Pier Paris (transl.), *Cyrille de Jerusalem: Catéchèses mystagogiques* (deuxième édition), SC 126, 2009.
- Κωνσταντινίδου Γ. Συμελά, Διπλωματική Εργασία με θέμα: *Το αξίωμα "extra Ecclesiam nulla salus" στην Ορθόδοξη Θεολογία του 20^{ου} αι. και οι οικουμενικές συνέπειές του*, Επόπτης Καθηγητής: Στυλιανός Τσομπανίδης, Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2019.
- Λιαργκόβας Παναγιώτης, *Δέκα χρόνια κρίση, τρία μνημόνια και μια πανδημία. Η Ελλάδα αναζητώντας διέξοδο*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2020.
- Λίποβατς Θ., Δεμερτζής Ν., Γεωργιάδου Β. (επιμ.), *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, εκδ. Κριτική, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1^η έκδοση Απρίλιος 2002.
- Λόγοι Γρηγορίου του Θεολόγου, Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Gregorius Nazianzenus (Gregorius Theologus, Patriarcha Constantinopoleos, 329-381), *Lexicon in Orationes Gregorii Nazianzeni*, Migne PG 35).
- Μανώλης Γεώργιος, «Η Εκκλησιαστική Οικονομία ως απόρροια του μυστηρίου της Θείας Οικονομίας», στο: Ιωάννης Αντ. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Από τη Θεία Οικονομία στην Οικονομία της Εκκλησίας*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας Μ.Φ.Θ.Σ. υπό την αιγίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Ηλείας (Αμαλιάδα, 19-20 Μαΐου 2012), εκδ. Ιερά Μητρόπολη Ηλείας / Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.
- Μάξιμος Ομολογητής, *Μυσταγωγία*, μτφρ. Ιγνάτιος Σακαλής, εκδ. Αποστολική Διακονία, Σειρά: Επί τας πηγάς 1/ Εκλεκτά Πατερικά Κείμενα, Αθήνα, Δεκέμβριος 2009.
- Μαυρόπουλος Δημήτρης, *Διερχόμενοι δια του Ναού. Μαθήματα κατήχησης για ενήλικους*, εκδ. ΔΟΜΟΣ, Αθήνα 2009 (πρώτη έκδοση – παρούσα τρίτη έκδοση 2017).
- Μπάρλας Γιώργος, *Κηλίδες από Μέλι. Γυρεύοντας την πίστη στον καιρό της πανδημίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2021.
- Μπασσιούδης Μ. Γεώργιος, Πρεσβύτερος, *Η συμβολή του Σμέμαν στη Λειτουργική και την Ορθόδοξη Θεολογία*, Διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Σύμβουλος Καθηγητής: Πέτρος Βασιλειάδης, Θεσσαλονίκη 2001.
- Μπούμης Παναγιώτης, Ομ. Καθ. Κανονικού Δικαίου, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας Παν/μίου Αθηνών, «Οικονομία», άρθρο στη *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, 1966, τόμ. 9, στήλες 678-679.
- Νικολαΐδης Β. Απόστολος, *Ο έσχατος πειρασμός. Η χριστιανική πίστη σε καιρό πανδημίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2021.
- Παναγιωτόπουλος Αντ. Ιωάννης (επιστ. επιμ.), *Από τη Θεία Οικονομία στην Οικονομία της Εκκλησίας*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας Μ.Φ.Θ.Σ. υπό την αιγίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Ηλείας (Αμαλιάδα, 19-20 Μαΐου 2012), εκδ. Ιερά Μητρόπολη Ηλείας / Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.
- Παναγόπουλος Δ. Γεώργιος, *Ζητήματα Εκκλησιολογίας. Ερμηνευτική προσέγγιση πτυχών του μυστηρίου της Εκκλησίας με βάση την Ορθόδοξη Πατερική Παράδοση*, εκδ. Μυρμιδόνες, Αθήνα 2016.
- Παπατόλιος Β. Αχιλλέας, Διδακτορική Διατριβή με θέμα: *Ιεραποστολή και Θρησκευτική Ελευθερία. Κοινωνιολογική Διερεύνηση*, Επιβλέπων Καθηγητής, Κων/νος Κωτσιόπουλος, Επ. Καθ., Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2016.

- *Περί Εκκλησιασμού στον Ναό του Θεού και περί των Επτά Μυστηρίων*, Ειδική Έκδοση Αγίου Όρους, Εκτύπωση – Βιβλιοδεσία: Γραφικές Τέχνες: Ευθύμιος Κ. Σανιδάς, Αθήνα 2017.
- *Προστατευτικά Πνευματικά Αντίδοτα, με αφορμή το καμπανάκι της πανδημίας του κορονοϊού προς θωράκισή μας*, εκδ. «Ορθόδοξη Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 2020.
- Σμέμαν Αλέξανδρος, *Η αποστολή της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1983.
- Schmemmann Alexander, *Ευχαριστία. Το Μυστήριο της Βασιλείας*, εκδ. Ακρίτας, Νοέμβριος 2011, σσ. 145-146.
- Schmemmann Alexander, *Η Λειτουργική Αναγέννηση και η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Πρόλογος: Νίκος Χριστοδούλου, εκδ. ΣΗΜΑΤΩΡΟΣ, Λάρνακα, 1989.
- Schwab Klaus, Malleret Thierry, *Η Μεγάλη Επανεκκίνηση*, μτφρ. Αλαβάνου Αριάδνη, εκδ. Λιβάνης, Ιούλιος 2021.
- Σταμούλης Α. Χρυσόστομος, *Φάγαμε ήττα. Κείμενα για τον αυτοεγκλωβισμό της Ορθοδοξίας*, εκδ. ΑΡΜΟΣ, Αθήνα 2021 [Εισηγήσεις σε Επιστημονικό Συνέδριο με θέμα: «Fake News και Εκκλησία», που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας και το Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ ΑΠΘ, στο διάστημα 13-14 Μαΐου 2019, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αίθουσα Τελετών Φιλοσοφικής Σχολής].
- Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1988.
- Τσίγκος Βασίλειος, Καθ., *Χάρισμα και Θεσμός στην περί Εκκλησίας διδασκαλία του Ιερού Χρυσοστόμου*, εκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2016.
- Φλωρόφσκυ Γ., *Θέματα Ορθοδόξου Θεολογίας*, μετάφραση: Αρχιμ. Α.Π. Κουμάντος, Σ. Παπαλεξανδρόπουλος, π. Ε. Πρατσινάκης, Σ. Χατζησταματίου, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1989.
- Φλωρόφσκυ Γεώργιος, *Το Σώμα του ζώντος Χριστού*, μτφρ. Ι. Κ. Παπαδόπουλος, εκδ. Άρμος, Αθήνα 1999.
- Χατζηνικολάου Σ., Αστέριος, Αρχιμανδρίτης, *Με πίστη στον καιρό της πανδημίας*, 3^η έκδοση, Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήνα 2020.
- Χριστοφιλόπουλος Π. Αναστάσιος, Καθ., *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1965, παρούσα έκδοση, Ιδιωτική, Αθήνα, Δεκέμβριος 2005.
- Χρυσόστομος Κουτλουμουσιανός, *Ένας και Τρεις. Η Τριαδική Μοναρχία στην Ορθόδοξη Παράδοση*, Άγιον Όρος, 2018.
- Ware Κάλλιστος, Επίσκοπος Διοκλείας, «Ένορία και Ευχαριστία: Η Ορθόδοξη Έμπειρία στον Δυτικό Κόσμο», Πηγή: Συλλογικός Τόμος: *Ένορία, προς μία νέα αποκάλυψη*, από τη σειρά «Ορθόδοξη Μαρτυρία», αρ. 37, έκδ. Ακρίτας 1993.

ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Αποφάσεις, αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ.:2, ΦΕΚ 2 Ιανουαρίου 2021, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. Φύλλου 1.
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Δεύτερη συνεδρία της Δ.Ι.Σ. για τον μήνα Μάρτιο, (3/3/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2913&what_sub=d_tyrou, (09/06/2021)].

- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Με εγκύκλιο σημείωμά της η Ι. Σύνοδος ενημερώνει το ποιμνίο για τον κορωνοϊό, (3/3/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2599&what_sub=d_tyrou, (02/06/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Έκτακτη συνεδρία της Δ.Ι.Σ., (16/3/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2607&what_sub=d_tyrou, (02/06/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, «Παράδοση υγειονομικού υλικού αξίας 300.000 € από την Εκκλησία της Ελλάδος προς το Υπουργείο Υγείας» (9/4/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2650&what_sub=d_tyrou, (03/06/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Οι αποφάσεις της Δ.Ι.Σ. για τον μήνα Απρίλιο (30/4/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [<http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp>, (10/06/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Οι αποφάσεις της Δ.Ι.Σ. για το μήνα Μάιο (12/5/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [<https://www.ecclesia.gr>, (23/08/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Δεύτερη συνεδρία της Δ.Ι.Σ. για το μήνα Ιούλιο (15/7/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [<https://www.ecclesia.gr/Greek/holysynod/holysynod.asp>, (16/09/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Δεύτερη Τακτική Συνεδρία της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, (5/10/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=3065&what_sub=d_tyrou, (12/10/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Τρίτη Τακτική Συνεδρία της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, (6/10/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=3066&what_sub=d_tyrou, (12/10/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Πρώτη συνεδρία της Δ.Ι.Σ. για τον μήνα Δεκέμβριο (15/12/2020), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2808&what_sub=d_tyrou (21/07/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Συνεδριάζει εκτάκτως η Δ.Ι.Σ. την Δευτέρα 4 Ιανουαρίου, (4/1/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2828&what_sub=d_tyrou, (09/06/2021)].
- Δελτία Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Δεύτερη συνεδρία της Δ.Ι.Σ. για τον μήνα Μάρτιο, (3/3/2021), Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2913&what_sub=d_tyrou (09/06/2021)].
- ΕΚΚΛΗΣΙΑ, Επίσημον Δελτίον της Εκκλησίας της Ελλάδος, Έτος ΣΖ' (97) – Τεύχος 4 – Αθήνα - Απρίλιος 2020.
- ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ 3045, Θέμα: *Έκκλησία και επιστήμη στον αγώνα κατά της πανδημίας*, Συνοδική Εγκύκλιος, Αθήνησι τη, 14η Ιουλίου 2021, Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ecclesia.gr*, [https://iersynkilellados.blogspot.com/2021/07/blog-post_24.html#more, (12/08/2021)].
- ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ με τίτλο: *Λειτουργία ιστοσελίδων εκ μέρους εκκλησιαστικών φορέων και εκ μέρους κληρικών και λαϊκών*, αριθμ. πρωτ. 187, διεκπ. 79, 15 Ιανουαρίου 2015.
- ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ 2792 της 30^{ης} Ιουνίου 2004, με θέμα: *Η Μυστηριακή Ζωή της Εκκλησίας και τα Ραδιοτηλεοπτικά Μέσα Ενημέρωσης (Ρ.Μ.Ε.)*.
- ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ 3016, «Περί τῶν Ἀποφάσεων τῆς Διαρκoῦς Ἱεράς Συνόδου τῆς 1.4.2020, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ νέου κορωνοϊοῦ Covid-19» (2/4/2020), Εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου, Επίσημος Ιστότοπος της

Εκκλησίας της Ελλάδος, Ecclesia.gr, [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklioi.asp?id=2615_&what_sub=egyklioi, (03/06/2021)].

➤ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Εκκλησία και Διαδίκτυο: «Λειτουργία ιστοσελίδων εκ μέρους εκκλησιαστικών φορέων και εκ μέρους κληρικών και μοναχών» (15/1/2015), *Πεμπτουσία, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες*, 6 Μαΐου 2015, Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ecclesia.gr, [<https://www.pemptousia.gr/2015/05/ekklisia-ke-diadiktio-mia-egkiklios-tis-i-sinodou-tis-ekklisias-tis-ellados/>, (24/08/2021)].

➤ Επιστολή προς τον Πρωθυπουργό κ. Κυριάκο Μητσοτάκη του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερωνύμου, *ΕΚΚΛΗΣΙΑ, Επίσημον Δελτίον της Εκκλησίας της Ελλάδος, Έτος 52' (97) – Τεύχος 5 – Αθήνα - Μάιος 2020*.

➤ ΚΥΑ Αριθμ. Δια/ΓΠ.οικ. 23093/2020 των υπουργείων Παιδείας και Θρησκευμάτων και Υγείας που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 1178/Β/6-4-2020.

➤ Κοινή Υπουργική Απόφαση (Κ.Υ.Α.), η οποία δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Β' 5509/15-12-2020.

➤ Μήνυμα του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, κ. Ιερωνύμου, όπως αναρτήθηκε στον Επίσημο Ιστότοπο της Εκκλησίας της Ελλάδος, 20.3.2020, ώρα ανάρτησης: 12:57:43, Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ecclesia.gr, [http://www.ecclesia.gr/epikairobita/main_epikairobita_next.asp, (07/07/2021)].

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

➤ Ciocan, Christoph, Cosmin-Tudor, *Religious Controversies in Covid-19. Restrictions, State, Science, Conspiracies: Four Topics with theological –Ethical Responses*, Dialogo, 1/20, open access Journal, June 2020.

➤ Clapsis E., “The Eucharist as a Missionary event in a Suffering World” in *Your Will be done, Orthodoxy in Mission* (ed. G. Lemopoulos), Katerini, Greece: Tertios, 1989.

➤ Farley, Edward, *Deep Symbols. Their Postmodern Effacement and Reclamation*, Trinity Press International, November 1, 1996.

➤ Keum Jooseop, ed., *Together towards Life: Mission and Evangelism in Changing Landscapes*, WCC Publications, Geneva 2013.

➤ “*Liturgical Theology, Theology of Liturgy, and Liturgical Reform*”, *Liturgy and Tradition. Theological Reflections of Alexander Schmemmann*, επιμ. Thomas Fisch, εκδ. St Vladimir’s Seminary Press, Crestwood, New York 1990.

➤ MacDougall, Scott, *More than Communion. Imagining an Eschatological Ecclesiology*, εκδ. Bloomsbury, T. & T. Clark, London and New York 2015.

➤ Taft, F. Robert, “Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence”, *Dumbarton Oaks Papers* (DOP), τ. 50 (1996).

➤ Taft, F. Robert, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. VI, *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, *Dumbarton Oaks Papers*, Rome 2008.

➤ Theissen, Gerd, *The Social Settings of Pauline Christianity*, μτφρ. J. H. Schutz, Edinburgh: T & T Clark, 1982.

➤ Zizioulas D. John, *The Eucharistic Communion and the World*, εκδ. T. & T. Clark, London and New York 2011.

➤ Zizioulas John, *The One and the Many: Studies on God, Man the Church and the World Today*, επιμ. Gregory Edwards, εκδ. Sebastian Press, Alhambra, Ca. 2010.

ΕΝΤΥΠΟΣ ΤΥΠΟΣ

➤ Αμφιλόχιος, Μητροπολίτης Κισάμου και Σελίνου, «Η πίστη σε.... «καραντίνα», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 24-25.

➤ Ανθόπουλος Χ., «Πανδημία, δικαίωμα στην υγεία και καθήκον αλληλεγγύης», *Εφημελλ*, 1/2020.

➤ Αυστραλίας Μακάριος: «Θα εμβολιαστώ, και μάλιστα δημόσια», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 09.

➤ Βασιλειάδης Πέτρος, «Λειτουργική Αναγέννηση: Συμμετοχή του Λαού και ενεργοποίηση της Αναφοράς», *ΣΥΝΑΞΗ*, τευχ.72.

➤ π. Βασιλειάδης Δημήτριος, «Η Εκκλησία μας ως σώμα Χριστού», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 19.

➤ Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, «Γιατί εμβολιάστηκα», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 30-31.

➤ Κανάκης Ιάκωβος, Αρχιμανδρίτης, «Η Θεία Κοινωνία θα πολεμηθεί αρκετά με αφορμή τον νέο ιό» *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 10.

➤ Κατσιβαρδάς Χαράλαμπος, «Οι Άγιοι της Εκκλησίας μας ως κοινωνικά πρότυπα και πυξίδα για τη ζωή μας!», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 19 Μαΐου 2021, αρ. φύλλου 302, σ. 24.

➤ Κιβωτός της Ορθοδοξίας, «Ηλίας Μόσιαλος: Γιατί επιμένει στον τρόπο διανομής της Θ. Κοινωνίας η Εκκλησία?», αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 10.

➤ Κιβωτός της Ορθοδοξίας, «Η εσωστρέφεια επιστρέφει στη Σύνοδο», αρ. φύλλου 247, 20.05.2021, σελ. 6-7.

➤ Κιβωτός της Ορθοδοξίας, ΙΣΚΕ: «Όλα τα ζώα είναι ίσα αλλά μερικά πιο ίσα από τα άλλα», αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 23.

➤ Κιβωτός της Ορθοδοξίας, Ειδήσεις, «Σερβική Εκκλησία: «Υποτιμήσαμε τον κορωνοϊό. Η απροσεξία μας «δολοφόνησε» τον Πατριάρχη», αρ. φύλλου 231, 28.01.2021, σελ. 30.

➤ Κόκκινος Ιωσήφ, «Επιστήμονες κατά Ιεραρχών για τη Θεία Μετάληψη», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 213, 24.09.2020, σελ. 06.

➤ Κόκκινος Ιωσήφ (επιμ.), «Φθιώτιδος Συμεών: Κάντε τους ναούς αίθουσες διδασκαλίας», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 08.

➤ Κόκκινος Ιωσήφ, «Οι Γερμανοί τα βάζουν και με την Εκκλησία!» *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 231, 28.01.2021, σ. 08.

➤ Λευκαδίτης Χρήστος, «Fake βίντεο και φωτογραφίες. Για παραπληροφόρηση και στρατευμένους κουνδουλοφόρους κάνει λόγο η Εκκλησία», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ.02.

➤ Μακρής Διονύσης, «Άνάρμοστες Αρχιερατικές συμπεριφορές», *Στύλος Ορθοδοξίας*, Ιούνιος 2021, αρ. φύλλου 233, σ. 4.

- «Μεσσηνίας για Covid-19: Η παγκοσμιοποίηση βρήκε την έκφρασή της», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 247, 20.05.2021, σ. 24-25.
- Ναυπάκτου Ιερόθεος: «Η προσευχή τη Μεγάλη Εβδομάδα», *Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ*, 9 Απριλίου 2020.
- Ορθόδοξη Αλήθεια, «Άλλαξε διαπραγματευτές (η Κυβέρνηση)», 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284.
- Ορθόδοξη Αλήθεια, «Δράμας: είναι ένοχοι ενώπιον του Θεού οι διασπορείς», 16 Ιουνίου 2021, αρ. φύλ. 306.
- Ορθόδοξη Αλήθεια, «Μετράει το πολιτικό κόστος», 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 11.
- Ορθόδοξη Αλήθεια, «Η πανδημία απαγορεύει να φροντίσουμε ακόμα και τους τάφους των οικείων μας», 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284, σ. 14-15.
- Ρεράκης Ηρακλής, «Ενώπιον αντιχριστιανικών fake news!», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284.
- Ριζούλης Δημήτρης, «Οι προκλήσεις και οι δυσκολίες», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 30 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 282, σ.2.
- Ρίκου Ελένη – Σοφία, «Το μέγα θαύμα της Θείας Λειτουργίας», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 31.
- Σπύρου Απόστολος, «Εκκλησία “εν διωγμώ” και τα Χριστούγεννα?», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279.
- Τζίμας Κώστας, «Ηγούμενος απαγορεύει το εμβόλιο», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 02.
- Χατζή Σοφία, «Ο Χριστιανός δεν μπορεί να μην είναι αισιόδοξος. Τότε κάτι δεν πάει καλά!», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 9 Δεκεμβρίου 2020, αρ. φύλλου 279, σ. 16-17.
- π. Χρήστου Αντώνιος, «Από τη συναλληλία φτάσαμε ανοιχτά στη σύγκρουση;», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, αρ. φύλλου 229, 14.01.2021, σ. 12.
- Χριστοδούλου Στέφη, «Δεν θα δώσω σε κανέναν ευλογία για το εμβόλιο», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284, σ. 8.
- Χριστοδούλου Στέφη, «Ψευδής δημοσίευση από φωτογραφία άλλου έτους!», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 13 Ιανουαρίου 2021, αρ. φύλλου 284, σ. 8.
- π. Χρυσόπουλος Χρυσόστομος, «Μάθημα συνεργασίας», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 16 Ιουνίου 2021, αρ. φύλλου 306, σ. 22.
- π. Χρυσόπουλος Χρυσόστομος, «Συνείδηση “ακορντεόν”», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 19 Μαΐου 2021, αρ. φύλλου 302, σ. 22.
- π. Φίλιος Ηρακλής, «Υπακούοντας στην Εκκλησία», *Ορθόδοξη Αλήθεια*, 16 Ιουνίου 2021, αρ. φύλλου 306, σ. 10.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

- ΑΠΕ-ΜΠΕ, Euro2day, Ειδήσεις | Επίκαιρα, «Άμυνα απέναντι στους «συνωμοσιολόγους» σχεδιάζει η Εκκλησία», 05/10/2021, [<https://www.euro2day.gr/>, (09/10/2021)].

- Αγρίνιο Culture, «Με περσινές φωτογραφίες από το Στρατό η προπαγάνδα της ΕφΣυν σε βάρος της Εκκλησίας», 9 Ιανουαρίου 2021, [<https://www.agrinioculture.gr/2021/01/09/me-persines-fotografies-apo-to-strato-i-propaganda-tis-efsyn-se-varos-tis-ekklisias/>, (03/08/2021)].
- Ανδρέοπουλος Χάρης, «Εκκλησία και πανδημία», 04 Οκτωβρίου 2021, 18:29, *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Webedition*, [<https://www.eleftheria.gr/m/απόψεις/item/299213.html>, (10/10/2021)].
- Ανθιμος Μητροπολίτης Αλεξανδρουπόλεως, «Είναι πρωτίστως θέμα πίστεως», *ΤΟ ΒΗΜΑ, Κοινωνία*, 15 Αυγούστου 2009, 07:07, [<https://www.tovima.gr/2009/08/15/society/einai-prwtistws-thema-pistews/>, (25/06/2021)].
- Ανθόπουλος Χαράλαμπος, «Εμβόλιο: Τα όρια της μη υποχρεωτικότητας», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 11/12/2020, 06:20, [<https://www.protothema.gr/blogs/haralabos-anthopoulos/article/1073847/emvolio-ta-oria-tis-mi-upohreotikotitas/>, (16/09/2021)].
- Αντωνιάδου Μαρία, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος στο «Βήμα» : «Δεν έχω το δικαίωμα να κάνω ούτε βήμα πίσω», *ΤΟ ΒΗΜΑ, Κοινωνία*, 04.01.2021, 13:27, [<https://www.tovima.gr/2021/01/04/society/o-oikoumenikos-patriarxis-vartholomaios-sto-vima-den-exo-to-dikaioma-na-kano-oute-vima-piso/>, (18/09/2021)].
- Αντωνιάδου Μαρία, «Χρυσόστομος : “Η Εκκλησία δεν μπορεί να γίνεται πρόξενος του θανάτου”», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 13.01.2021, 11:40, [<https://www.tovima.gr/2021/01/13/society/xrysostomos-i-ekklisia-den-mporei-na-ginetai-proksenos-tou-thanatou/>, (19/06/2021)].
- ΑΠΕ-ΜΠΕ, Euro2day, Ειδήσεις | Επίκαιρα, «Άμυνα απέναντι στους «συνωμοσιολόγους» σχεδιάζει η Εκκλησία», 05/10/2021, [<https://www.euro2day.gr/>, (09/10/2021)].
- Αποστολίδου Έλενα, «Η χρήση των social media από την εκκλησία, στην εποχή του COVID-19. Τις νέες μορφές επικοινωνίας αξιοποιούν πρόσωπα της εκκλησίας, θέλοντας να καλύψουν το κενό που δημιουργείται στην εκκλησιαστική ζωή, την παρατεταμένη περίοδο της καραντίνας. Ο Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας Γαβριήλ, μιλάει στη "ΜτΚ", *MAKEΛONIA, KOINΩNIA*, 15/04/2021, 10:00, [<https://www.makthes.gr/h-khrisi-ton-social-media-apo-tin-ekklisia-stin-epokhi-toy-covid-19-377283>, (16/09/2021)].
- Βαρθολομαίος: «Μη φοβηθείτε καμία πανδημία» - Το μήνυμα του Οικουμενικού Πατριάρχη, *Lifo Newsroom*, 19.4.2020, 15:35, [<https://www.lifo.gr/now/world/bartholomaios-mi-fobitheite-kamia-pandimia-minyma-toy-oikoymenikoy-patriarhi>, (07/07/2021)].
- Βενιζέλος Ευάγγελος, «Ζούμε την κυριαρχία του internet», *Iefimerida.Gr, Newsroom*, 28/03/2017, 13:45, [<https://www.iefimerida.gr/news/327482/exi-hronia-iefimeridagr-miloy-n-anthropoi-tis-politikis-ton-grammaton-kai-ton-tehnon>, (20/06/2021)].
- Γαβριήλ, Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας, «Άλλος ο ρόλος του πνευματικού άλλος του γιατρού», *Βήμα Ορθοδοξίας*, 8 Ιουλίου 2021, 11:55, [<https://www.vimaorthodoxias.gr/eipan/neas-ionias-gavriil-allos-olorolos-toy-pneymatikoy-allos-toy-giatroy/>, (22/09/2021)].
- CNN Newsroom, «Ιερά Σύνοδος: Η Εκκλησία θα προσφύγει στο ΕΣΡ για τα ψευδή δημοσιεύματα», 13 Ιανουαρίου 2021, 15:31, [<https://www.cnn.gr/ellada/story/250436/iera-synodos-h-ekklisia-tha-prosfygei-sto-esr-gia-ta-pseydi-dimosieymata>, (29/06/2021)].
- CNN Newsroom, «Κορωνοϊός: Στο ΣτΕ η Εκκλησία για τη μη συμμετοχή πιστών στον εορτασμό των Θεοφανίων», 7 Ιανουαρίου 2021, 16:28, [<https://www.cnn.gr/ellada/story/249697/koronoios-sto-ste-i-ekklisia-gia-ti-mi-symmetoxi-piston-ston-eortasmo-ton-theofaneion>, (29/06/2021)].
- CNN Newsroom, Πολιτική, «Οικουμενικό Πατριαρχείο: Η πανδημία στο επίκεντρο της Σύναξης της Ιεραρχίας», Πέμπτη, 02 Σεπτεμβρίου 2021, 15:20, [<https://www.cnn.gr/politiki/story/279970/oikoymeniko-patriarxeio-h-pandimia-sto-epikentro-tis-synaxis-tis-ierarxias>, (18/09/2021)].
- CNN Newsroom, «Ιερώνυμος σε κληρικούς: Όποιος διαφωνεί να πάει σπίτι του, πάνω από όλα η υπακοή στην Εκκλησία», Κυριακή, 10 Οκτωβρίου 2021 23:04,

[<https://www.cnn.gr/ellada/story/284834/ieronimos-se-klirikoy-pano-apo-ola-i-ypakoi-stin-ekklisia-opoios-diafonei-na-aposyrthei>, (15/10/2021)].

➤ Δημητριάδος: «Ουδενός η προσωπική άποψη υπέρκειται της Συνοδικής Διαγνώμης!», *ORTHODOXIA.INFO*, 05/09/2021, 13:21, [<https://orthodoxia.info/news/dimitriados-oydenos-prosopiki-apo/>, (23/09/2021)].

➤ Δ' Ημερίδα που διοργάνωσε η Συνοδική Επιτροπή Τύπου, Δημοσίων Σχέσεων και Διαφώτισεως της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο Πνευματικό Κέντρο του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Νικαίας, στις 15 Φεβρουαρίου 2018, *EKKLHΣIA ONLINE*, 17/02/2018, 08:20, [<https://www.ekklisiaonline.gr/nea/d%CE%84-imerida-tis-synodikis-epitropis-tyrou-dimosion-scheseon-ke-diafotiseos-tis-s-tis-ekklisias-tis-ellados/>, (22/07/2021)].

➤ ΕΘΝΟΣ, Έρευνα Κάπα Research: «1 στους 2 νέοι δηλώνουν ανασφάλεια ή αδιέξοδο», Έρευνα της Κάπα Research σε νέους 17 έως 39 ετών για την ταυτότητα της νέας γενιάς, ΕΛΛΑΔΑ, 15.05.2021, 19:05, [https://www.ethnos.gr/ellada/157178_ereyna-kapa-research-1-stoys-2-neoi-dilonoy-anasfaleia-i-adiexodo, (25/09/2021)].

➤ ΕΘΝΟΣ, Εκκλησία Newsroom, «Ιερά Σύνοδος: Η Εκκλησία προσφεύγει στο ΕΣΡ για fake news», 13.01.2021, 17:00, [https://www.ethnos.gr/ekklisia/141480_iera-synodos-i-ekklisia-prosfeygei-sto-esr-gia-fake-news, (29/06/2021)].

➤ ΕΘΝΟΣ – ΚΟΣΜΟΣ, «Κορωνοϊός: Τι λέει η συνωμοσιολογία QAnon που εξαπλώνεται στην Ευρώπη», 14.09.2020, 22:13, [https://www.ethnos.gr/kosmos/123807_koronoios-ti-leei-i-synomosiologia-qanon-poy-exaplonetai-stin-eyropi, (11/07/2021)].

➤ ΕΘΝΟΣ – ΚΟΣΜΟΣ, «Κορωνοϊός: 2.600 θεωρίες συνωμοσίας από την αρχή της πανδημίας έως σήμερα», 07.09.2020, 10:57, [https://www.ethnos.gr/kosmos/122611_koronoios-2600-theories-synomosias-apo-tin-arhi-tis-pandimias-eos-simera, (11/07/2021)].

➤ Ελεύθερος Τύπος, «Ιερά Σύνοδος προς τους πιστούς: “Ναι στο εμβόλιο – Η εγκύκλιος και το φυλλάδιο που θα μοιραστεί στους ναούς”», 21 Ιουλίου 2021, 07:46, [<https://eleftherostypos.gr/ellada/792831-iera-synodos-pros-pistoys-nai-sto-embolio-i-egkyklios-kai-to-fylladio-poy-tha-moirastei-stoys-naoys/>, (22/09/2021)].

➤ Ευσταθίου Χριστάκης, «Ο παροξυσμός για τον εορτασμό του Πάσχα και οι πικρές αλήθειες», *Philenews*, 12 Απριλίου 2020, 6:45, [<https://www.philenews.com/koinonia/eidiseis/article/915892/o-paroxysmos-gia-ton-eortasmo-toy-pascha-kai-oi-pikres-alitheies>, (21/09/2021)].

➤ EURONEWS with ΑΠΕ-ΜΠΕ, «Οικουμενικός Πατριάρχης: « “Όσο η υγειονομική κρίση συνεχίζεται, πρέπει να τηρούμε τα μέτρα”», ανανέωση πριν από 21/12/2020, [<https://gr.euronews.com/2020/12/21/patriarxis-vartholomaios-covid-19-krisi-synexizetai-prepei-na-tiroume-metra-prostasias>, (07/07/2021)].

➤ Ζιώζιου Μαρίνα, «Ο προνοητικός λόγος του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη και η Θεία Ευχαριστία», *ΕΘΝΟΣ, Εκκλησία*, 10.03.2020, 14:59, [https://www.ethnos.gr/ekklisia/93123_o-pronoitikos-logos-toy-agiou-nikodimoy-toy-agioreiti-kai-i-theia-eyharistia, (28/06/2021)].

➤ Η Καθημερινή, Κοινωνία, «Ιερά Σύνοδος: Σε απολογία οι μητροπολίτες Κυθήρων και Αιτωλίας για το ‘αντάρτικο’ το Πάσχα», 15.07.2021, 16:02, [<https://www.kathimerini.gr/society/561434743/iera-synodos-se-apologia-oi-mitropolitες-kythiron-kai-aitolias-gia-to-antartiko-to-pascha/>, (25/08/2021)].

➤ Η Καθημερινή, «Ιερόνυμος: Η Θεία Κοινωνία δεν συζητείται, η συνάθροιση είναι κάτι διαφορετικό», Newsroom, 14.04.2020, 14:01, [<https://www.kathimerini.gr/society/1073858/ieronimos-i-theia-koinonia-den-syziteitai-i-synathroisi-einai-kati-diaforetiko/>, (07/08/2021)].

➤ ΘΕΜΑ, «Πανδημία: Ξεπέρασαν τα 4 εκατομμύρια οι νεκροί από Covid-19 παγκοσμίως», 08/07/2021, 07:54, [<https://www.protothema.gr/koronoios-live/article/1141172/pandimia-xeperasan-ta-4-ekatommuria-oi-nekroi-apo-covid-19-pagosmios/>, (21/08/2021)].

- π. Θερμός Βασίλειος, «Εκκλησία και πανδημία: η επόμενη μέρα. Η μήπως, η επόμενη νύχτα;», *EORDAIA.ORG*, 08 Μαΐου 2021, [<http://eordaia.org/index.php/54-2020-martios/34943-ekklisia-kai-pandimia-i-epomeni-mera-i-miros-i-epomeni-nyxta-grafei-o-p-vasileios-thermos>], (16/08/2021)].
- Ιγνατιάδης Βασίλης, «Εμβόλια: Η έρευνα της Εκκλησίας για το τσιπάκι και τα εμβρυικά κύτταρα», *Iatronet.gr*, *Επιστήμη & Ζωή*, 23 Ιουλίου 2021, [<https://www.iatronet.gr/article/102687/emvolia-h-ereyna-ths-ekklhsias-gia-to-tsipaki-kai-ta-emvryika-kyttara>], (29/09/2021)].
- «Ιερέας στο Αγρίνιο: Κοινώησα 700 πιστούς τα Χριστούγεννα, με τη Θεία Κοινωνία δεν κολλάει ο κορωνοϊός», 13/01/2021, 12:39, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1084163/iereas-sto-agrinio-koinonisa-700-pistous-ta-hristougenna-me-ti-theia-koinonia-den-kollaei-o-koronoios>]./, (03/07/2021)].
- IN.GR., «Υβριστικό το επιχείρημα ότι δεν μεταδίδονται ασθένειες από τη Θεία Κοινωνία, λέει ιερέας», *in.gr*, 21 Μαΐου 2020, 20:43, [<https://www.in.gr/2020/05/21/greece/yvristikoto-epixeirima-oti-den-metadidontai-astheneies-apo-ti-theia-koinonia-leei-iereas/>], (29/08/2021)].
- Καλαϊτζή Αλεξία, «Η Εκκλησία στον καιρό της πανδημίας», *ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «Κ»*, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 24.12.2020, 07:00, [<https://www.kathimerini.gr/k/k-magazine/561204271/i-ekklisia-ston-kairo-tis-pandimias/>], (15/06/2021)].
- Καραϊσκάκη Τασούλα, «Η πανδημία «τραυματίσε» βαριά την ελληνική κοινωνία», *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 15.05.2020, 09:30, [<https://www.kathimerini.gr/society/1078153/i-pandimia-traymatise-varia-tin-elliniki-koinonia/>], (22/06/2021)].
- Καρεκλάς Ζάχος, «Βίντεο από τα Θεοφάνεια του 2015 εμφανίστηκε σε δελτίο ειδήσεων ως σημερινό», *ORTHODOXIA.INFO*, 06/01/2021, 19:55, [<https://web.archive.org/web/20210106181432/https://orthodoxia.info/news/vinteo-ta-theofaneia-2015-emfanistike-se-delitio-eidhseon-ws-shimerino>], (15/07/2021)].
- Καρεκλάς Ζάχος, «ΘΕΟΦΑΝΕΙΑ: Νέο κρούσμα fake news. Αυτή τη φορά από την Εφημερίδα των Συντακτών», *ORTHODOXIA.INFO*, 09/01/2021 | 15:33, [<https://web.archive.org/web/20210109150652/https://orthodoxia.info/news/theofaneia-neo-kroysma-fake-news-ayti-ti-fora-a/>], (15/07/2021)].
- Klein Naomi, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, Συνέντευξη στο *VICE*, 17 Μαρτίου 2020, [<https://www.aftoleksi.gr>], (12/06/2021)].
- Κόλινς Φράνσις, *Η Γλώσσα του Θεού*, Συνέντευξη στον Τζον Χόργκαν, *ΑΠΟΨΕΙΣ*, [www.nationalgeographic.gr], (17/06/2021)].
- Κονιδάρης Μ. Ι., «Εκκλησία και Πανδημία», *Το Βήμα*, 11.12.2020, 06:12, [<https://www.tovima.gr/2020/12/11/opinions/ekklisia-kai-pandimia/>], (22/07/2021)].
- Κυθήρων Σεραφείμ: «Όταν κλείνουμε τους Ναούς είναι σαν να κλείνουμε τα Νοσοκομεία», *Ενωμένη Ρωμοσύνη*, 3 Μαρτίου 2021, [<https://enromiosini.gr/arthrografia/>], (27/08/2021)].
- Λιάκος Γιάννης, «Ο “συμβιβασμός” για το Πάσχα: Επιτάφιος γύρω από τον ναό και Ανάσταση νωρίς», 19 Απριλίου 2021, 23:40, *CNN Newsroom*, [<https://www.cnn.gr/ellada/story/262750/o-symvivasmos-gia-to-pasxa-epitafios-gyro-apo-to-nao-kai-anastasi-noris>], (29/08/2021)].
- Lifo Newsroom, «Βαρθολομαίος: «Μη φοβηθείτε καμία πανδημία» - Το μήνυμα του Οικουμενικού Πατριάρχη», 19.4.2020, 15:35, [<https://www.lifo.gr/now/world/bartholomaios-mi-fobitheite-kamia-pandimia-minyma-toy-oikoumenikoy-patriarhi>], (07/07/2021)].
- Λουδάρος Ανδρέας, «Εκτακτο: Τα μέτρα της Εκκλησίας της Ελλάδος για τον κορωνοϊό», *ORTHODOXIA.INFO*, 16/03/2020 | 21:34, [<https://orthodoxia.info/news/bf/>], (19/06/2021)].
- «Μα τι συμβαίνει επιτέλους με το Πατριαρχείο Μόσχας και την COVID-19;», 20 Μαΐου 2020, [https://romalewfronimati.blogspot.com/2020/05/covid-19_20.html], (27/06/2021)].

- Messinia Live, «Μεσσηνίας: ‘Κάποιοι θέλουν να προκαλέσουν ένταση μεταξύ Εκκλησίας – Πολιτείας’», 16/07/2018, [<https://www.messinialive.gr/messinias-kapoioi-theloun-prokalesoun-entasi-metaksy-ekklisias-politeias/>], (19/06/2021)].
- Messinia Live, «Χρυσόστομος Μεσσηνίας: ‘Γιατί ο διασυρμός του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας;’», 06/05/2020, [<https://www.messinialive.gr/xrysostomos-messinias-giati-diasyrmos-tou-mystiriou-tis-theias-efcharistias/>], (19/06/2021)].
- Νεκτάριος Μητροπολίτης Αργολίδος, «Ευκαιρία για μια γνήσια αυτοκριτική», στο: Αλεξία Καλαϊτζή, «Η Εκκλησία στον καιρό της πανδημίας», ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «Κ», 24.12.2020, 07:00, [<https://www.kathimerini.gr/k/k-magazine/561204271/i-ekklisia-ston-kairo-tis-pandimias/>], (10/09/2021)].
- Ναυπάκτου Ιερόθεος, «Η ενότητα της Εκκλησίας», ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙΣ, ΝΕΑ, Πέμπτη, 29 Οκτωβρίου 2020, 21:41, [<https://www.ekklisiaonline.gr/nea/naftaktou-ierotheos-i-enotita-tis-ekklisias/>], (26/06/2021)].
- Ναυπάκτου Ιερόθεος, «Ποικιλόμορφες πανδημίες», Ι.Μ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 06 Σεπτεμβρίου 2021, 14:29, ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, [https://www.orthodoxia.newsagency.gr/category/mitropolitiko_ergo/], (21/09/2021)].
- Ναυτεμπορική, «Διεθνή Μέσα: ‘Η Εκκλησία στην Ελλάδα αφήφησε τα μέτρα για τον κορωνοϊό’», Πέμπτη, 07 Ιανουαρίου 2021, 09:13, 09:40, [<https://www.naftemporiki.gr/story/1677882/diethni-mesa-i-ekklisia-stin-ellada-apsifise-ta-metra-gia-ton-koronoio/>], (15/07/2021)].
- Ναυτεμπορική, «Ιερόνυμος: Μένουμε σπίτι από αγάπη όχι από φόβο», 20 Μαρτίου 2020, 15:30, [<https://www.naftemporiki.gr/story/1578204/ieronumos-menoume-spiti-apo-agapi-oxi-apo-fobo>], (07/07/2021)].
- Ναυτεμπορική, «Το ΦΕΚ για τα μέτρα κατά τη διάρκεια των εορτών – Τι ισχύει για τις εκκλησίες», Τρίτη, 15 Δεκεμβρίου 2020 17:26, [<https://www.naftemporiki.gr/story/1670290/to-fek-gia-ta-metra-kata-ti-diarkeia-ton-eorton--ti-isxuei-gia-tis-ekklisies>], (15/07/2021)].
- Naxosimes, «Η Μητρόπολη Παροναξίας διαψεύδει τα κανάλια για το βίντεο δήθεν από φετινό εορτασμό των Θεοφανίων», 07/01/2021, 1:54, [<https://naxosimes.gr/naxos/78719/mitropoli-paronaxias-diapseydei-ta-kanalia-to-vinteo-dithen-fetino-eortasmo/>], (12/07/2021)].
- Νεκτάριος Μητροπολίτης Κερκύρας, «Η Εκκλησία μετά την πανδημία»: Ιερατικό συνέδριο στην Κέρκυρα, Ι.Μ. Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, 21 Σεπτεμβρίου, 2021 - 21:18, Τελευταία ενημέρωση: 21/09/2021 - 21:40, ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/mitropolitiko_ergo/i-ekklisia-meta-tin-pandimia-ieratiko-synedrio-tis-i-m-kerkyras/], (29/09/2021)].
- ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, «Διαδικτυακή ‘επίθεση’ στο Πατριαρχείο Γεωργίας», 12 Απριλίου, 2021 - 18:25, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/patriarxeia/patriarxio_georgias/diadiktyaki-epithesi-stous-logariasmous-tou-patriarxeiou-georgias/], (21/06/2021)].
- ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, «Εκκλησία και Πολιτεία στη μάχη κατά της πανδημίας – Οι εισηγήσεις της Συνοδικής Επιτροπής Βιοηθικής για τα εμβόλια», Επικαιρότητα, 27 Ιανουαρίου 2021, 8:08, [<https://www.orthodoxianewsagency.gr/epikairotita/ekklisia-kai-politeia-sti-maxi-kata-tis-pandimias-oi-eisigiseis-tis-synodikis-epitropis-vioithikis-gia-ta-emvolia/>], (29/09/2021)].
- ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, «Η Εκκλησία μετά την πανδημία»: Ιερατικό συνέδριο στην Κέρκυρα, Ι.Μ. Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, 21 Σεπτεμβρίου, 2021 - 21:18, Τελευταία ενημέρωση: 21/09/2021 - 21:40, [https://www.orthodoxia.newsagency.gr/mitropolitiko_ergo/i-ekklisia-meta-tin-pandimia-ieratiko-synedrio-tis-i-m-kerkyras/], (29/09/2021)].
- ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, Εκκλησία της Ελλάδος, «Τελέστηκε η χειροτονία του Μητροπολίτου Περιστερίου», 17 Οκτωβρίου 2021, 8:00, τελευταία ενημέρωση: 17/10/2021, [https://www.orthodoxianewsagency.gr/aytokefales_ekklisies/ekklisia_ellados/telestike-i-xeirotonia-tou-epsifismenou-mitropolitou-peristeriou-k-grigoriou/], (18/10/2021)].

- Ορθόδοξος Τύπος, «Επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη για τη Θεία Κοινωνία», Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, 2 Ιουνίου 2020, [<https://orthodoxostypos.gr/επιστολή-του-οικουμενικού-πατριάρχη>, (07/07/2021)].
- Παπαθανασόπουλος Στέλιος, «Ελληνικά Μέσα ενημέρωσης: το παράδοξο σπιράλ αξιοπιστίας», *MedianalysisGR*, 12 Μαρτίου 2019, [<https://medianalysis.net/2019/03/12/%CE%B5%>, (16/07/2021)].
- Παπακωνσταντίνου Γιώργος, «Πάσχα: Ο «ιερός συμβιβασμός» και το σενάριο για Ανάσταση πριν τα μεσάνυχτα», *CNN Newsroom*, 20 Απριλίου 2021, 07:25, [<https://www.cnn.gr/politiki/story/262761/pasxa-o-ieros-symnivasmos-kai-to-senario-gia-anastasi-prin-ta-mesanyхта>, (24/09/2021)].
- Παπαμήτσος Δημήτρης, «‘Συμβιβασμός’ Μητσοτάκη - Ιερώνυμου για τη λειτουργία των ναών το Πάσχα», 19 Απριλίου 2021, 19:05, *CNN Newsroom*, [<https://www.cnn.gr/politiki/story/262726/synomilia-mitsotaki-ieronymoy-gia-ti-leitoyrgia-ton-naon-to-pasxa>, (24/09/2021)].
- ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ, «Ιερέας στο Αγρίνιο: Κοινωνία 700 πιστούς τα Χριστούγεννα, με τη Θεία Κοινωνία δεν κολλάει ο κορωνοϊός», 13/01/2021, 12:39, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1084163/iereas-sto-agrinio-koinonisa-700-pistous-ta-hristougenna-me-ti-theia-koinonia-den-kollaiei-o-koronoios/>, (03/07/2021)].
- ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ, «Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ: Ο κορωνοϊός δεν μεταδίδεται μέσω της Θείας Κοινωνίας», 25/12/2020, 13:37, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1078544/mitropolitis-peiraios-serafeim/>, (02/07/2021)].
- Σαββάτος Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μεσσηνίας, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid-19», 17 Δεκεμβρίου 2020, 16:58, *Eleftherostypos.gr, Newsroom*, [<https://eleftherostypos.gr/ellada/678167-i-orthodoxi-ekklisia-kai-i-pandimia-tou-covid-19/>, (19/06/2021)].
- Σαδανά Γεωργία, «Εφικτή η σύγκλιση Εκκλησίας – επιστήμης για την «μηχανική» της Θείας Κοινωνίας», *ΘΕΜΑ*, 21/12/2020, 22:18, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1077342/efikti-i-suglisi-ekklisias-epistimis-gia-tin-mihaniki-tis-theias-koinonias/>, (25/06/2021)].
- Σούλτεγιανς Μπρίτα /DPA, «Μπορεί να διδαχθεί η εκκλησία από την πανδημία;», επιμέλεια: Ειρήνη Αναστασοπούλου, *DW, Κοινωνία & Πολιτισμός*, 04.11.2020, [<https://www.dw.com/el/%CF%86%CE>, (05/06/2021)].
- Σταμούλης Χρυσόστομος: «Εγιναν λάθη από όλους», στο: Αλεξία Καλαϊτζή, «Η Εκκλησία στον καιρό της πανδημίας», *ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «Κ», Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 24.12.2020, 07:00, [<https://www.kathimerini.gr/k/k-magazine/561204271/i-ekklisia-ston-kairo-tis-pandimias/>, (15/06/2021)].
- Στείρης Γιώργος Αν. Καθ. Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ, «Εκκλησία και πανδημία. Στην Ορθοδοξία ισχύει το “κατ’ οικονομίαν” και είναι η ώρα να εφαρμοστεί. Υπάρχει προηγούμενο», *HUFFPOST*, 12/03/2020, 07:20, [https://www.huffingtonpost.gr/entry/ekklesia-kai-pandemia_gr_5e68a3c8c5b6670e73010bc4, (12/09/2021)].
- Στρακ Κρίστοφ, «Φθίνει ο ρόλος των εκκλησιών εν καιρώ πανδημίας», επιμέλεια: Ειρήνη Αναστασοπούλου, *DW, Κοινωνία & Πολιτισμός*, 01.04.2021, [<https://www.dw.com/el/a-57055633>, (05/06/2021)].
- ΤΟ ΒΗΜΑ Κοινωνία, «Ιερά Σύνοδος: Εγκύκλιος προς τους Ιεράρχες – “Εκκλησία και επιστήμη στον αγώνα κατά της πανδημίας”», 20.07.2021, 18:55, [<https://www.tovima.gr/2021/07/20/society/iera-synodos-egkyklios-pros-tous-ierarxes-ekklisia-kai-epistimi-ston-agona-kata-tis-pandimias/>, (22/09/2021)].
- ΤοΒΗΜΑ Team, Κοινωνία, «Κορωνοϊός - Ιερώνυμος: Η Εκκλησία μας ουδέποτε στάθηκε απέναντι στην Επιστήμη ή επιχείρησε να την υποκαταστήσει», 13 Μαρτίου 2020, 09:02, [<https://www.tovima.gr/2020/03/13/society/koronoios-ieronymos-i-ekklisia-mas-oudepote-stathike-apenanti-stin-epistimi-i-epixeirise-na-tin-ypokatastisei/>, (03/06/2021)].

- TA NEA Online, Ιταλία: «Ιερέας τελεί λειτουργία σε εκκλησία γεμάτη... με φωτογραφίες πιστών», [<https://www.tanea.gr/2020/04/05/world/ierreas-telei-leitourgia-se-ekklisia-gemati-me-fotografies-piston/>, (02/10/2021)].
- TANEA Team, «Η Ελλάδα δεύτερη στον κόσμο σε αρνητές του κορωνοϊού...μετά τη Νιγηρία», 29 Οκτωβρίου 2020, 23:41, [<https://www.in.gr/2020/10/29/greece/koronaios-ellada-deyteri-ston-kosmo-se-arnites-meta-ti-nigeria/>, (03/08/2021)].
- TANEA Team, «Μητροπολίτης Ιγνάτιος – Μεμονωμένοι ιερείς δαιμονοποιούν τον κορωνοϊό – Χάσαμε ανθρώπους από fake news», 30 Αυγούστου 2021 | 08:39, [<https://www.tanea.gr/2021/08/30/greece/mitropolitis-ignatios-memonomenoi-ierois-daimonopoioun-ton-koronaio-xasame-anthropous-apo-fake-news/>, (04/07/2021)].
- TANEA Team, «Κοινό άρθρο από Μέρκελ, Μακρόν, Γκουτέρες, Σαρλ Μισέλ, Ούρσουλα φον ντερ Λάιεν», TANEA Team, 4 Φεβρουαρίου 2021 | 05:35, [<https://www.facebook.com/sharer/sharer.php?u=https://www.tanea.gr/2021/02/04/opinions/koino-arthro-apo-merkel-makron-gkouteres-sal-misel-oursoula-fon-nter-laien/>, (08/06/2021)].
- Tech & Science, «Κορωνοϊός: «Πώς το dark web εκμεταλλεύεται τον φόβο - Έως και 15.000 δολ. για “εμβόλιο από την Κίνα”», [<https://www.lifo.gr/now/tech-science/koronoios-pos-dark-web-ekmetalleyetai-ton-fobo-eos-kai-15000-dol-gia-embolio-apo->, (05/07/2021)].
- THETOC TEAM, «Η Γιαμαρέλου επιμένει: Θα κοινωνήσω και δεν θα κολλήσω», 07 Μαρτίου 2020, 20:07, [<https://www.thetoc.gr/koinwnia/article/i-giamarelou-epimenei-tha-koinoniso-kai-den-tha-kolliso/>, (10/07/2021)].
- ΤΟ ΒΗΜΑ Κοινωνία, «Ιερά Σύνοδος: Εγκύκλιος προς τους Ιεράρχες – “Εκκλησία και επιστήμη στον αγώνα κατά της πανδημίας”», 20.07.2021, 18:55, [<https://www.tovima.gr/2021/07/20/society/iera-synodos-egkyklios-pros-tous-ierarxes-ekklisia-kai-epistimi-ston-agona-kata-tis-pandimias/>, (22/09/2021)].
- ΤοΒΗΜΑ Team, «Κορωνοϊός - Ιερώνυμος: Η Εκκλησία μας ουδέποτε στάθηκε απέναντι στην Επιστήμη ή επιχειρήσε να την υποκαταστήσει», Κοινωνία, 13 Μαρτίου 2020, 09:02, [<https://www.tovima.gr/2020/03/13/society/koronoios-ieronimos-i-ekklisia-mas-oudepote-stathike-apenanti-stin-epistimi-i-epixeirise-na-tin-ypokatastisei/>, (03/06/2021)].
- Τουλουμτσής Βασίλειος, Θεολόγος, «Ο σχολιασμός του ΚΗ΄ Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου από τον άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη», 15 Μαρτίου 2020, *Πεμπτουσία*, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες, [<https://www.pemptousia.gr/2020/03/o-scholiasmos-tou-ki-kanona-tis-penthektis-ikoumenikis-sinodou-apo-ton-agio-nikodimo-ton-agioriti/>, (21/09/2021)].
- π. Φεγγούλης Ευάγγελος, τακτικό Μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής Μισθωτών Δημοσίου Τομέα του ΕΦΚΑ και επίσης τακτικό Μέλος της Επιτροπής του Συνοδικού Γραφείου Προσκυνηματικών Περιηγήσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Εκπέμπουν SOS οι Ενορίες, τραγικές οι συνέπειες της πανδημίας», 11 Φεβρουαρίου 2021, 10:23, *ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, [<https://www.orthodoxianewsagency.gr/gnomes/ekpempoun-sos-oi-enories-tragikes-oi-synepeies-tis-pandimias/>, (02/10/2021)].
- Hania.news, «Οικουμενικό Πατριαρχείο: Κεκλεισμένων των θυρών οι ιερές ακολουθίες τη Μεγάλη Εβδομάδα», 8 Απριλίου 2020, [<https://hania.news/2020/04/08/>, (07/07/2021)].
- Χαμπεσής Δημήτρης, « Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι με αυξημένο δείκτη ανεκτικότητας», 01.04.2018, 16:27, *efsyn*, [[https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/145581_ellines-hristiano-i-orthodoxoi-me-ayximeno - deikti-anehtikotitas](https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/145581_ellines-hristiano-i-orthodoxoi-me-ayximeno-deikti-anehtikotitas), (17/06/2021)].
- Χαράλαμποπούλου Ισμήνη, «Ιερά Σύνοδος: Με ποια επιχειρήματα προτρέπει τους πιστούς να εμβολιαστούν», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 21/07/2021, 07:11, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1145065/iera-sunodos-me-poia-epiheirimata-protrepei-tous-pistous-na-emboliastoun/>, (27/09/2021)].

- Χαραλαμποπούλου Ισμήνη, «Μητροπολίτες Κυθήρων και Αιτωλοακαρνανίας: Πώς βρέθηκαν στο «σκαμνί» της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης για απειθαρχία», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 06/07/2021, 07:25, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1140427/mitropolitess-kuthiron-kai-aitolias-pos-vrethikan-sto-skamni-tis-ekklisiastikis-dikaiosunis-gia-apeitharhia/>, (23/08/2021)].
- Χαραλαμποπούλου Ισμήνη, «Μητροπολίτης Μεσσηνίας: Λαϊκισμός, συνωμοσιολογία και θρησκοληπτικές παρερμηνείες εργαλειοποίησαν την πανδημία», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 13/05/2021, 11:56, [<https://www.protothema.gr/greece/article/1123480/mitropolitiss-messinias-laikismos-synomosiologia-kai-thriskoliptikes-parermineies-ergaleiopihsan-tin-pandimia/>, (11/07/2021)].
- Χρυσόστομος Γ', Μητροπολίτης Μάνης, «Πνευματικά συμπεράσματα από την δοκιμασία του κορωνοϊού», *ORTHODOXIA ONLINE*, Εκκλησία, 20 Μαΐου 2020, 9:07, [<https://orthodoxia.online/ekklisia/pneumatika-symperasmata-apo-tin-dokimasia-tou-koronoiou/>, (10/06/2021)].
- Χρυσόστομος Μητροπολίτης Μεσσηνίας: «Σωτήριο το εμβόλιο για την επίτευξη συλλογικής ανοσίας», *Ελεύθερος Τύπος*, 12 Ιανουαρίου 2021, 13:16, [<https://eleftherostypos.gr/ellada/691297-mitropolitiss-messinias-xrysostomos-sotirio-to-embolio-gia-tin-epiteyxi-sylogikis-anosias/>, (19/06/2021)].

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

- Αγαθάγγελος, Μητροπολίτης Φαναρίου, Γενικός Διευθυντής Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Δόγμα και Θεία Λειτουργία», *ΡΟΜΦΑΙΑ*, Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, Romfea.gr, 15/04/2021, 16:44, [<https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/36522-dogma-kai-theia-leitourgia>, (20/08/2021)].
- Αθηναγόρας (Δικαϊάκος), Μητροπολίτης Ιλίου, Αχαρνών και Πετροπόλεως, Εκπρόσωπος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, από την εισήγησή του με θέμα: «Ο ρόλος της Εκκλησίας κατά την περίοδο της πανδημίας» (CC21), στην Επιστημονική Δημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [<https://www.youtube.com/watch?v=wdw7khN84Dk>, (03/09/2021)].
- ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΜΕΤΑΛΗΨΕΩΣ, Μετάφραση: Εὐάγγελος Γ. Καρακοβούνης, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/prayers/service_communion_translation.htm, (17/09/2021)].
- Αλμπανάκη Ξανθή, «Η θρησκευτική πραγματικότητα του 21ου αιώνα μέσα από τον κυβερνοχώρο. Θεσμικό πλαίσιο, προβληματικές και προεκτάσεις», *Επιστημονικό Εκπαιδευτικό Περιοδικό «εκπ@ιδευτικός κύκλος»*, Τόμος 1, Τεύχος 3, 2013 © εκπ@ιδευτικός κύκλος ISSN: 2241-4576, [<https://www.journal.educircle.gr>, (29/09/2021)].
- Ανθόπουλος Χαράλαμπος, «Πανδημία και Εκκλησία», *Syntagma Watch.gr*, 22/12/2020, [<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/pandimia-kai-ekklisia/>, (22/07/2021)].
- Ανθόπουλος Χ., «Πανδημία, δικαίωμα στην υγεία και καθήκον αλληλεγγύης», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, Δημόσιο Δίκαιο*, 1/2020, Sakkoulas-Online, [<https://www.sakkoulas-online.gr/subscriptions/required/1f8b562ce54356aefaf/>, (16/09/2021)].
- Βαβούσκος Αναστάσιος Δρ., Δικηγόρος, Άρχων Ασηκρήτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, «Περί διώξεως Μητροπολιτών της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Romfea.gr.*, 27/08/2021, 13:40, [<https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/45276-peri-diokseos-mitropoliton-tis-ekklisias-tis-ellados>, (16/09/2021)].
- π. Βαρθολομαίος, (Παν.) Αρχιμ., Καθηγούμενος της Ι.Μ. Εσφιγμένου, «Η αδιάκριτη υπακοή και τα όριά της στην ζωή του Χριστιανού», *Ιερά Μητρόπολις Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου*, [<http://www.im-ierissou.gr/images.pdf>, (03/10/2021)].

- Βενετσιάνος Συμεών, Αρχιμανδρίτης: εισήγηση στην Ημερίδα Υπευθύνων Εκκλησιαστικού Τύπου (06/06/2006) με θέμα: «*Το Διαδίκτυο στην υπηρετική αποστολή της Εκκλησίας: Από τον ζήλο της ιεραποστολής μέχρι και την ευθύνη της ισορροπίας*», Συνοδική Επιτροπή Τύπου, Δημοσίων Σχέσεων και Διαφωτίσεως 2011 – 2015, [<http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/press/venetsianos.htm>, (07/08/2021)].
- ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, *Η Μαύρη Πανώλη*, [https://el.wikipedia.org/wiki/Μαύρη_Πανώλη, (03/08/2021)].
- ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, *Πανδημία Covid-19*, [https://el.wikipedia.org/wiki/Πανδημία_Covid-19, (05/06/2021)].
- ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, *Ψευδείς ειδήσεις*, [<https://el.wikipedia.org/wiki/>, (05/06/2021)].
- ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, *Internet Church*, [https://en.wikipedia.org/wiki/Internet_church, (17/09/2021)].
- Βοϊνο-Γιασέντσκι Β. Φ., Αρχιεπίσκοπος, *Άγιος Λουκάς Αρχιεπίσκοπος Κριμαίας, Λόγοι και Ομιλίες*, Εκδόσεις «*Ορθόδοξος Κυψέλη*», Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος, 2014, [<https://www.impantokratoros.gr/421AC1CD.el.aspx>, (16/06/2021)].
- Γιαννακόπουλος Κωνσταντίνος, Καθ. Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, «*Θα έχει η προστασία της υγείας την ίδια τύχη με την προστασία του περιβάλλοντος;*», n° 242-245/2020, [<https://cyannakopoulos.gr/uploads/2020/12/>, (16/09/2021)].
- Γκριύλας Βασίλειος, Θεολόγος, ΜΑ Θεολογίας, «*Οι ιεροί κανόνες και η περί δυνατότητας τροποποίησης, κατάργησης και θέσπισης αυτών*», *Πεμπτουσία, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες*, 3 Φεβρουαρίου 2020, [<https://www.pemptousia.gr/2020/02/i-ieri-kanones-ke-i-peri-dinatotitas-troporopiisis-katargiis-ke-thespiis-afton/>, (10/08/2021)].
- Cook John, Κέντρο Επικοινωνίας για την Κλιματική Αλλαγή, Mason George & Lewandowsky Stephan, Σχολή Πειραματικής Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο του Μπρίστολ και CSIRO, Ωκεανοί και Ατμόσφαιρα, Χόμπαρτ, Τασμανία, Αυστραλία, *Εγχειρίδιο Θεωρίας Συνωμοσίας*, Μπφρ.: Γεώργιος Καπόλας, Ελένη Κουμπάρου, Παναγιώτης Κ. Στασινάκης, Πρώτη δημοσίευση, Μάρτιος 2020, Διαθέσιμο στο [<http://sks.to/conspiracy>, (04/10/2021)].
- Γρηγοριάδης Ν. Ιωάννης, «*Η πανδημία του Covid-19, η Ελλάδα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο*», Πολιτισμός, ταυτότητα & θρησκεία, *Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ)*, 6 Ιουνίου 2020, [<https://www.eliamep.gr/media/the-covid-19-pandemic-greece-and-the-ecumenical-patriarchate-by-i-n-grigoridis/>, (19/06/2021)].
- Γρηγόριος Νύσσης, «*Περί της τριήμερου προθεσμίας της Αναστάσεως του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού*», *Εκκλησία Online*, 29 Απριλίου 2021, 00:54, [<https://www.ekklisiaonline.gr/eipan/peri-tis-trimerou-prothesmias-tis-anastaseos-tou-kyriou-imon-iisou-christouag-grigoriou-nyssis/>, (10/08/2021)].
- Δ' Ημερίδα που διοργάνωσε η Συνοδική Επιτροπή Τύπου, Δημοσίων Σχέσεων και Διαφωτίσεως της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο Πνευματικό Κέντρο του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Νικαίας, στις 15 Φεβρουαρίου 2018, ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE, 17/02/2018, 08:20, [<https://www.ekklisiaonline.gr/nea/d%CE%84-imerida-tis-synodikis-epitropis-tyrou-dimosion-scheseon-ke-diafotiseos-tis-s-tis-ekklisias-tis-ellados/>, (22/07/2021)].
- Δημητρόπουλος Χ. Παναγιώτης, «*Διήγησις πάνυ ωφέλιμος περί τοῦ ὅτι δέον ὅπως παντὶ σθένει ἀποφεύγη ὁ εὐσεβῆς χριστιανὸς τὸ ἐκπειράζειν τὸν Θεόν (Θεοδικία)*», Εκ της Θ.Η.Ε. τόμ. 10, σελ. 252-254, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/explanatory/avoiding_theodicy.htm, (23/07/2021)].
- Διαδικτυακή συζήτηση που πραγματοποιήθηκε από το Κέντρο Οικουμενικών, Ιεραποστολικών και Περιβαλλοντικών Μελετών “Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου” (CEMES) με την υποστήριξη του Foreign Affairs The Hellenic Edition και του Ινστιτούτου Εξωτερικών Υποθέσεων (fainst.eu) CEMES-Hellenic Foreign Affairs – FAINST, με θέμα: «*Η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Πανδημία και η σχέση της με την Επιστήμη και την Ιατρική*», 21/03/2021, [<https://foreignaffairs.gr/articles/73177/cemes-hellenic-foreign-affairs-%E2%80%93-fainst/%C2%ABi-orthodoksi-ekklisia-stin-pandimia-kai-i-sxesi-tis-me-tin-epistimi-kai-tin-iatriki>, (28/08/2021)].

- Επίσημη Ιστοσελίδα Πατριαρχείου Μόσχας: [<https://www.patriarchia.ru>, (11/09/2021)].
- Επίσημη Ιστοσελίδα Πατριαρχείου Ρουμανίας: [<https://www.basilica.ro/en/patriarch-daniel-sends-pastoral-message-to-strengthen-faith-and-eucharistic-communion/respectively>, (11/09/2021)].
- Επίσημος ιστοχώρος του Ιερού Συνδέσμου Κληρικών Ελλάδος, [<https://iersynklellados.blogspot.com/>, (03/07/2021)].
- “Επιστολή” Blogspot, *Πίστη και υπακοή*, 26 Απριλίου 2021, [https://epistoligr.blogspot.com/2021/04/blog-post_524.html#ixzz75tziQzcW, (26/08/2021)].
- Ζηζιούλας Ιωάννης: Συνέντευξη (τηλεφωνική συνομιλία) του Μητροπολίτη Περγάμου από τον Επίσκοπο Δυτικής Αμερικής (Πατριαρχείο Σερβίας) Μάξιμο Βασιλιεβιτς, στις 23 Μαρτίου 2020. Δημοσιεύθηκε στα αγγλικά (σε μετάφραση από τα σερβικά των π. Bratislav Krickai και π. Milovan Katanic στην ιστοσελίδα *PublicOrthodoxy*, του Κέντρου Ορθοδόξων Σπουδών του Πανεπιστημίου Fordham, USA: [<https://www.publicorthodoxy.org/2020/03/27/church-without-eucharist/>, (27/06/2021)].
- Η Εκκλησία της Ελλάδος: *Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Ελλάδος*, [https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp_ (11/09/2021)].
- Ιερατικό συνέδριο: «Η Εκκλησία μετά την πανδημία»: Ιερατικό συνέδριο στην Κέρκυρα, Ι.Μ. Κερκύρας, Παξών και Διαποντιών Νήσων, 21 Σεπτεμβρίου, 2021 - 21:18, Τελευταία ενημέρωση: 21/09/2021 - 21:40, *ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*, [https://www.orthodoxia.newsagency.gr/mitropolitiko_ergo/i-ekklisia-meta-tin-pandimia-ieratiko-synedrio-tis-i-m-kerkyras/, (28/09/2021)].
- Ιερόν Ησυχαστήριο Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου, «Η Οικονομία της Εκκλησίας...εξ Επόψεως Ποιμαντικής Θεολογίας», 25/01/2013, [<https://www.impantokratoros.gr/72994101.el.aspx>, (28/06/2021)].
- Ιερόν Ησυχαστήριο Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου, «Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής», [<https://www.impantokratoros.gr/maximos-omologitis.el.aspx>, (10/09/2021)].
- Ιωαννίδης Νικόλαος, Αρχιμανδρίτης, «Η λειτουργική θεολογία του Αγίου Νικολάου Καβάσιλα», *Πεμπτουσία, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες*, 15 Οκτωβρίου 2013, [<https://www.pemptousia.gr/2013/10/i-litourgiki-theologia-tou-ag-nikolao/>, (28/08/2021)].
- Καβάσιλας Νικόλαος, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, Από τη σειρά των φυλλαδίων «Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ», της Ιεράς Μονής Παρακλήτου Ωρωπού Αττικής, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/agios_nikolaos_kabasilas/interpretation_of_divine_liturgy.htm, (25/07/2021)].
- Καλλίνικος Δελικάνης, Πατριαρχικά Έγγραφα, Τόμος Γ΄, σελ. 241: π. Ρωμανός Αναστασιάδης, Φαναριώτικα, «Ενότητα Κορονοϊός», 17 Μαρτίου 2020, 9:22 π.μ., [http://www.nyxthimeron.com/2020/03/blog-post_32.html, (29.06.2021)].
- Κανόνες της έν Τρούλλω Αγίας και Οικουμενικής Πενθέκτης Συνόδου, [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/regulations/056_en_troyllw.htm, (27/08/2021)].
- Κανών ΚΗ': «Ὅτι οὐ δεῖ ἐν τοῖς Κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν, ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ ἐσθίειν καὶ ἀκούβιτα στρωννύειν», Σύνοδος Λαοδικείας, [<https://el.orthodoxwiki.org/>, (27/08/2021)].
- π. Κλάνης Εμμανουήλ: «Η Μαρτυρία της Εκκλησίας στην δημόσια σφαίρα υπό την σκιά της πανδημίας», 3^η e-διάλεξη του κύκλου «Καιρός του ποιήσαι» της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Βόλου, 05 Μαρτίου 2021, [<https://acadimia.org/nea-anakoinoseis/deltia-tyrou/831-clapsis-martyria-pandimia>, (22/09/2021)].
- Κοινωνική θεωρία, «Η θεωρία της κοινωνίας της διακινδύνευσης», 24 Οκτωβρίου 2016, [<https://socialpolicy.gr/2016/10/html>, (12/07/2021)].

- Κολοβοπούλου Μαρίνα, Αναπλ. Καθηγήτρια Ιστορίας Δογμάτων, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ, από την εισήγησή της με θέμα: «Μετά Χριστόν vs μετά Covid-19. Αναγέννηση ή Επανεκκίνηση;» (CC43), στην Επιστημονική Δημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [<https://www.youtube.com/watch?v=N-Ndj2snN78> (03/09/2021)].
- Κονιδάρης Μ. Ι., «Εκκλησιαστική οικονομία», 25 Νοεμβρίου 2008, 00:08, [<https://www.tovima.gr/2008/11/25/opinions/ekklisiastiki-oikonomia/>, (10/06/2021)].
- Κοντιάδης Ξενοφών, «Δημοκρατία και Νέοι», *SYNTAGMA WATCH*, 07/06/2019, [<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/dimokratia-kai-neoi/>, (15/09/2021)].
- Κοντιάδης Ξενοφών, «Δικαιώματα και Πανδημία», Αρθρογραφία Δικαιοσύνη & Υγεία, *διαΝΕΟσις*, Απρίλιος 2020, [<https://www.dianeosis.org/2020/04/dikaiomata-kai-pandimia/>, (15/09/2021)].
- Κυριακίδης Αλέξανδρος, «Η μεταστροφή της νομολογίας του ανώτατου δικαστηρίου των ΗΠΑ για τη θρησκευτική λατρεία στην πανδημία (III)», *SYNTAGMAWATCH*, 01/12/2020, [<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/afieroma-i-metastrofi-tis-nomologias-tou-anotatou-dikastiriou-ton-ipa-gia-ti-thriskeftiki-latreia-stinpandimia-trito-meros/>, (28/06/2021)].
- Κωστής Π. Κώστας, «Στον καιρό της πανώλης», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, David Nicholas, «Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου», Μίετ 2016, στο: *ΘΕΜΑ*: «Πανώλη: Η φοβερή επιδημία που σκότωσε περισσότερους από 100.000.000 Ευρωπαίους (1347-1351)», [<https://www.protothema.gr/stories/article/968687/panoli-i-foveri-epidimia-pou-skotose-perissoteros-apo-100000000-europaiou-1347-1351/>, (29/06/2021)].
- Lewis S. C., «Οι συμβουλές ενός γέροντα διαβόλου σε έναν νεότερο», Δημοσιεύθηκε πρώτη φορά στο Sportime, Πηγή: *inewsgr*, 26/08/2020, 22:49, [<https://www.inewsgr.com/436/oi-symvoules-enos-gerontadiavolou-se-enan-neotero.htm>, (03/06/2021)].
- Μαντζαρίδης Ι. Γεώργιος, Ομ. Καθ. Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ., «Οι έννοιες του θεσμού και του χαρίσματος», *Πεμπτούσια, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες*, 13 Μαΐου 2021, [<https://www.pemptousia.gr/2011/05/i-ennies-tou-thesmou-ke-tou-charismatos/>, (10/09/2021)].
- Μαντζούφας Παναγιώτης, Καθηγητής Συνταγματικού δικαίου στην Νομική Σχολή του ΑΠΘ, «Κράτος πρόληψης και τεχνοκρατία την εποχή της πανδημίας», άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «*ΤΑ ΝΕΑ*», 11/05/2020, Καταχώρηση: 11-05-2020, Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης, [<https://www.constitutionalism.gr/2020-05-07-mantzoufas-kratos-prolipsis-tehnokratia/>, (22/07/2021)].
- «Μα τι συμβαίνει επιτέλους με το Πατριαρχείο Μόσχας και την COVID-19;», 20 Μαΐου 2020, [https://romalewfronimati.blogspot.com/2020/05/covid-19_20.html, (11/09/2021)].
- Μεταλληνός Γεώργιος Δ., Πρωτοπρεσβύτερος, «Ενορία και Εκκλησία», Πηγή: *Ενορία – Η μεγάλη μας οικογένεια*, εκδ. *Ορθόδοξος Κυψέλη*, Ιερόν Ησυχαστήριο Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου, [<https://www.impantokratoros.gr/el.aspx>, (03/10/2021)].
- Μεταλληνός Γεώργιος Δ., Πρωτοπρεσβύτερος: «Η σύγχρονη Ενορία: Επακριβώσεις και προοπτικές: Μια συνέντευξη με τον πρωτοπρεσβύτερο π. Γεώργιο Μεταλληνό, Πηγή: «Ενορία: Προς μια νέα ανακάλυψή της», εκδ. 'Ακρίτας', Β' Έκδοση, Αθήνα 1993, σ. 113-124, Ορθόδοξη Ομάδα Δογματικής Έρευνας, [http://www.oodegr.com/oode/orthod/praktikes/enoria_sygchronh_1.htm, (03/10/2021)].
- Μητροπολίτης Μεσσηνίας: Ομιλία με θέμα: «Η πανδημία του Covid-19 και η Εκκλησία της Ελλάδος», 13 Μαΐου 2021, στο πλαίσιο του 6ου Οικονομικού Φόρουμ των Δελφών, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Ζάππειο Μέγαρο, στο διάστημα 10-15 Μαΐου 2021, Delphi Economic Forum, May 10-15, 2021, Zappeion Megaron, Athens, [file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/Delphi%20Economic%20Forum%202021_Preliminary%20Agenda%20May%202021.pdf, (17/07/2021)].

- Μητροπολίτης Μεσσηνίας: «Η πανδημία του Covid-19 και η Εκκλησία της Ελλάδος», 6ο Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών, 13/05/2021, 10:21, ΡΟΜΦΑΙΑ, Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, [<https://www.romfea.gr/epikairoitita-xronika/43569-mitropolitis-messinias-i-pandimia-tou-covid-19-kai-i-ekklisia-tis-ellados>, (17/07/2021)].
- Μητροπολίτης Περγάμου: Συνέντευξη (τηλεφωνική συνομιλία) του Μητροπολίτη Περγάμου κ. Ιωάννη Ζηζιούλα από τον Επίσκοπο Δυτικής Αμερικής (Πατριαρχείο Σερβίας) Μάξιμο Βασίλιεβιτς, στις 23 Μαρτίου 2020. Δημοσιεύθηκε στα αγγλικά (σε μετάφραση από τα σερβικά των π. Bratislav Krickai και π. Milovan Katanic στην ιστοσελίδα PublicOrthodoxy, του Κέντρου Ορθοδόξων Σπουδών του Πανεπιστημίου Fordham, USA: [<https://www.publicorthodoxy.org/2020/03/27/church-without-eucharist/>, (27/06/2021)].
- Μπίσιας Ηλίας, Δρ. Νομ. Παν/μίου Ζυρίχης, «Σχετικά με αποφάσεις των Ανωτάτων Δικαστηρίων της Γερμανίας και της Γαλλίας», 3 Φεβρουαρίου 2021, [<https://www.dikastiko.gr>, (28/06/2021)].
- Ναυπάκτου Ιερόθεος: «‘Χάρισμα και θεσμός’, ένα επίκαιρο ζήτημα», ΡΟΜΦΑΙΑ, Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, 19/09/2021, 20:05, [<https://www.romfea.gr/katigories/10-aropseis/45674-nafraktou-ierotheos-xarisma-kai-thesmos-ena-epikairo-zitima>, (22/09/2021)].
- Νούσης Κώστας, «Υπακοή στην επίσημη Εκκλησία και τα όρια της οικονομίας στην Θεία Κοινωνία», ΡΟΜΦΑΙΑ, Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, Romfea.gr., 10/04, 12:19, [<https://www.romfea.gr/katigories/10-aropseis/36384-upakoi-stin-episimi-ekklisia-kai-ta-oria-tis-oikonomias-stin-theia-koινωνia>, (27/09/2021)].
- Ξιώνης Νικόλαος, Αναπλ. Καθηγητής Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ: εισήγηση στο 18^ο Ιερατικό Συνέδριο της Ι.Μ. Κερκύρας, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 2020, στο Πνευματικό Κέντρο, με θέμα: «Αναστοχασμοί και προκλήσεις στην εποχή της πανδημίας», *Εκκλησία Online*, [<https://www.ekklisiaonline.gr/nea/i-synepies-tis-pandimias-sto-18o-ieratiko-synedrio-tis-i-m-kerkyras/>, (21/07/2021)].
- Ξιώνης Νικόλαος, Αναπλ. Καθηγητής Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ, «Εκκλησία και Θεία Ευχαριστία στην εποχή του Covid—19», 22 Σεπτεμβρίου 2020, *Πεμπτούσια, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες*, [<https://www.pemptousia.gr/2020/09/ekklisia-ke-thia-efcharistia-stin-epochi-tou-covid-19/>, (02/09/2021)].
- Ξιώνης Νικόλαος, Αναπλ. Καθηγητής Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ: εισήγηση με θέμα: «Η Εκκλησία στην εποχή της πανδημίας: ενδοιασμοί, αμφισβητήσεις και σωτηρία» (CC23), στην Επιστημονική Δημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από τη Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [<https://www.youtube.com/watch?v=TurucfzzBJg>, (03/09/2021)].
- Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Μήνυμα του Παναγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου προς το πλήρωμα της Εκκλησίας για την πανδημία από τον Κορονοϊό*, 18 Μαρτίου 2020, [<https://www.facebook.com/ecumenicalpatriarchate/videos/%CE%BC%CE%%85%BC%CE>, (07/07/2021)].
- Παναγιωτόπουλος Ιωάννης, Αναπλ. Καθηγητής Γενικής Εκκλησιαστικής Ιστορίας, στο Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ: εισήγηση με θέμα: «Η Θεία Μετάληψη εν καιρώ Πανδημίας: ιστορικοκανονική προσέγγιση» (CC31), στην Επιστημονική Δημερίδα που διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα: «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας», στο διάστημα 12 & 13 Μαρτίου 2021, όπως μεταφορτώθηκε από Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ στον ιστότοπο [<https://www.youtube.com/watch?v=5IFsKgCkruU>, (03/09/2021)].
- Παπαδόπουλος Θεοφάνης, 4^η Βιομηχανική Επανάσταση; ΑΠΟΨΗ, 25 Μαρτίου 2019, 01:03, [<https://www.liberal.gr/apopsi/4i-biomicchaniki-epanastasi/245382>, (21/07/2021)].
- π. Παπαδόπουλος Χαράλαμπος (Λίβυος), «Εκκλησιολογικές παγίδες εν μέσω πανδημίας...», *Αντίφωνο, Επιστήμες – Φιλοσοφία – Τέχνες – Θεολογία*, 6 Φεβρουαρίου 2021, [<https://antifono.gr/> (02/10/2021)].
- Παπαθανασόπουλος Στέλιος, *Ελληνικά Μέσα ενημέρωσης: το παράδοξο σπιράλ αξιοπιστίας*, 12 Μαρτίου 2019, *MedianalysisGR*, [<https://medianalysis.net/2019/03/12/%CE%B5%>, (16/07/2021)].

- Πεμπτουσία, Επικαιρότητα, «Δεν μπορούν να μας χρησιμοποιούν για σκοπιμότητες», 13 Ιανουαρίου 2021, 16:45, [<https://www.orthodoxianewsagency.gr/epikairotita-stin-remptousia/thivon-levadeias-georgios-den-mporoun-na-mas-xrisimopoioun-gia-opoiadipote-skopimotita/>, (19/06/2021)].
- Πεμπτουσία, Εκκλησία και Διαδίκτυο: Μια εγκύκλιος της Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος: «Λειτουργία ιστοσελίδων εκ μέρους εκκλησιαστικών φορέων και εκ μέρους κληρικών και μοναχών» (15/1/2015), 6 Μαΐου 2015, [<https://www.pemptousia.gr/2015/05/ekklisia-ke-diadiktio-mia-egkiklios-tis-i-sinodou-tis-ekklisias-tis-ellados/>, (24/08/2021)].
- ΠΕΝΤΑΠΟΣΤΑΓΜΑ Ενημέρωσης, «Ιεραρχία και θεωρίες συνωμοσίας: Όχι στη δεισιδαιμονική σχέση με την πίστη, στη ζηλοτυπική σχέση με την Εκκλησία και στην Προφητολογία», Εκκλησία της Ελλάδος, 06.10.2021 – 15:35, [https://www.pentapostagma.gr/ekklisia/ekklisia-tis-ellados/7041429_ierarhia-gia-theories-synomosias-ohi-sti-deisidaimoniki-shesi, (12/10/2021)].
- Proseuxi.gr, «Καρπενησιού Γεώργιος: “Δεν αναλαμβάνω τέτοια ευθύνη” ...», 15 Ιουλίου 2021, 20:12, [<https://proseuxi.gr/karpenisiou-georgios-den-analambano-tetoia-euthini/>, (29/06/2021)].
- ΡΟΜΦΑΙΑ, «Θεολογικό σφάλμα η αλλαγή της ώρας της Ακολουθίας της Αναστάσεως», 21/04/, 12:18, [<https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/43075-theologiko-sfalma-i-allagi-tis-oras-tis-akolouthias-tis-anastaseos>, (21/09/2021)].
- Σακελλαρίου Αλέξανδρος, Δρ., *Θρησκεία και Πανδημία στην Ελληνική Κοινωνία. Σχέσεις εξουσίας, θρησκευτικός λαϊκισμός και η μετέωρη εκκοσμίκευση*, 17 Μαρτίου 2021, [<https://simeio.org.gr/nea/thriskia-kai-pandimia-stin-elliniki-kinonia/>, (17/08/2021)].
- Σακελλαρίου Αλέξανδρος, «Είναι τελικά η Εκκλησία ο “κακομαθημένος” θεσμός του κράτους;», 06/01/2021, 7:41, [<https://www.nostimonimar.gr/einai-telika-i-ekklisia-o-quot-kakomathimenos-quot-thesmos-toy-kratoys/>, (25/07/2021)].
- Σαράντης Σαράντος, Αρχιμανδρίτης, «Ιατρική Επιστήμη και Ορθόδοξη Πίστη», «*Ορθρος*», *Εστία Πατερικών Μελετών*, 24/09/2012, [<https://www.orthros.eu/2012-09-24-17-08-09/%CE.html>, (25/08/2021)].
- Σκαρλακίδης Χάρης, «Ο χρόνος της Αναστάσεως του Χριστού και η αφετηρία του θαύματος του Αγίου Φωτός», *Παράρτημα 2^ο, Elea Publishing*, [<https://www.skarlakidis.gr/el/book-deskription/32-o-.html>, (27/09/2021)].
- ΣΥΝΤΑΓΜΑ.WATCH.gr, «Το Σύνταγμα των Δικαιωμάτων», [<https://www.syntagmawatch.gr>, (15/09/2021)].
- «*Fake News & Εκκλησία: Όταν η αλήθεια δοκιμάζεται στον φυσικό της χώρο*», διήμερο συνέδριο που διοργανώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα με πρωτοβουλία του Οργανισμού Ανάδειξης Ελληνικού και Ορθόδοξου Πολιτισμού «ΑΕΝΑΟΣ» και τη συμμετοχή του Τμήματος Θεολογίας και του Τμήματος Δημοσιογραφίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίου και του Προέδρου της Δημοκρατίας κ. Προκόπη Παυλόπουλου 13 & 14 Μαΐου 2019, ΑΠΘ, [<https://aenaos.org/>, (25/08/2021)].
- Φειδάς Ι. Βλάσιος, *Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους*, Βιβλιοθήκη «Πορφυρογέννητος», [http://www.Apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=dikaio&NF=1&main=texts&file=0_49.htm, (22/09/2021)].
- Φράνσις Κόλινς, Συνέντευξη στον Τζον Χόργκαν, *ΑΠΟΨΕΙΣ*, [<https://www.nationalgeographic.gr>, (17/06/2021)].
- Χούλης Γ. Μιχαήλ, Θεολόγος, «Πίστη και Επιστήμη: έννοιες αντίθετες ή αλληλοσυμπληρούμενες;», κείμενο ανηρτημένο στον ιστότοπο: [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/explanatory/mixahl_xoylhs_pisth_kai_episthmh.htm, (17/06/2021)].
- Χρήστου Βασιλική, «Υπάρχει δίλημμα / σύγκρουση μεταξύ ελευθερίας και ασφάλειας στη σύγχρονη δημοκρατία;», *ΣΥΝΤΑΓΜΑ.WATCH.gr*, 16/03/2020, [<https://www.syntagmawatch.gr>, (15/09/2021)].

➤ Χρυσόστομος Γ', Μητροπολίτης Μάνης, «Ιεροί Κανόνες και Λατρευτικά Ζητήματα», Ιερά Μητρόπολις Μάνης, [<https://www.im-manis.gr/index.php/o-mitropolitis/arhra/5374-ieroi-kanones-kai-latreftika-zitimata>], (16/09/2021)].

* Χτούρης Σωτήρης και Ζήση Αναστασία, Καθηγητές, Έρευνα με θέμα: «Ο κοινωνικός μας εαυτός, η οικογένεια και οι κοινωνικές στάσεις την περίοδο των περιορισμών της πανδημίας της COVID-19 το 2020», για το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 6 έως και 22 Απριλίου, με δεδομένα που συλλέχθηκαν διαδικτυακά με τη χρήση της πλατφόρμας SurveyBot.», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, eJournals, Τόμ. 154, 2020, ePublishing, [<https://ejournals.epublishing.ekt.gr>], (22/06/2021)].

ΑΓΓΛΙΚΟΙ ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

➤ Associated Press News, “Fake news” is Collins Dictionary’s word of the year 2017, November 2, 2017, [<https://apnews.com/article/47466c5e260149b1a23641b9e319fda6>], (20/06/2021)].

➤ Barna George, [<https://www.barna.com/about/george-barna/>], (26/09/2021)].

➤ Bentham Jeremy, *Panopticon*. In *Miran Bozovic (ed.)*, The Panopticon Writings, London: Verso, 1995, 29-95, [<https://el.wikipedia.org/wiki/Panopticon>], (12/06/2021)].

➤ Bishop Pitirim (Tvorogov), “Lesson of Pandemic”, *Orthodox Christianity*, 5/1/2020, [<https://orthochristian.com/130763.html> και πρωτότυπο ρωσικό κείμενο στο: <https://pravoslavie.ru/130546.html>, τελευταία προσπέλαση 01.06.2020, (11/07/2021)].

➤ Burke, Daniel, “What Churches, Mosques and Temples Are Doing to Fight the Spread of Coronavirus”, *CNN, Cable News Network*, 14 Mr. 2020, [<https://edition.cnn.com/2020/03/14/world/churches-mosques-temples-coronavirus-spread/index.html>], (17/06/2021), (17/06/2021)].

➤ “Church Digital Strategy | Why do you have a website?”, CEC-NA, [<https://www.cec-na.org>], (26/09/2021)].

➤ *Democracy under Surveillance. The direct threat of surveillance to civil and human rights is a global concern*, Editorial, *Economic & Political Weekly*, Vol. 54, Issue No. 46, 23 Nov. 2019, [<https://www.epw.in/journal/2019/46/editorials/democracy-under-surveillance.html>], (22/07/2021)].

➤ Denysenko Nicholas, Rev. Dr., “Do the Sacraments prevent illness?”, *Public Orthodoxy*, a publication of the Orthodox Christian Studies Center of Fordham University, 19/03/2020, [<https://publicorthodoxy.org/tag/nicholas-denysenko/>], (04/07/2021)].

➤ *Economic & Political Weekly, Democracy under Surveillance. The direct threat of surveillance to civil and human rights is a global concern*, Editorial, Vol. 54, Issue No. 46, 23 November 2019, [<https://www.epw.in/journal/2019/46/editorials/democracy-under-surveillance.htm>], (22/07/2021)].

➤ Edwards, Tyler, “How to Not Be Just a Consumer at Church”, February 19, 2020, [<https://www.relevantmagazine.com/faith/church/how-to-not-be-just-a-consumer-at-church/>], (26/09/2021)].

➤ Firebaugh Tiffany, ‘The Church's Role in a Pandemic’, March 12, 2020, *Sojourners*, Living Faith, [<https://sojo.net/articles/churchs-role-pandemic>], (20/07/2021)].

➤ Hardin Crystal, “Our Church doors are shut and our members quarantined. Yet Grace abounds”, COVID-19/ Commentary/ Living Faith, *Sojourners*, March 13, 2020, [<https://sojo.net/articles/our-church-doors-are-shut-and-our-members-quarantined-yet-grace-abounds>], (20/09/2021)].

➤ Hovorun, Cyril, *COVID-19 and Christian (?) Dualism*, *Public Orthodoxy*, March 23, 2020, [<https://publicorthodoxy.org/2020/03/23/covid-19-and-dualism/>], (20/06/2021)].

- International Labour Organization, *COVID-19 and the world of work*, [<https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/lang--en/index.htm>, (08/08/2021)].
- Kaki Bali, “Orthodox Church undermines Greece's COVID pandemic measures”, DW, Coronavirus, 16.01.2021, [<https://www.dw.com/en/orthodox-church-undermines-greeces-covid-pandemic-measures/a-56251674>, (15/07/2021)].
- Kantouris Costas and Gatopoulos Derek, “Greece: Bishop’s death revives debate on communion safety”, *Associated Press News*, November 16, 2020, [<https://apnews.com/article/thessaloniki-europe-coronavirus-pandemic-greece-40c58013dd8ad162b343d798ee2649f>, (10/06/2021)].
- Kitsantonis Niki, “Greek Orthodox Church Faces Criticism as Virus Hits Its Ranks”, *The New York Times*, Dec. 5, 2020, Updated Feb. 16, 2021, [<https://www.nytimes.com/2020/12/05/world/greece-orthodox-church-coronavirus.html>, (10/06/2021)].
- Klein Naomi, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, Συνέντευξη στο VICE, 17 Μαρτίου 2020, [<https://www.aftoleksi.gr>, (12/06/2021)].
- Lewis S. C., «Οι συμβουλές ενός γέροντα διαβόλου σε έναν νεότερο», Δημοσιεύθηκε πρώτη φορά στο Sportime, Πηγή: *inewsgr*, 26/08/2020, 22:49, [<https://www.inewsgr.com/436/oi-symvoules-enos-geronta-diavoulou-se-enan-neotero.htm>, (04/06/2021)].
- McClure K. Paul, M.A., *Tinkering with Technology and Religion in the Digital Age: The Effects of Internet Use on Religious Belief, Behavior and Belonging*, McClure Thesis, 2015, Mentor: Paul Forese, PhD, Journal for the Scientific Study of Religion, 1468-5906, [<file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/MCCLURE-THESIS-2015.pdf>, (02/10/2021)].
- Moore Harry, *The Theology of Sergius Bulgakov by Robert F. Slesinski*, Journal of Orthodox Christian Studies, Vol. 1, N. 2, 2018, published by Johns Hopkins University Press, pp. 216-217, [https://www.researchgate.net/publication/329882415_The_Theology_of_Sergius_Bulgakov_by_Robert_F_Slesinski, (12/06/2021)].
- New WHO Publication: Infodemic Signal Detection during the COVID-19 Pandemic: a new WHO Paper, [<https://epi-win.createsend1.com/t/ViewEmail/d/0F2119F5F413E3E92540EF23F30FEDED/ACCA9FA3A49BEC846>, (04/06/2021)].
- Pillay Jerry, *COVID-19 Shows the Need to Make Church More Flexible*, Research article, first published October 6, 2020, [<https://doi.org/10.1177/0265378820963156>, (05/06/2021)].
- Pummerer Lotte, Böhm Robert, Lilleholt Lau, *Conspiracy Theories and Their Societal Effects During the COVID-19 Pandemic*, first published March 19, 2021, SAGE JOURNALS, [<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/19485506211000217>, (24/06/2021)].
- Religions for Peace, *COVID-19: Guide for Governments Working with Religious Leaders to Support Public Health Measures*, [<https://www.rfp.org/resources/covid-19-guide-for-governments-working-with-religious-leaders-to-support-public-health-measures/>, (28/09/2021)].
- Religions for peace: “*Standing together in Spirit and with Actions*”, Religions for Peace Statement about the Coronavirus (COVID-19), in [<https://rfp.org/standing-together-in-spirit-and-with-actions-religions-for-peace-statement-about-the-coronavirus-covid-19/>, (28/09/2021)].
- Russell Ronald Reno III, “Keep the Churches Open”, First Things, March 17, 2020. “First Things” is America’s most influential Journal of Religion and Public Life, [[https://www.firstthings.com/\(15/09/2021\)](https://www.firstthings.com/(15/09/2021))].
- Spitzer Manfred, “Digital Dementia and Health”, Project: Clinical Psychology, September 2019, [https://www.researchgate.net/publication/335689506_Digital_Dementia_and_Health, (27/08/2021)].
- Stueckelberger Christoph, “Ethical responses to fake news and conspiracies during and post-covid-19 pandemic”, Paper presented at the International Theological Web-Seminar on "Religious Communities and

Church in a Period of Pandemic" organized by CEMES [Center of Ecumenical, Missiological, and Environmental Studies] and IHU [International Hellenic University, 6-11 April 2020, [<https://repository.globethics.net/handle/20.500.12424/3960563>, (24/06/2021)].

➤ Stueckelberger Christoph, *Globalance. Values and Ways for the Post-Corona World Order*, Geneva: Globethics.net, Sept. 2020, [<https://www.globethics.net/globalance>, (24/06/2021)].

➤ Stueckelberger Christoph & Tudor Cosmin Ciocan, *Religious Controversies in Covid-19 Restrictions, State, Science, Conspiracies: Four Topics with Theological –Ethical Responses*, Dialogo 6(2): 168-185 (2020.6.2.15), open access journal, June 2020, [<https://philpapers.org/rec/STURCI>, (24/06/2021)].

➤ The Center for Theology & Community, "What is contextual Theology?", [<http://www.theology-centre.org.uk/about-us/what-is-contextual-theology/>, (19/09/2021)].

➤ Tim Bednar's Paper – "We Know More Than Our Pastors", Current Affairs, Religion, Theology, Web/Tech, Weblogs, Jul 1, 2005, 06:00am, [https://jollyblogger.typepad.com/jollyblogger/2005/07/tim_bednars_pap.html, (26/09/2021)].

➤ Tony Blair Institute for Global Change, *Equipping leaders to respond to the crisis*, [<https://institute.global/>, (19/06/2021)].

➤ United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner, United Nations Millennium Declaration, General Assembly resolution 55/2, [<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Millennium.aspx>, (03/06/2021)].

➤ W.H.O., *Access to Covid-19 Tools (ACT) Accelerator*, [<https://www.who.int/initiatives/act-accelerator>, (03/06/2021)].

➤ World Council of Churches, WWC releases "Health and Hope" online publication as a resource amid COVID-19 pandemic, [<https://www.oikoumene.org/news/wcc-releases-health-and-hope-online-publication-as-a-resource-amid-covid-19-pandemic>, (15/06/2021)].

➤ World Health Organization, *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*, [<https://www.who.int/teams/risk-communication>, (03/06/2021)].

➤ World Health Organization, *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*, [<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>, (03/06/2021)].

➤ World Health Organization, *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*, [<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters>, (03/06/2021)].

